AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 1

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2023

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2023, №1

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

HƏBİB MƏMMƏD OĞLU ZƏRBƏLİYEV
filologiya elmləri doktoru,
Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru,
habib.halilintar@gmail.com

NABİYYƏ HƏBİB QIZI ZƏRBƏLİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi,
nabiyazarbaliyeva@gmail.com

ЛЕКСИЧЕСКИЕ АББРЕВИАТУРЫ В ИНДОНЕЗИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены причины усиления тенденции создания и использования аббревиатур в индонезийском языке, выявлены виды аббревиатур по средствам образования и структурные типы, которыми представлены эти виды. Установлено, что в индонезийском языке по средствам образования имеются инициальные, слоговые, осколочные или телескопические, смешанные и частичные аббревиатуры. Каждый из данных видов включает ряд структурных типов. Наиболее многочисленными по количеству структурных типов являются телескопические аббревиатуры, среди которых преобладают типы аббревиатур, образуемых из двух-, трех- и четырехкомпонентных исходных сочетаний.

Авторы заключили, что формирование аббревиатур в индонезийском языке проявляет тенденцию к структуре, которую можно произносить как слово, причем таким образом, что по фонемному составу новообразования можно было легко узнать исходные сочетания. Этим и объясняется заимствование осколков из разных частей компонентов исходного сочетания, из которых составляются телескопические аббревиатуры.

Ключевые слова: *аббревиатура*, *акроним*, *инициальный*, *телескопический*.

Введение

В американской и западноевропейской лингвистической литературе для обозначения сокращений употребляются термины «аббревиатура» и

«акроним». Аббревиатура объясняется как всякого рода сокращение, а акроним — как инициальный тип сокращения. Акронимы представляют собой разновидность аббревиатур [Abbreviation 2022].

В русскоязычной лингвистике в этом вопросе нет единого мнения. Одни авторы считают акронимами как инициальные сокращения звукового типа, так и телескопические сокращения, другие же к акронимам относят только сокращения, состоящие из начальных букв слов. В «Словаре лингвистических терминов» «аббревиатура» и «акроним» определяются следующим образом: «**Аббревиатура**…1. (сложносокращенное слово). Слово, составленное из сокращенных начальных элементов (морфем) словосочетания… 2. (инициальный тип сложносокращенных слов, акроним). Слово, образованное путем сложения начальных букв слов или начальных звуков…» [Ахманова 1966: 27]. Однако под это определение подпадают не все сокращения, ибо многие сокращения образованы вовсе не путем сложения начальных букв (звуков) или начальных элементов морфем, слов. Например, сокращения, образованные телескопическим способом, противоречат этому определению, так как при телескопии могут использоваться не только начальные звуки/буквы или начальные части, но также внутренние или конечные осколки исходных сочетаний, подвергаемых сокращению. Мы же под «аббревиатурой» понимаем все виды сокращений, а акронимы и телескопические сокращения рассматриваем как разновидность аббревиатур.

Многие авторы объясняют явление сокращения, или аббревиации, законом экономии речевых средств [Бодуэн 1902; Пешковский 1925: 63; Whitney 1948: 49]. По мнению Г. Пауля, “для языковой деятельности характерна определенная тенденция к бережливости… В языке для всех случаев вырабатываются способы выражения, которые содержат ровно столько, сколько необходимо для понимания” [Пауль 1960: 372]. Согласно А. Мартине, «постоянное противоречие между потребностями общения человека и его стремлением свести к минимуму свои умственные и физические усилия может рассматриваться в качестве движущей силы языковых изменений. Здесь, как и в ряде других случаев, поведение человека подчинено закону наименьшего усилия, в соответствии с которым человек растрачивает свои силы лишь в той степени, в какой это необходимо для достижения определенной цели» [Мартине 1963: 532–533]. Однако некоторые исследователи не согласны с таким объяснением. Например, Д. И. Алексеев пишет следующее: «Ошибочно считают, что сокращения порождены прежде всего экономией времени, бумаги и т. д. Отсюда и запреты и ограничения. Аббревиация достигла успехов и укрепилась главным образом потому, что она позволила создавать цельнооформленное слово, где раньше было лишь описание понятия» [Алексеев 1970: 72]. Есть и другие точки зрения. К сожалению, более или менее обоснованных объяснений этому языковому явлению нет по сей день.

Поэтому пока приходится соглашаться с мнением тех исследователей, которые объясняют аббревиацию законом экономии речевых средств. Добавим, однако, что аббревиация порождена не только для экономии, но и как один из способов словообразования. В этом аспекте интерес представляют данные индонезийского языка.

1. Аббревиация в общественной жизни индонезийцев

По сравнению с другими народами индонезийцы намного чаще употребляют аббревиатуры. Без преувеличения можно сказать, что в речи индонезийцев, в средствах массовой информации чуть ли не каждый день появляются новые аббревиатуры, причем изобретательность индонезийцев в создании аббревиатур не имеет предела. Чтобы выяснить причины тенденции частотного использования аббревиатур, мы опросили более трех десятков индонезийцев разных социальных слоев и с разным уровнем образования. Все они ответили однозначно: аббревиатуры дают возможность говорить экономно.

Традиционно индонезийские семьи многодетны. Как пишет Е. В. Ревуненкова о батакской семье, «чем больше детей в батакской семье, тем выше ее престиж и авторитет отца — главы такой семьи среди соплеменников. Особенно сильно желание иметь много детей у отцов из племен каро и мандайлинг» [Ревуненкова 1988: 39]. Так же обстоит дело и у многих других народов Индонезии. Многодетным же семьям приходится экономить во всем. Таким образом, индонезийский народ по своей природе очень экономный. Экономность проявляется и в речи индонезийцев.

Индонезийцы особо не любят звонить друг другу по сотовому телефону. Для них гораздо проще отправить SMS, причем с определенным количеством аббревиатур. В связи с этим стоит упомянуть неофициальные соревнования среди молодежи, свидетелем которых мы несколько раз были в г. Джокьякарта. Соревнующиеся пишут на установленную тему SMS на двигающемся на определенной скорости мотоцикле. Победителем считается тот, кто первым отправляет SMS, охватив предложенную тему. Часть текста обычно состоит из понятных всем аббревиатур.

Интересно, что все новые аббревиатуры по всей стране распространяются довольно быстро. Например, в период пандемии COVID-19 возникла аббревиатура *PSBB – Pembatasan Sosial Berskala Besar* ‘крупномасштабные социальные ограничения’. Она распространилась быстро потому, что в средствах массовой информации повторялась каждый день много раз, причем как в полной, так и в сокращенной форме. Вскоре по всей стране так же быстро распространился ее шутливый аналог, представляющий собой вторичную номинацию, а именно *Pengertian Sembako Berskala Besar* ‘понятие крупномасштабного распределения девяти основных продуктов’, где само слово *Sembako* является сокращением от *sembilan bahan pokok* ‘девять

основных продуктов’ (рис, сахарный песок, растительное и сливочное масло, говядина и курятина, куриное яйцо, молоко, кукуруза, керосин, йодированная соль). Небезынтересно и то, что в быту в речи индонезийцев аббревиатуры употребляются не меньше, чем в средствах массовой информации.

Как известно, по фонетическому принципу аббревиатуры делятся на графические и лексические. «Под графическими сокращениями подразумеваются сокращения, применяющиеся только в письменной речи, не имеющие своей особой звуковой формы, реализующиеся в устной речи как соответствующая несокращенная форма и являющиеся, в сущности, своеобразным способом сокращенной (стенографической) записи какого-либо слова или сочетания» [Борисов 1972: 110]. Графическими являются аббревиатуры типа *dsb* (*dan sebagainya* ‘и тому подобное’), *dst* (*dan seterusnya* ‘и так далее’). Такие аббревиатуры применяются на письме и не представляют особого лингвистического интереса. Поэтому мы рассматриваем лишь лексические аббревиатуры в индонезийском языке. Лексическими являются аббревиатуры, которые представляют собой самостоятельные звуковые комплексы и могут произноситься. Однако все же попутно отметим, что в индонезийской речи иногда произносятся и графические аббревиатуры. Это связано с тем, что графические аббревиатуры по мере их активного употребления в устной речи могут становиться лексическими. Например, в годы работы в Университете Гаджа Мада ко мне — одному из авторов этой статьи, как и к моим индонезийским коллегам-профессорам, обращались сокращенно: *prof.* (т. е. *profesor*). Эта аббревиатура может употребляться и вместе с именем: *prof. Habib*. Для индонезийской среды это вполне нормально. Кстати, так же нормально воспринимаются и лексические аббревиатуры, образованные от сложения осколков имени и фамилии. Так, в своих официальных речах по телевидению и радио, выступлениях перед публикой бывший президент Индонезии Сусило Бамбанг Юдойоно часто называл себя, так же, как называли его в народе, *ЭсБеЙе* – по заглавным буквам полного имени: *SBY* [es’be’ye] (***S****usilo* ***B****ambang* ***Y****udhoyono*). Сокращенно называют и нынешнего президента Джоко Видодо: *Jokowi* < ***Joko Wi****dodo*). Бывшего президента Абдуррахмана Вахида чаще называли сокращением *Gus Dur*, нежели его собственным именем, т. е. сочетанием усеченной формы *ba****gus*** («красивый парень» на яванском языке; обычное почетное слово для сына *kyai* — богослова) и внутреннего осколка *Dur* (от его имени *Ab****dur****rahman*). Имя известного индонезийского писателя и религиозного деятеля *Hamka* тоже является аббревиатурой (акронимом) от ***H****aji* ***A****bdul* ***M****alik* ***K****arim* ***A****mrullah*. Многие индонезийцы даже не знают его полного имени и считают это его настоящим именем. Данное явление относительно новое в индонезийском обществе, так как традиционно индонезийцы фамильярно обращаются друг к другу, используя последний слог слов, обозначающих собственные имена или

родственные отношения, например, *Mir* вместо *A**mir***, *Bib* вместо *Ha**bib***, *Pak* вместо *Ba**pak*** (букв. «отец», обращение к старшему по возрасту и положению мужчине), *Bu* вместо ***İbu*** (букв. «мать», обращение к старшему по возрасту и положению женщине), *dik* вместо ***adik*** (букв. «младший брат, младшая сестра», обращение к жене или к младшему по возрасту).

2. История изучения индонезийских аббревиатур

Прежде чем перейти к описанию индонезийских лексических аббревиатур отметим, что этот вид аббревиатур во многих языках изучен всесторонне. Есть определенное количество работ и по аббревиатурам в индонезийском языке. Однако основательных трудов по систематизации аббревиатур по структурным признакам пока что нет. Имеющиеся работы в основном посвящены общему описанию аббревиатур, особенностям аббревиатур, используемых в прессе, в социальных сетях и т. п. [Sudjalil 2018; Yosi 2018; Sri Verlin et al. 2018; Rengganis et al. 2019]. Одной из ранних работ является статья Й. де Фриса, посвященная индонезийским аббревиатурам и акронимам [de Vries 1970]. Однако в ней ряд рассматриваемых аббревиатур вовсе не подпадает под приведенное выше определение. Кроме того, в работе также не дифференцированы графические и лексические аббревиатуры. То же самое можно сказать о статье Новиатри и Ренивати, где сделана попытка выделить структурные типы аббревиатур, используемых на страницах газет. Поскольку эта работа ограничена материалом газет, ряд структурных типов аббревиатур не попал в сферу рассмотрения [Noviatri dan Reniwati 2015].

Имеющиеся исследования по аббревиатурам в различных языках показывают, что формирование таких единиц происходит по определенным закономерностям и зависит от типа исходной единицы. При классификации индонезийских аббревиатур, однако, не всегда удается проследить ту или иную закономерность. Это касается в первую очередь телескопических аббревиатур. Дело в том, что индонезийцы создают эти аббревиатуры в основном таким образом, чтобы они имели форму слова и были благозвучными. А это создает немало трудностей для установления определенной закономерности. Несмотря на это, нами сделана попытка найти общие признаки классификации таких аббревиатур.

3. Виды аббревиатур и средства их образования

Мы рассмотрели аббревиатуры, взятые из текстов по самым различным областям общественной жизни, и по средствам их образования выявили пять видов: инициальные (акронимы), слоговые, осколочные, или телескопические, смешанные и частичные. Каждый вид включает ряд структурных типов, образованных определенными способами.

3.1. Инициальные аббревиатуры, или акронимы

Акронимы формируются из начальных букв или звуков слов. Выявлены следующие структурные типы подобных акронимов:

– буквенные. Акронимы этого типа формируются из названий начальных букв: *MPR* [em'pe'er] < ***M**ajelis **P**ermusyawaratan **R**akyat* 'Народный консультативный конгресс'; *KBRI* [ka'be'er'i] < ***K**edutaan **B**esar **R**epublik **I**ndonesia* 'Посольство Республики Индонезии'; *SBNBA* [es'be'en'be'a] < ***S**erikat **B**uruh **N**iaga*, ***B**ank dan **A**suransi* 'Профсоюз работников торговли, банков и страховых обществ'. Встречаются акронимы и подлинее, но таких немного: это в основном старые акронимы. Новые длинные сокращения образуются не таким образом и представляют другие группы аббревиатур;

– звуковые. Такие акронимы произносятся не по названиям букв, а как слова, состоящие из обозначаемых этими буквами фонем: *APİ* < ***A**ngkatan **P**emuda **I**ndonesia* 'Молодое поколение Индонезии'; *KAMI* < ***K**esatuan **A**ksi **M**ahasiswa **İ**ndonesia* 'Единство действий студентов Индонезии'; *PORKI* < ***P**ersatuan **O**lah **R**aga **K**arate **I**ndonesia* 'Индонезийская федерация каратэ';

– буквенно-звуковые. Эти аббревиатуры тоже произносятся как слово, но в них часть букв произносится по их названию, а другая — по звучанию: *IAN* [i'an] < ***i**lmu **a**dministrasi **n**egara* 'научное управление государством'; *IAIN* [i'a'in] < ***I**nstitut **A**gama **I**slam **N**egeri* 'Государственный исламский институт'.

3.2. Слоговые аббревиатуры

Эти аббревиатуры образуются сочетанием слогов, занимающих в сокращаемых словах либо начальные, либо конечные позиции:

– начальнослоговые: *bima* < ***bi**ru **ma**lam* 'Бима' (букв. «темно-синий», ночной экспресс-люкс Джакарта — Сурабая); *eksim* <***eks**por-**im**por* 'экспорт-импорт'; *jamda* < ***jam**bore **da**erah* 'региональный слет' (*скаутов*)[2];

– конечнослоговые: *danrai* < *koman**dan** bate**rai*** 'командир батареи'; *danmen* < *koman**dan** resi**men*** 'командир полка'; *danyon* < *koman**dan** batal**yon*** 'командир батальона'; *danton* < *koman**dan** pele**ton*** 'командир взвода'.

3.3. Телескопические аббревиатуры

В лингвистической литературе телескопия определяется по-разному. Наиболее приемлемым является определение, согласно которому телескопия — это способ, «представляющий собой слияние двух или более усеченных (осколочных) основ или слов, а также слияние полного слова/основы с усеченным (осколочным), в результате которого образуется новое слово — телескопическая единица, полностью либо частично совмещающая значение всех входящих в нее структурных компонентов» [Астафурова и др. 2006: 170]. Однако мы исключаем из этого определения фразу «слияние полного слова / основы с усеченным (осколочным)», так как аббревиатуры, образованные таким способом, мы рассматриваем как смешанные.

Осколки в разных компонентах телескопической аббревиатуры могут быть равны слогу, больше или меньше слога. В количественном отношении такие аббревиатуры в индонезийском языке составляют большинство. Установлено

также множество структурных типов телескопических аббревиатур с разным количеством осколков компонентов исходного сочетания.

3.3.1. Аббревиатуры, образованные из двухкомпонентных исходных сочетаний

Телескопические аббревиатуры, образованные из двухкомпонентных исходных сочетаний, имеют следующие структурные типы:

– начальные осколки обоих компонентов: *SUM* < ***s****taf* ***um****um* ʻГенеральный штаб’; *Sulteng* < ***Sul****awesi* ***Teng****ah* ʻЦентральный Сулавеси’;

– начальный осколок первого компонента + начальный и внутренний осколки второго компонента: *istora* < ***is****tana* ***o****lah****ra****ga* ʻдворец спорта’; *polkam* < ***pol****itik dan* ***ke******am****anan* ʻполитика и безопасность’; *propam* < ***pro****fesi dan* ***p****eng****am****anan* ʻпрофессия и безопасность’;

– начальный осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента: *dirma* < ***dir****ektur uta****ma*** ʻглавный директор’; *prodi* < ***pro****gram stu****di*** ʻучебная программа’; ʻотделение’ (*в вузах*)[2]; *SUS* < ***s****taf khus****us*** ʻспециальная часть штаба’; *cerbung* < ***cer****ita bersam****bung*** ʻрассказ с продолжением’. Этот структурный тип может также состоять из комбинации графической аббревиации, представленной начальным осколком, и вторично сокращенной лексической аббревиации, представленной конечным осколком. Обнаружен один пример: *usdikari* < ***us****aha ber****dikari*** < *usaha berdiri di atas kaki sendiri* ʻусилия стоять на собственных ногах’;

– начальный осколок первого компонента + начальный и конечный осколки второго компонента: *detga* < ***det****asemen* ***g****erily****a*** ʻпартизанский отряд’; *Sultra* < ***Sul****awesi* ***T****engga****ra*** ʻЮго-Восточный Сулавеси’; *waka* < ***wa****kil* ***k****epal****a*** ʻзаместитель начальника’; *serda* < ***ser****san* ***du****a* ʻвторой сержант’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента: *Depdag* < ***Dep****artemen Per****dag****angan* ʻМинистерство торговли’; *Mendag* < ***Men****teri Per****dag****angan* ʻминистр торговли’; *Deptan* < ***Dep****artemen Per****tan****ian* ʻМинистерство сельского хозяйства’; *patal* < ***pa****brik pemin****tal****an* ʻпрядильная фабрика’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + начальный осколок второго компонента: *irjen* < ***i****nspektu****r jen****dral*** ʻглавный инспектор’; *jantop* < ***ja****wata****n top****ografi*** ʻтопографическое бюро’; *kadiv* < ***k****epal****a div****isi*** ʻначальник дивизии’; *kades* < ***k****epal****a des****a*** ʻглава деревни’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + конечный осколок второго компонента: *jurdil* < ***ju****ju****r a****dil*** ʻсправедливый, честный’; *karo* < ***k****epal****a*** *bi****ro*** ʻначальник бюро’; *kasi* < ***k****epal****a sek****si*** ʻначальник отдела’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + начальный и внутренний осколки второго компонента: *lapas* < ***l****embag****a*** ***p****em****asy****arakatan* ʻисправительно-трудовая колония’;

– начальные и конечные осколки первого и второго компонентов: *kadit* < ***k**epal**a** **di**rektora**t*** ʻначальник управленияʼ;

– начальный и конечный осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента: *dishub* < ***di**na**s** per**hub**ungan* ʻслужба связиʼ; *Kormin* < ***Ko**ordinato**r** Ad**min**istrasi* ʻадминистративный координаторʼ;

– начальный и внутренний осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента: *kamtib* < ***ke**am**a**nan dan keter**tib**an* ʻбезопасность и порядокʼ;

– внутренний осколок первого компонента + начальный осколок второго компонента: *hanra* < *perta**han**an **ra**kyat* ʻнародная оборонаʼ; *hansip* < *perta**han**an **sip**il* ʻгражданская оборонаʼ; *hubdar* < *per**hub**ungan **dar**at* ʻсухопутные сообщенияʼ;

– внутренний осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента: *laksus* < *pe**lak**sana khu**sus*** ʻспециальный исполнительʼ; *patas* < *ce**pa**t dan terba**tas*** ʻбыстро и ограниченноʼ;

– внутренний и конечный осколки обоих компонентов: *ranmor* < *kenda**raan** ber**mo**to**r*** ʻмоторный транспортʼ;

– внутренний и конечный осколки первого компонента + конечный осколок второго компонента: *ranpur* < *kenda**raan** tem**pur*** ʻбоевой транспортʼ; *rantis* < *kenda**raan** tak**tis*** ʻтактический транспортʼ;

– внутренний осколок первого компонента + начальный и конечный осколки второго компонента: *dakhura* < *penin**dak**an **hu**ru-ha**ra*** ʻподавление беспорядковʼ;

– внутренние осколки обоих компонентов: *curas* < *pen**cur**ian dengan keker**as**an* ʻкража с применением насилияʼ; *diklat* < *pendi**dik**an dan pe**lat**ihan* ʻобразование и профессиональная подготовкаʼ; *litbang* <*pene**lit**ian dan penge**m**bang**an*** ʻисследования и разработкиʼ;

– внутренний осколок первого компонента + начальный и внутренний осколки второго компонента: *hankam* < *perta**han**an dan **ke**am**a**nam* ʻоборона и безопасностьʼ;

– конечный осколок первого компонента + начальный осколок второго компонента: *danpas* < *koman**dan pas**ukan* ʻкомандир отрядаʼ; *danop* < *koman**dan op**erasi*** ʻкомандующий операциейʼ; *yahmar* < *wila**yah mar**itim*** ʻводный районʼ;

– конечный осколок первого компонента + начальный и конечный осколки второго компонента: *danru* < *koman**dan r**egu*** ʻкомандир отделенияʼ;

– конечный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента: *Gus Dur* < *ba**gus** Ab**dur**rahman* (см. выше); *tilang* < *buk**ti** pe**lang**garan* ʻдоказательство нарушенияʼ;

–конечные осколки обоих компонентов: *wasantara* < *Wa**wasan** Nusan**tara*** ʻконцепция архипелагаʼ; *sidak* < *inspek**si** menda**dak*** ʻнеобъявленные проверкиʼ; *wadam* < *ha**wa** a**dam*** ʻАдам и Еваʼ.

3.3.2. Аббревиатуры, образованные из трехкомпонентных исходных сочетаний

Выявлены следующие структурные типы телескопических аббревиатур, которые скомбинированы из осколков трехкомпонентных исходных сочетаний:

– начальные осколки всех трех компонентов исходного сочетания: *Depari* < ***De****wan* ***Par****iwisata* ***I****ndonesia* ʻИндонезийский совет по туризму’; *Deperhud* < ***De****partemen* ***Perh****ubungan* ***Ud****ara* ʻМинистерство воздушных сообщений’; *Deperdas* < ***De****partemen* ***Per****industrian* ***Das****ar* ʻМинистерство основных отраслей производства’; *Germindo* < ***Ger****akan* ***M****ahasiswa* ***Indo****nesia* ʻСтуденческое движение Индонезии’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *arhanud* < ***ar****tileri* *perta****han****an* ***ud****ara* ʻартиллерия противовоздушной обороны’; *jumantik* < ***ju****ru* *pe****man****tau* *jen****tik*** ʻспециалист, изучающий распространение личинок комаров’; *Depnaker* < ***Dep****artemen* *Te****na****ga* ***Ker****ja* ʻМинистерства труда’; *Deptamben* < ***Dep****artemen* *Per****tamb****angan* *dan* ***En****ergi* ʻМинистерство горнорудной промышленности и энергетики’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + конечный осколок третьего компонента: *Panglaksus* < ***Pang****lima* *Pe****lak****sanaan* *Khu****sus*** ʻкомандующий по осуществлению специальных мер’; *Pantarlih* < ***Pan****itia* *Pendaf****tar****an* *Pemi****lih*** ʻкомиссия по регистрации избирателей’; *pusbintal* < ***Pus****at* *pem****bin****aan* *men****tal*** ʻцентр идейно-политического воспитания’;

– начальные осколки первого и второго компонентов + конечный осколок третьего компонента (без учета служебных слов): *berdikari* < ***berdi****ri di atas* ***ka****ki* *sendi****ri*** ʻстоять на собственных ногах’; ʻнезависимый’, ʻсамостоятельный’; *Daperah* < ***Da****na* ***Pe****mbangunan* *Dae****rah*** ʻФонд развития периферии’; *projaya* < ***pro****уеκ* ***ja****lan* *ra****ya*** ʻстроительство шоссейной дороги’;

– начальные осколки первого и второго компонентов + внутренний осколок третьего компонента: *Dapodik* < ***da****ta* ***po****kok* *pendi****dik****an* ʻосновные данные по образованию’; *Deperindag* < ***De****partemen* ***Perin****dustrian* *dan* *Per****dag****angan* ʻМинистерство промышленности и торговли’; *Inkopol* < ***In****duk* ***Ko****perasi* *Ke****pol****isian* ʻЦентральный полицейский кооператив’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *Depdiknas* < ***Dep****artemen* *Pendi****dik****an* ***Nas****ional* ʻМинистерство народного образования’;

– начальный осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента + внутренний осколок третьего компонента: *depkumdang* < ***dep****artemen* *hu****kum*** *dan* *perundang-un****dang****an* ʻкафедра права и законодательства’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + начальные осколки второго и третьего компонентов: *dishumas* < ***di****nas* ***hu****bungan* ***mas****yarakat* ʻслужба общественной информации’; *kapolmil* < ***k****epal****a*** ***pol****isi* ***mil****iter* ʻначальник

военной полиции’; *irjenpol* < ***i**nspektu**r** **jen**dral **pol**isi* ‘генеральный инспектор полиции’; *kakanwil* < ***k**epal**a** **kan**tor **wil**ayah* ‘глава регионального управления’; *Ditlantas* < ***Di**rektora**t** **La**lu Li**ntas*** ‘Управление безопасности дорожного движения’;

– начальные осколки первого и второго компонентов + начальный и внутренний осколки третьего компонента: *Mahmillub* < ***Mah**kamah **Mil**iter **Lu**ar**b**iasa* ‘Чрезвычайный военный трибунал’; *Kemenpora* <***Kemen**terian **P**emuda dan **O**lah**ra**ga* ‘Министерство молодежи и спорта’; *Menpora* < ***Men**teri **P**emuda dan **O**lah**ra**ga* ‘министр молодежи и спорта’;

– начальный осколок первого компонента + начальный и конечный осколки второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *Mensesneg* < ***Men**teri **Se**kretari**s** **Neg**ara* ‘министр-государственный секретарь’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *kajati* < ***k**epal**a** ke**ja**ksaan **ti**nggi* ‘глава верховной прокуратуры’; *kapolda* < ***k**epal**a** ke**pol**isian **da**erah* ‘начальник районной полиции’; *kapolres* < ***k**epal**a** ke**pol**isian **res**or* ‘начальник полиции курорта’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + начальный и внутренний осколки второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *kadolog* < ***k**epal**a** **d**epot **log**istik* ‘начальник логистического депо’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + начальный осколок второго компонента + внутренний осколок третьего компонента: *kadapol* < ***ke**pal**a** **da**erah ke**pol**isian* ‘начальник областной полиции’;

– начальные и конечные осколки первого и второго компонентов + начальный осколок третьего компонента: *kadispen* < ***k**epal**a** **di**na**s** **pen**erangan*;

– начальный и конечный осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента + конечный осколок третьего компонента: *kajari* < ***k**epal**a** ke**ja**ksaan nege**ri*** ‘глава государственной прокуратуры’;

– начальный и внутренний осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *kamtibmas* < ***ke**am**a**nan dan keter**tib**an **mas**yarakat* ‘безопасность и общественный порядок’;

– начальный и внутренний осколки первого компонента + начальный и конечный осколки второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *pilkada* < ***p**emil**i**han **k**epal**a** **da**erah* ‘выборы главы района’; *pilkades* < ***p**emil**i**han **k**epal**a** **des**a* ‘выборы главы деревни’;

– начальный и внутренний осколки первого компонента + начальный осколок второго компонента + начальный и конечный осколки третьего компонента: *bharuda* < ***bha**yangka**r**a **u**tama **du**a* ‘главный полицейский второго ранга’;

– начальные осколки первого и второго компонентов + начальный и конечный осколки третьего компонента: *bripda* < ***bri****gadir* ***p****olisi* ***du****a* ʻвторой бригадир полиции’ (*сержантского состава*); *bripka* < ***bri****gadir* ***p****olisi* ***k****epal****a*** ʻглавный бригадир полиции’ (*сержантского состава*); *secaba* < ***se****kolah* ***ca****lon* ***b****intar****a*** ʻсержантское училище’;

– начальный осколок первого компонента + внутренние осколки второго и третьего компонентов: *atdikbud* < ***at****ase pendi****dik****an dan ke****bud****ayaan* ʻатташе по вопросам образования и культуры’; *balitbang* < ***ba****dan pene****lit****ian dan pengem****bang****an* ʻУправление исследований и планирования’; *Mendikbud* < ***Men****teri Pendi****dik****an dan Ke****bud****ayaan* ʻМинистерство образования и культуры’;

– начальный осколок первого компонента + начальный и внутренний осколки второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *posma* < ***p****ekan* ***o****rienta****si*** ***ma****hasiswa* ʻознакомительный период для студентов-новичков’; *haornas* < ***ha****ri* ***o****lah****r****aga* ***nas****ional* ʻдень национального спорта’;

– начальные осколки первого и второго компонентов + внутренний и конечный осколки третьего компонента: *Depdagri* < ***Dep****artemen* ***Da****lam Ne****geri*** ʻМинистерство внутренних дел’; *Mendagri* < ***Men****teri* ***Dal****am Ne****geri*** ʻминистр внутренних дел’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальный и внутренний осколки третьего компонента: *Dephankam* < ***Dep****artemen Perta****han****an dan* ***K****e****am****anan* ʻМинистерство обороны и безопасности’; *Menhankam* < ***Men****teri Perta****han****an dan* ***K****e****am****anan* ʻМинистр обороны и безопасности’; *polhankam* < ***pol****itik*, *perta****han****an*, *dan* ***k****e****am****anan* ʻполитика, оборона и безопасность’;

– начальный осколок первого компонента + конечные осколки второго и третьего компонентов: *galanita* < ***ga****bungan sepak bo****la*** *wa****nita*** ʻлига женского футбола’; *galasiswa* < ***ga****bungan sepak bo****la*** *maha****siswa*** ʻлига студенческого футбола’; *mahatma* < ***ma****ju se****hat*** *bersa****ma*** ʻидти вперед здоровыми вместе’;

– внутренний осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента + внутренний и конечный осколки третьего компонента: *curanmor* < *pen****cur****ian kendara****an*** *ber****m****ot****or*** ʻугон моторного транспорта’;

– внутренний осколок первого компонента + начальный осколок второго компонента + внутренний осколок третьего компонента: *dikmenjur* < *pendi****dik****an* ***men****engah ke****jur****uan* ʻсреднее профессиональное образование’;

– внутренний осколок первого компонента + начальные осколки второго и третьего компонентов: *dikdasmen* < *pendi****dik****an* ***das****ar dan* ***men****engah* ʻначальное и среднее образование’;

– внутренний осколок первого компонента + начальный осколок второго компонента + начальный и конечный осколки третьего компонента: *satpolantas* < *ke****sat****uan* ***po****lisi* ***la****lu li****ntas*** ʻподразделение дорожной полиции’;

– внутренний осколок первого компонента + начальный и внутренний осколки второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *hankamnas* < *perta**han**an dan **ke**am**a**nan **nas**ional* ʻнациональная оборона и безопасность’;

– внутренний осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *laksusda* < *pe**lak**sana khu**sus** **da**erah* ʻрегиональный специальный исполнитель’;

– внутренний осколок первого компонента + конечные осколки второго и третьего компонентов: *jihandak* < *pen**ji**nak ba**han** pele**dak*** ʻспециалист по обезвреживанию взрывчатых веществ’;

– конечный осколок первого компонента + начальный осколок второго компонента + конечный осколок третьего компонента: *lanuma* < *pangka**lan** **u**dara uta**ma*** ʻглавная авиабаза’;

– конечные осколки первого и второго компонентов + начальный осколок третьего компонента: *danlanu* < *koman**dan** pangka**lan** **u**dara* ʻкомандир авиационной базы’;

– конечные осколки всех трех компонентов: *galatama* < *li**ga** sepak bo**la** u**tama*** ʻосновная футбольная лига’;

– конечный осколок первого компонента + начальные осколки второго и третьего компонентов: *dankorma* < *koman**dan** **kor**ps **ma**rkas* ʻначальник хозяйственной части штаба’; *dandim* < *koman**dan** **di**strik **m**iliter* ʻначальник военного района’;

– конечный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + конечный осколок третьего компонента: *jukminum* < *petun**juk** ad**min**istrasi um**um*** ʻинструкция по общему управлению’;

– конечный осколок первого компонента + начальный и конечный осколки второго компонента + начальный осколок третьего компонента: *dankima* < *koman**dan** **k**omp**i** **ma**rkas* ʻкомандир штабной роты’;

– конечный осколок первого компонента + начальные осколки второго и третьего компонентов: *dankorma* < *koman**dan** **kor**ps **ma**rkas* ʻначальник хозяйственной части штаба’.

3.3.3. Аббревиатуры образованные из четырехкомпонентных исходных сочетаний

Телескопические аббревиатуры, составленные из осколков четырехкомпонентных исходных сочетаний, подразделяются на следующие структурные типы:

– начальные осколки всех четырех компонентов исходного сочетания: *Gestapu* < ***Ge**rakan **S**eptember **t**iga **pu**luh* ʻСобытия 30 сентября’; *Depena* < ***De**wan **P**embangunan **E**konomi **Na**sional* ʻСовет развития национальной экономики’; *Repelita* < ***Re**ntjana **Pe**mbangunan **Li**ma **Ta**hun* ʻпятилетний план развития народного хозяйства’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальные осколки третьего и четвертого компонентов: *Iluni* < ***I****katan* ***Al****umni* ***Un****iversitas* ***I****ndonesia* ʻАссоциация выпускников Университета Индонезия’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + внутренний осколок четвертого компонента: *Deperdatam* < ***De****partemen* ***Per****industrian* ***Da****sar dan Per****tam****bangan* ʻМинистерство основных отраслей производства и горнодобывающей промышленности’; *fatemeta* < ***fa****kultas* ***te****knologi dan* ***me****kanisasi per****ta****nian* ʻфакультет технологии и механизации сельского хозяйства’; *alutsista* < ***al****at* ***ut****ama* ***sis****tem per****ta****hanan* ʻглавное средство системы защиты’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальные осколки третьего и четвертого компонентов: *Menkimpraswil* < ***Men****teri Permu****kim****an*, ***Pras****arana*, *dan* ***Wil****ayah Tertinggal* ʻМинистр по вопросам жилья, инфраструктуры и отсталых районов’; *Menegotda* < ***Men****teri* ***Neg****ara* ***Ot****onomi* ***Da****erah* ʻГосударственный министр по делам региональной автономии’;

– начальный осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента + начальные осколки третьего и четвертого компонентов: *Matarmaja* < ***Ma****lang–Bli****tar****–****Ma****diun–****Ja****karta* (kereta api) ʻМаланг–Блитар–Мадиун–Джакарта (название поезда)’;

– начальные осколки первого и второго компонентов + конечный осколок третьего компонента + начальный осколок четвертого компонента: *kelompencapir* < ***kelom****pok* ***pen****dengar*, *pemba****ca***, ***pir****sawan* ʻгруппы слушателей, читателей, зрителей’;

– начальные осколки первого и второго компонентов + внутренний осколок третьего компонента + конечный осколок четвертого компонента: *kopasandha* < ***ko****mando* ***pas****ukan s****an****di yu****dha*** ʻтайный военный отряд’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + внутренний и конечный осколки четвертого компонента: *pangkowilhan* < ***pang****lima* ***ko****mando* ***wil****ayah perta****han******an*** ʻкомандующий зоной обороны’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + конечный осколок четвертого компонента: *askeskin* < ***as****uransi* ***kes****ehatan* ***k****eluarga misk****in*** ʻмедицинское страхование бедных семей’; *kopasgat* < ***ko****mando* ***pas****ukan* ***g****erak cep****at*** ʻотряд быстрого реагирования’; *kopatdara* < ***ko****mando* ***pa****sukan* ***t****empur u****dara*** ʻвоздушный боевой отряд’; *sendratasik* < ***sen****i*, ***dra****ma*, ***ta****ri*, *dan mu****sik*** ʻискусство, драма, танец и музыка’;

– начальный осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента + начальные осколки третьего и четвертого компонентов: *polsuska* < ***pol****isi khu****sus*** ***k****ereta* ***a****pi* ʻспециальные подразделения железнодорожной полиции’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента + внутренний осколок четвертого компонента: *pusdalopbang* < ***pus****at pengen****dal****ian* ***op****erasi pem****bang****unan* ʻцентр управления строительством’;

– начальный осколок первого компонента + внутренние осколки второго и третьего компонентов + начальный осколок четвертого компонента: *Depkimpraswil* < ***Dep****artemen Permu****kim****an dan P****ras****arana* ***Wil****ayah* ʻМинистерство поселений и региональной инфраструктуры’;

– начальный осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента + конечный осколок четвертого компонента: *gersamata* < ***ger****akan de****sa*** ***ma****kmur mera****ta*** ʻдвижение равномерного процветания деревень’; *Pertasikencana* < ***Perta****nian*, *kopera****si***, *dan* ***ke****luarga bere****ncana*** ʻсельское хозяйство, кооперативы и планирование семьи’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + начальный и внутренний осколки четвертого компонента: *Kemenegpora* < ***Keme****nterian* ***Neg****ara* ***P****emuda dan* ***O****lah****ra****ga* ʻГосударственное министерство молодежи и спорта’;

– начальный осколок первого компонента + внутренние осколки второго, третьего и четвертого компонентов: *Pusbindiklat* < ***Pus****at Pem****bin****aan Pendi****dik****an dan Pe****lat****ihan* ʻцентр образования и обучения’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + начальные осколки второго и третьего компонентов + конечный осколок четвертого компонента: *sipenmaru* < ***s****eleks****i pen****erimaan* ***ma****hasiswa ba****ru*** ʻотбор новых студентов’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальные осколки третьего и четвертого компонентов: *Kapolri* < ***K****epal****a*** *Ke****pol****isian* ***R****epublik* ***I****ndonesia* ʻначальник полиции Республики Индонезия’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальный осколок третьего компонента + конечный осколок четвертого компонента: *kapolresta* < ***k****epal****a*** *ke****pol****isian* ***res****or ko****ta*** ʻначальник полиции городского курорта’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + начальные осколки второго, третьего и четвертого компонентов: *kasdam* < ***k****epal****a*** ***s****taf* ***da****erah* ***m****iliter* ʻначальник регионального военного штаба’;

– начальный и конечные осколки первого компонента + начальный осколок второго компонента + внутренний осколок третьего компонента + начальный осколок четвертого компонента: *kakanbangdes* < ***k****epal****a*** ***ka****ntor pem****bang****unan* ***des****a* ʻглава управления по развитию деревни’;

– начальный и конечный осколки первого компонента + внутренний осколок второго компонента + конечный осколок третьего компонента +

начальный осколок четвертого компонента *Kapoltabes* < ***K**epal**a** Ke**pol**isian Ko**ta** **Bes**ar* ʻначальник полиции большого города’;

– внутренний осколок первого компонента + начальный и внутренний осколки второго компонента + начальный осколок третьего компонента + конечный осколок четвертого компонента: *hankamrata* < *perta**han**an dan **k**e**am**anan **ra**kyat semes**ta*** ʻвсенародная оборона и безопасность’.

3.3.4. Аббревиатуры, образованные из пятикомпонентных исходных сочетаний

Этот вид телескопических аббревиатур представлен следующими структурными типами:

– начальные осколки всех пяти компонентов исходного сочетания: *Depanri* < ***De**wan **P**enerbangan dan **A**ntariksa **N**asional **R**epublik **I**ndonesia* ʻНациональный совет по авиации и космонавтике Республики Индонезии’; *Masyumi* < ***Maj**elis **Sy**uro **U**mmat **M**uslimin **I**ndonesia* ʻКонсультативный совет мусульман Индонезии’;

– начальный осколок первого компонента + внутренний осколок второго компонента + начальные осколки третьего, четвертого и пятого компонентов: *Hiswana migas* < ***Hi**mpunan Wira**swa**sta **Na**sional **Mi**nyak dan **Gas** Bumi* ʻАссоциация предпринимателей Национальной нефтегазовой отрасли’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + внутренний осколок четвертого компонента + начальный осколок пятого компонента: *Aspiluki* < ***As**osiasi **Pi**ranti **Lu**nak Telamati**k**a **İ**ndonesia* ʻИндонезийская ассоциация программного обеспечения телематики’;

– начальные осколки первого, второго, третьего и четвертого компонентов + конечный осколок пятого компонента: *jampidsus* < ***j**aksa **a**gung **m**uda tindak **pid**ana khu**sus*** ʻзаместитель генерального прокурора по особым уголовным преступлениям’; *jampidum* < ***j**aksa **a**gung **m**uda tindak **pid**ana um**um*** ʻзаместитель генерального прокурора по общим уголовным преступлениям’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов, начальный и внутренний осколки четвертого компонента + внутренний осколок пятого компонента: *Kopkamtib* < ***K**omando **O**perasi **P**emulihan **K**e**am**anan dan Keter**tib**an* ʻГлавное оперативное управление по восстановлению безопасности и порядка’; *Pangkopkamtib* < ***Pang**lima **Ko**mando **P**emulihan **K**e**am**anan dan Keter**tib**an* ʻкомандующий главного оперативного управления по восстановлению безопасности и порядка’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + внутренний осколок четвертого компонента + конечный осколок пятого компонента: *bakosurtanal* < ***Ba**dan **K**oordinasi **Sur**vey dan Peme**ta**an Nasio**nal*** ʻКоординационное агентство по обследованию и национальному картографированию’;

– начальный осколок первого компонента + конечный осколок второго компонента + начальные осколки третьего, четвертого и пятого компонентов: *depkumham* < ***dep****artemen hu****kum*** *dan* ***h****ak* ***a****sasi* ***m****anusi* ‘кафедра права и основных прав человека’;

– внутренний осколок первого компонента + начальные осколки второго, третьего и четвертого компонентов + начальный и внутренний осколки пятого компонента: *diklusepora* < *pendi****dik****an* ***lu****ar* ***se****kolah*, ***P****emuda*, *dan* ***o****lah****ra****ga* ‘внешкольное образование, молодежь и спорт’.

3.3.5. Аббревиатуры, образованные из шестикомпонентных исходных сочетаний

Структурных типов таких аббревиатур всего несколько:

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + начальный и внутренний осколки четвертого компонента + внутренний осколок пятого компонента + начальный осколок шестого компонента: *Kopkamtibda* < ***K****omando* ***O****perasi* ***P****emulihan* ***Ke******am****anan dan Keter****tib****an* ***Da****erah* ‘местное оперативное управление по восстановлению безопасности и порядка’;

– начальные осколки первого, второго, третьего и четвертого компонентов + внутренний осколок пятого компонента + начальный и внутренний осколки шестого компонента: *poleksosbudhankam* < ***pol****itik*, ***ek****onomi*, ***sos****ial dan* ***bud****aya*, *perta****han****an*, *dan* ***ke******am****anan* ‘политика, экономика, социальная сфера и культура, оборона и безопасность’;

– начальные осколки первого, второго и третьего компонентов + начальный и внутренний осколки четвертого компонента + внутренний осколок пятого компонента + начальный осколок шестого компонента: *Pangkopkamtibda* < ***Pang****lima* ***Ko****mando* ***P****emulihan* ***Ke******am****anan dan Keter****tib****an* ***Da****erah* ‘командующий местного оперативного управления по восстановлению безопасности и порядка’.

3.4. Смешанные аббревиатуры

Установлены следующие структурные типы смешанных аббревиатур:

– полная основа первого компонента + начальный осколок второго компонента: *Jokowi* < ***Joko*** ***Wi****dodo* ‘Джоко Видодо’ (имя президента Индонезии); *timsus* < ***tim*** *khu****sus*** ‘специальная команда’; *timus* < ***tim*** *perum****us*** ‘команда разработчиков’;

– полная основа первого компонента + внутренний осколок второго компонента + конечный осколок третьего компонента: *Posyandu* < ***Pos*** *Pela****yan****an Terpa****du*** ‘пункт интегрированного обслуживания’;

– начальный осколок первого компонента + полная основа второго компонента: *İndomie* < ***Indo****nesian* ***mie*** ‘вермишель быстрого приготовления’ (индонезийский бренд); *Tamini* < ***Ta****man* ***mini*** / *Taman Mini Indonesia Indah* ‘Мини парк’ / ‘Прекрасная Индонезия в миниатюре’ (этнографический парк в Джакарте);

– начальный и конечный осколки первого компонента + полная основа второго компонента *kabiro* < ***k**epal**a biro*** ʻглава бюроʼ;

– начальные буквы компонентов + цифра, указывающая на какое-либо событие или знаменательную дату, обозначенную в исходном сочетании: *UUD 1945* < ***U**ndang-**U**ndang **D**asar* (*tahun*) ***1945*** ʻКонституция 1945-го годаʼ; *G30S* < ***G**erakan **30** **S**eptember* ʻСобытия 30 сентябряʼ; *AP'70* < ***A**ksi **P**elajar 197**0*** ʻстуденческая акция 1970 г.ʼ;

– начальная буква компонентов, имеющих одну и ту же начальную букву + цифра, указывающая на количество компонентов с таким началом: *P4* < ***P**edoman **P**enghayatan dan **P**engamalan **P**ancasila* ʻРуководство по применению и претворению в жизнь Панчасилыʼ;

– начальные буквы различных по расположению в исходном сочетании компонентов + цифра, указывающая на количество следующих друг за другом компонентов, имеющих одинаковую начальную букву: *BP3G* < ***B**alai **P**enjelidikan **P**erusahaan **P**erkebunan **G**ula* ʻИсследовательский центр предприятий по сахарным плантациямʼ; *P2KP* < ***P**rogram **P**enanggulangan **K**emiskinan di **P**erkotaan* ʻПрограмма сокращения городской бедностиʼ; *P3DT* < ***P**royek **P**eningkatan **P**embangunan **D**esa **T**ertinggal* ʻПроект развития слаборазвитых деревеньʼ;

– начальные осколки первого и второго компонентов + цифра, обозначающая какую-либо знаменательную дату и т.п., относящуюся ко второму компоненту: *Kenop-15* < ***Ke**bijaksanaan **15** **Nop**ember* ʻраспоряжение от 15 ноябряʼ;

– комбинация аббревиатур: *Pusdalops PB* < ***Pus**at Pengen**dal**ian **Op**eras**i** **P**enanggulangan **B**encana* ʻЦентр управления операциями по ликвидации последствий стихийных бедствийʼ; *Menkeh HAM* < ***Men**teri **Keh**akiman dan Hak Asasi Manusia* ʻминистр юстиции и прав человекаʼ; *APWkomitel* < ***A**sosiasi **P**engusaha **W**arnet **Kom**un**i**tas **Tel**ematika* ʻАссоциация собственников интернет-кафе телематических сообществʼ.

3.5. Частичные аббревиатуры

Аббревиатуры этого типа состоят из начальной части первого компонента исходного сочетания: *Pram* < ***Pram**udya Ananta Tur* (имя индонезийского писателя).

***

Два последних типа в индонезийском языке применяются ограниченно.

Таковы основные структурные типы индонезийских аббревиатур.

Заключение

Анализ показывает, что в количественном отношении преобладают акронимы и телескопические аббревиатуры, а по разнообразию структурных типов – телескопические, причем по сравнению с двух-, трех- и четырехкомпонентными телескопическими аббревиатурами, пяти- и

шестикомпонентные представлены значительно меньшим количеством структурных типов, хотя последние в силу наличия большего количества компонентов имеют больше возможностей для комбинации.

Выявленные структурные типы позволяют заключить, что формирование аббревиатур в индонезийском языке проявляет тенденцию к структуре, которую можно произносить как слово, так как большинство акронимов и других разновидностей аббревиатур и все телескопические аббревиатуры образованы именно как слово. Они составляются как слово таким образом, чтобы по их фонемному составу легко можно было узнать исходные сочетания. Это относится в первую очередь к телескопическим аббревиатурам. Этим и объясняется заимствование осколков из разных частей компонентов исходного сочетания.

Литература

Алексеев 1970 — *Алексеев Д. И.* Из истории русской аббревиации (графические сокращения X–XVII вв.) // Вопросы диалектологии и истории русского языка. Ученые записки Куйбышевского педагогического института им. В. В. Куйбышева. Вып. 82. Ч. II. Куйбышев, 1970. С. 72–73.

Астафурова и др. 2006 — *Астафурова Т. Н.*, *Сухорукова О. Н.* Телескопия: новый способ словообразования? // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2: Языкознание. 2006. С. 182–185.

Ахманова 1966 — *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.

Бодуэн 1902 — *Бодуэн де Куртенэ И.* Заметка об изменяемости основ склонения, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний. Варшава, 1902.

Борисов 1972 — *Борисов В. В.* Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках. М.: Воениздат, 1972.

Мартине 1963 — *Мартине А.* Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. Вып. 3. М.: Изд.-во иностранной литературы, 1963. С. 347–568.

Пауль 1960 — *Пауль Г.* Принципы истории языка. М., Изд-во иностранной литературы, 1960.

Пешковский 1925 — *Пешковский А. М.* Сборник статей. Методика родного языка. Лингвистика. Стилистка. Поэтика. Л.-М., 1925.

Ревуненкова 1988 — *Ревуненкова Е. В.* Ребенок в представлениях батаков Северной Суматры // Этнография детства: традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии / Отв. ред. И. С. Кон, А. М. Решетов. М., 1988. С. 39–61.

Abbreviation 2022 — Abbreviation // Merriam-Webster Dictionary: https://www.merriam-webster.com/dictionary/abbreviation

Noviatri dan Reniwati 2015 — *Noviatri dan Reniwati.* Singkatan dan Akronim dalam Surat Kabar: Kajian Bentuk dan Proses // Jurnal Arbitrer. Vol. 2. Padang: Universitas Andalas, April 2015. Hal. 28–43.

Rengganis et al. 2019 — *Rengganis Citra Cenderamata*, *Agus Nero Sofyan*. Abreviasi dalam Percakapan Sehari-hari di Media Sosial: Suatu Kajian Morfologi // Journal of Linguistics. Vol. 4. № 1. Bandung: Universitas Padjadjaran, 2019. Hal. 69–78.

Sri Verlin et al. 2018 — *Sri Verlin*, *Muhammad Darwis*, *Munira Hasjim*. Abreviasi dalam Media Sosial Instagram // Jurnal Ilmu Budaya. Vol. 6. № 2. Makassar: Universitas Hasanuddin, 2018. Hal. 277–286.

Sudjalil 2018 — *Sudjalil*. Tipologi Abreviasi dalam Surat Kabar Berbahasa İndonesia // Kembara. Jurnal Keilmuan Bahasa, Sastra, dan Pengajarannya. Vol.4. № 1. 2018. Hal.72–85.

de Vries 1970 — *de Vries J.* Indonesian Abbreviations and Acronyms // Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde. Vol. 126. № 3. Leiden, 1970. P. 338–346.

Whitney 1948 — Whitney W. D. The Life and Growth of Language. An Outline of Linguistic Science. N. Y.: Appleton and Company, 1887.

Yosi 2018 — *Yosi Lida Arisanti*. Penggunaan Akronim dan Singkatan dalam Media Sosial Facebook di Kalangan Remaja SMA Plus Multazam // Literasi. Jurnal Ilmiah Pendidikan Bahasa, Sastra Indonesia dan Daerah. Vol. 2. № 2. Bandung: Universitas Galuh, 2018. Hal.104–112.

H. M. ZƏRBƏLİYEV,
N. H. ZƏRBƏLİYEVA

İNDONEZİYA DİLİNDƏ LEKSİK ABREVİATURALAR

XÜLASƏ

Məqalədə İndoneziya dilində abreviaturaların yaradılması və işlədilməsi meylinin güclənməsi səbəbləri təhlil edilmiş, abreviaturaların yaranma vasitələrinə görə növləri və bu növlərin təmsil olunduğu struktur tipləri üzə çıxarılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, İndoneziya dilində yaranma vasitələrinə görə inisial, müxtəlif sözlərin ya başlanğıc, ya son hecalarından təşkil olunan, sözlərin müxtəlif fraqmentlərindən formalaşdırılan və ya teleskopik, qarışıq və ilkin birləşmənin birinci komponentinin fraqmentindən ibarət abreviatura növləri vardır. Bu növlərin hər biri bir sıra struktur tiplərinə malikdir. Struktur tiplərinin sayı baxımından əsasən iki-, uç- və dördkomponentli ilkin birləşmələrdən yaranan abreviatura tiplərinin üstünlük təşkil etdiyi teleskopik abreviaturalar ən geniş yayılmış abreviatura növüdür.

Müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, İndoneziya dilində abreviaturaların yaradılmasında onların söz kimi tələffüz edilə bilən struktura malik olmasına meyil

göstərilir. Bu zaman həm də yeni yaranan formanın öz fonem tərkibinə görə ilkin birləşməni asanlıqla müəyyənləşdirməyə imkan verə bilməsi də nəzərə alınır. Teleskopik abreviaturaların formalaşdırılması üçün istifadə olunan ilkin birləşmənin komponentlərindən parçaların onların müxtəlif hissələrindən götürülməsini də məhz bununla izah etmək olar.

Ключевые слова: *аббревиатура*, *акроним, инициальный*, *телескопический*.

H. M. ZARBALIYEV,
N.H. ZARBALIYEVA

LEXİCAL ABBREVİATİONS İN İNDONESİAN

SUMMARY

The article considers the reasons for strengthening the tendency to create and use abbreviations in the Indonesian language and identifies the classes of the abbreviations according to the means of formation and the structural types representing these classes. According to analyzed data, there are initial, syllabic, fragmentation or telescopic, mixed, and partial abbreviations in the Indonesian language. Each of these classes includes several structural types. The most numerous, in terms of quantity, structural type are telescopic abbreviations, among which the types of abbreviations formed from two-, three- and four-component initial combinations prevail.

The authors conclude that the creation of abbreviations in Indonesian tends to have a structure of pronouncing them as words. It is also taken into account that the newly created form can identify the initial combination due to its phoneme composition. This explains the taking of fragments, from different parts of the components of the initial combination, which make up the telescopic abbreviations.

Key words: *abbreviation*, *acronym, initial*, *telescopic*.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İlham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NATƏVAN HACIYEVA
ATU
Azərbaycan dili kafedrasının müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor
natavanhajiyeva5@gmail.com

DÜNYA MƏNZƏRƏSİNDƏ KONSEPT ANLAYIŞI

XÜLASƏ

İnsan düşünən bir varlıq olaraq ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədədir. Dünyanın mənzərəsi insanın dünyanı tanıması prosesi, müəyyən bir obrazdır. İnsan şüuru özü üçün müəyyən bir reallıq modeli olan faktların şəkillərini yaradır. Dünyanın mənzərəsi kainatın bir növ portretidir, bu, dünyanın necə qurulduğunu, hansı qanunlarla idarə olunduğunu, nəyin əsasını təşkil etdiyini və necə inkişaf etdiyini, məkan və zamanın necə göründüyünü, müxtəlif obyektlərin bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, insanın bu dünyada hansı yeri tutduğunu təsvir edən kainatın bir nüsxəsidir. İlk növbədə k*onsept* termininin tərifini aydınlaşdırmaq lazımdır. Konsept düşüncə, adın (işarənin) semantik mənasıdır. Sözün leksik mənasını bir konsept adlandırmaq olar, lakin konseptin belə bir anlayışı qeyri-kafi, dar və reallıqdan uzaq hesab olunur. Konseptin öyrənilməsində iki əsas istiqamət vardır: linqvokultural və konqitiv. Konsept düşüncə prosesində bizi eyni cinsdən olan qeyri-müəyyən bir obyekt dəsti ilə əvəz edən zehni bir təhsildir, insan psixikasında əks olunan dünyanın bütün mənzərəsi olan yaddaş və beyin dilinin operativ, mənalı bir vahidi olduğu iddia edilə bilər. Konsept anlayışı bir insanın düşüncə proseslərində işlədiyi və fəaliyyətinin nəticələrinin məzmununu və dünyanı müəyyən "kvant" bilikləri şəklində tanıma proseslərini əks etdirən mənalar anlayışına cavab verir.

Etnik dünyagörüşü əks etdirən konsept dünyanın etnik dil mənzərəsidir və onun minimum vahididir. Eyni zamanda, konsept bütün insan fəaliyyətinin məzmununu əks etdirən müəyyən bir bilik kvantıdır, birbaşa sözün mənasından yaranmır, lüğət mənasının insanın şəxsi və xalq təcrübəsi ilə qovuşmasının nəticəsidir.

Açar sözlər: konsepsiya, dünyanın dil mənzərəsi, linqvokultural yanaşma, koqnitiv yanaşma, mədəniyyət, konseptosfer.

İnsan düşünən bir varlıq olaraq ətrafdakı dünyanı dərk edir, mənzərəsini qurur, gerçəkliyi müxtəlif rənglərlə boyayır. Dünya insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsidir və mənzərəsi məlumatların emalı və dünya haqqında müəyyən fikirlərin formalaşmasıdır. Buna görə də deyə bilərik ki, dünyanın mənzərəsi insanın dünyanı tanıması prosesi, müəyyən bir obrazıdır. İnsan şüuru özü üçün müəyyən bir reallıq modeli olan faktların şəkillərini yaradır. Bu model və ya faktların mənzərəsi

bütövlükdə gerçəkliyin və ya onun ayrı-ayrı komponentlərinin quruluşunu (xüsusən məkan, rəng və s.) əks etdirir. Müasir mənada dünyanın mənzərəsi kainatın bir növ portretidir, bu, dünyanın necə qurulduğunu, hansı qanunlarla idarə olunduğunu, nəyin əsasını təşkil etdiyini və necə inkişaf etdiyini, məkan və zamanın necə göründüyünü, müxtəlif obyektlərin bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, insanın bu dünyada hansı yeri tutduğunu təsvir edən kainatın bir nüsxəsidir. Təcrübə toplamaqla insan onu müəyyən konseptlərə çevirir və nəticədə davamlı olaraq saflaşdırdığı, modernləşdirdiyi və yenidən qurduğu konseptual bir sistemə çevrilir.

Konsept termininin tərifini aydınlaşdırmaq lazımdır. Ensiklopedik lüğətlərə görə, "konsept (lat. conceptus-düşüncə, konsepsiya) – adın (işarənin) semantik mənası, yəni obyekti bu adın mövzusu (denotatı) olan bir konsepsiyanın məzmunu"dur (1). Tərifə əsasən bir sözün leksik mənasını konsept adlandırmaq olar, lakin konseptin belə bir anlayışı qeyri-kafi, dar və reallıqdan uzaq hesab olunur. Konseptin öyrənilməsində iki əsas istiqamət fərqlənir: linqvokulturallıq (dilçilikdə yeni bir sahə – linqvokonseptologiya) və konqitivlik. Bu iki istiqamətin ortaq cəhətləri çoxdur, lakin fərqləri də var. Müasir dilçilikdə "konsept" termini yeni deyil. Hələ 1928-ci ildə S.A.Askoldov "Konsept və söz"məqaləsini nəşr etdirib. Bu məqalə müasir elmdə linqvokultural yanaşmanın başlanğıcıdır. Konseptin əvəzedici funksiyasına işarə edərək, S. A. Askoldov bunu belə müəyyənləşdirir:" Konsept düşüncə prosesində bizi eyni cinsdən olan qeyri-müəyyən bir obyekt dəsti ilə əvəz edən zehni bir təhsildir " (2, 267-279). Beləliklə, konseptin insan psixikasında əks olunan dünyanın bütün mənzərəsi olan yaddaş və beyin dilinin operativ, mənalı bir vahidi olduğu iddia edilə bilər. Konsept anlayışı bir insanın düşüncə proseslərində işlətdiyi və bütün insan fəaliyyətinin nəticələrinin məzmununu və dünyanı müəyyən "kvant" bilikləri şəklində tanıma proseslərini əks etdirən mənalar anlayışına cavab verir. Eyni zamanda D. S. Lixaçov "konsept" anlayışını ana dilində danışanın təhsili, peşə və sosial, şəxsi təcrübəsindən asılı olaraq gerçəklik hadisələrini əks və şərh edən ümumiləşdirilmiş bir zehni vahidə istinad etmək üçün istifadə edir və ana dilində danışanların fərdi şüurlarında sözün müxtəlif mənalarının bir növ ümumiləşdirilməsi olmaqla, ünsiyyət quranlara aralarındakı mövcud fərdi fərqləri aradan qaldırmağa imkan verdi. Etnik dünyagörüşü əks etdirən konsept dünyanın etnik dil mənzərəsidir və onun minimum vahididir. Eyni zamanda, konsept bütün insan fəaliyyətinin məzmununu əks etdirən müəyyən bir bilik kvantıdır, birbaşa sözün mənasından yaranmır, lüğəvi mənası insanın şəxsi və xalq təcrübəsi ilə qovuşmasının nəticəsidir. Beləliklə, D. S. Lixaçovaya görə konsept dil ünsiyyətində əvəzedici funksiyanı yerinə yetirir (3). Linqvokultural yanaşmanın başqa bir tərəfdarı Y.Stepanova yazır: “Konsept bir insanın şüurunda bir mədəniyyət aktıdır; mədəniyyətin insanın zehni dünyasına daxil olduğu bir şeydir. Digər tərəfdən, konsept adi bir insanın, "mədəni dəyərlərin yaradıcısı" deyil – özü mədəniyyətə təsir etdiyi şeydir" (4). Bu ifadəni parafrazlaşdıraraq demək olar ki, konsept yaşandığı qədər düşünülmür. İ.Karasik, konsepti sözün leksik mənasından daha geniş hesab

edir: "Konsept dəyər, məcazi və konseptual tərəflərin fərqləndiyi çoxölçülü semantik formasiyadır" (5). Onun təklif etdiyi konsept nəzəriyyəsi diqqətəlayiqdir. I. Karasikin əsas tezisləri aşağıdakılardır:

1) şüur konseptin yaşama atributudur;

2) mədəniyyət konseptin zehni əksolunmasıdır;

3) dil və ya nitq konseptin obyektivləşdirmə sahələridir (6).

Bu nəzəriyyəyə görə, konsept aşılayıcı dəyər xassəsi olan zehni stimul kimi başa düşülür (7, 13-15).

A.Vejbitskaya konsepti semantik məlumatlar toplusu ilə təyin olunan və gerçəkliyin mədəni mənzərəsini əks etdirən ideal bir dünyanın obyekti kimi müəyyənləşdirir (8, 780). Gerçəkliyin özü birbaşa deyil, dil vasitəsilə düşüncədə əks olunur. Z. D. Popova və I. A. Sternin konsepsiyanı anlamaq üçün konqitiv bir yanaşma təklif edirlər. Onların nəzəriyyəsinə görə, " insan şüurundakı anlayışlar fəaliyyət, dünyanı təcrübəli dərk etmə nəticəsində yaranır və aşağıdakılardan ibarətdir:

A) onun birbaşa hiss təcrübəsi – dünyanı hisslər tərəfindən qavraması;

B) insanın obyektiv fəaliyyəti;

Ç) şüurunda onsuz da mövcud olan anlayışlarla zehni əməliyyatlar;

C) dil vahidlərini şüurlu şəkildə bilmək (9).

A. P. Babuşkinin qeyd etdiyi kimi," konsept reallıq obyektləri arasındakı əlaqələrin zehni təmsilçiliyidir " (10). Konseptin tərifində yuxarıda göstərilən yanaşmalar bir-birini istisna etmir: fərdin şüurunda zehni bir təhsil kimi konsept cəmiyyətin mədəniyyətə bir çıxışdır və mədəniyyətin əks olunması kimi konsept fərdin mülkiyyəti olan kollektiv təcrübənin fiksasiyasıdır. Bu yanaşmalar fərdlə əlaqəli istiqamətlərdə fərqlənir:

– linqvokognitiv konsept fərdi şüurdan mədəniyyətə istiqamətdir;

–linqvokultural konsept mədəniyyətdən fərdi şüura istiqamətdir.

Ədəbiyyat

1.Большой энциклопедический словарь. [Электронный ресурс]: — Режим доступа: https://www.vedu.ru/bigencdic/29936/ (дата обращения: 29. 05. 2017).

2.Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. М.: Язык русской культуры, 1997. С.267–279.

3.Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН — СЛЯ — 1993, № 1.

4.Степанов Ю. С. Концепт [Электронный ресурс]: — Режим доступа: http://www.ec-dejavu.net/c/Concept.html (дата обращения: 29.05.2017).

5.Карасик в. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Электронный ресурс]: — Режим доступа: http://www.studfiles.ru/preview/2790175/ (дата обращения: 29. 05. 2017).

6.Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / Под. ред. И. А. Стернина. — Воронеж: ВорГУ, 2001.
7.Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Волгоград: Парадигма, 2005. Т. I. С. 13–15.
8.Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999. 780 с.
9.Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. 2010 — Электронный ресурс. — Режим доступа: http://zinki.ru/book/kognitivnaya-lingvistika/ (дата обращения: 29. 05. 2017).
10.Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996.
11.Словарь методических терминов. [Электронный ресурс]: — Режим доступа: http://www.gramota.ru/slovari/dic/?word/ (дата обращения: 07. 08. 2017).
12.Маслова В. А. Лингвокультурология. М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208с.
13.Фиклистова, Я. В. Понятие концепта как составляющей единицы картины мира / Я. В. Фиклистова, Л. Г. Гаркуша. — Текст : непосредственный // Актуальные вопросы филологических наук : материалы V Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2017 г.). — Казань : Бук, 2017. — С. 36-38. — URL: https://moluch.ru/conf/phil/archive/257/12941/ (дата обращения: 14.01.2023).

НАТАВАН ГАДЖИЕВА

ПОНЯТИЕ КОНЦЕПТА КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ЕДИНИЦЫ КАРТИНЫ МИРА

РЕЗЮМЕ

Человек, как существо мыслящее, воспринимает окружающий мир, выстраивая свою картину мира, раскрашивая окружающую действительность различными цветами. Мир — это взаимодействие человека с окружающей средой, а картина мира — это продукт переработки информации и формирование определенных представлений о мире. Следовательно, можно сказать, что картина мира процесс познания мира человеком, определенный образ мира. Человеческое сознание создает для себя образы фактов, которые являют собой определенную модель действительности. Эта модель, или картина фактов, воспроизводит структуру действительности в целом или структуру её отдельных компонентов (в частности, пространственных, цветовых и др.). В современном понимании картина мира — это своего рода портрет мироздания, это некая копия Вселенной, которая предполагает описание того, как устроен мир, какими законами он управляется, что лежит в

его основе и как он развивается, как выглядят пространство и время, как взаимодействуют между собой различные объекты, какое место занимает человек в этом мире. Накапливая опыт, человек преобразует его в определенные концепты, которые, в конечном итоге, выстраиваются в концептуальную систему, которую человек уточняет, модернизирует и перестраивает непрерывно. Необходимо уточнить определение термина «концепт». Лексическое значение слова можно назвать концептом, но такое понимание концепта считается недостаточным, узким и далеким от реальности. В изучении концепта выделяют два основных направления: лингвокультурное (отсюда возникла новая область в лингвистике — лингвоконцептология) и конгитивное. Эти два направления имеют много общего, но у них есть и различия. Следовательно, можно утверждать, что концепт — оперативная содержательная единица памяти и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике. Понятие концепта отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания. Концепт, отражая этническое мировидение, маркирует этническую языковую картину мира и является минимальной единицей этой картины. В то же время концепт — это некий квант знания, отражающий содержание всей человеческой деятельности. Концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения словарного значения слова с личным и народным опытом человека. Основные ее тезисы сводятся к следующему: 1) сознание является областью пребывания концепта; 2) концепт — ментальное отражение культуры; 3) язык и/или речь — сферы опредмечивания концепта. Согласно этой теории, концепт понимается как ментальное образование с привелигирующим ценностным свойством.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, лингвокультурный подход, когнитивный подход, культура, концептосфера

NATAVAN HAJIYEVA

THE CONCEPT OF A CONCEPT AS A COMPONENT UNIT OF THE WORLD PICTURE

SUMMARU

A person, as a thinking being, perceives the world around him, building his own picture of the world, painting the surrounding reality with different colors. The world is the interaction of a person with the environment, and the picture of the world is a product of information processing and the formation of certain ideas about the world. Therefore, we can say that the worldview is a process of human cognition of the world, a certain image of the world. Human consciousness creates for itself

images of facts that represent a certain model of reality. This model, or picture of facts, reproduces the structure of reality as a whole or the structure of its individual components (in particular, spatial, color, etc.). In the modern understanding, a picture of the world is a kind of portrait of the universe, it is a kind of copy of the Universe, which involves a description of how the world works, what laws it is governed by, what underlies it and how it develops, what space and time look like, how various objects interact with each other, what place a person occupies in this the world. Accumulating experience, a person transforms it into certain concepts, which, eventually, are built into a conceptual system that a person clarifies, modernizes and rebuilds continuously. It is necessary to clarify the definition of the term "concept". The lexical meaning of a word can be called a concept, but such an understanding of the concept is considered insufficient, narrow and far from reality. There are two main directions in the study of the concept: linguocultural (hence the emergence of a new field in linguistics — linguoconceptology) and cong. These two directions have a lot in common, but they also have differences. Therefore, it can be argued that the concept is an operational meaningful unit of memory and language of the brain, the whole picture of the world reflected in the human psyche. The concept of a concept corresponds to the idea of those meanings that a person operates in thinking processes and that reflect the content of the results of all human activity and processes of cognition of the world in the form of certain "quanta" of knowledge. The concept, reflecting the ethnic worldview, marks the ethnic linguistic picture of the world and is the minimum unit of this picture. At the same time, a concept is a kind of quantum of knowledge that reflects the content of all human activity. The concept does not directly arise from the meaning of a word, but is the result of a collision of the dictionary meaning of a word with a person's personal and folk experience. Its main theses are as follows: 1) consciousness is the domain of the concept; 2) concept is the mental reflection of culture; 3) language and/or speech are the spheres of the concept's objectification. According to this theory, the concept is understood as a mental formation with a privileged value property.

Keywords: concept, linguistic picture of the world, linguocultural approach, cognitive approach, culture, conceptosphere.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ RƏHİMOVA SAHİB QIZI
ATU Xarici Dillər Kafedrasının dosenti
Səməd Vurğun, 167
r.gulnara1963@gmail.com

ПАДЕЖНЫЕ СИСТЕМЫ ТЮРСКИХ ЯЗЫКОВ В ТИПОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Резюме

В статье исследуется проблема системного сопоставления категории падежа в тюркских языках и построения типологической модели тюркской падежной системы. Указанная проблема рассматривается в двух аспектах: определение специфики отдельных тюркских языков на фоне общетюркского инварианта падежной системы и определение детерминанты тюркской падежной системы на фоне языков иных типов. Новизна статьи состоит в том, что падеж рассматривается с позиций системно-типологической концепции Г.П. Мельникова как морфологическая категория, выполняющая грамматико-семантические и коммуникативные функции.

Разумеется, все указанные падежи обладают целым рядом других грамматических и семантических функций, а само деление падежей на грамматические и конкретные, как не раз отмечалось в описательной грамматике и типологии, является условным, но, хотелось бы добавить, не бессмысленным, так помогает увидеть системные отношения в разнообра- зии конкретных употреблений и разграничить первичные и вторичные значения в падежной системе.

Во многих тюркских языках падежная система формально полностью совпадает с описанным выше ядром, хотя, конечно, отдельные падежные формы могут иметь различную систему вторичных функций. К числу таких языков относятся, в частности, азербайджанский, ал- тайский, башкирский, гагаузский, киргизский, кумыкский, ногайский, саларский, турецкий, туркменский, узбекский.

Ключевые слова: грамматика, категория, морфология, падеж, система, типология.

1. История вопроса о падеже в сравнительно-историческом и типологическом языкознании. В сравнительно-историческом языкознании XIX – XX в., как в индоевро- пеистике, так и в тюркологии, падежные формы имён существительных рассматривались исключительно в аспекте их происхождения. Высказывались гипотезы о более сложном устройстве

падежных систем в праиндоевропейском и в пратюркском. Эти гипотезы трудно проверить, так как они относятся к праязыковым состояниям более древним, чем те, кото- рые можно увидеть по результатам реконструкции.

В целом же в рамках сравнительно-исторического направления падеж чаще всего рас- сматривался с формальной стороны – как парадигма флективных форм, показывающая род-

ство языков, а вопрос о семантике падежа не ставился. Индоевропейский термин «падежное окончание» использовался и в грамматике тюркских языков, хотя для них падежный аффикс является «окончанием», только в том смысле, что занимает конечную позицию в словоформе, и если в индоевропеистике термины «окончание» и «флексия» синонимичны, то тюркский падежный показатель называть флексией будет уже ошибкой.

Вопросы о семантике падежа и типологическом сопоставлении падежных парадигм были впервые поставлены в работах Л. Ельмслева, О. Есперсена, Р.О. Якобсона. После ра- бот Р. Якобсона для структуралистского направления стало обычным рассмотрение морфо- логических категорий как оппозиций словоформ по какому-либо дифференциальному при- знаку. Однако идея объёмности (многомерности) оппозиций, выдвинутая Р.О. Якобсоном, не получила развития в синхронно-структурных описаниях языков, по-прежнему, хотя и в новых терминах, воспроизводивших линейный перечень грамматических форм. На приме- ре русской падежной системы Р.О. Якобсон рассматривает падеж как систему формально- семантических оппозиций, задающих общую структуру данной грамматической категории и представляет эту структуру в виде объёмной геометрической модели куба(1, 194).

Е. Курилович разделял индоевропейские падежи на грамматические и семантиче- ские. Тройка грамматических падежей (номинатив, аккузатив и генитив) составляет основу индоевропейской падежной системы (2, 196). Аналогическое разгра- ничение было предложено в тюркологии Н.К. Дмитриевым, выделившим грамматические (номинатив, аккузатив и генитив) и пространственные падежи (датив, выражающий напра- вительное значение во всех языках, где нет аллатива, местный и исходный падежи) (3, 153–154). Такое же деление принимает А.М. Щербак, называющий дательный, местный и исходный конкретными падежами (4, 62).

2. Падеж в тюркологии. В трудах В.В. Радлова, Ф.Е. Корша, В.А. Богородицкого, Н.А. Баскакова, Б.А. Серебренникова, Н.З Гаджиевой категория падежа в тюркских языках рассматривалась в сравнительно-историческом освещении. Выдвигались гипотезы как об упрощении структурной сложности падежной системы(5, 194-197), так и о постепен- ном усложнении тюркской падежной системы в результате грамматикализации послелогов и их вхождения в состав именных словоформ (6, 186-188).

Сопоставительный анализ состава и функций падежей, впервые проведённый Е.Д.Поливановым (7, 182), продолжили С.Н. Иванов, В.А. Андреев, М.А. Артемьев, В.Г. Гузев. Модель Р.О. Якобсона была применена к анализу тюркских падежей Э.Р. Тенишевым, однако с некоторой модификацией – вместо признака периферийности рассматривается дифференциальный семантический признак принадлежности. Сопоставление различных концепций классификации тюркских падежей проведено в публикации А.М. Течиновой (8. 95-98).

3. Ядро тюркской падежной системы. Ядро падежной системы современных тюрк- ских языков составляют шесть падежей, называемых в грамматиках по-разному, но в любом случае выражающих в качестве своего инварианта следующие значения: номинатив (па-деж подлежащего), аккузатив (падеж прямого дополнения), генитив (выражение ряда кос- венных притемных функций, в том числе принадлежности), датив (выражение косвенного объекта и направления), локатив (выражение места), аблатив (выражение исходной точки движения).

Как отмечает Э.Н. Кардашев, шестипадежная система «как основа неизменно при- сутствует в любом современном тюркском языке». Данное утверждение требует одной поправки: в долганском, хакасском и якутском языках нет генитива (9, 238), что является ва- риативной чертой указанных языков. Показательно, что все эти три языка имеют в целом 8 падежей, то есть только дальнейшая дифференциация косвенных функций позволила этим языкам обойтись без родительного падежа, который, как показывает типология, всегда яв- ляется обобщением ряда косвенных функций.

Данное ядро можно представить в виде треугольной призмы, в которой отдельное ребро составят падежи направления (датив и аблатив), а пары номинатив – аккузатив и ге- нитив – локатив являются двумя корреляциями, в которых правый элемент обладает при- знаком объёма.

3. Варианты структуры категории падежа в различных тюркских языках. Во многих тюркских языках падежная система формально полностью совпадает с описанным выше ядром, хотя, конечно, отдельные падежные формы могут иметь различную систему вторичных функций. К числу таких языков относятся, в частности, азербайджанский, ал- тайский, башкирский, гагаузский, киргизский, кумыкский, ногайский, саларский, турецкий, туркменский, узбекский.

Специфическую систему из 8 падежей имеют долганский и якутский языки, в ко- торых имеются номинатив, аккузатив, датив, аблатив (аналогичные другим тюркским) и партитив, компаратив, инструменталис, комитатив. Из числа общетюркских долганскому и якутскому недостаёт генитива и локатива. Компаратив – падеж, обозначающий объект с которым проводится сравнение, является типологически редким падежом. Этот падеж

отмечен в дагестанских языках – арчинском, гунзибском, рутульском, цезском, некоторых финских, например, марийском.

Другая специфическая система из 8 падежей имеется в хакасском языке: номинатив, аккузатив, датив, посессив, локатив, аблатив, аллатив, комитатив-инструменталис. В этой системе структурную точку генитива занимает посессив, направительное значение отделе-но от дательного падежа и аналогично казахскому и чувашскому единой падежной формой выражаются значения орудия и совместности.

5. Возможности системно-типологического обоснования специфики тюркского типа падежной системы. Системно-типологический подход к анализу тюркских падежей впервые предпринят в работах (10).

Г.П. Мельников установил, что поводом коммуникации в агглютинативных языках (и соответственно их внешней детерминантой) является потребность получить сведения «об интегрированном результирующем состоянии общеизвестных людей, вещей, мест и т.п., сложившемся за относительно длительный период времени, в течение которого воспользо-ваться какими-либо каналами коммуникации вообще не было возможности» (10). Г.П. Мельников также обратил внимание на определяющий характера принципа экономии служебных элементов в агглютинативных языках (10).

ЛИТЕРАТУРА

1. Якобсон Р. К общему учению о падеже // Избранные работы. М.: Прогресс, 1985.
2. Курилович Е. Проблема классификации падежей // Очерки по лингвистике. М.: УРСС, 2000.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Изд-во восточ. лит., 1962.
4. Щербак А.М. очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л.: Наука, 1977.
5. Кардашев Э.Н. К вопросу исторического развития тюркской падежной системы // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2009.
6. Ирисов Н.И. Категория падежа в татарском языке в сравнении с индоевропейскими языками // Вестник Челябинского государственного университета. 1997. Т. 2. № 1.
7. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. Ташкент: Госиздат УзССР, 1933.
8. Течинова А.И. Категория падежа в тюркских языках // Вестник Тувинского государственного университета. Серия «Педагогические науки». 2011. № 4.
9. Андросова С.И. Долганский язык // Тюркские языки. М.: Наука, 1996.

10. Донидзе Г.И. Хакасский язык // Тюркские языки. М.: Наука, 1996.
11. Антонов Н.К. Якутский язык // Тюркские языки. М.: Наука, 1996.
12. Мельников Г.П. Синтаксический строй тюркских языков с позиций системной лингвистики // Народы Азии и Африки. 1969. № 6.

THE TURKIC CASE SYSTEMS IN THE CONTEXT OF TYPOLOGY

Summaru

The problem of a systematic comparison of the category of case in the Turkic languages and constructing a typological model of the Turkic case system is viewed in the article. This problem is considered in two aspects: the definition of the specificity of the individual Turkic languages against the background of the Turkic invariant case system and the definition of the determinants of the Turkic case system on the background of other kinds of languages. The novelty of the paper is that the case is examined from the standpoint of systemtypological concept of G.P. Melnikov as a morphological category, fulfilling the grammaticalsemantic and communicative functions.

The article explores the problem of systematic comparison of the category of case in the Turkic languages and the construction of a typological model of the Turkic case system. This problem is considered in two aspects: determining the specifics of individual Turkic languages against the background of the general Turkic invariant of the case system and determining the determinant of the Turkic case system against the background of other types of languages. The novelty of the article is that the case is considered from the standpoint of G.P. Melnikov's system-typological concept as a morphological category that performs grammatical, semantic and communicative functions.

Of course, all these cases have a number of other grammatical and semantic functions, and the division of cases into grammatical and concrete, as has been repeatedly noted in descriptive grammar and typology, is conditional, but, I would like to add, not meaningless, so it helps to see the system relations in the diversity of specific uses and to distinguish primary and secondary meanings in the case system.

In many Turkic languages, the case system formally completely coincides with the core described above, although, of course, individual case forms may have a different system of secondary functions. Such languages include, in particular, Azerbaijani, Al-Thai, Bashkir, Gagauz, Kyrgyz, Kumyk, Nogai, Salar, Turkish, Turkmen, Uzbek.

Keywords: grammar, category, morphology, case, system, typology.

TÜRK DİLLƏRİNİN HAL SİSTEMLƏRİ TİPOLOJİ ASPEKTDƏ

Xülasə

Məqalədə türk dillərində hal kateqoriyasının sistem müqayisəsi və türk hal sisteminin tipoloji modelinin qurulması problemi araşdırılır. Bu problem iki aspektdə nəzərdən keçirilir: ümumi türk hal sisteminin dəyişməzliyi fonunda ayrı-ayrı türk dillərinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və digər növ dillər fonunda türk hal sisteminin determinantının müəyyənləşdirilməsi. Məqalənin yeniliyi, işin G. P. Melnikovun sistem tipoloji konsepsiyası nöqteyi-nəzərindən qrammatik-semantik və kommunikativ funksiyaları yerinə yetirən morfoloji kateqoriya kimi qəbul edilməsidir.

Əlbəttə, bütün bu hallar bir sıra digər qrammatik və semantik funksiyalara malikdir və halların qrammatik və spesifik bölünməsinin özü, təsviri qrammatika və tipologiyada dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, şərtlidir, amma əlavə etmək istərdik ki, müxtəlif istiqamətlərdə sistemli münasibətlər kömək edir və iş sistemindəki ilkin, ikincil dəyərləri ayırır.

Bir çox türk dillərində hal sistemi rəsmi olaraq yuxarıda təsvir olunan nüvə ilə tamamilə üst-üstə düşür, fərdi iş formaları fərqli ikincil funksiyalar sisteminə sahib ola bilər. Bu dillərə xüsusilə Azərbaycan, başqırd, qaqauz, qırğız, kumuk, noqay, salar, türk, türkmən, özbək dilləri daxildir.

Açar sözlər: qrammatika, kateqoriya, morfologiya, hal, sistem, tipologiya.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor R.Rüstəmov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

f.e.d., dos. **NƏRMİN ƏLİYEVA**
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Kompüter dilçiliyi şöbəsinin baş elmi işçisi,
rajabova.narmin@gmail.com

DİSKURSUN ANLANMASINDAKI ÇƏTİNLİKLƏR

Diskurs təhlili mətnin məzmun-məna, kompozisiya-nitq təşkilinin ünsürlərinə bölünməsi ilə başlanır. Bu zaman psixoloji, siyasi, milli-mədəni, praqmatik və s. amillər nəzərə alınmalıdır. Bu mərhələ zamanı mətnin dərin strukturuna, yəni onun daxilində olan mənaya müraciət olunur. Diskurs təhlilində əsas məsələ belə qoyulur: müəyyən diskursiv formasiya niyə bir söyləmlə deyil, digər söyləmlərlə əlaqəlidir? Diskurs təhlilinin səviyyəsi o zaman və o yerdə başlayır ki, tədqiqatçı özünə sual verir: hansı şərtlərə uyğun olaraq göndərən bu mənanı bu sözlərlə bağlayır? Mətnin harada qurtarması və diskursun harada başlanması sualı havada qalır. Daha dəqiq desək, müasir xarici tədqiqatlarda bu məsələ artıq qoyulmur.

Diskursun müxtəlif növlərinin öyrənilməsində ümumi sferin kiçik sferlərə bölünməsi böyük rol oynayır. Diskursun öyrənilməsinin empirik əsası kimi məzmun-məna və intensional meyarları əsasında birləşən mətnlər götürülür. Bu məzmun-mövzu oxşarlığı müşahidə və şərh olunan olmalıdır, yəni bizim gördüyümüz kimi, necə gəldi olmamalıdır.

Açar sözlər: diskurs, tələb, tədqiqat, spesifik, strategiya, təhlil

Diskurs təhlil bir çox tədqiqat modelləri və strategiyaları ilə - kommunikativ kompetentliyin sosial-psixoloji təhlili, sosial status-rol təhlili, etnoqrafik nitq təhlili, psixoanalitik tədqiqatlar və s. ilə kəsişir. Bəzi hallarda diskurs təhlili ənənəvi linqvistik tədqiqatlarla dəyişdirilir, bəzi hallarda müasir paradiqmlər və nəzəriyyələr çərçivəsində tətbiq olunan hansısa tədqiqat modeli və strategiyaları göstərir. Bu, bir növ, bizə sosial-humanitar biliklərin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunan tədqiqat praktiklərinin diskurs dəsti kimi söhbət açmağa imkan yaradır.

Diskursa dair ilk baxışlardan biri onu yazılı mətnlərdən fərqli olaraq şifahi dialoq forması hesab edilməsidir (5). Sonrakı diskurs obrazı həm şifahi, həm də yazılı mətnlərin birləşməsidir ki, bu da bizə diskursu "şifahi qarşılıqlı əlaqənin bütün formaları və hər cür yazılı mətnlər" kimi təsvir etməyə imkan verirdi (4, 7). Bu cür tərifl ər dil haqqında araşdırma kimi diskursa yönəlmişdir və bir çox diskursiv əsərlər belə bir perspektivi qəbul edir. Sonrakı inkişaflar yeni anlayışlar gətirdi. Diskurs dedikdə mətnlərin istehsalı, yayılması və istehlakı vasitəsilə obyektləri meydana gətirən danışmaq və yazma təcrübələrinə istinad edilmişdir (9; 2). Mətnlər ayrı-ayrılıqda götürülsə, demək olar ki, əhəmiyyətsizdir. Diskurs təhlilini dəyərli edən yalnız onların qarşılıqlı əlaqəsidir. Diskursiv fəaliyyət vakuumda baş vermir və diskursun özü də bir məna daşımır. Müvafiq olaraq, əgər nitqi başa düşmək

istəyiriksə, onların yarandığı konteksti də başa düşməliyik (8; 6). Tədqiqatçılar adətən iki növ kontekst ayırırlar: geniş və yerli (6; 1).

Müasir diskurs təhlilinin səciyyəvi cəhəti onun fənlərarası olmasındadır. Diskurs analitikləri tədqiqat sferinin spesifikliyindən asılı olaraq öz diqqətinə daha yeni-yeni obyektləri cəlb edir. Məsələn, yurisprudensiyanın diskurs tədqiqatının predmeti mətn və dialoq təbiəti olan hüquq sənədləri və hüquq münasibətləridir, kütləvi informasiya vasitələri sferində tədqiqat aksenti daha erkən genişlənmiş kontent təhlilindən mətnlərin daha kompleks diskurs təhlilinə doğru irəliləyir. Klinik psixologiyada və psixiatriyada tədqiqatçılar terapevtik diskursun öyrənilməsinə müraciət edir, cəmiyyətlə bağlı sosial psixologiyada tədqiqat ünsiyyətin koqnitiv və sosial aspektlərinə yönəlir. Bu bizdə belə bir fikir oyadır ki, bütün bunlar diskurs təhlilinin predmet sahəsinin qeyri-müəyyənliyindən və "diskurs" terminin istifadəsində iki müxtəlif ənənənin inkişafından irəli gəlir. Bununla bağlı tədqiqatçılar qarşısında duran məsələ həm diskurs anlayışının təkmilləşdirilməsi, həm də diskurs təhlilinin modellərinin dəqiqləşdirilməsindədir.

Amerika alimləri İ.Parker və E.Burman "Diskurs təhlilinin otuz üç problemi" (1993) əsərində diskursun öyrənilməsi ilə bağlı metodoloji çətinliklərin təhlil və təsvir edirlər. Tədqiqatçılar diskurs təhlilində olan bütün çətinlikləri sistemləşdirməyə çalışmışlar. Kulturologiya, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya sahələrində olan diskurs təhlili təcrübəsindən istifadə edərək, İ.Parker və E.Burmanın qeydlərini genişləndirərək bu sahədə olan bilikləri ətraflı nəzərdən keçirək.

Birincisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, diskurs təhlilinin çətinlikləri məhz diskursu analitik yanaşmalarının çoxluğu ilə bağlıdır. Diskursun şərhi, onun qurulmuş modelləri, parametr və indikatorlarının göstərilməsi, diskurs tədqiqatlarının strategiyası müəyyən mənada yanaşma, metodoloji "çərçivə" və ya paradiqmlərdən asılıdır. Diskurs təhlilinin tətbiqinə əsaslanan tədqiqatlarda çox vaxt "diskurs", "mətn", "narrativ", "mövzu", "hekayə" anlayışlarından istifadə olunması, bir tərəfdən, bir-birini tamamlamırsa, digər tərəfdən, bir-birini əvəz edə bilir. Bu anlayışların məzmunu və situasiyada istifadəsi mənanın təhrifinin baş verməməsi və düzgün qavranılması üçün əsaslandırılmalı və izah edilməlidir. İkincisi, mətn və kontekstin təhlili ilə bağlı diskurs analitik yanaşmasının metodoloji səviyyəsində müəyyən çətinlik nəzərə çarpır. Bu aspektdə əsas məsələ aktual mətnin təhlilinin nə dərəcədə "dərin" öyrənilməsindədir. Bu baxımdan diskurs təhlil tədqiqatçıya mətnin müəyyən mənanı «tətbiq etmə» imkanı yaradır. Diskurs təhlilinin tənqidinin belə aspekti tədqiqatçı vəziyyətinə münasibəti əks etdirir. Buna uyğun olaraq, təhlil "nəinki mətni oxuyan, hətta mətni törədən üçün" vacib olur (3, 159).

Üçüncüsü, çox vaxt diskurs təhlil, eləcə də diskurs kateqoriyası süni olaraq bəzi ənənənin gücü ilə tədqiqata tətbiq edilir. Bundan başqa, zəif elmi nəzəriyyəyə aid edilən, qəbul edilən və geniş yayılmış tənqidi metodlar diskurs təhlilinin prosedurlarının sinonimi olur. Bu da öz növbəsində bu yanaşmanın elmi dəyəri və vacibliyinə xələl gətirir. Təəssüf ki, buna diskurs yanaşma deyil, nəzəriyyənin özü

günahkardır. Başqa sözlə desək, diskurs təhlili olmayan şeyi diskurs adlandırırlar. Diskurs nəzəriyyəsi və metodologiyasının məhsuldar və tanınmış nümayəndələrindən biri olan T.van Deykdən sitat gətirək: "Diskurs təhlili ancaq o zaman təhlil olacaq ki, bu və ya digər eksplisit məqsəd, metod, nəzəriyyəsinə əsaslansın. Bəzən mətnlərin və ya nitqin fraqmentlərinə "mühakiməli" sitatların verilməsinin diskurs təhlilinə heç bir aidliyi yoxdur. Həqiqətdə tədqiqat proyekti strukturun mahiyyəti, strategiyası və ya diskursun tərkibindəkilərinin nüfuz etməsindən ibarət olur, bu da sadə resipient mövqeyində həyata keçirilə bilməz" (7, 5).

Qeyd etməliyik ki, sonradan T.van Deyk bu fikrini gücləndirərək bildirir ki, diskursla məşğul olan hər bir tədqiqatçı dəqiq nəzəriyyəyə əsaslanmalıdır (7, 6). Diskurs tədqiqatlarının "nəzəriyyələşməsinə" tələb mədəniyyətin meta-təhlilinin vacibliyi ilə izah olunur, belə ki, düşüncəli məna haqqında gündəlik inandırma, fərz etmə sistemini özündə əks etdirir, bütün bunların məcmusu müəyyən "elməqədərki" koqnitiv əsası yaradır. Bu kontekstdə etibarlı və ciddi metodologiyanın qurulması mədəniyyətin elmi tədqiqatına əsaslanan mədəni şərtlənmiş fərz etmə kimi təsiri aradan qaldırmağa kömək edir. Dördüncüsü, müasir diskurs tədqiqatları məhz elmi istiqamət və ya akademik məktəb çərçivəsində yerinə yetirildiyindən tənqid edilir. Lakin bununla belə qeyd etməliyik ki, bu və ya digər nəzəri baza sosial-humanitar elmlərdə tədqiqatçıya müəyyən metodologiya bəxş etmiş olur. Başqa sözlə desək, diskurs təhlilinin müasir versiyalarında belə fikir formalaşır ki, metodologiya predmeti qurur, metod nəticəni təxmin edir. Bizim fikrimizcə, diskurs yanaşması fərziyyələrin verifikasiyasını deyil, bu fərziyyələrin və sonradan törəmə nəzəriyyəsini güman edir. Biz belə bir fikirdəyik ki, diskurs təhlili müstəqil metodologiyanı özündə təcəssüm etdirir. Diskurs yanaşması nəinki müəyyən məzmuna və ya mətnin autentik mənasının aşkarlanmasına, həm də hansı qaydalar, hansı şərtlərdə mətnin mümkün olmasına yönəlmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, diskurs tədqiqatları çox vaxt gerçəkliyin öyrənilməsi və ya onun fraqmentlərinə müraciət edərək tədqiqatların inkişafında köməkçi rol oynayır. Beləliklə, diskurs təhlili ciddi metodologiyaya əsaslanmadığı üçün tənqid edilir. Lakin təyinatına görə diskurs təhlili nəinki mətnlərin oxunmasını əldə etməyə yox, hətta diskursun müxtəlif janrları və növləri, müxtəlif kontekst və müxtəlif şərtlərdə mətnlərin müxtəlif vasitələrlə oxunması və törənməsinə yönəlmə məqsədi güdür. Bundan başqa, bəzi hallarda mətnin bir cür şərhi tədqiqatın məqsədlərinə ziddir.

Yuxarıda qeyd edilən metodoloji problemlərin həlli tədqiqatçıların qarsında belə bir məqsəd qoyur ki, diskurs üçün universal nəzəriyyə yaradılsın. Bu "diskurs" anlayışının məzmununun genişlənmiş şərhində və mədəniyyət, fəlsəfə sferində diskurs təhlilin tərcüməsinə əsaslanmalıdır. Məhz belə şərh müasir diskurs tədqiqatlardakı metodoloji məsələlərin həll edilməsi üçün vacibdir. Bununla əlaqədar İ.Parker və E.Berman qeyd edir: "Diskurs təhlili "metod" ola bilməz və onu hər şeyə tətbiq etmək olmaz. Diskurs təhlilinin müxtəlif tədqiqat qrupları diqqəti metodda

cəmləşdirir, bununla belə onlar fikirləşməlidir ki, diskurs təhlilinin sensitiv strategiyaları növbəti empirik texnikaya dəyişilməlidir" (3, 122).

Diskurs və onun təhlilindən danışarkən bir çox məsələlər ortaya çıxır. Birincisi, diskurs təhlil təkcə sintaktik, semantik və digər struktur nöqteyi-nəzərindən mətnlərin məzmununun təhlili deyil. Daha doğrusu, diskurs təhlili tədqiqat proyekti kimi aşağıdakı məsələlərə əsaslanmalıdır: dil vacib neytral hadisə kimi nəzərdən keçirilməməlidir. Əgər biz təhlilə "təbii" dili cəlb ediriksə, bizə məlum olur ki, bu, universal mənaya malik deyil, o, bir növ, müəyyən situasiyada işlənən dilə uyğun olaraq şəxsi mənaların məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. İkincisi, diskurs tədqiqatı nəinki diskursun "konseptual aparatı"nın öyrənilməsi deyil, hətta diskurs sahəsinin hüdudlarının təhlilinə yönəlmişdir. Buradan bir növ diskursun hüdudlarında söhbət gedir, bir yerdə bitən diskurs, digər yerdə mənaların iyerarxiyası ilə digər diskurs başlayır. Prinsipial sual doğur: hansı parametrlər və onun indikatorları vasitəsilə "diskursun hüdudu" təyin oluna bilər?

Üçüncüsü, diskurs təhlili diskurs təcrübəsi və diskurs formasiyasının güc səciyyəsinin tədqiqini də nəzərdə tutur. Müəyyən diskursiv məkana düşmək nitq faəliyyətinin müəyyən qaydalarına tabe olan subyektlərini də nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq diskurs tədqiqatında digər bir məsələ ortaya çıxır: diskursda subyektin mövqeyini neçə şərh etmək olar – aktiv və ya tabe? Bununla bağlı olaraq diskursun özünü necə şərh etmək olar – törədici və ya alət?

Dördüncüsu, mətnlər reallığın aspektlərini xüsusi formada göstərir. Mətnin reallığı necə verməsi məsələsi də heç də az vacib deyil. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, mətnlər nəinki reallığın müəyyən görünüşünü əks etdirir, eyni zamanda reallığı təmin etmək üçün böyük rol oynayır. Mətn və kontekst arasında dinamik əlaqə mövcuddur. Mətnlər konteksti necə yaradırsa, kontekst də mətni yaradır. Mətnlər dini, elmi, tibbi, hüquqi və s. ola bilər, bu da bir növ diskursiv təbiətə işarə edir. Diskurs təhlil mətnləri sosial, mədəni, siyasi və tarixi aspektdə nəzərdən keçirir. Mətnlər həm də onda deyilməyən və ya yazılmayan ötürmələrini də aşkar etmək üçün təhlil edilir. Başqa sözlə desək, əsas metodoloji məsələ mədəni, sosial, dil və ya digər şərtlərdə mətnlərin yaradılması məsələsidir. Beşincisi, qeyd etməliyik ki, diskurs təhlili yanaşma deyil, tətbiqi metodu da özündə əks etdirir. Mətnlərin seçimində tələblər onun əsaslandırılması, onların seçim texnikası və s. tədqiqatın metodologiyasının ünsürləridir. Mətnlərin seçimi metodları və onların təhlili prinsipi diskurs təhlili çərçivəsində yanaşmadan asılı olaraq fərqlənir. Bununla belə tədqiqatçı ağlına gələn hər şeyi edə bilməz. Diskurs təhlilinə yanaşmalar ciddi metod və prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bununla əlaqədar digər bir sual doğur: diskurs təhlili çərçivəsində mətnlərin təhlili və seçimi prinsipləri hansılardır? Lakin bununla belə deməliyik ki, ən əsas sual diskursun hüdudlarının təyin edilməsidir.

Diskurs təhlilinə belə münasibət mətnin ənənəvi təhlili və mətnin işləri sahələrində qalır. Diskurs təhlilində ilk mərhələ diskursiv məzmunun konkret dil reallaşmasındakı səviyyəsi olur. Mətnin kommunikativ funksiyası, onun

kommunikativ mərkəzləri təyin olunandan sonra mətndə nəyin verilməsi, məlumatın kimə ötürülməsi, adresatın mətn bölməsində aktuallaşması, ayrı-ayrı söyləmlər arasında əlaqənin təmin edilməsi və s. aşkar edilir və diskursun linqvistik şərhi ənənəvi üslubi təhlil sahəsində yerinə yetirilir. Nəticə etibarilə, demək lazımdır ki, kommunikativ-praqmatik və koqnitiv məqsədlərdən asılı olaraq diskursun sərhədləri müxtəlif cür təyin edilir. Diskurs korpusunun təyini, yəni verilən mövzuya uyğun gələn mətnlərin seçilməsi mətnlərin necə işlənməsi və qavranılmasından asılı olur. Onun müqəddiməsi tədqiqatçının şərhindən, bir diskursun mətnləri arasında ümumi məzmun-mövzu münasibətlərindən asılıdır. Diskurs – ümumi mətnlərin məcmusudur ki, burada hər bir mətn müəyyən sosial-mədəni təcrübənin dil korrelyatı kimi şərh olunur. Bu şərhlərlə yanaşı, "funksional üslub" kateqoriyası və diskurs, "funksional üslubiyyat" və "diskursiv təhlil"in tam uyğunluğunu elan etmək cəhdini kənara qoyur.

Ədəbiyyat:

1. Grant, D., Keenoy, T., & Oswick, C. Organisational discourse. International Studies of Management & Organisation, 31 (3), 2001, pp.5-24.
2. Hardy, C. Researching organizational discourse. International studies of management & organization, 31 (3), 2001. pp. 25-47.
3. Parker I., Burman E. Against discursive imperalism, empiricism and construction: thirty two problems with discourse analysis. London: Routledge. 1993.
4. Potter, J., & Wetherell, M. (1987). Discourse and social psychology. London: Sage. 1987.
5. Sinclair, J.M., & Coulthard, R.M.Towards an analysis of discourse: the English used by teachers and pupils. London: Oxford University Press. 1975.
6. Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., & Vetter, E. Methods of text and discourse analysis. Sage Publications, London. 2000.
7. Van Dijk T.A. Text and context. Explorationa in the semantics and pragmatics of discourse. 1981.
8. Van Dijk, T.A. Discourse as structure and process: Volume 1 and 2. London: Sage. 1997.
9. Woodilla, J. (1998). Workplace conversations: the text of organizing. In D.Grant, T.Keenoy, and C.Oswick (Eds.) Discourse and Organisation, London: Sage. 1998. pp.30-51.

Narmin Aliyeva

Difficulties in understanding discourse

Summary

Discourse analysis begins with dividing the text into elements of content-meaning, composition-speech organization. At this point psychological, political, national-cultural, pragmatic and other factors must be considered. During this stage, the deep structure of the text, i.e. the meaning within it, is considered. The main

question in discourse analysis is this - why is a certain discursive formation not related to one utterance, but to other utterances? The level of discourse analysis begins when and where the researcher asks himself: under what conditions does the sender associate this meaning with these words? The question: where the text ends and the discourse begins remains in the air. More precisely, in modern foreign studies, this issue is no more raised.

The division of the general sphere into smaller spheres plays a major role in the study of different types of discourse. As an empirical basis for the study of discourse, texts that are combined according to the content-meaning and intentional criteria are taken. This content-theme similarity must be observable and interpretable, that is, as we see it, it must not be how it came about.

Keywords: discourse, demand, research, specific, strategy, analysis

Нармин Алиева

Трудности в понимании дискурса

Резюме

Дискурсивный анализ начинается с разделения текста на элементы содержательно-смысловой, композиционно-речевой организации. Здесь необходимо учитывать психологические, политические, национально-культурные, прагматические и другие факторы. На этом этапе рассматривается глубинная структура текста, то есть смысл внутри него. Главный вопрос дискурсивного анализа заключается в следующем: почему определенное дискурсивное образование относится не к одному высказыванию, а к другим высказываниям? Уровень дискурсивного анализа начинается тогда и там, где исследователь задается вопросом: при каких условиях отправитель связывает это значение с этими словами? Вопрос: где заканчивается текст и начинается дискурс, остается в воздухе. Точнее, в современных зарубежных исследованиях этот вопрос больше не поднимается.

Разделение общей сферы на более мелкие сферы играет большую роль при изучении разных типов дискурса. В качестве эмпирической базы для изучения дискурса берутся тексты, объединенные по содержательно-смысловому и интенциональному критериям. Это содержательно-темное сходство должно быть наблюдаемым и интерпретируемым, то есть, как мы его видим, оно не должно быть таким, каким оно возникло.

Ключевые слова: дискурс, спрос, исследование, специфика, стратегия, анализ

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Kamilə Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB QIZI
svetlanamammedova72@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universitetinin
Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ SİFƏTLƏRİN MORFOLOJİ VƏ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İngilis dilində feilin şəxsiz formalarından biridə feli sifətdir. Feili sifət həm felin həm də sifətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Feilin feili xüsusiyyətləri onun tərz və növ kateqoriyaları ilə bağlıdır. İngilis dilində feili sifətin iki zaman forması vardır:indiki zaman feili sifət və keçmiş zaman feili sifət. İndikin zaman feili sifət (P I) bir sıra feili xüsusiyyətləri əks etdirsədə,keçmiş zaman feili sifət (PII)ancaq məchul mənaya malikdir. Feili sifətin bir sıra sintaktik xüsusiyyətləri var.Feili sifətin sintaktik xüsusiyyətləri onun cümlədəki funksiyaları ilə ölçülür. Feli sifətin cümlədə funksiyaları aşağıdakılardır: zaman zərfliyi, tərz-hərəkət zərfliyi, hall-vəziyyət zərfliyi və s..

İngilis və amerikan qrammatikləri göstərirlər ki, indiki zaman feili sifət həmişə feil və sifət əlamətlərini özündə birləşdirir.Bizim fikrimizcə, məsələnin bu cür qoyuluşu düzgün deyildir, o, zərflik vəzifəsində çıxış etdiyi üçün demək olar ki, onda feili bağlama xüsusiyyətləri vardır.Ona görə də müəllim qeyd etməlidir ki, indiki zaman feili sifət zərflik vəzifəsində çıxış edərkən Azərbaycan dilindəki feili bağlamaya uyğun gəlir

Açar sözlər: Feil,sifət, feili sifət ,tərcümə, semantik məna, cümlədəki funksiya, predikativlik, subyekt, hərəkət, postpozitiv, prepozitiv, söz, təyin.

İngilis dilində feilin şəxsiz forması olan indiki zaman feli sifət istər əvvəlki sovet, istərsə də xarici dilçilərin həmişə tədqiqat obyekti olmuşdur.Onun morfoloji sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinə dair bir sıra əsərlər yazılmışdır.Lakin nəzərdən keçirdiyimiz əsərlərdən məlum olur ki, onun tam elmi təhlili hələ də verilməmiş və bu barədə dilçilərin fikirləri müxtəlifdir.

Dilçilərin bir qrupu onu feil forması, digər bir qrupu isə sifət adlandırır.C.Onionc onu " verb-adjective" (feili-sifət), M.Lonq " Verbike-adjective" (felə oxşar sifət), V.Smart " verbal-adjective" (feildən düzələn sifət) kimi izah edir. M.Kallalej isə həm " participle" və həm də " present participle" terminlərini işlədir.Azərbaycan dilində "İndiki zaman feli sifət" termini ingilis dilindəki " Present participle" terminini tamamilə əvəz edə bilmir.İngilis dilindəki "Present participle " indiki zaman feli sifət həm feli sifət və həm də feli bağlamanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir, başqa sözlə desək , indiki zaman feli sifət həm feildən əmələ gələn sifət (feli sifət) və həm də feildən əmələ gələn zərf (feli bağlama) xüsusiyyətlərinə

malikdir.Feildən əmələ gələn sifətdən fərqli olaraq , feildən əmələ gələn zərf həm də növ kateqoriyasına malikdir.Demək, bu iki kateqoriya arasındakı fərq ondadır ki, birində növ kateqoriyası var, digərində isə yoxdur.Sintaktik vəzifəsinə görə feildən əmələ gələn sifət əslində heç də sifətdən fərqlənmir.O da sifət kimi ismə aid olub təyin kimi çıxış edə bilir.

Müasir ingilis dilində geniş işlədilən felin şəxsiz formalarından biri indiki zaman feli sifətdir.O, feilin,sifətin ,zərfin və Azərbaycan dilində olan feli bağlamanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Azərabycan dilindəki indiki zaman feli sifət isə felin və sifətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.Başqa sözlə desək ingilis dilindəki indiki zaman feli sifət, həm feldən əmələ gələn sifət (feli sifət), həm də feldən əmələ gələn zərf (feli baglama) xüsusiyyətlərinə malikdir. Feildən əmələ gələn sifətdən fərqli olaraq feildən əmələ gələn zərfin həmdə növ kateqoriyası vardır. Sintaktik vəzifəsinə görə feldən əmələ gələn sifət əslində heç də sifətdən fərqlənmir.O da sifət kimi ismə aid olub təyin vəzifəsində çıxış edir. İngilis dilində indiki zaman feli sifət ,fel, sifət, zərf və Azərbaycan dilində olan feli bağlama xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün cümlədəki yerindən , başqa sözlə sintaktik əlaqəsindən asılı olaraq vəzifəsi də müxtəlifdir. O, təyin, zərflik, predikativ və s. vəzifələrlə çıxış edə bilir. İngilis dilindəki indiki zaman feli sifəti birinci növbədə sifət və indiki zaman feli sifət arasındakı fərqli izah etmək sifətin təyin etdiyi ismin daimi əlamətini , indiki zaman feli sifətin isə müvəqqəti, proses əlamətini bildirdiyi araşdırılmalıdır.İngilis dilində başqa dillərə nisbətən cümlədə sabit söz sırası vardır və bu cümlədə sözlərin sintaktik vəzifələrini müəyyənləşdirmək böyük əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilində təyin, adətən ,təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir,

Lakin bir sıra hallar olur ki, o təyin etdiyi sözdən sonra da gələ bilir. Feli sifətlərlə feldən düzələn sifətləri qarışdırmaq olmaz. Feldən düzələn sifətlər felin heç bir xüsusiyyətinə malik deyil, onlar düzəltmə sifətin bir növüdür, yalnız sifətin xüsusiyyətlərini daşıyır. Feli sifətlər isə həm felin, həm də sifətin əlamətlərini daşıyır. Onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, feli sifətlər təsirli və ya təsirsiz (dərsi oxuyan, yazı yazan, yer şumlayan — təsirli, şəhərə gedən, kənddən gələn – təsirsiz), təsdiq və ya inkarda (baxan – baxmayan, damşan – danışmayan) olduğu halda, feldən düzələn sifətlər bu xüsusiyyətlərə malik olmur. Çünki təsirli və ya təsirsiz olmaq, təsdiq və ya inkarda işlənmək yalnız felə aid xüsusiyyətdir. Sözün sifət, yoxsa feli sifət olmasını daha dəqiq bilmək üçün həmin sözün inkarda işlənib-işlənə bilmədiyinə fıkir vennək lazımdır. Söz inkarlıq şəkilçisi ilə işlənə bilsə, o, sifət yox, feli sifətdir.

Feildən əmələ gələn zərf isə ismi deyil, feili təyin edərək zərflik vəzifəsində çıxış edir.Məlum olduğu kimi ingilis dilində cümlədə sabit söz sırası vardır ki, belə sabit söz sırasının cümlədə sözlərin sintaktik vəzifələrini müəyyənləşdirmədə əhəmiyyəti böyükdür. İngilis dilində təyinin yeri təyin olunandan əvvəldir.Lakin, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq , təyin təyin olunandan sonra da dayana bilir.Bu cəhəti xarici dilçilər müxtəlif cür izah edirlər.H.Poutsma göstərir ki, indiki zaman feli

sifətin ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət zaman çalarlığı bildirmədikdə öz feillik xüsusiyyətini tamamilə itirir, təyin etdiyi sözdən əvvəl dayanır.Lakin onun ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət zamanla əlaqədardırsa , təyin etdiyi sözdən sonra dayanır və müxtəsər cümlə kimi izah edilir.

H.Palm H.Pautsmanın bu fikri ilə razılaşmır. O göstərir ki, hərəkətlə olan hər hansı bir şəxsi təsəvvürə gətirmək mümkün olduqda , təyin təyin olunandan sonra dayanır. Dil materialları göstərir ki, indiki zaman feli sifət prepozitiv və istərsə də postpozitiv vəziyyətdə indiki zaman feli sifət kimi qala bilir,felin ifadə edtiyi hərəkətlə əlaqədə olur .Demək , burdan belə çıxır ki, H.Pautsmanın vəm H.Palmın fikirləri inandırıcı deyildir.İndiki zaman feli sifət prepozitiv təyin vəzifəsində həm sərbəst , həm də sifət və ya indiki zaman feli sifət ilə ifadə olunan bir və ya bir neçə təyin ilə eyni təyin qrupunun əsas ünsürü kimi çıxış edə bilir.İnglis dilində indiki zaman feli sifət həm prepozitiv və həm də postpozitiv vəzifəsində çıxış edə bilər. Təyin bir sözlə (indiki zamn feli sifət ilə) ifadə olunmuşsa, həmişə təyin olunandan əvvəl , bir qrup sözlə indiki zaman fei sifət və ondan asılı olan sözlərlə , ifadə olunmuşsa təyin olunandan sonra dayanır.

Prepozitiv təyin vəzifəsində müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan və mümkün olmayan hal hərəkət bildirən fellərdən yaranan indiki zaman feli sifətlər işlənir.İndiki zaman feli sifət prepozitiv təyin vəzifəsində çıxış edərkən şəxsə və əşyaya aid olan xəbərlə eyni zaman daxilindəki hərəkətin tərzini və zamanını bildirir. Məsələn " running boy" və " shouting people" indiki zamn feli sifətlərində hərəkətin tərzi ilə obyekt vəhdət təşkil edir. " a good boy" və " noisy children" söz birləşmələrində isə " good" və " noisy" indiki zamn feli sifətləri şəxsin keyfiyyətini , daimi əlamətini bildirir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi , təyin bir sözlə (indiki zaman feli sifət ilə) ifadə olunmuşsa , onda o, həmişə təyin olunandan əvvəl dayanır.

İndiki zaman feli sifət prepozitiv təyin vəzifəsində çıxış edərkən , bir qayda olaraq , təyin olunandan nə artikl ilə nə indiki zaman feli sifətə aid olan aydınlaşdırıcı sözlə, nə təyin olunan sözə aid olan aydınlaşdırıcı sözlə , nə də təyin olunan sözə aid olan sözönü və əvəzliklə ayrıla bilər. " Once she pushed Pearl into gutterb almost uner a passing car".

Bu cümlədə indiki zaman feli sifət bilavasitə təyin olunandan əvvəl dayanır, təyin edənlə təyin olunan arasında heç bir əlavə söz yoxdur. " Passing" Azərbaycan dilinə indiki zaman feli sifət – " keçən" kimi tərcümə olunur.

A passing car – keçən maşın.

Burada "passing" müəyyən müddət ərzində ifadə olunan hərəkəti bildirir.İfadə olunan hərəkəti bildirir. İfadə oluinan hərəkət qısa müddətlidir.

1. ".....He fidgets with his fingers in growing wrath" (Greenwood J.Misterbunting ,London 1946, p.128)

2." He felt with growing despondency ; that they might as well be fast …" (Cronin A.J., The Citadel . Boston , 1938, p.91).

Bu cünmlədəki indiki zaman feli sifətlərdə hadisəni təyin edənin kəmiyyət artımı hiss olunur. Bu artan qəzəb gücü , süstlük insan tərəfindən hiss edir və müəyyən vaxtla əlaqədardır. Beləliklə indiki zaman feli sifət müəyyən müddət ərzində baş verən danışan tərəfindən qavranılan hal hərəkətin konkretliyini ifadə edir. Burada indiki zaman feli sifət məcaz mənasında işlənmişdir . Hər iki cümlədə "growing" Azərabaycan dilinə indiki zaman feli sifət – " artan " kimi tərcümə olunur.

Growing wrath – artan qəzəb, qeys, hirs growing despondency – artan ümüdsizlik.

" He loved her ... with the melting tenderness of all soil" (Cronin A.J., Grand Oanary , Berne – Paris , 1947 , p. 225)

Bu cümlədə indiki zaman feli Azərbaycan dilinə indiki zaman feli sifət kimi deyil, leksik-semantik məzmun ifadə edərək " zərif" , " incə" , " səmimi qəlbdən sevmək kimi" tərcümə olunur:melting tenderness – zəif, incə məhəbbət.

Indiki zaman feli sifət ətrafdakılara təsir edən və onları buz kimi donduran xasiyyəti , müraciətin tərzini ifadə edir.Burada indiki zaman feli sifət leksik mənasını itirərək sifətin şiddətləndiricisi kimi çıxış edir. Belə hallarda onun indiki zaman feli sifət kimi tərcümə olunması mənanı təhriv edir. Bu cümlədə indiki zamn feli sifət Azərbayca ndilinə həddindən artıq soyuq rəftar kimi tərcümə olunur.

Freezing coldness of manner – həddindən artıq soyuq rəftar.

Bəzi hallarda, fiziki təsir bildirən fellərdən düzələn indiki zaamn feli sifətlər məcazi mənada işlədilir, təyinin ifadə etdiyi obyektiv hərəkətin , vəziyyətin və ya müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan hal hərəkət bildirən fellərin əlamətini ifadə edir. Beləliklə indiki zaman feli sifətin təyin etdiyi sözlə ifadə etdiyi əlamət arasındakı əlaqə möhkəmlənir.

Postpozitiv vəziyyətdə təyin bir qrup sözlə (indiki zaman feli sifət və ondan asılı olan sözlərlə) ifadə olnduqda işlənir. Burada da həm zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan və mümkü olmayan hal hərəkət bildirən indiki zaman feloi sifətlər işlənir. Dil materialları göstərir ki, postpozitiv vəziyyətdə indiki zamn feli sifət təsadüfü hallarda feli sifət işlənir. O çox vaxt başqa təyinlərlə yanaşı işlənir. İndiki zaman feli sifət postpzitiv vəziyyətdə işləndikdə həm müşahidə momenti zaman hərəkət və vəəziyyətlə bağlı olan əlaməti və həm də keyfiyyət əlamətini – təyin olunan xüsusiyyətini , xassəsini və bacarığını ifadə edən müşahidə anından xaric baş verən hərəkətlə az-çox bağlı olan əlaməti ifadə edir.Postpozitiv təyin vəzifəsində çıxış edən indiki zaman feli sifət tək və ya bir neçə təyinedici sözlə təyin qrupunun axırında dayan bildiyi kimi , təyin qrupunun əsas məna daşıyıcı üzvü kimi də işlənə bilir. İngilis dilindəki feili sifətlər Azərbaycan dilinə əsasən müvafiq olaraq indiki və keçmiş feili sifətlərinə tərcümə olunur.Azərbaycan dilində feili sifətlər təyin funksiyasında əsasən aid olduqları sözlərdən əvvəl gəlir.İngilis dilində isə aid olduqları sözlərdən əvvəl, həm də sonra gəlir.İndiki zaman feli sifəti izah edərkən onun çox vəzifəli olduğunu, tərcümə zamanı törətdiyi bəzi çətinlikləri həm indiki zaman feli sifət, həm feli bağlama və həm də leksik semantik vahidlərlə tərcümə

olunduğunu izah etmək lazımdır.İndiki zaman feli sifəti düzgün tərcümə etmək üçün onun cümlədə daşıdığı sintaktik vəzifələri müəyyənləşdirmək lazımdır.İndiki zaman fei sifəti cümlədə təyin, zərflik və xəbərin əsas hisssəsi olur.İnglis dilindəki indiki zaman feli sifətin Azərbaycan dilindəki feli bağlamaya tamamilə uyğun gəldiyini, Azərbaycan dilində feli bağlama kateqoriyasının olması ingilis dilindəki indiki zaman feli sifətin feli bağlama kimi işlənməsini başa düşməkdə bizə kömək edir.

İndiki zaman feli sifəti təyin olunanın keyfiyyətini bildirən əlaməti, cümlələrdən göründüyü kimi, təsadüf hallarda ifadə edir.Birinci cümlədəki indiki zaman feli sifət Azərbaycan dilinə leksik vahidlə - " qa.qabaqlı ", ikinci cümlədəki feli sifət isə " məhkum olunmayan" kimi tərcümə olunur.Postpozitiv vəziyyətdə indiki zaman feli sifət həm təyin qrupu kmi , həm də indiki zaman feli sifət tərkibi kimi işlənə bilər.Qrammatiklәe bu tərkiblərə ancaq onun təyin budaq cümləsinə uyğun olması baxımından baxırlar. Onlar indiki zaman feli sifətin təyin qrupu kimi çıxış edərkən hansı əlamət ifadə etdiyinə , leksik mənalarına görə ,əsasən , təyin qrupunun əsas üzvü kimi çıxış etdiyinə ,istər prepozitiv və istərsə də pospozitiv vəziyyətdə ifadə etdiyi əlamətlər arasındakı fərqlərə və təyin qrupunun əsas üzvü kimi hans xüsusiyyətlərə malik olduğuna əhəmiyyət vermirlər.

Hərəkət və vəziyyət bildirən fellərdən əmələ gətirilmiş indiki zaman feli sifətlər təyin qrupunun əsas üzvü kimi təyin vəzifəsində işlənərkən feilin əsas mənasını saxlayır, təyin olunan şəxsi və ya əşyanı ifadə etdiyi hərəkətə və vəziyyətə görə aydınlaşdırır.Deyilənlərdən göründüyü kimi , indiki zaman feli sifət həm prepozitiv və həm də , Azərbaycan dilindən fərqli olaraq , postpozitiv vəziyyətdə işlənir.Azərbaycan dilinə həm indiki zaman feli sifət , həm də leksik- semantik vahidlərlə tərcümə olunur.İngilis dilndəki indiki zaman feli sifət sintaktik xüsusiyyətləri etibarı ilə olduqca genişdir.Onun spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, çoxcəhətli xarakterini açmaq üçün yalnız onun təyin və zərflik vəzifəsini araşdırmaq kifayət edər. Həm də indiki zaman feli sifətin daxil olduğu tərkiblər sintaktik-sinonimiya , cümlə problemi ilə əlaqədar olduğu üçün burada onlara toxunmağa məsləhət olunmur.Təyin və zərflik vəzifəsində işlənən indiki zaman feli sifət bu kateqoriyaya xas olan bütün qrammatik-semantik xüsusiyyətləri izah etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Аристов Н.Б.Основы перевода - М. – 1959
2. Бархударов Л.С.Язык перевода – М. – 1975
3. Комиссаров В.Н. Слоива о переводе – М. -1980
4. Швейцер А.Д.Перевод и лингвистика – М. – 1973
5. Чернов Т.В.Основы обшей теории переводв М.- 1983

МАМЕДОВА СВЕТЛАНА НАСИБ

РЕЗЮМЕ
МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТГЛАГОЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: Глагол, прилагательное, отглагольное прилагательное, перевод, смысловое значение, функция в предложении, предикатив, подлежащее, действие, постпозитив, препозитив, слово, определение.

В английском языке глагол — это прилагательное в одной из личных форм. От глагольное прилагательное отражает характеристики как глагола, так и прилагательного. Глагольные свойства глагола связаны с его категориями модуса и типа. В английском языке есть два времени прилагательных: причастие настоящего и причастие прошедшего времени. Прилагательное глагола в настоящем времени (P I) отражает ряд характеристик глагола, в то время как прилагательное глагола в прошедшем времени (PII) имеет только неизвестное значение. Глагольное прилагательное обладает рядом синтаксических свойств. Синтаксические свойства глагольного прилагательного измеряются его функциями в предложении. Функции глагола прилагательного в предложении следующие: наречие времени, наречие образа-движения, наречие состояния-ситуации и др. Английские и американские грамматики показывают, что настоящее время глагольного прилагательного всегда сочетает в себе признаки глагола и прилагательного. На наш взгляд, такая постановка подлежащего неверна, так как оно выступает в роли наречия, можно сказать, что оно имеет особенности закрытия глагола. Поэтому учителю следует отметить, что глагол в настоящем времени соответствует глаголу-связке в азербайджанском языке, когда он выступает в роли наречного прилагательного

MAMMADOVA SVETLANA NASIB

SUMMARY
MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC FEATURES OF VERB ADJECTIVES IN ENGLISH

In English, a verb is an adjective in one of its personal forms. Verbal adjective reflects the characteristics of both verb and adjective. Verbal properties of a verb are related to its categories of mode and type. In English, there are two tenses of an adjective: the present participle and the past participle. Present tense verb adjective (P I) reflects a number of verb characteristics, while past tense verb adjective (PII) has only an unknown meaning. The verb adjective has a number of

syntactic properties. The syntactic properties of the verb adjective are measured by its functions in the sentence. The functions of the verb adjective in the sentence are as follows: adverb of time, adverb of manner-movement, adverb of state-situation, etc. English and American grammarians show that the present tense verb adjective always combines the signs of a verb and an adjective. In our opinion, this way of putting the subject is incorrect, since it acts as an adverb, it can be said that it has the characteristics of closing the verb. Therefore, the teacher it should be noted that the verb in the present tense corresponds to the verb binding in the Azerbaijani language when it acts as an adverbial adjective.

Key words: Verb, adjective, verb adjective, translation, semantic meaning, function in the sentence, predicative, subject, action, postpositive, prepositive, word, definition.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: ***Filologiya elmləri doktoru professor Nadir Məmmədli***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YUSİFOVA NAİLƏ YUSİF QIZI
filolologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
İstiqlaliyyət, 22, Bakı
nailayusifova@yahoo.com

ŞİFAHİ VƏ YAZILI İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYANIN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ASPEKTİ

Xülasə

Milli mədəniyyətlərin inkişaf perspektivlərinin, mədəniyyətlərarası münasibət və əlaqələrin öyrənilməsi bütün dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər olmuşdur. Lakin xalqlar, dövlətlər, ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələ-rin getdikcə genişlənməsi və qloballaşma, inteqrasiya proseslərinin daha da dərin-ləşməsi ilə səciyyələnən müasir dövrümüzdə bu məsələlər daha da aktual xarakter daşımağa başlamışdır. Bu, işgüzar kommunikasiyalara da öz təsirini göstərir. İnsanın digər adam-ları, ətrafdakı hal və hadisələri özünün etnik və mədəni qrup dəyərləri prizmasından qəbul etmək və qiymətləndirmək meyilləri işgüzar ün-siyyətdə əsl sınaqlara gətirib çıxarır. Etnosentrizm təzahürü tərəfdaşlıq münasibət-lərini dağıtmaq, tərəfdaşların etibarını korlamaq və işgüzar nüfuza qara ləkə sal-maq iqtidarındadır. Yeri gəlmişkən, etnosentrizm, bir mədəniyyəti başqa bir mədəniyyətin standartları, dəyərləri və baxış bucağı əsasında qiymətləndirməkdir. Cəmiyyətdə hər birimizin ən böyük mənəvi tələbatı ünsiyyətdir. Xüsusən də insanlarla işgüzar əlaqələr, yeni tanışlıqlar zamanı ünsiyyətin rolu əvəzedilməzdir.Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın iştirakçıları üçün etno-sentrizmlə mübarizə və işgüzar etiketə ciddi riayət etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya zamanı səhvlərdən qorunmaq üçün beynəlxalq işgüzar ünsiyyətin iştirakçıları, məsələn, göndərilən məktubun məzmununun və ya telefon danışığında işlədilən ifadələrin məğzinin öz xarici tərəfdaşları tərəfindən necə qəbul edildiyini dəqiq başa düşməlidirlər. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya linqvistik, mədəni və texnoloji amillərin təsirinə məruz qalır. Bundan başqa, işgüzar ünsiyyətin qaydası sosial təşkildən, kontekstdən, nüfuz risklərindən, qeyri-verbal kommunikativ davranışdan və s. asılılığını geniş aspekdə göstərir. Yazılı nitq sərbəst və müfəssəl bir ünsiyyət formasıdır. Burada həmsöhbətlə əks əlaqə olmur. Yazan fikrini başqalarına nə dərəcədə çatacağını, aydın olub-olmayacağını daim diqqət mərkəzində saxlayır, ba-cardığı qədər şərhini aydın, anlaşıqlı qurmağa çalışır. Bunun üçün nitqin bu növündə da-ha münasib və yararlı dil vasitələrindən istifadə olunması lazım gəlir. Yazı prosesində dil vahidləri və formalarından, danışıqda az işlənən ifadələrdən, cürbəcür sintaktik quruluşlardan, dilin ifadəlilik vasitələrindən (a)emfatik vurğu, b) epitet, c) inversiya, d) ellipsis, e)anafora, f) ritorik sual və s.) daha tutarlısını fikirləşib tapmaq və yerində

işlətmək, fikri səlis, aydın, düzgün ifadə etmək üçün şifahi nitqə nisbətən müəyyən vaxt imkanı vardır. Şifahi nitqdə isə belə bir imkan olmadığından, danışan fikrini a) yığcam və b.) üslubi cəhətdən düzgün qurmaqda çətinlik çəkir, qüsurlara yol verir. Həyatda rabitəsiz və məntiqsiz danışıqlara təsadüf etmək o qədər də çətin deyildir. Şifahi ədəbi dilin leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə geniş yer verilir, yazılı ədəbi dildə isə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər daha çox işlədilir.Ədəbi dilin şifahi formasında cümlələr, əsasən, qısa və quruluşca sadə olur, yazılı dildə isə əksinə, uzun və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə edilir.Şifahi ədəbi dildə yarımçıq cümlələrə, qısa replikalara, yazılı ədəbi dildə isə bütöv, mürəkkəb cümlələrə daha geniş yer verilir. Buna görə də yazılı dilin sintaksisi daha mürəkkəb olar. Şifahi ədəbi dil fikrin əsas incəliklərini, müxtəlif intonasiya çalarlarını özündə əks etdirən canlı dildirsə, yazılı nitq bir növ sünidir, bu keyfiyyətə istənilən səviyyədə malik deyildir. "Söz özünün ən güclü təsirini, öz əlvan qiyafəsini yalnız şifahi nitqdə tapmağa qadirdir. Əgər o yazılı nitqdə açılmamış bir qönçədirsə, şifahi nitqdə ətirli bir çiçəyə çevrilir".

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası, şifahi, yazılı, işgüzar, nitq mədəniyyəti

Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın iştirakçıları üçün etnosentrizmlə mübarizə və işgüzar etiketə ciddi riayət etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəs mədəniyyətlərarası kommunikasiya zamanı səhvlərdən necə qorunmaq olar? Bunun üçün beynəlxalq işgüzar ünsiyyətin iştirakçıları, məsələn, göndərilən məktubun məzmu-nunun və ya telefon danışığında işlədilən ifadələrin məğzinin öz xarici tərəfdaşları tərəfindən necə qəbul edildiyini dəqiq başa düşməlidirlər. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya linqvistik, mədəni və texnoloji amillərin təsirinə məruz qalır. Bundan başqa, işgüzar ünsiyyətin qaydası sosial təşkildən, kontekstdən, nüfuz risklərindən, qeyri-verbal kommunikativ davranışdan və s. asılıdır.

Nitq mədəniyyəti mövzusu müzakirə edilərkən, adətən, onun (nitqin) şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Əslində isə nitq mədəniyyəti problemlərini nitqin səlis qurulması, dil vahidlərinin məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu və lakonik ifadə edilməsi və digər bu kimi məsələlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Nitq mədəniyyəti problemi bun- larla yanaşı, əyani, konkret ifadə vasitəsi olan yazılı dillə də son dərəcədə bağlıdır. Dil sisteminin həm şifahi, həm də yazılı formalarında ədəbi dil normalarının gözlənilməsi dilin hərtərəfli inkişafı, onun sosial funksiyasının genişlənməsi baxımından başlıca şərtdir. Nitq mədəniyyətindən, ədəbi dilin normaları əsasında fəaliyyət göstərən nümunəvi nitqdən, a)onun düzgünlüyü, b)aydınlığı, c)saflığı, d)səlisliyi və s. söhbət gedirsə, o zaman yazılı nitqin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl etmək də normativlik sayılmalıdır. Nitq inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun yazılı və şifahi formaları vəhdət şəklində götürülməlidir. "... ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir"(2,48 səh). Ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarının hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, bu səbəbdən irəli gələn fərqli cəhətləri vardır. Həmin

fərqlər dilçilik ədəbiyyatında aşağıdakı şəkildə göstərilir: Yazılı nitqin ifadə vasitələri hərf və yazı, şifahi nitqin ifadə vasitələri səs və sözdür; Ədəbi dilin şifahi formasında fikrin ifadəsi üçün yardımçı vasitələrdən -mimika, jest və bədən hərəkətlərindən istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə isə həmin vasitələrin ifadə etdiyi məna çaları müəyyən təsvir yolu ilə oxucuya çatdırılır.

– Şifahi ədəbi dil müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəslə çatdıra bilmir. Lakin yazılı nitq bu funksiyanı yerinə yetirə bilir. Yazılı nitq insanların öz bilik və informasiyalarını bir-birinə ötürmək ehtiyacından yaranmışdır. Bu nitq xüsusi təlim yolu ilə formalaşır. Lap qədimdə yazılan ədəbiyyat – Nizami, Füzuli, Nəsimi və başqalarının əsərləri yazılı dilin köməyi ilə gəlib bizə çatmışdır. – Şifahi ədəbi dilin tempi sürətli, yazılı ədəbi dilin tempi isə aşağıdır,zəifdir. Deyilənlərdən aydın olur ki, yazılı nitq tam, dəqiq, subyekt və predikatı olan nitqdir, müfəssəl və böyük quruluş mürəkkəbliyinə malikdir. Yazıdan istifadənin çətinlikləri də bununla bağlıdır. Nitqdənkənar vasitələrlə zənginləş- dirilən şifahi nitq isə daha müxtəsər, şəraitlə şərtlənən ünsiyyət formasıdır. Hazırda işlətdiyimiz yazılı nitq dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş, rəsmiləşdirilmiş, müəyyən qaydalara – orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır ki, onları gözləmək a)bu dilin daşıyıcıları, həm də b) onu öyrənmək istəyənlər üçün vacib sayılır.Akademik yazıda giriş paraqrafı oxucunu mövzunun ümumi xarakteri ilə tanış edir, daha sonra isə müzakirə edilən mövzu yazının əsas hissəsində müzakirə edilir və qiymətləndirilir. Girişdə siz çox qısa və aydın şəkildə mövzu ilə bağlı mövqeyinizi, məsələyə münasibətinizi bir - iki cümlə ilə bildirir, daha sonra tutduğunuz mövqeni yazınızın əsas hissəsində bir neçə paraqrafda işıqlandırır və ya ətraflı şəkildə izah edirsiniz. Nəhayət, son paraqrafda - nəticədə siz qeyd etdiyiniz əsas məqamları, fikirləri yekunlaşdırmalısınız. Əlbəttə ki, bütün məqamları əhatə etməyə də bilərsiniz. Nəticə ilə əlaqəli tövsiyə xarakterli paraqraf isə yazınızı müraciət edilən mövzu ilə bağlı gələcək fikirlərə yönəltmək, akademik yazı işinizin gələcəkdə daha fərqli aspektlərdə işlənməsi üçün önəmli rol oynayır. Ümumiyyətlə, bir qayda olaraq, ali təhsil müəssisələrində yazılan akademik işlərdəki formatlara qısaca nəzər salsaq, aydın olur ki, onlar formal struktura riayət edirlər. Akademik yazı ilə digər yazı janrları arasında ikinci fərq isə nəşr edilmiş yazılardan gətirilən sitatlarla bağlıdır (4, 56 səh). Əgər siz akademik yazıda hər hansı bir arqument irəli sürürsünüzsə, fikrinizi mövzu üzrə yazı nəşr etdirmiş bir və ya bir neçə müəllifin mövqeyi ilə əlaqələndirərək, əsaslandırmalısınız. Gündəlik həyatda biz müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə oluruq. İnsanlar arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsinə ünsiyyət deyilir. Ünsiyyət zamanı biz başqalarından məlumat alır, öz hiss və düşüncələrimizi onlara çatdırırıq. Ünsiyyət nitq vasitəsi ilə baş verir. Biz başqalarını dinləyir, onların yazdıqlarını oxuyur, öz fikirlərimizi yazır və danışmaqla ifadə edirik. Demək, ünsiyyət zamanı bu dörd nitq bacarığından istifadə edilir: Dinləmək və oxumaq bacarığı başqalarını anlamaq, məlumat almaq üçündür. Danışmaq və yazmaq bacarığı isə düşündüklərimizi başqalarına çatdırmağa kömək edır (5, 146 səh). Ünsiyyət *formal* və *qeyri-formal* xarakter daşıya bilər. *Formal ünsiyyət* hər kəsin müəyyən bir təşkilatda, müəssisədə olan rəsmi statusu ilə şərtlənən ünsiyyətidir. Məsələn, rəhbər-işçi münasibəti. *Qeyri-formal ünsiyyət* isə şəxsi xarakter

daşıyır, əlverişli şərait olduqda, öz-özünə təşəkkül edir. Məsələn,bir müəssisədə işləyən 80 nəfərin hamısının yalnız formal ünsiyyətdə olduğunu düşünmək düzgün deyil. Bu işçilərlə yaxından tanış olduqda, onların bir çoxunun asudə vaxtlarını və hətta fürsət düşdükdə ailə mərasimlərində də birlikdə iştirak etdiklərini görmək olar. Formal və qeyri-formal ünsiyyətlər adətən bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır və kollektivin iş həyatını da səmərəli edir. Formal ünsiyyət:şəxsin hər hansı müəssisədə rəsmi statusu ilə şərtlənir. İnsanlar arasında qarşılıqlı məlumat və fikir mübadiləsidir. Qeyri-formal ünsiyyət:şəxsi xarakter daşıyır və əlverişli şəraitdə öz-özünə yaranır. Ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır. Nəzakətlilik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabilini dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərdinə şərik olmaq – bütün bunlar ünsiyyətin əlifbasıdır. Hamı bu əlifbanı öyrənməli və mənimsəməlidir. İşgüzar dairələrin nümayəndələri nəinki etiketin və işgüzar ünsiyyətin milli xüsusiyyətlərini yaxşı bilməli, həm də öz təcrübi fəaliyyətlərində onlara sözsüz əməl etməlidirlər. Beynəlxalq işgüzar etiketin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri qeyri-verbal dav-ranışda ortaya çıxan fərqlərdir. Beynəlxalq ünsiyyət təcrübəsində jestlərdən ehti-yatla istifadə etmək tələb olunur, çünki onlar sizin düşündüyünüzdən fərqli mənada anlaşıla bilər (1,146 səh). Bu da nəinki ötürülən informasiyanın düzgün anlaşılmamasına, hətta etiket qaydalarının pozulmasına və ya təhqirə belə səbəb olar. Fransada və ya İtaliyada kimsə kiminsə ideyasını səfehlik kimi qəbul edirsə, adətən, mənalı şəkildə öz başını taqqıldadır. Alman öz növbəsində ovcunun içi ilə alnına vuraraq sanki deyir: "Ağlın çaşıb". Britaniyalı və ya ispaniyalı eyni jestlə özündən razılığını ifadə edir. Əgər hollandiyalı əlini alnına vurandan sönra şəhadət barmağını yuxarı qaldırırsa, bu o deməkdir ki, o sizin ağlınızı layiqincə qiymətlən-dirir. Fransızlar da öz hisslərini emosional şəkildə ifadə edirlər. Fransız valeh ol-duğu zaman üç barmağının ucunu birləşdirərək dodaqlarına toxundurur və çənəsi-ni yuxarı qaldırıb havaya zərif busə göndərir. Əgər o, şəhadət barmağı ilə burnunun yuxarı hissəsini sürtürsə, demək xəbərdarlıq edir ki, "Ehtiyatlı olun", "Burada nə isə bir iş var", "Bu adamlara etibar etmək olmaz". Eyni məzmunlu informasiyanı, yəni "Ehtiyatlı ol, qarşıda təhlükə var" tipli məlumatı italiyalılar şəhadət barmaqlarını burunlarına bir neçə dəfə vurmaqla çatdırırlar. Hollandiyada eyni jest "Mən sərxoşam" və yaxud "Sən sərxoşsan" mənasında başa düşülürsə, ingilislər onu konspirasiya və məxfilik anlamında qəbul edirlər. (3, 146 səh).

Ünsiyyət üzrə mütəxəssislərin fikrincə, istənilən xalqın mədəniyyətində qeyri-səmimilik bildirən jestlər, bir qayda olaraq, sol əllə bağlı olur. Adətən, sağ əl lazım olanı, sol əl isə sahibinin gizli hisslərini faş etməklə onun istədiyini edir. Buna görə də, əgər işgüzar ünsiyyət zamanı sizin tərəfdaşınız sol əli ilə hərəkətlər edirsə, ehtimal var ki, o, hiylə işlədir, ya da sadəcə olaraq baş verənlərə mənfi mü-nasibət sərgiləyir (7,12 səh).

İnsanın digər adamları, ətrafdakı hal və hadisələri özünün etnik və mədəni qrup dəyərləri prizmasından qəbul etmək və qiymətləndirmək meyilləri işgüzar ün-siyyətdə əsl sınaqlara gətirib çıxarır. Etnosentrizm təzahürü tərəfdaşlıq münasibət-lərini dağıtmaq,

tərəfdaşların etibarını korlamaq və işgüzar nüfuza qara ləkə sal-maq iqtidarındadır. Yeri gəlmişkən, etnosentrizm, bir mədəniyyəti başqa bir mədəniyyətin standartları, dəyərləri və baxış bucağı əsasında qiymətləndirməkdir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın iştirakçıları üçün etnosentrizmlə mübarizə və işgüzar etiketə ciddi riayət etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəs mədəniyyətlərarası kommunikasiya zamanı səhvlərdən necə qorunmaq olar? Bunun üçün beynəlxalq işgüzar ünsiyyətin iştirakçıları, məsələn, göndərilən məktubun məzmu-nunun və ya telefon danışığında işlədilən ifadələrin məğzinin öz xarici tərəfdaşları tərəfindən necə qəbul edildiyini dəqiq başa düşməlidirlər. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya linqvistik, mədəni və texnoloji amillərin təsirinə məruz qalır. Bundan başqa, işgüzar ünsiyyətin qaydası sosial təşkildən, kontekstdən, nüfuz risklərindən, qeyri-verbal kommunikativ davranışdan və s. asılıdır (6.33 səh).

Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin real və nitq davranışındakı milli-mədəni xüsi-siyyətlərlə bağlı biliklər çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Başqa xalqların adət və ənənə-lərinə hörmətlə yanaşmaq nəinki mədəniyyətlərarası maneələrin dəf edilməsinə, eləcə də uzunmüddətli səmərəli əməkdaşlıq münasibətlərinin bərqərar olmasına kömək edər.

Ədəbiyyat

1.T.Ə.Əbdülhəsənli, A.M.Hüseynova " İşgüzar yazışmalar " (dərslik). Bakı,2015
2.N.Məmmədli, "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" I cild. Bakı, 2020.
3.Z. Qafarlı. "Nitqin kommunikativ registrlərinin tədqiqi". Bakı, 2017.
4.T.Əbdülhəsənli, .Zülfüqarlı, A.Rzai. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti". Bakı, 2014.
5.F.Şiriyev. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika". Bakı, 2014.

Rus dilində ədəbiyyat:

6..Н. Д. Десяева. «Академическая коммуникация». Москва, 2019.
7..О. А. Казакова, А. Н. Серебренникова. «Деловая коммуникация» , 2013.

Naila Yusifova

Cross-cultural aspect of oral and written business communication

Summary

The study of development prospects of national cultures, intercultural relations and relations have been issues of great importance in all times. However, in our modern era, these issues which is characterized by the gradual expansion of political, economic, and cultural relations between peoples, states, and countries, and the deepening of globalization and integration processes, have become even more urgent. This also affects business communications.A person's tendency to accept and evaluate other people, surrounding situations and events from the prism of his ethnic and cultural group values leads to real tests in business communication. The manifestation of ethnocentrism is capable of destroying partnership relations, spoiling the trust of partners and tarnishing business reputation. Ethnocentrism, by

the way, is evaluating one culture based on the standards, values, and viewpoints of another culture.Fighting ethnocentrism and strict adherence to business etiquette are of particular importance for participants of intercultural communication. But how to avoid mistakes during intercultural communication? For this, the participants of international business communication need to understand exactl, for example, how to accept the content of the sent letter or the essence of the expressions used in the telephone conversation is received by their foreign partners.Written speech is a free and detailed form of combination.. Here there is no feedback with the interlocutor. The writer always focuses on whether his opinion will reach others, whether it will be clear or not, and he tries to make his interpretation clear and understandable as much as he can. For this, it is necessary to use more appropriate and useful language tools in this type of speech. In the writing process, language units and forms, expressions rarely used in speech, various syntactic structures, expressive means of language (a) emphatic emphasis, b) epithet, c) inversion, d) ellipsis, e) anaphora, f) rhetorical question, etc.) many. There is time to use oral speech to think and work on what is relevant, to express the idea fluently, clearly and correctly. Since there is no such opportunity in oral speech, keeping the speaker's thoughts a) concise and b.) in correct style gives way to possibilities. It is not so difficult to achieve development without communication and logic in life.In the lexicon of the oral literary language, clear, common words are given a wide place, while in the written literary language scientific, technical, political and other terms are used more often.In the oral form of the literary language, the sentences are mostly short and simple in structure, while in the written language, on the contrary, long and complex sentences are used more often.In the oral literary language, incomplete sentences and short replicas are given more space, and in the written literary language, full, complex sentences are given more space. Therefore, the syntax of the written language is more complex.If the oral literary language is a living language that reflects the main subtleties of thought, various shades of intonation, then the written speech is a kind of artificial, it does not have this quality at any level. "The word is able to find its strongest effect, its pure form, only in oral speech. If it is not revealed in written speech if it is a bud, it turns into a fragrant flower in oral speech.

Kay word:intercultural, spoken, writing, business, culture of speech

Наила Юсифова

Межкультурный аспект устного и письменного делового общения

Резюме

Изучение перспектив развития национальных культур, межкультурных связей и отношений во все времена было вопросом огромной важности. Однако в нашу современную эпоху, характеризующуюся постепенным расширением политических, экономических и культурных связей между народами, государствами и странами,

углублением процессов глобализации и интеграции, эти вопросы стали еще более актуальными. Это также влияет на деловое общение. Но как избежать ошибок при межкультурном общении? Для этого участникам международного делового общения необходимо точно понимать как воспринимается их зарубежными партнерами, например, содержание отправленного письма или суть выражений использованных в телефонном разговоре. Общение величайшая духовная потребность каждого из нас в обществе. Особенно роль общения незаменима при деловых отношениях с людьми и новых знакомствах.Писатель постоянно сосредотачивается на том, до какой степени его мнение дойдет до окружающих, будет ли оно ясным или нет, и старается сделать свою интерпретацию максимально ясной и понятной. Для этого необходимо использовать более уместные и полезные языковые средства в данном виде речи. В процессе написания языковые единицы и формы, редко употребляемые в речи выражения, различные синтаксические конструкции, выразительные средства языка (а) эмфатическое ударение, б) эпитет, в) инверсия, г) эллипсис, д) анафора, е) риторический вопрос и т.д.) по сравнению с устной речью, есть определенное количество времени, чтобы подумать и найти более связную и использовать ее на месте, чтобы бегло, четко и правильно выразить мысль. Так как в устной речи такой возможности нет, то говорящий испытывает затруднения в а) лаконичном и б) стилистически правильном построении своих мыслей и допускает ошибки. В жизни не так уж сложно встретить бессвязные и нелогичные разговоры. В лексике устного литературного языка широкое место отводится четким, общеупотребительным словам, тогда как в письменном литературном языке чаще используются научные, технические, политические и другие термины. В устной форме литературного языка предложении в основном короткие и простые по структуре, а в письменной, наоборот, чаще используются длинные и сложные предложения. В устном литературном языке больше места отводится неполным предложениям и кратким репликам, а в письменном литературном языке больше места отводится целым, сложным предложениям Поэтому синтаксис письменного языка усложняется. Если устный литературный язык – это живой язык, отражающий основные тонкости мысли, различные оттенки интонации, то письменная речь является своего рода искусственной, она не обладает этим качеством ни на каком уровне. «Слово способно найти свое самое сильное действие, свою чистую форму только в устной речи. Если в письменной речи это нераспустившийся бутон, то в устной речи он превращается в благоухающий цветок».

Ключевые слова: межкультурный, устный, письменный, деловой, культура речи.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: Professor Tofiq Əbdülhəsənli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FATİMƏ İBRAHİMOVA
ADU
Rəşid Behbudov
fatimaibrahimova1@gmail.com

VURĞULU VƏ VURĞUSUZ SÖZLƏRİN SƏS KONTURU

XÜLASƏ

Vurğunun sait keyfiyyətinə təsiri danışıq dillərinin qrammatikasında çox aydın görünür. Məsələn, bir çox vurğu sistemi dilləri vurğunun mövcudluğundan və ya olmamasından asılı olaraq fonemik sait kontrastlarında müəyyən dərəcədə məhdudiyyətlər göstərir. Ümumiyyətlə, azaldılmış saitlərə vurğusuz hecalarda rast gəlmək olar, tam saitlər isə vurğulu hecalarda görünür və yaxud yalnız vurğusuz hecalarda seçmə olaraq icazə verilir. Bundan əlavə, bir sıra tədqiqatlar vurğunun akustik korrelyasiyasını tədqiq etmiş və sait keyfiyyətinə vurğunun, eləcə də digər fonetik amillərin təsir etdiyi qənaətinə gəlmişdir. Misal olaraq, vurğulu heca vurğusuz hecalara nisbətən daha çox periferik saitlərlə əlaqələndirilir, bu da öz növbəsində daha az periferik və mərkəzləşdirilmiş/neytrallaşdırılmış saitlərlə əlaqələndirilir. Vurğulu və vurğusuz hecalar arasında C/V nisbətindəki fərqlər nə qədər çox olarsa, vurğunun müxtəlif heca tərkiblərinə təsirində də bir o qədər fərq olur. Bir sıra təkrarlanan tədbirlər iki vurğu şəraiti arasında C/V nisbətindəki fərqlərin statistik əhəmiyyətli olduğunu təsdiqləyir. Heca tərkibləri arasındakı nisbətlər vurğunun bütün hecalara təsirini və heca daxilində sintaqmatik şəkildə araşdırmaq üçün faydalı bir yol təqdim edir. Yəni, mütləq müddət dəyişikliklərindən daha çox C/V nisbətindəki dəyişikliklər vurğusuz olanlarla müqayisədə vurğulanmış hecaların nisbi üstünlüyünü bildirmək üçün bir yol ola bilər. Bu uzunmüddətli nəticə vurğu-vurğu kovariyasına nəzarət edildikdə müstəqil fonetik təzahür kimi vurğu korrelyasiyasının görünüşünə uyğundur. Yəni vurğunun təzahürü temporal ölçüdə üst-üstə düşə bilən digər prosodik təsirlərdən fərqlidir və müxtəlif seqmentlər üçün dəyişən müddət müşahidə oluna bilər. Frikativlərin tədqiqi bizə vurğunun samitlərə davamlı təsirini tapmağa imkan verdi. İngilis dilində vurğu ilə müddəti və spektral dəyişiklikləri araşdırıldı və müəyyən etdildi ki, ikinci dərəcəli vurğu üçün müddət dəyişiklikləri əhəmiyyətli deyil. Onların təfsiri ondan ibarətdir ki, vurğulanmış saitlərdə aşkar olunan fonetik xüsusiyyətlər (müddət və spektral əyilmə) əslində sait reduksiyasından (aksent effektlərindən çox) təsirlənir. Vurğunun təsiri ilə bağlı iki fərqli baxış, vurğunun dilə xas təzahür yolları və eyni zamanda prosodik qarşılıqlı təsirlərin müxtəlif ilə bağlı ola bilər.

Açar sözlər: vurğu, keyfiyyət, sait, samit, prosodik.

Fərqli bir fonoloji prosodik amil olaraq, İspan dilində vurğu (ifadə səviyyəsində qabarıqlıq) əsasən səs tonunun pozulması və müddəti ilə əlaqələndirilir, hər ikisi də vurğu üçün iki işarədir.

Siqnal vurğusunda və vurğuda hündürlük və müddət arasındakı qarşılıqlı əlaqə təsvir edilir ki, düz hündürlük konturu vurğusuz (vurğulu və ya vurğusuz) hecaları xarakterizə edir. Onun nəticələrini belə şərh etmək olar ki, zirvə konturu vurğuya xas olan ən etibarlı işarələrdən biridir, halbuki müddət vurğunu göstərə bilər.

Vurğusuz şərt verilmiş çərçivə cümləsində ikinci hal olan ikinci hədəf sözün informasiya statusundan istifadə etməklə həyata keçirilir; məsələn, Muelelo (hədəf: yeni məlumat) es un imperativo y uso muelelo (hədəf: verilmiş məlumat) para pedir alqo "Muelelo imperativ formadır və (I) əmr vermək üçün muelelodan istifadə edirəm".

Bu rəqəmdəki hədəf söz muelelo-dur, mənası "Özün" deməkdir. Söz verilmiş çərçivə cümləsində ilkin olaraq deyim şəklində görünür (hədəf=muelelo) və sonra medial olaraq təkrarlanır (hədəf=muelelo): Beləliklə, hədəf verilən məlumat olur.

Əgər vurğu effekti vurğulanmamış hecanı bütövlükdə hecaya mütənasib şəkildə uzatsaydı, biz hər hissənin mütənasib dəyişikliklərinin alt seqment vahidləri üzərində olduqca oxşar olacağını gözləyərdik; məsələn, vurğusuzdan vurğulanmış hecalara qədər davam edən dəyişikliklərin bir hissəsi üçün 25% çox və ya daha az olacağı gözlənilir(C-də T, V-ss-də T). [1,s.41]

Lakin bu belə deyildi və davamlı davamlı dəyişikliklər, əsasən, C və V-nin sabit vəziyyətində cəmləşdi. Vurğuya görə ümumi müddət dəyişiklikləri Argentina üçün 44.6 ms və Peru üçün 46.3 ms olmuşdur. Vurğulu hecalar üçün vurğusuz olanlara nisbətdə (%) işarədəki mütənasib dəyişikliklər hesablanmışdır. Məsələn, Argentina ispan dilində V-ss müddət vurğulandıqda 26 ms dəyişdi və vurğulanmamış V-ss 25.4 ms olduğundan mütənasib dəyişiklik 102 % təşkil edir. Hər bir vahid eyni şəkildə hesablanır.

Əgər gərginliyin ümumi müddətləri dəyişəndirsə, hər bir vahid üçün oxşar dərəcədə dəyişikliklər görəcəyik. Peru ispan dili üçün bu, gördüyümüzə yaxındır və hər bir vahiddə kifayət qədər oxşar miqdarda dəyişiklik göstərir. Lakin, Argentina ispan dili V-ss-də dominant mütənasib dəyişiklik və digər vahidlərdə kiçik dəyişikliklər göstərir.

Bu o deməkdir ki, aksent effekti , əsasən, V-ss-də cəmləşmişdi. Bu nümunə vurğulanmış hecaların sadəcə vurğulanmamış hecaların uzanması olduğu fikrini açıq şəkildə rədd edir. Bundan əlavə, müqqəti modulyasiya dialektlər arasında fərqli şəkildə müəyyən edilə bilər. [2,s.22]

Buna baxmayaraq, biz bu üsulu qismən daxil edirik, çünki o, çox geniş istifadə olunur. Beləliklə, bizim nəticələrimiz digər tədqiqatların nəticələri ilə müqayisə oluna bilər. Bu problemə əlavələrdən biri də akustik cəhətdən aydın keçidlərin ölçülməsini daxil etməkdir.

Dayanma qavrayışı ilə bağlı tədqiqatlar qonşu samitlərin müəyyən edilməsində sait zamanı formant dəyişikliklərinin vacibliyini nümayiş etdirdi. Məsələn, ikinci formalı lokusların yaxınlığında formant keçidlərinin (yaxud tezlik yerdəyişmələrinin)

mövcudluğu əvvəlki nəticələri təsdiqləyən ingilis dilində səslənən dayanmaların artikulyasiya yeri üçün işarə kimi xidmət edə bilər.

Daha sonra dayanmaların heca mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində keçidlərin rolunu araşdırıldı və müəyyən edildi ki, saitdən samitlərə keçiddəki müxtəlif fleksiyalar dinləyicilər tərəfindən fərqli heca bölgüsü kimi qəbul edilir; məsələn, [ip-i] və ya [i-pi] qavrayışı əvvəlki saitdə daşınan samit induksiyalı formant keçidinin olub-olmamasından asılı idi. Başqa sözlə desək, seqmentlər daxilində və arasındakı keçidlər nitq seqmentlərinin hasilatında və ya qavranılmasında vacib olan mümkün fərqləri əks etdirə bilər. [3,s.52]

Bu sadəliyin altında yatan əsas ideya ondan ibarətdir ki, akustik siqnalların təfərrüatları dinləyicilər tərəfindən xüsusi seqmentləri müəyyən edərkən istifadə edilə bilər. Qonşu saitlər üzərində daşınan samit işarələri həm qeyri-sait səslər və sibilant səslər.

Frikativ səs küyün özünün etibarlı siqnallar verdiyi görünsə də bir çox tədqiqatlar göstərmişdir ki, keçid siqnallarının müvcudluğu və yoxluğu xüsusi frikativlərin qavranılmasına təsir göstərir.

Bu baxımdan, hazırkı aparılan tədqiqatlarda qəbul edilən dar ölçü bizə vurğunun, nitqin ən dinamik aspektlərindən bəzilərinin təsirləri haqqında fikir əldə etməyə imkan verir. Metodoloji baxımdan bu cür yanaşma yeni bir ideya olmaya bilər.

Dar ölçü seqment daxili temporal nöqtələri, məsələn, samit və saitlərin keçidləri və sabit vəziyyət hissələrini qeyd edir, bunun əsasında biz subfonemik akustik hadisələri müəyyən etməyə çalışırıq. Növbəti bölmələrdə biz iki üsul üçün hər bir işarəni müəyyən edəcəyik.

Geniş seqmentasiya üsulu heca daxilində C və V hərflərini müəyyən etmək üçün üç sərhədi qeyd edir: (a) başlanğıc samitin sol kənarı (=hecanın sol kənarı), (b) ilə eyni olan başlanğıc samitin sağ ucu saitin əvvəli və (c) saitin sağ kənarı (=hecanın sağ kənarı). [5,s.104]

Daha dəqiq desək, frikativ başlanğıcın sol kənarı akustik olaraq aperiodik səs-küyün başlanğıcı kimi müəyyən edilir və səsli səs isə dalğa şəklində görünən ilk səs impulsudur (pik). Saitin sağ kənarının müəyyən edilməsi üçün son sait dövrü müəyyən edilir və dövrənin ortasından ən yaxın sıfır kəsişmə nöqtəsi sərhəd kimi götürülür. Fəsadlar isə hecanın söz-medial olaraq yerləşdiyi və ispan dilində frikativləşməyə məruz qalan səsli dayanma ilə izləndiyi zaman baş verir.

Bu halda hədəf vurğusuz və söz başlanğıcı olan jojobadakı [xo] hecasıdır. Frikativin başlanğıcı aperiodik səs küyün başlanğıcında müəyyən edilir,şəkildə “a” kimi qeyd olunur və frikativin sonu isə “b” dövrünün ilk zirvəsinin ən yaxın sıfır kəsişməsindədir,bu da saitin başlanğıcını qeyd edir.

Bu F1 formatına yaxın akustik enerjinin yığılmağa başladığı nöqtədir. Saitin sonu iki şəkildə müəyyən edilir. Səssiz samit saitdən sonra gələndə (məsələn,

aşağdakı hecaya bağlı samit) samitin akustik başlanğıcı saitin sonunu ayırır və bu, sait sonu üçün ənənəvi seqmentasiyaya uyğun gəlir. [6,s.225]

Digər tərəfdən aşağdakı samit səslidirsə, əvvəllər qeyd edilmiş standart meyardan istifadə olunur: F2 maksimum dəyişmə nöqtəsi,saitin ikinci yarısında və ona yaxın olan formant trayektoriyasını araşdıraraq aşağdakı samit sərhəd kimi götürülür.

Dar seqmentasiya üçün heca daxilində beş keçid müddəti və iki sabit vəziyyət hissəsi müəyyən edilir. Bunlara C (C-ss) və V (V-ss) üçün sabit vəziyyət dövrləri və dörd keçid (T1~T4) daxildir. Geniş ölçüdə müəyyən edilmiş sərhədlər bu dar seqmentasiyadadır.

Dar seqmentasiyada qəbul edilmiş əlavə işarələr samit və sait üçün sabit sahələri müəyyən edir: bunlar samit sabit vəziyyət (C-ss) və sait sabit vəziyyət (V-ss) kimi etiketlənir. C-ss və V-ss sərhədlərini təyin edərkən iki akusitik parametrə müraciət edilir. İkinci formant (F2) trayektoriyası və V-ss üçün, intensivlik isə C-ss üçün istifadə olunur. Bu əlavə sərhədlər sonra hər bir sərhəd üçün akustik spesifikasiyalarda təsvir edilmişdir. [7,s.35]

Bu, intensivliyin niyə həftəlik işarə kimi bildirildiyini və onun qavrayışdakı rolunun tez-tez səs-küy kimi digər işarələrlə birlikdə müzakirə edildiyini izah edir. Araşdırmalara görə, gərginlik korrelyasiyalarından biri kimi intensivliyi ümumi intensivlik səviyyələri deyil, tezliklər üzərindəki enerji dəyişikliklərini, yəni spektral balansı tədqiq etməklə daha yaxşı başa düşmək olar. Aşkar olundu ki, yalnız yüksək tezliklərdə intensivlik vurğunun funksiyası kimi dəyişdi, aşağı enerji (0,5 kHz-dən aşağı) deyil. Vurğu korrelyasiyası kimi spektral tarazlıq digər tədqiqatlar tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Saitlərdə spektral tarazlıqda aşkar edilən vurğu effektləri, artikulyar səylərin (məsələn, normal danışıq artikulyasiyası ilə müqayisədə arsitulatorların əlavə dəyişiklikləri/hərəkətləri) daha yüksək enerji istehsal etməsini ifadə etmək olar. Məsələn, müxtəlif səylərin spektral intensivliyin paylanmasına təsiri araşdırıldı və natiqlərin nitqlərində daha çox səs səyi göstərdikləri zaman saitlərin yüksək tezlikli bölgəsində (0,5 kHz-dən yuxarı) daha çox intensivliyin olduğunu aşkar etdilər.

Vurğunun həyata keçirilməsinin bəzi səs səyləri ilə əlaqəli olduğu fərziyyəsinə əsasən, məlumatlarımızda vurğu təsirini görəcəyik. Bizim əsas marağımız, spektral tarazlıqdakı fərqlərin etibarlı bir işarəyə ehtiyacı olub-olmadığını (vurğusuz olsa belə) və spektral balansdakı vurğu effektinin vurğu və digər prosodik amillərlə qarşılıqlı əlaqədə olub olmadığını müəyyən etməkdir. [8,s.56]

Baxmayaraq ki, İspan dilində sait keyfiyyətində vurğu təsiri fakt kimi deyil, İngilis, Holland, İsveç kimi başqa dillərdə sait keyfiyyətinin İspan dilində vurğu tərəfindən təsiri olduğunu aşkar etdik. Məsələn, spikerlərin vurğusuz vəziyyətdə F1-F2 məsafəsini azaltmağa meyilli olduğu bildirildi. Halbuki, fokusdan sonrakı cümlələrdə azalır və fokus kontekstində yox olur.

Bu o deməkdir ki, İspan dilində sait keyfiyyəti vurğu kimi prosodik amillərə həssasdır. Əlavə olaraq, saitlərin uzunluqlarının vurğulanmış və vurğulanmamış şərtlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlilik mövcuddur. Əgər saitlərin azaldılması tamamilə və ya qismən saitin müddətindən asılıdırsa, biz saitin formatında vurğu yaxud aksent effektlərini gözləyirik.

Yazı istifadə edənə imkan verir ki, əl vasitəsilə formantın dəyərlərini yoxlasın (Uzunmüddətli orta yazı) və LPC yazı (Xətti proqnozlaşdırıcı kodlaşdırma: "avtomatik düzəltmə" alqoritmi). Ümumi enerji həm frikativlər , həmdə saitlər üçün yoxlanılır və nitq siqnalının orta kök kvadratı ilə ölçülür. [9,s.108]

Bundan əlavə nəticələrin inteqrasiyası bizə aksentin dildə(dialektdə) necə həyata keçirilə biləcəyini, həmçinin aksentin təzahüründə çoxsaylı parametrlərin necə daxil olduğunu anlamağa imkan verəcək. Vurğu təsirlərinin spektral və intensiv xaralteristikası seqmentlərin keyfiyyətini vurğu tərəfindən induksiya olunan müvəqqəti dəyişkənliklə necə əlaqəli olduğunu əlavə araşdırmaq üçün ikinci dərəcəli istinad kimi istifadə olunacaq.

İngilis dilində vurğusuz hecalar əksər hallarda temporal reduksiyaya məruz qala bilər və hətta əsas sait olmadan heca kodasına endirilə bilər. Buna ispan dilində rast gəlmək mümkün deyil, baxmayaraq ki vurğusuz hecalar adətən vurğulu hecalardan daha qısadır. Əksinə, vurğu effektləri yalnız vurğulu hecalarda olan akustik xüsusiyyətlərə əsasən müəyyən edilir: yəni, fonetik xüsusiyyətlər vurğusuz hecalarda olanlardan fərqli olsa və vurğudan başqa təsiredici amillər məlum deyilsə.

ƏDƏBİYYAT

1. Lehiste I. Suprasegmentals. C., 1970.
2. Gussenhoven C., Jacobs H. Understanding Phonology. L., 2011.
3. Kenworthy J. Teaching English Pronunciation. N.Y., 1987.
4. Collins B., Mess I. Practical Phonetics and Phonology. L., 2013.
5. Reed M., John L. The Handbook of English Pronunciation. S., 2015.
6. Roach P. English Phonetics and Phonology. C., 2000.
7. Gordon M. Syllable Weight: Phonetics, Phonology, Typology. R., 2007.
8. Hayes B. Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies. C., 1995.
9. Hulst H. Word Stress: Theoretical and Typological Issues. L., 2014.

Ф.Ибрагимова

ЗВУКОВОЙ КОНТУР УДАРНЫХ И БЕЗУДАРНЫХ СЛОВ

РЕЗЮМЕ

Влияние ударения на качество гласных очень заметно в грамматике разговорных языков. Например, многие языки с системой ударения демонстрируют некоторую степень ограничения фонематических контрастов гласных в зависимости от наличия или отсутствия ударения. Как правило, редуцированные гласные встречаются в безударных слогах, тогда как полные

гласные появляются в ударных слогах или выборочно допускаются только в безударных слогах. Кроме того, в нескольких исследованиях изучались акустические корреляты ударения и был сделан вывод, что на качество гласных влияет ударение, а также другие фонетические факторы. Например, ударные слоги связаны с большим количеством периферийных гласных, чем безударные слоги, которые, в свою очередь, связаны с менее периферийными и центрированными/нейтрализованными гласными. Чем больше разница в соотношении C/V между ударными и безударными слогами, тем больше разница во влиянии ударения на разные слоговые композиции. Ряд повторных измерений подтверждает, что различия в отношении C/V между двумя стрессовыми условиями являются статистически значимыми. Соотношения между составляющими слога обеспечивают полезный способ изучить влияние ударения на целые слоги и синтагматически внутри слога. То есть изменения отношения C/V, а не изменения абсолютной длительности, могут быть способом сигнализировать об относительном преобладании ударных слогов над безударными. Этот долгосрочный результат согласуется с представлением о корреляции ударения как о независимом фонетическом явлении, когда учитывается ковариация ударения-ударения. То есть проявление стресса отличается от других просодических эффектов, которые могут перекрываться во временном измерении и может наблюдаться различная продолжительность для разных сегментов. Изучение фрикативов позволило обнаружить стойкое влияние ударения на согласные. Были исследованы продолжительность и спектральные изменения при ударении в английском языке, и было обнаружено, что изменения продолжительности при вторичном ударении несущественны. Их интерпретация заключается в том, что на фонетические особенности (длительность и спектральный изгиб), обнаруживаемые в ударных гласных, на самом деле влияет сокращение гласных (а не эффекты ударения). Два разных взгляда на влияние ударения могут быть связаны с языковыми способами проявления ударения, а также с различными просодическими взаимодействиями.

Ключевые слова: ударение, качественный, гласный, согласный, просодический.

F.Ibrahimova

SOUND CONTOUR OF STRESSED AND UNSTRESSED WORDS

SUMMARY

The effect of stress on vowel quality is very evident in the grammar of spoken languages. For example, many stress system languages show some degree of restriction in phonemic vowel contrasts depending on the presence or absence of stress. In general, reduced vowels are found in unstressed syllables, while full vowels appear in stressed syllables or are selectively allowed only in unstressed syllables. In

addition, several studies have investigated the acoustic correlates of stress and concluded that vowel quality is influenced by stress as well as other phonetic factors. For example, stressed syllables are associated with more peripheral vowels than unstressed syllables, which in turn are associated with less peripheral and centered/neutralized vowels. The greater the differences in the C/V ratio between stressed and unstressed syllables, the greater the difference in the effect of stress on different syllable compositions. A series of repeated measures confirms that the differences in C/V ratio between the two stress conditions are statistically significant. Ratios between syllable constituents provide a useful way to examine the effect of stress on whole syllables and syntagmatically within a syllable. That is, changes in the C/V ratio, rather than changes in absolute duration, may be a way to signal the relative dominance of stressed syllables over unstressed ones. This long-term result is consistent with the view of stress correlation as an independent phonetic phenomenon when stress-stress covariation is controlled for. That is, the manifestation of stress is different from other prosodic effects that may overlap in temporal dimension and a variable duration may be observed for different segments. The study of fricatives allowed us to find a persistent effect of stress on consonants. Duration and spectral changes with stress in English were investigated and found that duration changes for secondary stress are not significant. Their interpretation is that the phonetic features (duration and spectral bending) found in stressed vowels are actually affected by vowel reduction (rather than accent effects). Two different views on the effect of stress can be related to the language-specific ways in which stress manifests itself and also to different prosodic interactions.
Key words: stress, qualitative, vowel, consonant, prosodic.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nailə İbrahimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDZADƏ ALMAZ TEMUR QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
Gəncə şəhəri Ş.İ.Xətai prospekti, 187, AZ2000
almazmamedzade@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AŞPAZLIQ SƏNƏTİ İLƏ BAĞLI FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN SINTAKTIK STRUKTURU

Açar sözlər: feili frazeoloji birləşmələr, qeyri-feili frazeoloji birləşmələr, söz birləşməsi formatlı frazeologizmlər, cümlə formatlı frazeologizmlər, nəqli cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası, sual cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası.

Keywords: verb phraseological units, non-verb phraseological units, phraseological phrases in the form of phrases, phraseological phrases in the form of sentences, culinary phraseology in the format of narrative sentences, culinary phraseology in the format of interrogative sentences.

Ключевые слова: глагольные фразеологизмы, неглагольные фразеологизмы, фразеологические обороты в форме словосочетаний, фразеологические обороты в форме предложений, кулинарные фразеологизмы в формате повествовательных предложений, кулинарные фразеологизмы в формате вопросительных предложений.

Frazeologiya Azərbaycan dilçiliyinin şöbələrindən biridir. Frazeologiya dilçiliyin geniş tədqiqat olunan bir sahəsidir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsi müxtəlif peşə-sənət frazeologiyası üzrə bir neçə aspektdən araşdırılır. Peşə-sənət frazeologiyası nümunələri arasında aşpazlıq frazeologiyası tədqiqat üçün diqqət yetirilməyə dəyər bir frazeologiyadır. Azərbaycan dilində aşpazlıq frazeologiyası qidalanma və aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeoloji vahidləri əhatə edir.

Azərbaycan dilində aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeoloji vahidlərin araşdırılacaq müxtəlif aspektlərindən biri onların sintaktik strukturunun tədqiq olunmasıdır.

Frazeoloji vahidlər sintaktik strukturu üzrə söz birləşməsi və cümlə strukturlu frazeoloji vahid olmaqla iki yerə ayrılır. (6.70)

Frazeoloji vahidlər nitq hissələrinə ekvivalent olur. Əsasən feillə, bir qismi isə digər nitq hissələrinə ekvivalent olur. Buna görə frazeoloji vahidləri feili frazeoloji birləşmələr və qeyri-feili frazeoloji birləşmələrə ayrılır. (6.71) Feili frazeoloji birləşmələr əsasən cümlənin xəbəri olur.

Az bir qisim feili frazeoloji birləşmələr vardır ki, onların isim komponenti leksik mənaya malik olmayan, tək-tək sözdən ibarət qarşılığı olmayan təkrarların iştirakı ilə formalaşır. Təkrarlar əsasında formalaşmış olan aşpazlıq sənəti ilə bağlı feili frazeoloji birləşmələrə *ələk-vələk eləmək* (7.565) nümunəsini gətirə bilərik.

Aşpazlıq sənəti ilə bağlı feili frazeoloji birləşmələr aşağıda göstərilən quruluş formalarından birinə sahib olur.

1) şəkilçisiz baş söz + feil quruluşunda olanlar: *çəltik atmaq (7.74), çörək vermək (7.77), çömçə tutmaq (7.77), dilotu yemək (8.469), xəyalplov yemək (7.152), motal almaq (7.207).*

2)Yönlük hal şəkilçili isim+feil quruluşunda olanlar: *şişə taxmaq(7.247), duza getmək (7.98), küpünə girmək (7.176).*

3)Təsirlik hal şəkilçili isim+feil quruluşunda olanlar: *duzu qaçmaq (7.79), əti tökülmək (7.120), ocağı yanmaq(7.214).*

4) Yerlik hal şəkilçili isim+ feil quruluşunda olanlar: *yurdunda turp əkmək (8.1531), yüz qazanda qaynamaq(7.282).*

5) Çıxışlıq hal şəkilçili isim+feil quruluşunda olanlar: *ələkdən keçirmək (8.565), ətdən düşmək (7.120), qabıqdan çıxma (8.904), süzgəcdən keçirmək (7.244).*

6) Yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili söz + feil quruluşunda olanlar(6.79):*armud saplağına dönmək (7.27), kefinə soğan doğramaq (4.659).*

7) Təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili söz + feil quruluşunda olanlar: *aşının suyunu vermək (8.157), xəmiri haramlıqla yoğrulmaq (7.151), kündəsi küt getmək (8.897).*

8) Çıxışlıq halda mənsubiyyət şəkilçili söz +feil quruluşunda olanlar: *ağzından bal tökülmək (7.17), ağzından horra tökülmək (8.79), dərisindən yağ dammaq(7.86), əlindən su içmək (7.115).*

9) ismin müəyyən hallarında işlənən öz sözü+feil quruluşunda olanlar(6.80): *öz payını götürmək (7.220), öz şirəsində qaynamaq(7.220), öz yağında qovrulmaq(7.220), özünü toxtaq saxlamaq(7.224), özünü yeyib tökmək (dağıtmaq)(7.224), öz yağını öz başına çəkmək (7.220).*

Aşpazlıq sənəti ilə bağlı qeyri-feili frazeoloji birləşmələr struktur etibarı ilə müxtəlif üsullarla yaranır.

1) Aşpazlıq sənəti ilə bağlı qeyri-feili frazeoloji birləşmələr nitq hissələri ilə ifadəsinə görə təsnif edilə bilər. Əsasən isim və sifətlər aşpazlıq sənəti ilə bağlı qeyri-feili frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində iştirak edir. (6.110)

a) sifət+isim modeli əsasında düzələnlər: *haram tikə (7.41), kal armud (7.166), quru balıq(7.197), örtülü bazar (7.219), susuz dəyirman (7.242), yoluq cücə(7.279), suyu sovrulmuş dəyirman (7.243), ucuz ətin şorbası (7.255).*

b) isim+isim modeli əsasında düzələnlər: *barıt çəlləyi (7.36), buz baltası (7.65), cökə pazı (7.73), çaxır tuluğu (7.73), çörək ağacı (8.391), dəmdəm halvası (7.85), dovşan bığı (7.96), ənzəli yemişi (7.119), əzvay tuluğu (7.122), xəmiri sıyıq(7.151), kənək qoz (7.171), qan çanağı (7.179), quş südü (7.198), nifaq alması (7.212), od qiymətinə (7.214), od parçası (7.214), su qiymətinə (7.242), şabalıq cinsi (5.180), şor qiymətinə (7.247), dəryada balıq sevdası (7.87), süddən çıxmış ağ qaşıq(7.243), stəkanda fırtına (7.242).*

c) isim+sifət modeli əsasında düzələnlər: *ağzı qatıqlı (8.72), ağızdan yava (7.13), gözü-könlü tox(7.134), xəmiri yumşa(7.151).*

d) tərkibində say olanlar: *dəryada bir damla (7.87), qırx qazanın mayası (8.970), bir almanın iki üzü (7.54).*

Söz birləşməsi formatlı aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeologizmlər ikikomponentli, üçkomponentli, dördkomponentli, dörddən artıq komponentli ola bilir.

İki komponentlilər söz birləşməsi formatlı aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeologizmlər; *ağzı qatıqlı (8.72), başını piyləmək (8.240), çeynəyib tökmək (7.74), çaxır tuluğu (7.73), çəltik atmaq (7.74), çömçə tutmaq (7.77), dişə vurmalı (7.94), duza getmək (7.98), duzu qaçmaq (7.98), ərištə kəsmək (7.119), ətini didmək (7.121), halvasını çalmaq (7.141), xəşilini çalmaq (7.152), qazan asmaq (4.86), oxlov udmaq (7.215), süzgəcdən keçirmək (7.244), şişə taxmaq (5.230).*

Üçkomponentli söz birləşməsi formatlı aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeologizmlər; *ağzının dadını bilmək (8.85), başı qarpıza işləmək (7.40), başında çanaq sındırmaq (7.43), bir xəmirdən yoğrulmaq(7.55), çeynəyib ağzına qoymaq(7.74), çörəyi çörəkçiyə vermək (7.78), dərisindən yağ dammaq (7.86), duz çörək basmaq (2.711), ələklə su daşımaq(7.111), əlinin duzu olmaq (7.117), həyat qazanında bişmək (7.145), iştahası böyük olmaq (8.833), kündəsi küt getmək (8.897), qatığa qara demək (8.942), qırx qazanın mayası (8.970), ocağa odun atmaq(7.213), səbir kasası dolmaq(7.233), südə su qatmaq(7.243), ucuz ətin şorbası (7.255), yuxa qulağı sulamaq(7.280), ağzı pendir kəsməmək (8.73).*

Dördkomponentli söz birləşməsi formatlı aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeologizmlər; *ağzından süd iyi gəlmək (2.65), bacardığını beş qaba çəkmək (7.34), bir tikəsi ovsanaya düşmək (7.57), dənizi çömçə ilə boşaltmaq(7.85), dilinin altına qənd (şəkər) qoymaq(7.93), əppək olub göyə uçmaq (3.122), halva eyləyib ağzına qoymaq(7.141), xəmirinə haram maya qatmaq(7.151), su içdiyi quyuya tüpürmək (7.216), suyu püfləyə-püfləyə içmək (7.243), un çuvalına tay olmaq (7.256), yaba ilə dovğa içmək (5.497), qabında bir şey olmamaq (4.5), pişiyin ağzı ətə çatmayanda (7.227).*

Dörddən artıq komponentli söz birləşməsi formatlı aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeologizmlər: *ağzı aşa çatanda başı daşa çatmaq(7.15), bir barmaq qatıqdan ötrü tuluğu dəlmək (7.54), bir əldə iki (beş) qarpız tutmaq(7.55), bir yeyib min şükür eləmək (7.57), birlikdə bir pud duz yemək (7.58), ətini aşıqca, qanını qaşıqca etmək (7.121), günə bir xurma ilə dolanmaq(7.139), kəlləpaça suyundan ötrü Hövsana getmək (7.170).*

Cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası Azərbaycan dilində xüsusi yer tutur. (1.216-227). Cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası həmişə cümlədə işləndikdə həmin cümlənin vahid bir üzvü rolunda çıxış edir.

Cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasının 2 tipi özünü göstərir: 1. nəqli cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası; 2. sual cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası. (6.122)

1. Nəqli cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası.

Nəqli cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasının mübtəda və xəbəri işləndiyi cümlə daxilində müstəqil olmur, işləndiyi cümlənin vahid bir üzvü olur.

Nəqli cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası həm feili xəbərli, həm də ismi xəbərli kimi iki yerə ayrılır.

a. Feili xəbərli nəqli cümlələr formatlı aşpazlıq frazeologiyası: *Ətin tökülsün (8.603), başına kül qoyum (7.42), bıçaq sümüyə (boğaza) dirənib (7.53), çox sular axıb(7.77), çox sular durulub (7.77), dəyirmanı dən verir (7.88), dəyirmanı yaxşı üyüdür (7.88), göydən zənbillə(səbətlə) düşüb(7.128), gözünə şiş batsın(7.136), xiyar əyri bitib(7.153), od almağa gəlib(7.214), ölü yesə, dirilər(4.549), sünbülündən su damır(7.244), anasının südü halal olsun (7.23), bazar od tutub yanır (7.48), bəhməz alıb, bal çıxıb (7.50), bir almadır, yarı bölünüb (7.54), bişmiş toyuğun gülməyi gəlir (8.303), buğda yeyib cənnətdən çıxıb (7.63), daşı sıxsa, suyunu çıxarar (7.83), dınq eyləyib yumurtadan çıxıb (7.88), doşab alıb, bal çıxıb (7.50), əl-ayağını it yeyib(7.108), əlim yanır, ağzıma təpirəm(7.114), əlində yağı(n) daşsa da(7.114), gözləri Bağdadda xurma dərir(7.131), havada al, tavada bul (7.142), itə atsan, gözü ağarar(7.164), qazanc qudurub mayanı yeyib(7.186), qışda qar(buz) almaq olmur(7.192), od qalayıb, oda düşüb(7.214), olan olub, torba dolub (7.215), yel əsib, qoz tökülüb (8.1496), barmağını kəssən, xəbər tutmaz (7.36), çürük qoza da dəyməz (7.78), tutar qatıq, tutmaz ayran (7.254).*

b. İsmi xəbərli nəqli cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası: *yemi deyil (7.274), xörəyi deyil (8.786), bircə donuzu əskikdi (7.57), duza gedən vaxtıdır (7.98), boyaqxana küpü deyil (7.61), ac qulağım, dinc qulağım (7.7), bağ belə, bostan belə (7.34), evdə xoruz, bayırda (çöldə) fərə(7.103), gecə qara, cücə qara(7.125), harda aş, orda baş (8.724), itin dişi, motalın dərisi (8.842), sazan ayrı, fazan ayrı (7.233), aldım qoz, satdım qoz, məndə qaldı şaxşaxı (8.92), balığın böyüyü tabaq altındadır (7.35), çömçə tutan bizə sarıdır (7.77), qarğa, məndə qoz var (8.932), az aşın duzu deyil (8.187), nə ətdir, nə balıq (7.209), bir qarnı ac, bir qarnı tox (7.56), bir qurtum su içmək kimi asan (8.292).*

2. Sual cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası. Sual cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasına nümunə olaraq *soğan yeməmisən, için niyə göynəyir?* (8.1261) frazeoloji birləşməsini nümunə gətirmək olar. (6.139).

Cümlələr formatlı aşpazlıq frazeologiyası da ikikomponentli, üçkomponentli, dördkomponentli, dörddən artıq komponentli ola bilir.

Ikikomponentli cümlə formatlı frazeologizmlər; *ətin tökülsün (7.121), yemi deyil (7.274), xörəyi deyil (8.786).*

Üçkomponentli cümlə formatlı frazeologizmlər; *duza gedən vaxtıdır(7.98), göydən zənbillə (səbətlə) düşüb (7.128), gözünə şiş batsın (7.136), xiyar əyri bitib (7.153), od almağa gəlib (7.214), ölü yesə, dirilər (4.549).*

Dörd komponentli cümlə formatlı frazeologizmlər; *harda aş, orda baş (8.724), itin dişi, motalın dərisi (7.165), az aşım, ağrımaz başım (7.7), balığın böyüyü tabaq altındadır (7.35), bişmiş toyuğun gülməyi gəlir (8.303), çömçə tutan*

bizə sarıdır (7.77), əlində yağı(n) daşsa da (7.114), nə yemisən, turşulu aş (8.1098), soğan olsun, nağd olsun (8.1260), az aşın duzu deyil (8.187), tutar qatıq, tutmaz ayran (7.254).

Dörddən artıq komponentli cümlə formatlı frazeologizmlər: *başına vur, çörəyini əlindən al (7.43), ələyi ələnib, xəlbiri göydə fırlanır (8.566), əlindən gələni beş qaba çək (3.90), aldım qoz, satdım qoz məndə qaldı şaxşaxı (8.92), xan ilə plov yemir ki, bığı yağa batar (7.149), keçi can hayında, qəssab piy axtarır (8.856), qaşıqla verir, çömçə ilə başından vurur(7.185), yemək yeyəndə pişiyin gözünü bağlayır (7.275), qulağının dibindən halva iyi gəlir (7.196), dadanmısan dolmaya, o da bir gün olmaya(7.79), evində yox urvalıq, könlündən keçir darğalıq(7.103), əksini çörək üstə vursan, ac it də yeməz (7.106), bu xəmir hələ çox su aparacaq(3.445).*

Azərbaycan dilində aşpazlıq sənəti ilə bağlı frazeoloji vahidlərin sintaktik strukturu digər frazeoloji vahidlərin də sahib olduğu söz birləşməsi və cümlə strukturlu sintaktik struktur ilə uyğunluq təşkil edir.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin aşpazlıq frazeologiyasının sintaktik strukturu nəzərdən keçirilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin aşpazlıq frazeologiyasının sintaktik strukturunun təhlili zamanı H. Bayramovun verdiyi təsnifat əsas kimi götürülmüşdür. Quruluşca aşpazlıq frazeologiyası nümunələri ya söz birləşməsi, ya da cümlə formatlı struktura malik olur. Söz birləşməsi strukturlu frazeoloji vahidlər feili frazeoloji birləşmələr və qeyri-feili frazeoloji birləşmələrə ayırılır. Feili frazeoloji birləşmələr 9 quruluş modeli ilə təzahür edir və məqalədə hər birinə aid nümunələr göstərilir. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə növlərə ayrılır. Söz birləşməsi formatlı frazeologizmlər ikikomponentli, üçkomponentli, dördkomponentli və dörddən artıq komponentli frazeologizmlər olmaq üzrə strukturca növlərə ayrılır. Cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasının iki tipi olduğu göstərilir; nəqli cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası və sual cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyası. İstər nəqli, istərsə də sual cümlə formatlı aşpazlıq frazeologiyasının növləri göstərilir, onlara aid nümunələr də sadalanır, qismən izah olunur.

Mammadzada Almaz Temur

SYNTACTIC STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS RELATED TO THE CULINARY PROFESSION IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The syntactic structure of culinary phraseology of the Azerbaijani language is considered in the article. In terms of structure and meaning, examples of culinary phraseology have either a compound or sentence format structure. Phraseological units with word combination structure are divided into verb phraseological units and non-verb phraseological units. 9 structural forms of verb phraseological combinations are given and examples of each are shown. Non-verb phraseological

combinations are divided into types according to the means of expression of their parties. It is given that there are two types of sentence-format culinary phraseology; culinary phraseology in narrative sentence format and culinary phraseology in interrogative sentence format. In general, the syntactic structure of culinary phraseology of the Azerbaijani language is based on the classification given by H. Bayramov. Culinary phraseology in narrative sentence format is divided into verb-predicate phraseology in narrative sentence format and noun-predicate phraseology in narrative sentence format, examples of each are shown. Phraseological units in the format of a interrogative sentence are mainly rhetorical phraseological interrogative sentences, and examples of them are also listed and partially explained. Phraseologisms with word combination format are structurally divided into two-component, three-component, four-component and more than four-component phraseologisms.

Мамедзаде Алмаз Темур

СИНТАКСИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, СВЯЗАННЫХ С КУЛИНАРНОЙ ПРОФЕССИЕЙ, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье рассматривается синтаксическая структура кулинарной фразеологии азербайджанского языка. С точки зрения структуры и значения примеры кулинарной фразеологии имеют либо составную структуру, либо структуру в формате предложения. Фразеологизмы по структуре словосочетаний делятся на глагольные фразеологизмы и неглагольные фразеологизмы. Приведены 9 структурных форм глагольных фразеологических сочетаний и показаны примеры каждой. Неглагольные фразеологические сочетания делятся на виды по средствам выражения их сторон. Приведено, что существует два типа кулинарной фразеологии в формате предложения; приготовление фразеологии в формате повествовательного предложения и приготовление фразеологии в формате вопросительного предложения. В целом синтаксическая структура кулинарной фразеологии азербайджанского языка основана на классификации, данной Х.Байрамовым. Кулинарная фразеология в формате переходного предложения делится на фразеологию с глаголом в формате переходного предложения и фразеологию с именем существительного в формате предложения, показаны примеры каждой из них. Фразеологические сочетания в формате вопросительного предложения в основном являются риторическими фразеологическими вопросительными предложениями, примеры их также перечислены и частично объяснены. Фразеологизмы с форматом словосочетания структурно делятся на двухкомпонентные, трехкомпонентные, четырехкомпонентные и более чем четырехкомпонентные фразеологизмы.

Ədəbiyyat siyahısı.

1.Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeolgizmlər. // B.Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2013, s.216-227.
2.“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, I cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006.
3.“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, II cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006.
4.“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, III cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006.
5.“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, IV cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006.
6.H. A.Bayramov, “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1978.
7.Q. Məhərrəmli, R. İsmayılov,”Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”, “Altun kitab” nəşriyyatı, Bakı, 2015.
8.İ.Həmidov, M.Qocayev, R.Məmmədova, L.Həmidova, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”, Bakı, 2020, TEAS Press nəşriyyatı.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Əlövsət qızı Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
Baş müəllim
Xarici dillər kafedrası
Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları 58
İmanova.kamala@outlook.com

THE BODY LANGUAGE

Summary

While the key to success in both personal and professional relationships lies in your ability to communicate well, it's not the words that you use but your nonverbal cues or "body language" that speak the loudest. Body language is the use of physical behavior, expressions and mannerisms to communicate nonverbally, often done instinctively rather than consciously.

Whether you're aware of it or not, when you interact with others, you're continuously giving and receiving wordless signals. All of your nonverbal behaviors—the gestures you make, your posture, your tone of voice, how much eye contact you make—send strong messages. They can put people at ease, build trust, and draw others towards you, or they can offend, confuse, and undermine what you're trying to convey.

These messages don't stop when you stop speaking either. Even when you're silent, you're still communicating nonverbally.

In some instances, what comes out of your mouth and what you communicate through your body language may be two totally different things. If you say one thing, but your body language says something else, your listener will likely feel that you're being dishonest. If you say "yes" while shaking your head no, for example. When faced with such mixed signals, the listener has to choose whether to believe your verbal or nonverbal message. Since body language is a natural, unconscious language that broadcasts your true feelings and intentions, they'll likely choose the nonverbal message.

However, by improving how you understand and use nonverbal communication, you can express what you really mean, connect better with others, and build stronger, more rewarding relationships. Your nonverbal communication cues—the way you listen, look, move, and react—tell the person you're communicating with whether or not you care, if you're being truthful, and how well you're listening. When your nonverbal signals match up with the words you're saying, they increase trust, clarity, and rapport.

Key words: language, behavior, expression, gesture, posture, message.

What is body language?

Body language is the unspoken part of communication that we use to reveal our true feelings and to give our message more impact.

Communication is made up of so much more than words. Nonverbal cues such as tone of voice, gestures and posture all play their part.

A simple example of body language is a relaxed facial expression that breaks out into a genuine smile – with mouth upturned and eyes wrinkled. Equally, it can be a tilt of the head that shows you're thinking, an upright stance to convey interest, or hand and arm movements to demonstrate directions. It can also be taking care to avoid a defensive, armscrossed posture, or restlessly tapping your feet.

When you can "read" signs like these, you can understand **the complete message** in what someone is telling you. You'll be more aware of people's reactions to what **you say** and do, too. And you'll be able to adjust your body language to appear more positive, engaging and approachable.

In this article and video, we explore body language some more, and look at how you can interpret it to understand and communicate with people more effectively.

We also have an infographic showing how to put this information about body language into practice.

Facial Expressions

Think for a moment about how much a person is able to convey with just a facial expression. A smile can indicate approval or happiness. A frown can signal disapproval or unhappiness.

In some cases, our facial expressions may reveal our true feelings about a particular situation. While you say that you are feeling fine, the look on your face may tell people otherwise.

Just a few examples of emotions that can be expressed via facial expressions include:

- Happiness
- Sadness
- Anger
- Surprise
- Disgust
- Fear
- Confusion
- Excitement
- Desire
- Contempt

The expression on a person's face can even help determine if we trust or believe what the individual is saying.

Researcher Paul Ekman has found support for the universality of a variety of facial expressions tied to particular emotions including joy, anger, fear, surprise, and sadness

The Eyes

The eyes are frequently referred to as the "windows to the soul" since they are capable of revealing a great deal about what a person is feeling or thinking.

As you engage in conversation with another person, taking note of eye movements is a natural and important part of the communication process.

Some common things you may notice include whether people are making direct eye contact or averting their gaze, how much they are blinking, or if their pupils are dilated.

The best way to read someone's body language is to pay attention. Look out for any of the following eye signals.

When a person looks directly into your eyes while having a conversation, it indicates that they are interested and paying attention. However, prolonged eye contact can feel threatening.

On the other hand, breaking eye contact and frequently looking away might indicate that the person is distracted, uncomfortable, or trying to conceal his or her real feelings. Blinking is natural, but you should also pay attention to whether a person is blinking too much or too little.

People often blink more rapidly when they are feeling distressed or uncomfortable. Infrequent blinking may indicate that a person is intentionally trying to control his or her eye movements.

The Mouth

Mouth expressions and movements can also be essential in reading body language. For example, chewing on the bottom lip may indicate that the individual is experiencing feelings of worry, fear, or insecurity.

Covering the mouth may be an effort to be polite if the person is yawning or coughing, but it may also be an attempt to cover up a frown of disapproval.

A smile may be genuine, or it may be used to express false happiness, sarcasm, or even cynicism.

When evaluating body language, pay attention to the following mouth and lip signals:

- **Pursed lips.** Tightening the lips might be an indicator of distaste, disapproval, or distrust.

• **Lip biting.** People sometimes bite their lips when they are worried, anxious, or stressed.

• **Covering the mouth.** When people want to hide an emotional reaction, they might cover their mouths in order to avoid displaying smiles or smirks.

• **Turned up or down.** Slight changes in the mouth can also be subtle indicators of what a person is feeling. When the mouth is slightly turned up, it might mean that the person is feeling happy or optimistic. On the other hand, a slightly down-turned mouth can be an indicator of sadness, disapproval, or even an outright grimace.

Gestures

Gestures can be some of the most direct and obvious body language signals. Waving, pointing, and using the fingers to indicate numerical amounts are all very common and easy to understand gestures.

Some gestures may be cultural, however, so giving a thumbsup or a peace sign in another country might have a completely different meaning than it does in the United States.

The following examples are just a few common gestures and their possible meanings:

• **A clenched fist** can indicate anger in some situations or solidarity in others.

• **A thumbs up and thumbs down** are often used as gestures of approval and disapproval.

• **The "okay" gesture**, made by touching together the thumb and index finger in a circle while extending the other three fingers can be used to mean "okay" or "all right." In some parts of Europe, however, the same signal is used to imply you are nothing. In some South American countries, the symbol is actually a vulgar gesture.

• **The V sign**, created by lifting the index and middle finger and separating them to create a V-shape, means peace or victory in some countries. In the United Kingdom and Australia, the symbol takes on an offensive meaning when the back of the hand is facing outward.

The Arms and Legs

The arms and legs can also be useful in conveying nonverbal information. Crossing the arms can indicate defensiveness. Crossing legs away from another person may indicate dislike or discomfort with that individual.

Other subtle signals such as expanding the arms widely may be an attempt to seem larger or more commanding, while keeping the arms close to the body may be an effort to minimize oneself or withdraw from attention.

When you are evaluating body language, pay attention to some of the following signals that the arms and legs may convey:

- Crossed arms might indicate that a person feels defensive, self-protective, or closed-off.
- Standing with hands placed on the hips can be an indication that a person is ready and in control, or it can also possibly be a sign of aggressiveness.
- Clasping the hands behind the back might indicate that a person is feeling bored, anxious, or even angry.
- Rapidly tapping fingers or fidgeting can be a sign that a person is bored, impatient, or frustrated.
- Crossed legs can indicate that a person is feeling closedoff or in need of privacy.

Posture

How we hold our bodies can also serve as an important part of body language. Posture can convey a wealth of information about how a person is feeling as well as hints about personality characteristics, such as whether a person is confident, open, or submissive.

Sitting up straight, for example, may indicate that a person is focused and paying attention to what's going on. Sitting with the body hunched forward, on the other hand, can imply that the person is bored or indifferent.

When you are trying to read body language, try to notice some of the signals that a person's posture can send.

- **Open posture** involves keeping the trunk of the body open and exposed. This type of posture indicates friendliness, openness, and willingness.
- **Closed posture** involves hiding the trunk of the body often by hunching forward and keeping the arms and legs crossed. This type of posture can be an indicator of hostility, unfriendliness, and anxiety.

Резюме

Хотя ключ к успеху как в личных, так и в профессиональных отношениях заключается в вашей способности хорошо общаться, громче всего говорят не слова, которые вы используете, а ваши невербальные сигналы или «язык тела». Язык тела — это использование физического поведения, выражений и манер для невербального общения, часто инстинктивное, а не сознательное.

Осознаете вы это или нет, но когда вы взаимодействуете с другими, вы постоянно подаете и получаете бессловесные сигналы. Все ваше невербальное поведение — ваши жесты, поза, тон голоса, степень зрительного контакта — посылают сильные сигналы. Они могут успокоить людей, вызвать доверие и

привлечь их к вам, а могут оскорбить, запутать и подорвать то, что вы пытаетесь донести.

Эти сообщения не прекращаются, когда вы перестаете говорить. Даже когда вы молчите, вы все равно общаетесь невербально.

В некоторых случаях то, что исходит из ваших уст, и то, что вы сообщаете через язык тела, может быть двумя совершенно разными вещами. Если вы говорите одно, а язык вашего тела говорит другое, ваш слушатель, скорее всего, почувствует, что вы нечестны. Если вы говорите «да», качая головой, например, нет. Столкнувшись с такими смешанными сигналами, слушатель должен выбрать, верить ли вашему вербальному или невербальному сообщению. Поскольку язык тела — это естественный бессознательный язык, который передает ваши истинные чувства и намерения, они, скорее всего, выберут невербальное сообщение.

Однако, улучшая свое понимание и использование невербальной коммуникации, вы можете выражать то, что вы действительно имеете в виду, лучше общаться с другими людьми и строить более крепкие и полезные отношения. Ваши невербальные коммуникативные сигналы — то, как вы слушаете, смотрите, двигаетесь и реагируете — говорят человеку, с которым вы общаетесь, заботитесь ли вы о нем, говорите ли вы правду и насколько хорошо вы слушаете. Когда ваши невербальные сигналы совпадают со словами, которые вы говорите, они повышают доверие, ясность и взаимопонимание.

Ключевые слова: язык, поведение, выражение, жест, поза, сообщение.

Xülasə

Həm şəxsi, həm də peşəkar münasibətlərdə uğurun açarı yaxşı ünsiyyət qurma qabiliyyətinizdə olsa da, istifadə etdiyiniz sözlər deyil, ən yüksək səslə danışan şifahi olmayan işarələriniz və ya "bədən diliniz"dir. Bədən dili qeyri-şifahi ünsiyyət üçün fiziki davranış, ifadə və davranışlardan istifadədir, çox vaxt şüurlu deyil, instinktiv şəkildə edilir.

Bunun fərqində olub-olmamağınızdan asılı olmayaraq, başqaları ilə ünsiyyət qurarkən, davamlı olaraq sözsüz siqnallar verir və qəbul edirsiniz. Bütün qeyri-şifahi davranışlarınız - etdiyiniz jestlər, duruşunuz, səs tonunuz, nə qədər göz təması qurduğunuz - güclü mesajlar göndərir. Onlar insanları rahatlaşdıra, inam yarada və başqalarını sizə tərəf çəkə bilər, ya da çatdırmaq istədiyinizi incidə, çaşdıra və sarsıda bilər.

Siz danışmağı dayandırdığınız zaman da bu mesajlar dayanmır. Susduğunuzda belə, hələ də şifahi olmayan ünsiyyət qurursunuz.

Bəzi hallarda ağzınızdan çıxan və bədən dilinizlə danışdığınız şey iki tamamilə fərqli şey ola bilər. Bir şey deyirsinizsə, ancaq bədən diliniz başqa bir şey deyirsə, dinləyiciniz çox güman ki, sizin vicdansız olduğunuzu hiss edəcək. Məsələn, başınızı yelləyərkən "hə" deyirsinizsə, yox. Bu cür qarışıq siqnallarla qarşılaşdıqda dinləyici şifahi və ya şifahi olmayan mesajınıza inanmağı seçməlidir. Bədən dili sizin həqiqi hisslərinizi və niyyətlərinizi yayımlayan təbii, şüursuz bir dil olduğundan, onlar çox güman ki, şifahi olmayan mesajı seçəcəklər.

Bununla belə, şifahi olmayan ünsiyyəti necə başa düşdüyünüzü və istifadə etdiyinizi təkmilləşdirməklə, həqiqətən nə demək istədiyinizi ifadə edə, başqaları ilə daha yaxşı əlaqə saxlaya və daha güclü, daha faydalı əlaqələr qura bilərsiniz. Şifahi olmayan ünsiyyət siqnallarınız - dinlədiyiniz, baxdığınız, hərəkət etdiyiniz və reaksiya verdiyiniz şəkildə - ünsiyyət qurduğunuz insana əhəmiyyət verib-vermədiyinizi, doğru danışdığınızı və nə qədər yaxşı dinlədiyinizi söyləyin. Şifahi olmayan siqnallarınız dediyiniz sözlərlə üst-üstə düşəndə etibar, aydınlıq və əlaqəni artırır.

Açar sözlər: dil, davranış, ifadə, jest, duruş, mesaj.

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://www.verywellmind.com/understand-body-language-and-facial-expressions-4147228
2. https://www.scienceofpeople.com/body-language-examples/
3. https://www.scienceofpeople.com/body-language/
4. https://www.helpguide.org/articles/relationships-communication/nonverbal-communication.htm
5. https://www.healthline.com/health/body-language
6. https://www.psychologytoday.com/us/basics/body-language
7. https://www.safalta.com/careers/the-4-types-of-body-language-what-they-say-about-you
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Body_language
9. https://medium.com/5-minute-sweet-spot/5-body-language-signs-you-can-use-today-to-better-communicate-12e224525179
10. https://harappa.education/harappa-diaries/positive-body-language-with-examples/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOV SƏNAN VAZEH OĞLU
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
senan.imanov1999@gmail.com

MÜRƏKKƏB CÜMLƏNIN TƏDRISI TARIXINƏ DAIR

Xülasə

Sintaktisis bəhsinin ən böyük bölməsini cümlə konstruksiyalari əhatə edir. Prof. Qəzənfər Kazımovun dediyi kimi, cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahididir. Quruluşca iki növü olan cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Müasir dövrdə insanlardan tələb olunan sərişt ələrdən biri də məhz ünsiyyət bacarıqlarıdır. Fikrin dolğun və əsaslı ifadəsi üçün cümlə konstruksiyaları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Orta məktəbdə formalaşdırılan bu bacarıqlar şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafına mühüm təsir edir. Günümüzdə mürəkkəb fikirlərin mürəkkəb cümlələrlə ifadəsi tələb olunan bacarıqlardan birinə çevrilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində mürəkkəb cümlənin tədrisi də bu baxımdan önəmlidir. Müxtəlif zamanlarda məktəblərdə mürəkkəb cümlənin tədrisi zamanı fərqli üsullardan istifadə ediblər. Bu üsulların hər birinin məqsədi sadə yolla mürəkkəb cümlənin şagirdlərə öyrədilməsi olmuşdur. Məqalədə orta məktəblərdə mürəkkəb cümlənin tədrisinin keçdiyi inkişaf yolu araşdırılmışdır. Müasir dövrdə pedaqoqlar üçün əhəmiyyətli olan məqalədə təlim zamanı yaxın keçmişdə günümüzə qədər mürəkkəb cümlənin tədrisində tarixi ənənələri davam etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalara əsasən müxtəlif zamanlarda mürəkkəb cümlə şagirdlərə ardıcıl olaraq VI,VII, VIII və IX siniflərdə tədris olunub. Vahid tədris proqramının və dərsliklərin yaradılması orta məktəblərdə mürəkkəb cümlənin də sistemli tədrisini nizamlayıb.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, sintaksis, təhsil proqramı, təlim, tədrisi tarixi.

Giriş

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə strukturlarının yaranması və inkişafı bir çox tədqiqatçıları nə qədər maraqlandırırsa, orta məktəblərdə bu tip cümlələrin tədrisi də bir o qədər maraqlıdır. Sintaksis qrammatikanın əsas bölmələrindən biridir. Bu bölmədə mürəkkəb cümlə bəhsi xüsusi yer tutur. "Mürəkkəb cümlənin tədrisində məqsəd şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, düzgün yazı qaydalarına alışmalarını təmin etmək və onlarda mədəni nitq vərdişlərini yaratmaqdan ibarətdir." [9, 91]

Araşdırmalar

Azərbaycan dilinin sistemli qrammatikası haqqında yazılmış əsər Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası"dır. Əsərdə Azərbaycan dilinin sintaksisinə də xüsusi yer ayrılmış, cümlə birləşmələri, yaxud cümlə konstruksiyasının ümumi sistemi haqqında məlumat verilib. Mirzə Kazım bəyin bu dərsliyinin məktəblərdə istifadə edilməsi artıq Sintaksisin tədrisindən xəbər verir. O

bu əsərində mürəkkəb cümlələr haqqında geniş məlumat vermir, bu tip cümlələrdə sözlərin sırasını qeyd edir. XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Məhəmməd Əfşarın "Fənni-Sərfi-Türki" dərsliyi Ana dilinin tədrisi baxımından əhəmiyyətlidir. Dərslik iki hissədən - I hissə "Fənni-sərf", II hissə isə "Fənni-nəhv"dən ibarətdir. II hissədə Sintaksisin əsas anlayışları haqqında məlumat verilir. Cümlə, cümlənin üzvləri və növlərindən danışılır. 1906-cı ildə çağrılmış I Müəllimlər qurultayı Türk (Azərbaycan) dilinin proqramını qəbul etdi. Proqramda III sinifində morfologiya, IV sinifində isə sintaksisin tədrisinə yer ayrılır. Sözügedən dövrdə yaradılmış dərsliklərə nəzər salsaq mürəkkəb cümlə anlayışının şagirdlərə aşılanmasını söyləmək mümkündür. 1917-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifzadə və Ə.Topçubaşovun təşəbbüsü ilə keçirilən Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayında maarif məsələlərinə geniş yer ayrıldı. Qurultay türk dilinin orta məktəblərdə məcburi fənn kimi öyrədilməsini qəbul etdi. Bu qərar Türk dilinin geniş şəkildə şagirdlərə aşılanması demək idi. Bu dövrdə hazırlanan dərsliklərdə sintaksisin tədrisində hər hansı yeniliyə rast gəlmirik. Hazırlanan dərsliklərdə daha çox morfologiya ilə əlaqədar məsələlər əhatə olunur. Azərbaycan dili tədrisi tarixində 1920-ci ildən sonrakı dövrlər əhəmiyyət daşıyır. Vahid və sistemli proqramın hazırlanması, Azərbaycan dilinin tədrisi məzmununda da yeniliyə səbəb olur. Bu yeniliklər əsasən əlifba, orfoqrafiya qaydaları və Ana dilinin əsas fənn kimi tədrisi ilə əlaqədardır. 1932-ci ildə yeni proqram qəbul edilir. Bu proqram iki hissədən ibarətdir: I hissə Sərf və nəhv əsasları, II hissə isə dil ehtiyyatlarını möhkəmləndirmək üçün görüləcək işlər. Proqram ayrı-ayrı sinifləri əhatə edir. V sinifdə cümlə, mübtəda və xəbər, nəql, istifam, nida cümlələri, bəsit cümlə (sadə cümlə), vasitəli və vasitəsiz nitq öyrədilir. VII sinifdə mürəkkəb cümlədən bəhs olunur. Göründüyü kimi "Mürəkkəb cümlə" bir termin kimi 1932-ci ildə qəbul edilmiş proqrama əsasən VII sinifdən tədris olunur. Sözügedən proqram metodik cəhətdən qüsurlu olduğundan, 1937-ci ildə yeni proqram qəbul edildi. Burada V sinifdə şagirdlərə sadə cümlə öyrədilir. VI və VII siniflər sintaksisə ayrılır. VI sinifdə Mürəkkəb cümlənin quruluşca növlərinin təsnifi verilir. VII sinifdə isə mürəkkəb cümlə, onun növləri: Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabesiz mürəkkəb cümlənin növləri, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə durğu işarələrinin işlədilməsi, budaq cümlənin növləri, bağlayıcılı və bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr, bir neçə budaqlı tabeli mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələrdə durğu işarələri haqqında məlumat verilir. Göründüyü kimi bu tədris proqramında artıq təkcə mürəkkəb cümlə haqqında qısa məlumatla kifayətlənməyib, onun növləri və xüsusiyyətləri haqqında da danışılır və məktəbdə şagirdlərə öyrədilir. 1938-ci ildə yeni Azərbaycan dili proqramı qəbul edilir. Bu proqramın əvvəlkilərdən fərqi VIII və X siniflərdə də Ana dilinin keçirilməsi idi. Proqramda V sinifdə şagirdlərə cümlə haqqında ümumi məlumat verilir, VI sinifdə sintaksis haqqında məlumat, sadə və qovuşuq cümlələr, VII sinifdə mürəkkəb cümlə, növləri və onlarda durğu işarələrinin işlədilməsi haqqında danışılır.

1961-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan dili və ədəbiyyatı proqramında VII sinifin sonunda tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında anlayış, bağlayıcılı və bağlayıcısız

tabesiz mürəkkəb cümlələr və onlarda durğu işarələrinin işlədilməsinə 4 dərs saatı ayrılır. VIII sinifdə isə Tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında anlayış, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri: baş və budaq cümlə, budaq cümləsi baş cümləyə bağlayan vasitələr, budaq cümlələrin təsnifi də daxil olmaqla 16 dərs saatı ayrılır. Bu dövrdə qəbul edilən proqramlar göründüyü kimi məzmun baxımından bir-birindən fərqlənir. 1938-ci ildə qəbul edilən proqram günümüzlə eyniyyət təşkil edir. Hazırda orta məktəblərdə mürəkkəb cümlə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, onların tərəflərini bağlayan vasitələr və durğu işarələrinin işlədilməsi tədris olunur. Sonrakı dövrlərin proqramlarını izləsək, orta məktəblərdə mürəkkəb cümləyə xüsusi yer ayrılır, onların tədrisinə diqqət edilir. A.Abdullayev müəllimlər üçün hazırladığı metodika kitabında (1976) mürəkkəb cümlələrin şagirdlərə necə mənimsədilməsi haqqında metodik göstərişləri vermişdir. O, əsas işin intonasiya üzərində dayanılmasını və sadə cümlələrlə müqayisəli şəkildə mənimsədilməsini effektiv hesab edir. Metodist alim həmcins üzvlü sadə cümlələrlə, mürəkkəb cümləsi müqayisə edərək vahid intonasiya prinsipinə əsaslanır. Həmçinin metodist IV sinifdə mürəkkəb cümlənin şagirdlərə mənimsətmək üçün müəllimlərə məsləhətləri yer alır. Professor H.Balıyevin hazırladığı "Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" kitabında müəllimlər üçün orta məktəbdə cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədar tövsiyyələri yer alır. O qeyd edir ki, sadə cümlələrdən mürəkkəb cümlə tərtib etmək lazımdır. Birləşdirilməsi mümkün olan sadə cümlələr verilir və şagirdlər həmin sadə cümləsi mürəkkəb cümlədə birləşdirirlər. Yaxud şagirdlər verilmiş baş cümləyə budaq, budaq cümləyə baş cümlə müəyyənləşdirməklə mürəkkəb cümlələr düzəldirlər. [4, 242]

1985-ci ildə qəbul edilən proqramda isə IV sinifdə şagirdlərə sadə və mürəkkəb cümlələr, bağlayıcılı və bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr haqqında məlumat verilir. VIII sinifdə isə şagirdlərə mürəkkəb cümlə və onun növləri haqqında geniş danışılır. Bu bölməyə ümumilikdə 32 dərs saatı ayrılır. [7, 9]

1993-cü ildə qəbul edilən "Türk dili" proqramında mürəkkəb cümlə VIII sinifdə keçirilir və ümumilikdə 60 dərs saatı ayrılır. Proqramın özəlliyi hər bölmənin sonunda "şagirdlər bacarmalıdır" başlığı altında təlim nəticəsinin qeyd olunmasıdır. [8, 12]

Sonrakı mərhələlərdə Azərbaycan dili proqramında dəyişiklik olur, beləki mürəkkəb cümlə bəhsi IX sinifdə şagirdlərə tədris olunur. Günümüzdə yeni təhsil proqramı əsasında hazırlanan dərsliklərdə məzmun baxımından bu qaydaya uyğundur. Müasir zamanda mürəkkəb cümlə şagirdlərə IX sinifdə öyrədilir. Bu sinifə qədər şagirdlər mürəkkəb cümlə anlayışı haqqında artıq aşağı siniflərdə müəyyən məlumatlara sahib olurlar. Yeni IX sinif Azərbaycan dili proqramında mürəkkəb cümlə anlayışı, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, onları bağlayan vasitələr və durğu işarələrinin işlədilməsi şagirdlərə öyrədilir. Məktəblərdə tədris olunan dil qaydaları şagirdin nitq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə yardımçı olan vasitədir. Yeni təhsil proqramına əsasən interaktiv və inteqrativ şəkildə öyrədilən mürəkkəb cümlələr şagirdin rabitəli nitqinin inkişafına yönəlir. Yeni metodik vəsaitlərdə mürəkkəb cümlənin öyrə-

dilməsi linqvistik təhlilə əsaslanır. “Tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisində məlumdur ki, bir sıra metod və üsullardan yaradıcı və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur. Onlardan biri və ən əhəmiyyətlisi, təbii ki,sintaktik təhlildir.” [10,253]

Nəticə

Mürəkkəb cümlələr sistemli şəkildə 1932-ci ildə çıxarılan təhsil proqramına əlavə edilir. Növbəti illərdə daha da təkmilləşdirilən proqramlarda bu bölmə üzrə xüsusi dərs saatları ayrılır. Müxtəlif illərdə məktəb proqramlarında mürəkkəb cümlənin məzmunu dəyişilir. Bəzən daha geniş şəkildə verilən mürəkkəb cümlələr son illərdə daha məhdud formada şagirdlərə öyrədilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı,1958.
2. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966.
3. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978.
4. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı,1988.
5. X.M.K. Tədris-Metod Sectory. Türk dili və ədəbiyyatı proqramı. Bakı, 1932.
6. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi.Azərbaycan dili və ədəbiyyatı proqramı. Bakı, 1961
7. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi, Proqram-Metodika İdarəsi .Azərbaycan dili IV-VIII siniflər üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı, 1985.
8. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün türk dili proqramı. Bakı, 1993.
9. Əfəndizadə Ə. Əhmədov N. Kəlbəliyev Ə. Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı, 1976.
10. Hümmətova R. Linqvistik təhlilin növləri. Bakı, 2021.

SANAN IMANOV

ON THE HİSTORY OF TEACHİNG THE COMPLEX SENTENCE

Summary

Sentence constructions cover the largest section of the syntactic discussion. Prof. As Gazanfar Kazimov said, a sentence is a syntactic unit formed on the basis of the internal laws of the language and expressing a finished idea. The sentence, which has two types of structure, is the most important means of communication and exchange of ideas. Communication skills are one of the skills required of people in modern times. Sentence constructions are important for full and substantial expression of thought. These skills formed in secondary school have an important impact on the development of students' communicative speech. Today, expressing complex ideas in complex sentences has become one of the required skills. The teaching of complex sentences in secondary schools is also important from this point of view. At different times, schools used different methods when teaching complex sentences. The purpose of each of these methods was to teach students a complex sentence in a simple way. In the article, the development path of the teaching of complex sentences in secondary schools was

investigated. In the article, which is important for educators in the modern era, it is important in terms of continuing the historical traditions in teaching the complex sentence in the recent past to the present day. According to the researches, complex sentences were taught to students in VI, VII, VIII and IX grades at different times. The creation of a unified curriculum and textbooks has regulated the systematic teaching of complex sentences in secondary schools.
Keywords: complex sentence, syntax, educational program, training, teaching history.

САНАН ИМАНОВ

К ИСТОРИИ ОБУЧЕНИЯ СЛОЖНОМУ ПРЕДЛОЖЕНИЮ

Резюме

Конструкции предложений охватывают самый большой раздел синтаксического обсуждения. проф. Как говорил Газанфар Казымов, предложение – это синтаксическая единица, образованная на основе внутренних законов языка и выражающая законченную мысль. Предложение, имеющее два типа структуры, является важнейшим средством общения и обмена идеями. Навыки общения являются одним из навыков, необходимых современному человеку. Строение предложений важно для полного и содержательного выражения мысли. Эти умения, сформированные в общеобразовательной школе, оказывают важное влияние на развитие коммуникативной речи учащихся. Сегодня выражение сложных мыслей в сложных предложениях стало одним из необходимых навыков. С этой точки зрения важно также преподавание сложных предложений в средней школе. В разное время в школах применялись разные методы при обучении сложным предложениям. Целью каждого из этих методов было научить студентов сложному предложению простым способом. В статье исследован путь развития обучения сложным предложениям в общеобразовательной школе. В статье, актуальной для педагогов в современную эпоху, важно с точки зрения продолжения исторических традиций в обучении сложноподчиненным предложениям в недавнем прошлом до наших дней. Согласно исследованиям, сложноподчиненные предложения обучались учащимся VI, VII, VIII и IX классов в разное время. Создание единого учебного плана и учебников упорядочило систематическое обучение сложным предложениям в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: сложное предложение, синтаксис, образовательная программа, обучение, история обучения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: dos. Rəhilə Hümmətova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARİFƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
arifə.@.mail.ru.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSMƏNALI SÖZLƏRİN LEKSİK - SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN SÖZYARATMA PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: antonim, qoşa sözlər, məna fərqi, söz yaradıcılığı, stil, kontekst.

Ключевые слове: антонимы, парные слова, разница значении, словообразование, стиль, контекст.

Key words: antonym, two words, meaning difference, word creativity, style, context.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan türkcəsi leksik tərkibinə və ifadə imkanlarına görə dünyanın ən zəngin dillərindəndir. Məlumdur ki, cəmiyyətlə bərabər dil də inkişaf etdikcə yeni mənaları ifadə etmək üçün ya öz daxili imkanları hesabına sözlər yaradır, ya da başqa dillərdən sözlər alır. Sözyaratmanın bu üsulu mənaca bir-birinə əks və ya yaxın olan sözlərin qoşa işlənməsi ilə reallaşır. Belə sözlər qoşa işlənərkən sözlərin hər birinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənadan fərqli yeni mənalar kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, dildə sinonim qoşalıq antonim qoşalıqdan daha geniş yayılsa da, hər halda antonim qoşalıq da kifayət qədərdir.Dildə antonimliyi doğuran səbəblər, onların dil mənsubiyyəti, nitq hissələri üzrə təsnifi, əmələgəlmə yolları, üslubi xüsusiyyətləri, məna növləri, quruluşu və s. haqda kifayət qədər bəhs edilmişsə də, bəzi epizodik istisnaları nəzərə almaqla deməliyik ki, türkoloji dilçilikdə bu cür söz-formalar, antonim qoşa sözlər haqqında yetərli bir araşdırma aparılmamışdır.S.Cəfərov bu tip antonim sözlərdən "Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin tipləri" başlığı altında yığcam söz açaraq bunları antonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb söz kimi ümumiləşdirmişdir. Onu da əlavə etmişdir ki, antonimlərdən düzələn mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti ya ismə (məsələn, yazı-pozu, götür-qoy və s.) və ya zərfə (məsələn, gec-tez və s.) mənsub olur. Müəllif vurğulayır ki, belə mürəkkəb sözlərin komponentləri ayrıldıqda hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub olsa da, birləşmə bü- tövlükdə başqa bir nitq hissəsinə aid ola bilir. Məsələn, götür-qoy mürəkkəb sözünün tərəfləri feil, mürəkkəb sözün özü isə isim nitq hissəsinə aiddir (S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya). Bakı, 1983, səh.176- 177). Antonim qoşa sözlərdən digər dilçilər də mürəkkəb sözün bir növü kimi bəhs etmişlər. Məsələn, M.Hüseynzadə bu tip sözlərdən mürəkkəb isimlər və mürəkkəb zərflər kimi danışaraq uyğun nümunələr

göstərmişdir (M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, səh.238, 241. B.Xəlilov da belə vahidlərdən əks mənalı sözlərdən yaranan qoşa isimlər kimi çox qısa şə- kildə söz açmışdır (B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 2007, s.67-68. Göründüyü kimi, antonim qoşa sözlər nədir, bunlara hansı söz qrupları aiddir, dildə antonim qoşa sözlərin yaranma səbəbi, imkanları və mənbələri hansılardır və s. kimi sualların cavabı hələ də açıq qalmaqdadır. Qoşa sözlərin əsas xüsusiyyəti odur ki, mürəkkəb sözlər kimi burada da iki komponent bir leksik-qrammatik vahid kimi çıxış edir, amma işləndiyi kontekstdən asılı olaraq çox vaxt məcaziləşir və bu baxımdan frazeoloji birləşməyə bənzəyir. Məcazi birləşmələr kimi bunları da bəzən sinonim olan bir komponentli sözlə əvəz etmək olur. Məsələn, alt-üst olmaq = dağılmaq, yay-qış = həmişə, əvvəl-axır = sonda, gəldi-gedər = müvəqqəti, baş-ayaq = tərsinə və s. Nümunələrdən göründüyü kimi əslində ayrı-ayrı mənaları bildirən sözlər bir leksik məna ətrafında birləşərək tam fərqli yeni bir mənanı ifadə edirlər. Tutaq ki, gecə və gündüz sözləri mənaca bir-birinin əksidir və fərqli zamanları ifadə edir, lakin bunlar cümlədə bir müstəvidə birləşərkən, yəni qoşa işlənərkən tam yeni bir mənanı ifadə edirlər. Məsələn, Yolçular gecəli-gündüzlü yol getdilər cümləsindəki gecəli-gündüzlü qoşa sözünün mənası dayanmadan, durmadan, fasiləsiz anlamına gəlir. Yaxud gec-tez, əvvəlaxır sözləri kontekstdən kənarda mənaca bir-birinə ziddir, üslubi məqamda isə bu sözlər qoşa işlənərək sonda, axırda mənalarını ifadə edə bilirlər: Gectez kimin kim olduğu məlum olacaq. Əvvəl-axır həqiqət üzə çıxacaq.Dildə söz yaradıcılığının bir növü kimi qiymətləndirilə biləcək bu üsul dilimizin sözyaratma imkanlarının müəyyən qanunlarına söykənməsi ilə yanaşı, həm də zəngin derivatoloji imkanlarından xəbər verir. Antonim qoşa sözlərin iki tipini fərqləndirmək lazım gəlir: a) leksik; b) morfoloji. Hər iki tipə dair nü- munələr dilimizdə kifayət qədərdir. Leksik antonim qoşa sözlərdə məna əksliyi leksik vahidlər hesabına yaranır: əvvəl-axır; sağa-sola; içi-çölü; götür-qoy; irili-xırdalı; saf-çürük; yazı-pozu; get-gəl; ögey-doğma; düz-əyri və s. Morfoloji üsulla yaranan antonim qoşa sözlərdə isə məna əksliyi müxtəlif dilli inkar şəkilçiləri hesabına yaranır: ağıllı-ağılsız, dadlı- dadsız, könüllü-könülsüz, yağlı-yağsız, xoş-naxoş, çar-naçar, vaxt-bivaxt, görər-görməz, çatar-çatmaz, haq-nahaq, razı-narazı və s. Antonim qoşa sözləri nitq hissələrinə mənsubiyyətinə görə də fərqləndirmək lazım gəlir. Bu baxımdan onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

İsim – var-yox, yazı-pozu, yaz-qış, üzü-astarı, əriş-arğac, dərə-təpə, xeyir-şər, it-pişik, siçan-pişik, ər-arvad, ərş-kürs, ata-baba, gəliş-gediş, görüm-baxım, ölüm-dirim və s.

Sifət – halal-haram, ölü-diri, xoş-naxoş, ağlı-qaralı, qocalı-cavanlı, ögeydoğma, isti-soyuq, yağlı-yavan, ağıllı-dəli, acılı-şirinli, irili-xırdalı və s.

Say–birə-beş, az-çox, azdan-çoxdan, tək-cüt, birə-yüz, birinci- axırıncı və s.

Əvəzlik – ora-bura, oraya-buraya, ona-buna, eləsi-beləsi, sizli-bizli və s. Feil – antonim qoşalıq yaratma baxımından feillərin imkanı daha genişdir. Üslubi məqamlarla bağlı olaraq feillər müxtəlif formalarda birləşə bilir. Bunların ən geniş yayılmışlarına diqqət edək:

1) əmr şəkilli iki feil birləşərək qoşalıq yaradır: götür-qoy, çək-çevir, vur-tut və s.

2) feillərdən birincisi feili bağlama, digəri məsdər formasında olur: bişirib-düşürmək, atılıb-düşmək, oturub-durmaq və s.

3) tərəflərdən birincisi qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiqində, ikincisi isə inkarında olur: çatar-çatmaz, görər-görməz, baxar-baxmaz, alar-almaz, istər-istəməz, eşidər-eşitməz və s. Bunlar dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb feili bağlama adlanır.

4) tərəflərdən hər ikisi feili sifət olur: oturan-duran, gələn-gedən, qanan-qanmayan, bilən-bilməyən və s.

5) Hər iki tərəf feili bağlama olur: gələndə-gedəndə, yatanda-duranda, alanda-satanda və s.

Zərf – belə qoşa sözlər həm əsli, həm də nisbi zərflər hesabına yarana bilir: irəli-geri, dala-qabağa, aşağı-yuxarı, əvvəl-axır, gec-tez, sola- sağa, içiçölü, üzdə-daldada, üzdə-astarda, qışda-yazda, axşamda-sabahda və

s. Azərbaycan dilində işlənən antonim qoşa sözlərin üslubi imkanları və xüsusiyyətləri haqda müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün aşağıdakı cümlə nümunələrini təqdim edirik:

açıb-bükmək – Bu elə bir qəbahətli işdir ki, onu açıb-bükmək olmaz. açılıb-yığılan – Özünə bir açılıb-yığılan çarpayı alıb çardaqda quraş-

dırdı.

ağa-nökər – Ağalı-nökərli gedin fikirləşin, son qərarınızı bizə deyin. ağır-yüngül – Bütün şeyləri ağır-yüngül edib qutulara doldurdu. ağlar-gülər – Ana-bala bütün qışı ağlar-gülər birtəhər başa vurdular. ağ-boz – Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin, igid!

alacaq-verəcək – Bizim bu məsələdə heç bir alacağımız-verəcəyimiz

yoxdur.

alqı-satqı – Yaxşı ki, alqı-satqı müqaviləsini saxlamışdı.

alış-veriş – Rayon mərkəzində alış-veriş edib lazımi şeyləri aldı. alt-üst – Üç ayın içində bütün arzuları alt-üst oldu.

alver – Gəl bu məsələni alver obyektinə çevirməyək. artıq-əskik – Xahiş edirəm artıq-əskik danışıb bizi yorma. ağlı-qarlı – Ömrün ağlı-qaralı günlərini birgə yaşadılar. acılı-şirinli – Acılı-şirinli xatirələri yada salıb kövrəldilər.

ağıllı-dəli – Deyirəm, ağıllı-dəli tutasan yaxasından, çaxasan yerə, deyəsən "indi başa düşdün?"

ata-bala – Günortayacan ata-bala çalışıb ağacı kökündən çıxardılar. aşağı-yuxarı – Kəndin içi ilə gündə yüz dəfə aşağı-yuxarı gəzib

söhbətə adam axtardı.

atılıb-düşmək – Tale üzünə gülməsə, atılıb-düşməyin mənası yoxdur. açıb-bağlamaq (bükmək) – Unudulmuş bir əhvalatı nə qədər

açıbbağlamaq olar?

bu gün-sabah – Bu gün-sabah yay gəlir, amma hələ havalar düzəlmir. balacalı-yekəli – Kəndin uşaqları balacalı-yekəli pəhləvanın başına

toplaşmışdılar.

böyüklü-kiçikli – Ailənin bütün üzvləri böyüklü-kiçikli bağçada çalışırdılar.

baş-ayaq – Qocalarla cavanların yeri məclisdə baş-ayaq düşmüşdü. bilən-bilməyən – İşin məğzini bilən-bilməyən hərə bir söz danışırdı. bişirib-düşürmək – Dərin dünyagörüşü olmasa da, bişirib-düşürməyi yaxşı bacarırdı.

cənnət-cəhənnəm – Başları cənnət-cəhənnəm söhbətinə o qədər qarışmışdı ki, səhərin nə vaxt açılmasından xəbər tutmadılar.

çar-naçar – Ürəyimcə olmasa da, çar-naçar razılaşmalı oldum. çatar-çatmaz – Köhnə dəyirmana çatar-çatmaz güclü yağış başladı. cır-peyvənd – Həyətin hər tərəfinə cır-peyvənd ağaclar əkmişdi. cinayət-cəza – Cinayət-cəza problemi bütün dövrlər üçün aktualdır.

cömərd-namərd – Gəlin, comərd-namərd söhbəti eləməyək, hər cür adam var.

çuval-doğarcıq – Cuval-dağarçığını doldurub dəyirmana yol aldı.

dağ-aran – Bu söhbətdən sonra düşərgədə qalmadı, baş alıb dağ-aran

getdi.

dağ-düz – Öküzlər dağda-düzdə otlayıb axşam evə dönürdülər. dağ-dəniz – Dağ-dəniz gəzintisindən çox yorğun düşmüşdülər.

dağ-dərə – Axtarmadığı yer, dağ-dərə qalmadı, amma qoyunlar

tapılmadı.

daş-dəmir – Əlinə keçən daş-dəmiri yığıb həyətdə qalaqlamışdı. dəyər-dəyməz – Kənddəki evi dəyər-dəyməzinə satıb şəhərə köçdü. dolub-boşalan – Bizim bu dolub-boşalan dünyada heç nə əbədi deyildir.

elə-belə (eləsi-beləsi) – Mən bu sözü elə-belə demişdim (boş- boşuna).

elmi-praktik – Əsərin elmi-praktik əhəmiyyəti göz qabağındadır. endirmə-qaldırma – Şirkət xaricdən xeyli endirmə-qaldırma qurğusu aldı. bəsdir. oldu.

eninə-boyuna – Sənin verdiyin ona bütün ömrü boyu eninə-boyuna

eninə-uzununa – Həyəti bir neçə dəfə eninə-uzununa ölçüb rahat enişyoxuş (enişli-yoxuşlu) – Həyat enişli-yoxuşlu dağ yoluna bənzəyir.

er-gec – Gizlətməyin adı yoxdur, hər şey er-gec üzə çıxacaq. erkək-dişi – Belə məclislərdə erkək-dişi söhbəti eləmək yaramaz. ev-eşik – Atalar deyib son beşiyim, sənə qurban ev-eşiyim.

əkin-biçin – Əkin-biçinin sıdırğı vaxtında gəlib ki, oğluma toy edirəm.

əlif-lam (əlif ərəb əlifbasında düz, lam isə əyri xəttdir) – Əlif-lamın mənasını hər adam başa düşməz.

əndər-döndər – Fikrində nə qədər əndər-döndər etsə də, bir qərara gələ bilmədi.

ər-arvad – Ər-arvad olandan sonra köhnə dostlar unudulmuş.

əriş-arğac (eninə-uzununa) – Çubuqları əriş-arğac keçirib bir-birinə bənd etdi.

əskik-artıq – Namazın artıq-əskik danışmaqla arası yox idi. əzəl-axır – Elin sözü əzəl-axır düz olur.

feodal-təhkimçi – Feodal-təhkimçi münasibətləri cəmiyyətin inkişafına buxov olmuşdu.

fərdi-ümumi – Hər bir hadisənin fərdi-ümumi cəhətləri nəzər alınmalıdır.

fincan-nəlbəki (dəsti) – Özü ilə hədiyyə kimi fincan-nəlbəki dəsti gətirmişdi.

gecə-gündüz – Günün istənilən vaxtı, gecə-gündüz qulluğunuzda hazıram.

gedər-gəlməz – Mən bazara dəyib gəlincə səni gedər-gəlməzə göndərmişdilər.

get-gəl – Xahiş edirəm məni nahaqdan get-gələ salmayın.

geyinib-soyunma – Axır ki, onu geyinib-soyunma otağında tapa bildim.

gəldi-gedər – Bülbül gəldi-gedərdir, adama qalan, boz sərçədir.

gəlib-gedən – Gəlib-gedənlər o qədər çox idi ki, Qadir başını itirmişdi.

gəlir-çıxar – İnsan gərək həmişə gəlir-çıxarını nəzarətdə saxlasın. göz-qulaq – Sən bu uşaqdan göz-qulaq ol, onun böyük gələcəyi var. güc-xoş – Çox çalışandan sonra güc-xoş boynuna qoya bildi.

haq-nahaq – Ayağını dirəyib haq-nahaq sözünü yeritmək istəyirdi.

halal-haram – Vəli üçün heç nə müqədds deyildi, halal-haram bilməzdi.

həyət-küçə – Səhər tezdən durub həyət-küçəni süpürüb su səpdi. hoppanıb-düşmək – Daha bundan sonra bizə hoppanıb-düşmək yaraşmaz.

xala-bacı – Gəl sən mənimlə düz dolan, xala-bacı oynama.

xeyir-şər – İsmayıl kişi əsl xeyir-şər adamı idi, kənddə hər işə yarayırdı.

xəlvət-aşkar (üzdə) – Qulam xəlvətdə-aşkarda söz yayırdı ki, ona vəzifə verəcəklər.

xoş-naxoş – Qızın dəlilləri qarşısında xoş-naxoş razılaşmalı oldu. içər-içməz – Sudan bir qurtum içər-içməz bildi ki, qara sudur.

içi-çölü – Rasim müəllim səmimi insan idi, içi-çölü bir idi. içi-üzü – Hər kəsin iç-üzü əməllərində görünür, bilinir.

ikidə-birdə – Sən mənim ikidə-birdə yalan danışdığımı görmüsən? iqtidarlı-müxalifətli – Ölkəni ağ günə çıxarmaq üçün iqtidarlı-müxalifətli çalışaq.

ilan-qurbağa – Gecələr yuxularında ilan-qurbağa röyalar görürdü. inkir-minkir – vaxt gələəcək hamı inkir-minkirin suallarına cavab verməli olacaq.

irəli-geri – Maşınını nə qədər irəli-geri itələsələr də, çaladan çıxara bilmədilər.

iri-xırda – Maşının yük yerində irili-xırdalı on beşə qədər qarpız var idi.

istər-istəməz – Belə görüşlərdən sonra istər-istəməz adamda özünə inam yaranır.

isti-soyuq – Vannadakı suyu isti-soyuq edib cimməyə hazırlaşdı. işıq-kölgə – Bu əsərdə işıq-kölgə effektinə çox uğurla nail olunub.

iynə-sap – Əlinə iynə-sap alıb köynəyin sökülən yerini tikməyə başladı.

lirik-tragik – Bu əsərdə lirik-tragik hadisələr öz əksini tapmışdır. maddi-mənəvi – Azərbaycan xalqı zəngin maddi-mənəvi sərvətlərə malikdir.

mal-davar – Bir neçə mal-davar üstündə kişini Sibirə yolladılar.

kal-dəymiş – Kal-dəymiş demədən ağacda nə vardısa silkələyib yerə tökdü.

kasıb-varlı – Ortalığa kasıb-varlı söhbəti düşən kimi aradan çıxdı. keçər-keçməz – Dərəni keçər-keçməz öküzləri boyunduruqdan açıb səllimi buraxdı.

kənd-şəhər – Belə getsə, kənd-şəhər söhbəti aradan qalxacaq.

köklü-budaqlı (şax-budaq) – Əyyub kişi kənddə sayılan, köklü- budaqlı adamlardan idi.

kök-arıq – Sürünü toplayıb kök-arıq demədən qara qoyunları ayırdı. tuman-köynək – Çoxdan idi ona təzə tuman-köynəyi qızı alırdı. küsüb-barışmaq – Bir quru sözdən ötrü küsüb-barışmaq olmaz. qaçma-qovma (qaçdı-qovdu) – Mən indi bu qaçma-qovmada onu haradan tapım?

qalın-seyrək – Tarlanın qalın-seyrək sahələrini gözəyarı ölçdü, razı qaldı.

qış-yaz – Kəndin aşağısındakı peyinlikdən qış-yaz tüstü qalxardı. qovan-qaçan – Qoşun pərən-pərən düşmüşdü, artıq qovan-qaçan bilinmirdi.

qurd-quzu – Gəlsənə, bu işi qurd-quzu nağılına döndərməyək? manikür-pedikür (əl-ayaq) – Toya bir saat qalmış manikür-pedikür işi başa çatdı.

nağara-qaval – Nağara-qaval sədaları ilə başlayan məclis zurna ilə başa çatdı.

nala-nıxa – Əvvəl bir xeyli nala-nıxa vurdu, sonra razılaşdı. qılınc-qalxan – Artıq zaman dəyişib, qılınc-qalxan dövrü keçib. orda-burda – Eşitmişəm ki, orda-burda arxamca asıb-kəsirsən.

ora-bura (oyan-bu yan) – Otur yerində, ora-bura vurnuxub bizi çaşdırma.

onu-bunu (onda-bunda)– Mənə onu-bunu misal çəkməyin, özünüzdən danışın.

oğlanlı-qızlı – Bütün sinif oğlanlı-qızlı həmin vaxt görüş yerində oldu. bax.

ögey-doğma – Məclisdə ögey-doğmalıq salmadan hamıya eyni gözlə öldü-qaldı – Bu öldü-qaldı savaşında Allah sizə yardımçı olsun.

ölən-qalan (olan-qalan) – Adam bu cür ciddi məsələdə ölən-qalana baxmaz, prinsipial olar.

olar-olmazını – Yazıq Təriş olar-olmazını o bir balasının yolunda sərf etdi.

ölüm-dirim – Biz düşmənlərimizlə nə vaxtsa ölüm-dirim mübarizəsinə qalxacağıq.

ölüm-qalım – Kənardan asan görünsə də, əslində, bu ölüm-qalım məsələsidir.

pis-yaxşı – Ömrünün qalan illərini də pis-yaxşı başa vurmağa çalışırdı.

piyada-atlı – Doqqazından keçənin piyada-atlı olmasına baxmazdı, irəli durub çaya dəvət edərdi.

saf-çürük – Meyvələr bu qurğuda saf-çürük edilib yuyulur və qurudulur.

sağa-sola – Yolu tutub sağa-sola dönmədən gedərsən, qarşına alçaq, bir təpə çıxacaq.

sağ-sökəl – Sürüdəki heyvanları sağ-sökəl edib, yaxşılarını satılmaq üçün ayırdı.

satış-alış (mərkəzi) – Xırdalanda hər cür mebelin satış-alış mərkəzi işə başladı.

satirik-komik – Yaradıcılığının əsas hissəsini satirik-komik üslubda əsərlər təşkil edirdi.

sevinc-kədər – Bu dünyada sevinc-kədər qoşadır, ikisi bir-biri ilə baş-başadır.

səhər-axşam – Bir-birinin üzünü yalnız səhər-axşam görə bilirdilər. sənli-mənli – Bir az qeyrət etsək, sənli-mənli bu işi yoluna qoya bilərik. söylə. çəkək.

siçan-pişik – Gəl bu siçan-pişik oyunundan əl çək, mövqeyini açıq sizli-bizli – Bir gün sizli-bizli yığışaq gedək kəndə, uşaqlara baş sökülüb-yığılan – Çardaqda sökülüb-yığılan çarpayıda uzanıb şellənirdi.

sazlı-sözlü – Onun bu cür sazlı-sözlü məclislərdən xoşu gələrdi.

şərq-qərb – Şərq-qərb arasındakı anlaşılmazlıqlar uzun müddət davam etdi.

şimal-cənub – Ordunuz şimal-cənub istiqamətində mövqe üstünlüyü qazandı.

şillə-təpik – Bir-iki şillə-təpik yeyəndən sonra ağlı başına gəldi.

şor-şit (keyfiyyətsiz) – Axşama yaxın ortaya şor-şiti bilinməyən bir yemək qoydu.

tez-gec – İstək varsa, tez-gec məqsədinə nail olacaqsan.

tənqid-təbliğ (teatrı) – Uzun müddət tənqid-təbliğ teatrı fəaliyyətsiz qaldı.

tərs-avand – Domino daşlarını tərs-avand demədən qutuya doldurdu. təzəli-köhnəli – Təzəli-köhnəli vur-tut 3 cüt corabı vardı.

toy-vay – Həmid kəndliləri, qohumları ilə təkcə toy-vayda görüşürdü. uçuş-eniş (zolağı) – Az vaxtda uçuş-eniş zolağı tam bərpa edildi.

ulu-kiçi – Tayfada bu işə qoşulmayan ulu-kiçi qalmadı.

usta-şagird – Ustalı-şagirdli şəhərə köçüb burada məskən saldılar. üz-astar – Adam var ki, baş açmaq olmur, üzü-astarı bilinmir.

vaxt-bivaxt (vaxtsız) – Razi vaxt-bivaxt ata evinə baş çəkib rahatlanırdı.

var-gəl(etmək) – Otaqda xeyli var-gəl edəndən sonra qəti qərara

var-yox – Gözünün ağı-qarası var-yox bir qızı vardı.

vurma-çıxma – Elə vurma-çıxma əməllərini babat bilsə, bacaracaq. vur-tut (cəmi) – Həsənin kiçik toyunda vur-tut yeddi adam iştirak

yağlı-yavan – Qismətinə düşənə yağlı-yavan demədən şükür edirdi. yaxın-uzaq (dostlar) – Bu xəbəri eşidən yaxın-uzaq qohumlar çox sevindilər.

yaxın-yad – Mürsəl yaxın-yad demədən hamıya eyni gözlə baxırdı. yaxşı-yaman – Artıq ömrünün altıncı onilliyini yaxşı-yaman başa

vurmaqda idi.

yalan-gerçək – Yalan-gerçək xəbər çıxdı ki, Əsədi həbsdən buraxıblar.

yanıb-sönən – Yeni il şamının yanıb-sönən işıqları xoş ovqat yaradırdı.

yatan-duran – Elə yatan-duran ayaq açıb üstümə gəlir, kömək istəyir. yazı-pozu – Adətən qışda yazı-pozu etməyə həvəsi olmazdı.

yay-qış – Bütün istirahət günlərini yay-qış balkonda keçirdi.

yerli-yersiz – Biri bir fikir söyləyəndə yerli-yersiz müdaxilə etmə. yıxıla-dura – Alpinistlər yıxıla-dura dağın zirvəsinə can atırdılar. yoxuşlu-enişli – Ömrün yoxuşlu-enişli yollarında birgə addımladılar. yüngül-ağır –

Səbətləri yüngül-ağır elədi, birini seçib kənara qoydu. zarafat-gerçək- Ürəyindən keçənləri zarafat-gerçək üzümüzə oxuyub

hamını pəjmürdə etdi.

zalım-fağır -Hamıya zalım-fağır demədən bir gözlə baxmaq ədalətdən deyil.

zahir-batin- Ömrümdə bu qədər zahir-batini bilinməyən adam görməmişdim.

ziyan-xeyir- Apardığı heyvanları ziyan-xeyir demədən dəyərdəyməzinə satıb başından elədi.

zülm-kef- Dostum, sən, deyəsən, zülmkeşlə zülm-kefi dəyişik salmısan.

zopa-sığal- Bəzi böyük dövlətlər kiçik dövlətlərə qarşı zopa-sığal siyasətindən tez-tez istifadə edirlər.

zor-xoş- Zor-xoş istədiyinə nail olmayınca rahatlıq tapmazdı.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı “Lider nəşriyyat” 2004.
2.A.Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı “Nurlan” 2003.

3.S.Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili (leksika), Bakı “Şərq-Qərb” 2007.
4.M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı “Şərq-Qərb” 2007.

5.B.Xəlilov, Müasir Azərbaycan dilinin morfologiysı II hissə, Bakı “Nurlan” 2007.

А.Юсифоваа Противоположные слова ,их лексические-семантиченские свойства и их значение в и создании новых слов в Азербайджанском языке

Резюме

Тюркские языки, а также азербайджансий язык очень богат своим лексическим составом. Как и в каждом языке и в азербайджансом языке новые слова заимствуются в первозданном виде или образуются с помощю своих возможностей. Один из способов словообразование это обьединение антонимов в пары. В этот момент обьеденяясь два слова с противоположным значением, образует новую лексическую единцу. Такие слова называются парные антонимы.

Новоявленные слова обье- диняясь меняют свое былое значние и обретают новое значение. Таким оброзом между словами противоположность значений стирается. Например слове начало и конец в отдельности нося прativоположное значение, обьеденяясь обретает новое значение.Рано или поздно они помирятся, т. е. указывает на

результат.Часто меняя значение, они так- же переходят из одной части речи в другую.

A.Yusifova In the Azerbaijan words contrary their lexico-semantico qualite and to creat the new words

Summary

The Turkish language is so rich in Turkish lexical content. New language in Azerbaijani as well as in any language is either readily available in other languages or comes from the language itself. One of the rules for creating word is the combination of antonyms. In this case , two essagerated words combine to create a new lexical unit. These words are termed antonym dual word.

The newly created word refers to the new menu, which is derived from the previous menu of promotions. In this case , the negativity between menus is often overlooked. For example, early and running even though the last and the last words are seperated from each other, it tells a new menu, when paired. They will come to reconcile soon.Finally, the end of the word here ends in the end. Often the words are spoken by the words of the paired words when paired. For example, go, come although the word separately verb, it is translated into common name. It was long ago the words go-come was gone antonym dual words have wide range of styles in the speech.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELDAR ATAMALI OĞLU ZEYNALOV
e-mail: ezeynalov64@yahoo.com
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

SİYASI DİSKURSDA DƏYƏRLƏR ANLAYIŞI
(Böyük Britaniya və Amerika dövlət başçılarının çıxışları əsasında)

Açar sözlər: dəyərlər anlayışı, siyasi diskurs, Britaniya siyasi diskursu, siyasi lider, nitq aktı, dəyərlər, kommunikasiya, Amerika siyasi diskursu

Ключевые слова: понятие ценностей, политический дискурс, Британский политический дискурс, политический лидер, речевой акт, ценности, коммуникация, Американский политический дискурс

Keywords: concept of values, political discourse, British political discourse, political leader, speech act, values, communication, American political discourse

Siyasi diskursda kommunikasiya prosesinin effektivliyi baxımından ünsiyyət prosesinin həyata keçirildiyi linqvokultural cəmiyyətin dilini bilmək çox vacibdir. Nitq aktının səmərəliliyi həm də kommunikantların ünsiyyət təcrübələrindən və bacarıqlarından asılıdır. Cünki, onlar nəinki nəyi demək (dili şüurlu danışmaq), həm də nə vaxt, harada, kimə və necə demək (kommunikativ baxımdan şüurlu olmaq) kimi biliklərə sahibdirlər.

Hər hansı bir xalqın kommunikativ düşüncə tərzini bilmək üçün həmin xalqın dil düşüncə tərzini və özünüifadə üsullarını öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, dəyərlər konsepti dil şəxsiyyətinin strukturunda ən vacib komponentlərdən biri hesab edilir.

Siyasi mübarizədə dəyərlər konsepti mühüm rol oynayır. Siyasi insanlar da dəyərlərdən təsir vasitəsi kimi maksimum yararlanmağa çalışırlar. Amerika dilçisi C. Lakof qeyd edir ki, "1980 və 1984-cü illərdə prezident R.Reyqanın seçkiqabağı kampaniyasının əsas strateqlərindən olan R. Virtlin 1980 -ci ildə bir yenilik etdi və bu yenilik bütövlükdə Amerika siyasətinə, xüsusilə də amerika siyasi diskursuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi." (2, s. 59)

Bu yeniliyin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, seçicilər səsvermə zamanı öz qərarlarını namizədin hər hansı bir məsələdə tutduğu mövqeyə görə deyil, onun hansı dəyərlər üzərindən siyasət aparmalarını diqqətə alaraq verirdilər. Elə həmin il əksər seçicilər R.Reyqanın müəyyən məsələlərdə tutduğu mövqeyi təqdir etməsələr də onu prezident seçdilər. Cünki R. Reyqan seşkiqabağı kampaniyalarda Amerika xalqını narahat edən konkret siyasi və sosial-iqtisadi məsələlərdən çox amerika dəyərlərindən danışırdı ki, bunu da Reyqana səs verən əksər seçicilər təqdir edirdilər.

C. Lakofun fikrinə görə məhz milli mənəvi və kultural dəyərlər Amerikanın böyük və azad bir ölkəyə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır. C. Lakof yenə həmin əsərində qeyd edir ki, "... məhz tolerantlıq amerikalıları birləşdirdi,

müxtəliflik bizə güc verdi və bu güclə biz ümumi arzularımızı həyata keçirmək üçün fəaliyyətə başladıq, insan ləyaqətinə hörmət insanlar üçün imkanları daha da artırdı, azad yaradıcılığa yol açdı və ölkəni daha da zənginləşdirdi" (2, s. 60)

Dünyada gedən qloballaşma və modernləşmə proseslərinə baxmayaraq, müasir dünya yenə də mədəniyyət baxımından ayri-ayrı mədəni qurşaqlara bölünmüş halda qalmaqda davam edir və bu da bu və ya diğər xalqların mədəni və mənəvi dəyərlər sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Məsələn, ingilisdilli ölkələrdə özünüifadə etmə dəyəri üstünlük təşkil edirsə, diğər ölkələrdə, məsələn, postsovet məkanında bu yaşamaq uğrunda mübarizə kimi dəyər anlayışı ola bilər.

Amerika cəmiyyətində həyat elə qurulmuşdur ki, hər bir fərdin azadlığı və bərabərliyi xüsusi önəm daşıyır. Onlar fərdi azadlıqlara, qanun qarşısında hamının bərabər olmasına və ümumən bütün sadə insanların hüquqlarına hörmətlə yanaşırlar. Qısaca olaraq Amerka kredosu/inancları" adlandırılan bu "dəyərlər toplusu avtoritarizmə, federal (xüsusilə də milli) hökumətə və bütünlükdə siyasətçilərə qarşı bir siyasi mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Amerika cəmiyyəti öz rəngarəngliyi və müxtəlif mədəniyyətlərin bir yerdə olması ilə də fərqlənir. Amerikada yaşayan xalqlar onlara xas olan dil, mədəniyyət və dəyərlər sistemi ilə amerika cəmiyyətini daha da zənginlədirirlər. Bu fərqliliklərə baxmayaraq onlar üçün ümumi olan dəyərlər də vardır. Bu dəyərləronlar üçün ən qiymətli sərvət hesab edilir. Ünsiyyət məsələləri üzrə Amerikalı mütəxəsis Lari Samovar yazır: "Amerika cəmiyyəti etnik və irqi nöqteyi-nəzərdən eynicinsli deyildir və amerika dəyərləri sırasında çoxlu sayda istisnalar və ziddiyətlər tapmaq mümkündür. Bununla belə, amerikalı tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, amerika cəmiyyətində elə dəyərlər mövcuddur ki, onlar "yaşından, cinsindən, irqindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hamı üçün ümumi dəyərlərdir" (3, s. 192)

Tədqiqatçılar onu da qeyd edirlər ki, amerikalılar üçün ən əsas dəyərlərdən biri də *individualizmdir*. Amerika siyasi diskursunda istifadə edilən mili mənəvi və kulturaloji konseptlər və dəyərlərdən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, bunlardan ən vacib olanı "Amerika arzusu" (the American dream) haqqında olan mifdir. "İndividualizm və kapitalizmin "sıx birliyinin" məhsulu olaraq, Amerika arzusuna çatmaq, ona nail olmaq öz gücünə inamın və əminliyin (self-reliance) əlamətidir. Bu çətinliklərə qalib gəlmək bacarığıdır." (1, s. 38)

İndividualizm anlayışı altında xüsusi dünyagörüş başa düşülür. Bu anlayışla şəxsi maraq və məqsədlər cəmiyyətdə qrupların maraqlarından üstün tutulur. "Fərdi azadlıq ictimai (cəmiyyətin) azadlığın fövqündə durur. Bu baxımdan fərdi azadlığın əlaməti kimi şəxsi məqsədlər və şəxsiyyətin sərbəst fəaliyyəti əsas götürülür. Amerikalılar üçün individualizm prinsip etibarı ilə azadlıqdır (freedom). (3, s. 193)

Azadlıq Amerika arzusunun ayrılmaz hissəsi hesab edilir. Bu baxımdan, öncə Amerikanı böyütmək və güclü etmək ön sırada gələn vəddirsə, amerikalılar azadlığın bütün dünyada yayılması ideyasını da özləri üçün ən vacib və birinci dərəcəli vəzifə hesab edirlər. Bu konsepsiya bütün Amerika siyasi liderləri və prezidentləri üçün

prioritet hesab olunur. B. Obama çıxışlarının birində deyir: *"There are moments which call on that fundamental goodness to make this country great again."*

(Elə anlar var ki, bizi bu ölkəni yenidən böyük və güçlü etmək üçün ən təməl yaxşılıqları etməyə səsləyir.) (4)

B. Obamanın bu sözləri Respublikaçılar partiyasından özünü namizəd göstərmiş D. Trampın seçkiöncəsi şüarında da dolayısı ilə təkrarlanır: *"Make America Great Again" (Amerikanı Yenidən Ucaldaq yəni Amerikanı Yenidən Böyük Edək)* (6)

Bir sözlə ifadə etmiş olsaq Amerika cəmiyyəti üçün dəyərlər prinsipinin təməli Müstəqillik Bəyannaməsində qoyulmuşdur. Bu Bəyannamənin əsas müddəaları azadlıq və bərabərlik heasb edilir və ona da əminlik və inam ifadə edilir ki, *demokratiyada "xalq üçün xalq hakimiyyəti və xalq iradəsi Yer üzündən silinməyəcəkdir" (*"*government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth").* (7)

Böyük Britaniya siyasi insanlarının və dövlət başçılarının çıxışlarının təhlili onu göstərir ki, Böyük Britaniya siyasi diskursunda da təməl konseptlər və dəyərlər əsas etibarı ilə demokratiya *(democracy*), qanunun aliliyi (*rule of law*), hörmət və tolerantlıq (*respect and tolerance*) və fərdi azadlıq (*individual liberty*) kimi dəyərlərə əsaslanır. Amma bu dəyərlər, həm də Britaniyalı və ya ingilis olmaq üçün müstəsna deyil. Bu dəyərlər diğər demokratik cəmiyyətlər üçün də ayrı-ayrı vətəndaşların özlərini azad və sərbəst hiss edəcəyi bir nizam-intizamlı cəmiyyət quruculuğunda örnək ola bilər. Təhlillər onu göstərir ki, Böyük Britaniyanın iki ən böyük aparıcı-Leyboristlər (Əməkçılər) və Konservativlər (Mühavizəkarlar) partiyalarının liderlərinin çıxışlarında hər partiyanın özünün dəyərləndirdiyi milli-mədəni və mənəvi dəyərlər anlayışı önə çıxmaqdadır. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan və ya hakimiyyətdə olan partiya önəmsədiyi dəyərlər sistemini ümumxalq dəyərlər kimi qələmə verməyə çalışır və bəzən diğər partiyanı onların qiymətləndirdiyi dəyərlər sistemini qəbul etməməkdə günahlandırırlar. Məsələn, D. Kameron 2015-ci ildə partiyasının (Konservativlər) ümumi konfransında çıxış edərkən Leyboristləri onların önəm verdiyi dəyərləri dəstəkləməməkdə qınayır və deyir: *"In all the challenges we face, we will be guided by our Conservative values. Our belief in strong defence and sound money. Our belief in an enterprise economy…that if you set free the ambition that burns so deeply within the British people, they will strike out on their own, take on new workers, take on the world. Our belief in equality of opportunity, as opposed to equality of outcome…not everyone ending up with the same exam results, the same salary, the same house – but everyone having the same shot at them. Now some people may argue these things are obvious. I have to tell you, they're not. It becomes clearer by the day that the Labour Party has completely abandoned any notion of these ideas. So let us resolve here, at this conference, to do what we've always done:*

to prove our Conservative truths…to save Britain from the danger of Labour…and to rebuild Britain so it is greater still. A Greater Britain – that is our goal"

(Üzləşdiyimiz bütün çətinliklərdə, biz Mühavizəkar dəyərləri rəhbər tutacağız. Bizim inancımız güclü müdafiə və dayanıqlı valyutadır. Biz fərdi sahibkarlığın inkişaf etdiyi iqtisadiyyata inanırıq. Əgər siz, Britaniya xalqının qəlbində atəş kimi yanan istəklərə yol açsanız, onlar sərbəst hərəkət edəcəklər, yeni iş yerləri yaradacaq və yeni işçilər götürəcəklər, onlar bütün dünyanı idarə edəcəklər. Biz nəticə bərabərliyindən çox, bərabər imkanlar yaradılmasına inanırıq. Heç də hamı imtahanlardan eyni nəticə qazanmır, hamı eyni əmək haqqı almır, hamının eyni evi olmur, amma hamının bunları əldə etmək üçün eyni imkanları olur. İndi bəzi adamlar iddia edə bilərlər ki, bunlar aydın məsələlərdir. Amma, mən sizə deməliyəm ki, heç də belə deyil. Hər keçən gün aydın olur ki, Leyborist partiyası bu ideyaların özəyi olan anlayışlardan tamamilə uzaq düşüblər. Buna görə də, gəlin burada, bu konfransda sizinlə həmişə etdiyimiz bir işi görək, bir qərar verək. Mühavizəkar həqiqətlərimizi sübut edib Britaniyanı Əməkçilərin (Leyboristlərin) təhlükəsindən qoruyaq. Britaniyanı daha böyük olması üçün yenidən inşa edək. Daha Böyük Britaniya-bax budur bizim məqsədimiz.) (5)

İngilislər bütün dünyada öz milli-mənəvi dəyərlərinə və adət-ənənələrinə ən sadiq olan xalq kimi tanınırlar. Başqa sözlə, ingilis siyasi elitasında bu dəyərləri qoruyub saxlamaq və onları inkişaf etdirib yaymaq bir ənənə kimi nəsillərdən-nəsillərə keçmişdir və bu bugün də davam etməkdədir.

Böyük Britaniya siyasi liderlərinin siyasi diskurslarını araşdırarkən rast gəlinən maraqlı məqamlardan biri də odur ki, siyasi liderlər öz fərqli baxış və düşüncələrinə rəğmən, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dəyərlər konseptindən manipulyasiya vasitəsi kimi xalq və dövlət birliyini saxlamaq məqsədilə də istifadə edirlər. 2016-2019-cu illərdə Böyük Britaniyanın Konservativlər partiyasından Baş Naziri olmuş Tereza Meyin Böyük Britaniya və Avropa Birliyi arasındakı münasibətlərə aid bir çıxışından nümunəyə nəzər salaq: *"As Prime Minister it is my duty to represent all of our United Kingdom, England, Scotland, Wales and Northern Ireland; north and south, from coastal towns and rural villages to our great cities." (Baş Nazir kimi özümə borc bilirəm ki, mən Birləşmiş Krallığı bir bütün halında təmsil edəm; İngiltərəni, Şotlandiyanı, Uelsi və Şimali İrlandiyanı, bir sözlə şimaldan cənuba qədər olan bütün sahilyanı şəhərlərimizi və kəndlərimizdən başlayaraq bizim böyük şəhərlərimizə qədər*). (8)

Təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, həm Amerika prezidentləri, həm də Böyük Britaniyanın Baş Nazirləri siyasi çıxışlarında öz məqsədlərinə çatmaq məqsədi ilə dəyərlər sistemindən yararlanmağa çalışırlar. Cünki dəyərlər sistemi, hər iki ölkədə mövcud olan fikir fərqliliklərinə baxmayaraq, siyasi liderlərin təbirincə fərdləri və bütövlükdə cəmiyyəti birləşdirməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Beasley V.B. You, the People: American National Identity in Presidential Rhetoric. Texas: A & N University Press, 2011. – 215 p.
2. Lakoff G. Thinking points: Communicating Our American Values and Vision. N.Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2006. – 176 p.
3. Samovar L. A., Porter R. E., McDaniel E. R. Communication Between Cultures. 7th ed. Boston: Wadsworth, Cengage Learning, 2010. – 463 p.
4. Barack Obama's Remarks in St. Paul. June 3, 2008 (Retrieved on June 18, 2020) https://www.nytimes.com/2008/06/03/us/politics/03text-obama.html
5. David Cameron's Conservative conference speech. 7 October 2015 (Retrieved on June 18, 2020) https://www.spectator.co.uk/article/full-text-david-cameron-s-2015-conservative-conference-speech
6. Donald Trump's Inauguration Speech. January 24, 2017 (Retrieved on June 18, 2020) https://time.com/4640707/donald-trump-inauguration-speech-transcript/
7. The Gettysburg Address. Gettysburg, Pennsylvania. November 19, 1863 (Retrieved on June18, 2020) http://www.abrahamlincolnonline.org/lincoln/speeches/gettysburg.htm
8. Theresa May's speech on future UK-EU relations. 2 March 2018 (Retrieved on June 18, 2020) https://www.bbc.com/news/uk-politics-43256183

Eldar Zeynalov

Siyasi diskursda dəyərlər anlayışı
(Böyük Britaniya və Amerika dövlət başçılarının çıxışları əsasında)

Xülasə

Məqalədə əsasən dəyərlər konsepti, onun siyasi diskursdakı rolu və əhəmiyyətindən bəhs edilir. Siyasi diskurs ictimai nitq aktı hesab edilir. Ümumi mənada siyasi nitq siyasi diskurs anlamı ifadə etdiyindən, onun əsas məqsədi siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədən ibarətdir. Siyasətçilərin nitqlərini təhlil edərkən öz auditoriyalarını inandırmaqdan ötrü onların müxtəlif taktika və strateqiyalardan istifadə etdikləri üzə çıxır. Bu baxımdan siyasi diskurs istisnasız olaraq siyasətçilərin dili kimi başa düşülür. Siyasi liderlər isə öz məqsədlərinə çatmaq üçün dinləyicilərin düşüncəsində təsir imkanları olması baxımından manipulyasiya etmək məcburiyyətində qalırlar. Dillə dinləyici şüuruna təsir göstərmək həm də mürəkkəb bir psixolinqvistik prosesdir. Bu məqsədlə siyasi liderlər dəyərlər anlayışından təsir mexanizmi kimi istifadə etməyə çalışırlar. Siyasi diskursda nitq aktının təsiri və effektivliyi siyasi

liderin linqvistik təfəkküründən və ünsiyyət bacarıqlarından asılıdır. Bu baxımdan siyasi liderlərin çıxışlarının daha təsirli və emosional olması üçün tez-tez dəyərlərə müraciət etmələri qaçılmazdır. Onlar başa düşürlər ki, dəyərlər sistemi xalqın qan yaddaşı və tarixi keçmişi ilə sıx bağlıdır. Bu tezisi nəzərə alaraq siyasi liderlər dəyərlər sistemini insanları bir araya gətirən vasitə hesab edirlər. Bu, siyasi liderlərin məqsədlərinə çatmaq üçün öz seçicilərini və bütövlükdə xalqı birləşdirməsinin ən məqbul yolu hesab olunur. Eləcə də milli-mədəni konseptlərin (dəyərlərin) siyasi diskursda, tez-tez vurğulanması xalqın tarixi keçmişini, onun mədəniyyətini, ideallarını, dəyərlərlə bağlı baxışlarını, fəlsəfəsini, ideoloqiyasını və psixologiyasını yenidən nəzərdən keçirməyə və qurmağa imkan verir.

ЭЛЬДАР ЗЕЙНАЛОВ

ПОНЯТИЕ ЦЕННОСТЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ
(На основе выступлений глав государств Великобритании и Америки)

Резюме

В статье в основном рассматривается концепция ценностей, ее роль и значение в политическом дискурсе. Политический дискурс считается актом публичной речи. Поскольку политическая речь в общем смысле выражает значение политического дискурса, ее основная цель состоит в борьбе за политическую власть. Анализируя речи политиков, выясняется, что для того, чтобы убедить свою аудиторию, они используют различные тактики и стратегии. В связи с этим под политическим дискурсом понимается язык политиков без исключения. С другой стороны, политические лидеры вынуждены манипулировать с точки зрения наличия возможностей влияния в сознании аудитории для достижения своих целей. Воздействие языка на сознание слушателя также является сложным психолингвистическим процессом. С этой целью политические лидеры пытаются использовать понятие ценностей как механизм влияния. Влияние и эффективность речевого акта в политическом дискурсе зависит от языкового мышления и коммуникативных навыков политического лидера. В связи с этим неизбежно, что политические лидеры часто обращаются к ценностям, чтобы их выступления были более эффективными и эмоциональными. Они понимают, что система ценностей тесно связана с кровной памятью и историческим прошлым народа. Принимая во внимание этот тезис, политические лидеры рассматривают систему ценностей как средство объединения людей. Это считается наиболее приемлемым способом для политических лидеров объединить своих избирателей и людей в целом для достижения своих целей. Также в политическом дискурсе частое выделение национально-культурных понятий (ценностей) позволяет пересмотреть и установить историческое

прошлое народа, его культуру, идеалы, взгляды на ценности, философию, идеологию и психологию.

E.A.ZEYNALOV

THE CONCEPT OF VALUES IN POLITICAL DISCOURSE
(Based on speeches by the Heads of State of Great Britain and America)

Summary

This article mainly focuses on the concept of values, its role and significance in political discourse. Political discourse is considered an act of public speech. As political speech in a general sense expresses the definition of political discourse, its main purpose is to struggle for political power. Analyzing the speeches of politicians, it turns out that in order to persuade their audiences, they use different tactics and strategies. In this regard, political discourse is understood as the language of politicians without exception. On the other hand, political leaders are forced to manipulate in terms of having opportunities to influence in the minds of the audience to achieve their goals. The impact of language on the consciousness of the listener is also a complex psycholinguistic process. To this end, political leaders attempt to use the concept of values as a means of influence. The influence and effectiveness of the speech act in political discourse depends on the linguistic thinking and communicative skills of the political leader. Therefore, it is inevitable that political leaders often refer to values in order to make their speeches more effective and emotional. They understand that the values are closely associated with the blood memory and historical past of the people. With this thesis in mind, political leaders view the value system as a means of bringing people together. This is seen as the most acceptable way for political leaders to unite their constituents and people in general to achieve their goals. Also, in political discourse, the frequent highlighting of national-cultural concepts or/and values enables the historical past of nation, its culture, ideals, views on values, philosophy, ideology, and psychology to be reviewed and rebuilt.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nəsirağa Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELMİRA HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Naxçıvan şəhəri, Dilqəm Pişəvari küçəsi,
sedoniyaa@gmail.com

UDL - TƏHSİLDƏ YENİ YANAŞMA

Xülasə

Məqalədə UDL, yəni "öyrənmə üçün universal dizayn" adlı yeni bir metoddan bəhs edilir. UDL insanların öyrənmə mexanizminə dair elmi anlayışlara əsaslanaraq tədris və öyrənməni təkmilləşdirmək və optimallaşdırmaq məqsədi güdən bir yanaşmadır. UDL-in digər metodlardan fərqi odur ki, o bütün tələbələrə uğur qazanmaq üçün bərabər imkanlar verən tədris və öyrənmə mühitinin yaradılmasını tələb edir. UDL-in əsas şüarı belədir ki, hər bir şagird unikaldır və fərqli öyrənmə mexanizmlərinə malikdir. Onun prinsipləri koqnitiv nevrologiya tədqiqatlarına əsaslanır. Həmin tədqiqatlarda əsas diqqət mərkəzi insanların öyrənmə mexanizmlərinin araşdırılması olmuşdur. Bu yanaşma bütün fərdlərə öyrənmə üçün bərabər imkanlar yaratmağı, eyni zamanda kurrikulumların hər kəsin ehtiyacına uyğun hazırlanmasını qarşısına məqsəd qoyur. Bu metodun üç əsas prinsipi vardır: aktivləşdirmə vasitələri, öyrənmə vasitələri və ifadə vasitələri. Aktivləşdirməyə motivasiya və tələbələrin maraq dairəsinə xitab etmə, öyrənmə vasitələrinə materialların fərqli vasitələrlə çatdırıması, ifadə vasitələrinə isə tələbələrin biliklərini fərqli yollarla ifadə etmələrinə şərait yaradıkması daxildir. Hər bir dərsə tətbiq edilməsi mümkün olan bu yanaşma ənənəvi dərs mühitindən ayrılıb dərs prosesinin daha müasir və effektiv yolla qurulmasına gətirib çıxaracaqdır.

Açar sözlər: *UDL, öyrənmə üçün universal dizayn, metod, kurrikulum, sillabus, prinsip*

Harmer 1991-ci ildə çap etdirdiyi "İngilis dilinin öyrədilməsi praktikası" adlı kitabında qeyd etmişdir ki, "insanların xarici dili necə öyrəndiklərini anlamaq üçün çoxlu tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, biz hələ də prosesin necə baş verdiyini tam əminliklə deyə bilmirik"(2, səh. 123). Məhz bu səbəbə görə, çoxlu metodlar və yanaşmalar ortaya çıxmış və bunlar daim bir-birini əvəz etmişdir. Son dövlər adlarını tez-tez eşitdiyimiz interaktiv, kommunikativ, praqmatik yanaşmalar bunlara misal ola bilər. İndi isə həmin yanaşmalara birini daha əlavə edəcəyik. İlk dəfə Amerikada ortaya çıxan bu metod UDL adlanır. Bu məqalədə UDL mahiyyətini və onun Azərbaycanda ingilis dili dərslərində tətbiq etmə strategiyalarını araşdıracağıq.

UDL, yəni "Universal Design for Learning" Azərbaycan dilinə hərfi mənada "Öyrənmək üçün Universal Dizayn" şəklində tərcümə olunur. Bu kurrikulum

(proqram) və sillabusların hazırlanma qaydalarını əhatə edən bir prinsiplər toplusudur və müəllimlərə bacarıq, yaş, cinsiyyət və ya savadından asılı olmayaraq, bütün tələbələrə xitab edən sillabus və proqram hazırlamalarına, dolayı yolla da tədris prosesinin yüksək səviyyədə təşkilinə kömək edir.

UDL "universal instructional design" və "universal design for instruction" adlı yanaşmalarla da bənzərlik təşkil edir, çünki hər üçü bütün tələbələrin ehtiyac və bacarıqlarına cavab verən, əlçatan və inklüziv təlim yanaşmalarını dəstəkləyir. Universal dizayn prinsipləri inklüziv öyrənmə mühitini inkişaf etdirmək və öyrənmə prosesində ortaya çıxan maneələri aradan qaldırmaq məqsədi güdür. Çünki şagirdlərin öyrəndiklərini qavrama, anlama və ifadə etmələri üçün çoxsaylı vasitələrlə təmin etdikdə, bu onlara materialları səmərəli şəkildə mənimsəməsinə imkan verir və həmçinin, tələbələri fərdi öyrənməyə də təşviq edir. Bu da onlara zəif olduqları sahələri təkmilləşdirmək üçün şərait yaradır. Bəs UDL nədir?

İlkin mərhələdə, inklüziv təhsil üçün nəzərdə tutulsa da, hal-hazırda UDL əlilliyi olan və olmayan bütün fərdlər üçün tədris və öyrənmə prosesini yaxşılaşdırmaq və optimallaşdırmaq üçün yol göstərən, idrak və öyrənmə üzrə geniş tədqiqatlar toplusunun nəticələrindən ibarət bir çərçivədir. Onun mahiyyəti belədir: "Biz hamımız öyrənmə qabiliyyətinə sahib fərdlərik və bizə öyrənmə, dərsdə iştirak, özünü ifadə etmə yolları üzrə seçimlər verilsə, hamımız əlimizdən gələni edərik"(1, səh. 66).

Öyrənmə üçün universal dizayn (UDL) adlanan bu yanaşma bütün fərdlərə öyrənmə üçün bərabər imkanlar yaratmağı tələb edir, eyni zamanda hər kəsin ehtiyaclarına xitab edən kurrikulumların hazırlanması üçün lazım olan prinsiplər toplusundan ibarətdir. UDL qabiliyyətindən, əlilliyindən, yaşından, cinsindən və linqvistik mənşəyindən asılı olmayaraq bütün öyrənmə arzusunda olan insanlara xidmət etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu metodda fərqli gözləntilərə malik bütün tələbələrin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün müəyyən bir plan təqdim olunur və həmin plana da müxtəlif növ tədris metodları, materiallar və qiymətləndirmə meyarları daxildir.

Bu yanaşmada müəllimlər kurrikulumun müxtəlif bacarıq və qabiliyyətlərə malik tələbələr tərəfindən istifadə olunacağını nəzərə alaraq onu hazırlayırlar. Buna görə də, ilkin mərhələdə, yəni kurrikulumların hazırlanması zamanı UDL öyrənmə prosesində yarabiləcək bir çox maneəni aradan qaldırmaq imkanı verir. Nəticədə isə, bu üsulla hazırlanan kurrikulumlar hər kəsə uyğun olur. Ənənəvi metodla hazırlanan kurikulumlar öyrənmə ehtiyaclarını ödəməkdə yetərsizdirlər, çünki onlar bərabərlik anlayışı ilə hazırlanırlar. Həmin anlayışa əsasən, sinifdəki bütün tələbə və ya şagirdlərə eyni formada materialın çatdırılmasını, eyni tapşırıqların hər kəs tərəfindən yerinə yetirilməsini və sonda da eyni meyarlarla qiymətləndirilməni nəzərdə tutur.

Ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq isə, UDL tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün müəllimlərə fərqli materiallardan, metodlardan və

strategiyalardan istifadə yollarını göstərməklə müxtəliflik probleminin öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Mahiyyətindən də başa düşüldüyü kimi, universal şəkildə dizayn edilmiş kurikulum və ya sillabus hazırlamaq ilkin mərhələdə çox vaxt və əmək sərf etsə də, tətbiqi mərhələsində müəllimlərin işini asanlaşdırır. UDL-in mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün onun prinsiplərinə nəzər yetirməliyik.

UDL aşağıda qeyd etdiyimiz üç prinsipə əsaslanır (5, səh. 140):

● Çoxsaylı təqdimat vasitələri – məlumatı, yəni yeni materialı təqdim etmək üçün müxtəlif üsullardan və vasitələrdən istifadə etmək. Bu zaman fərqli vasitələrlə öyrənmə prosesini dəstəklədiyimiz üçün tələbələrin hər birinə xitap etmiş oluruq. Əksər müəllimlər əsasən bir vasitə seçib onu tətbiq edir. Məsələn, slayd təqdimat, lövhədə izah, mühazirənin yazılı şəkildə tələbələrə təqdim edilməsi və s. Eyni material üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün vasitələrdən istifadə etdikdə sinifdəki bütün tələbələrin öyrənmə mexanizmini aktivləşdirmiş oluruq. Hətta əlavə olaraq, materiallarımızı video, podkast, səs yazısı, poster olaraq hazırlayıb təqdim etdikdə, öyrənmə prosesini həm daha asanlaşdırmış, həm də səmərəli şəkildə həyata keçməsini təmin etmiş oluruq.

● Şagirdlərə bildiklərini nümayiş etdirmək üçün bacarıqlarına uyğun alternativ yollar təqdim edən çoxsaylı fəaliyyət və ifadə vasitələri. Hər bir şagird öyrəndiklərini eyni yolla nümayiş etdirmək bacarığına malik deyil və bunun müxtəlif səbəbləri ola bilər. Məsələn, utancaq tələbələr təqdimat zamanı zəif performans sərgiləyə bildiyi halda, yazılı tapşırıqları daha yaxşı icra edə bilərlər. Bunun əksi də mümkündür. Yazmağı xoşlamayan tələbə şifahi tapşırıqlarda özünü daha yaxşı göstərmək imkanına malikdir. Bunu nəzərə alaraq, hər tələbənin ehtiyacına uyğun aktivitələrdən istifadə edərək, öyrənmə prosesini daha rahat və əyləncəli hala gətirmək mümkündür.

● Çoxsaylı aktivləşdirmə vasitələri – düzgün məzmun seçimi ilə şagirdlərin maraqlarına toxunmaq; müxtəlif səviyyəli öyrənmə vasitələri ilə onları həvəsləndirmək. Kitabda verilən mövzulara bağlı qalmaq tələbələrin öyrənmə marağını öldürə bilər. Çünki kitablarda verilən hər bir mövzu onların maraq dairəsinə uyğun gəlmir. Bunun üçün sillabus və ya proqram tərtib edərkən tələbələrin maraq dairəsini də nəzərə almaq lazımdır. Çünki nəticədə bu materiallar onların öyrənməsi üçündür və buna görə də, onların fikri və psixologiyası da nəzərə alınmalıdır.

UDL-in mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün onun köklərinə enmək lazımdır. Əslində "Universal Dizayn" termini əlilliyi olan şəxslər üçün yerləri və əşyaları daha əlçatan etmək məqsədi daşıyan memarlıq və məhsul dizaynı cərəyanına verilmiş addır (3). Aparılan araşdırmalarda, əlilliyi olan insanların hər bir şəraitə uyğunlaşması üçün görülən tədbirlər əslində cəmiyyətin digər üzvlərinin də faydalanmasına şərait yaradır. Məsələn, rampalar və bordürlərin kəsilməsi uşaq arabası sürən valideynlər, yaşlı insanlar və çatdırılma ilə məşğul olan kuryerlər üçün də hərəkəti asanlaşdırır. Eynilə, televiziya və filmlərdəki altyazılar təkcə zəif eşitmə qabiliyyətinə malik olanlar üçün deyil, səs-küylü mühitlərdə səsi eşidə bilməyib,

oxumalı olan insanlara da faydalıdır. Altyazı həmçinin yeni dil öyrənən insanlar tərəfindən dinləmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi vasitəsi kimi də istifadə edilə bilər. Beləliklə, hər bir istifadəçinin ehtiyaclarını özündə cəmləşdirən və hər kəsin faydalandığı konsepsiya universal dizayn kimi tanındı. Daha sonrakı mərhələdə isə, dilçilər bunu təhsil prosesində tətbiq etməyin mümkünlüyü üzrə araşdırmalara başladı. Dilçilər insan beyninin yeni məlumatları dərk edib anlama yollarını başa düşmək üçün tədqiqatlara həyata keçirdilər və onun nəticəsi olaraq da UDL yarandı.

UDL digər üsul və metodlarla qətiyyən ziddiyyət təşkil etmir. O, əslində tədris və öyrənmə üçün bir çox müasir tədqiqata əsaslanan yanaşmaları özündə birləşdirir və dəstəkləyir. Onların bəzilərini aşağıda sadalayaq:

- Kooperativ öyrənmə (qrup işi);
- Fərqləndirilmiş təlimatlar;
- Fəaliyyətə əsaslanan qiymətləndirmə;
- Layihə əsaslı öyrənmə;
- Multisensorlu tədris;
- Çoxlu intellekt nəzəriyyəsi;
- Tələbə mərkəzli öyrənmə prinsipləri (4) və s.

UDL-in tələbələr üçün bir çox faydaları vardır. İlkin olaraq, kurriukulumun onların ehtiyaclarına uyğun hazırlanması və tədris prosesi zamanı çoxlu sayda fərqli tapşırıq, material və aktivitələrdən istifadə edilməsi bunlardan sadəcə ikisidir. Hər bir tələbə üçün, yaşından, bacarıqlarından və ya məhdudiyyətlərindən asılı olmayaraq fərqli məzmun hazırlanır, həmçinin də tələbələrə öyrəndiklərini nümayiş etdirmək üçün müxtəlif yollar təklif olunur. Bu yolla, müəllimlər tələbələri üçün öyrənmə imkanlarını genişləndirərək onları daha çox öyrənməyə sövq edirlər.

Bəs UDL-i necə tətbiq etmək mümkündür? Təbii ki, bunun üçün müxtəlif strategiyalar vardır və onları aşağıda qısa olaraq sıralamışıq:

1) Əvvəla, məzmunun öyrədilməsi üçün müxtəlif yollar tətbiq etmək. Bu zaman musiqi, rol-pley, koperativ öyrənmə, çoxlu müxtəlif aktivitələr, keys tədqiqatı, sahə gəzintisi, qonaq spikerlərin dəvət edilməsi, İKT vasitələri və s. istifadə edərək yeni materialı tələbələrə çatdırmaq mümkündür. Məsələn, tarixdə olmuş bir hadisəni öyrətmək üçün rol-pleydən istifadə edərək onu daha maraqlı bir vəziyyətə gətirə bilərik. Ondan əlavə, cüt və qrup işlərinin tətbiqi də yeni materialların öyrənənlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır.
2) Müxtəlif növ materiallar ilə təmin etmək. Yeni dərs materialını yazılı, video, slayd, realiya, podkast, e-kitab və s. müxtəlif öyrənmə vasitələri ilə çatdırmaq mümkündür. Hər bir kəs fərdi xüsusiyyətlərə malikdir və hər birimizin öyrənmə mexanizmi fərqli şəkildə fəaliyyət göstərir. Ona görə yazılı bir mətni təqdim edib, hər bir tələbənin onu yüksək səviyyədə mənimsəməsini gözləmək düzgün deyil. Bəzi tələbələr oxuyaraq, bəziləri izləyək və ya

dinləyərək daha yaxşı öyrənirlər. Hər bir tələbə üçün bu imkanları yaratmalıyıq.

3) Tələbələrə koqnitiv dəstək göstərmək. Ənənəvi mühazirə xarakterli dərslərdən uzaqlaşmalı, tələbələrə sillabus, nümunə, xülasə, təlimatlar və slaydların nüsxələrini verərək özlərini öyrənməyə və dərk etməyə təşviq etməliyik. Tələbələr materialı özləri koqnitiv təhlil edərək öyrəndikdə daha uzun müddətli yaddaşda saxlaya bilirlər.
4) Müxtəlif öyrətmə üsullarından istifadə etmək. Hər bir tələbə eyni formada öyrənmir və bunu nəzərə alaraq, yazılı və şifahi təlimatlar verməli, dərslərimizi vizual vasitələrlə dəstəkləməliyik. Bunun üçün slaydlardan, şəkillərdən, qrafiklərdən və s. Istifadə edə bilərik.
5) Qiymətləndirmə üçün müxtəlif meyarlardan istifadə etmək. Tələbələrə öyrəndikləri bilikləri nümayiş etdirmək üçün müxtəlif vasitələr təklif etməliyik. Qrupdakı bütün tələbələrdən yazı yazmalarını istəmək doğru deyil. Onların slayd təqdimat və ya şifahi yollarla biliklərini nümayiş etdirmələrinə şərait yaratmalı və qiymətləndirməni də fərqli meyarlarla etməliyik. Nəzərə almalıyıq ki, hər bir tələbədən təqdimat etməsini tələb etdikdə, utanğac tələbələr yüksək nəticə göstərə bilməyəcəklər.

UDL-in tətbiqi öyrənmə prosesini bütün öyrənənlər üçün daha əlçatan etmək səylərindən irəli gəlir. Müəllimlər olaraq bizim məsuliyyətimiz dərs dediyimiz hər bir şagirdə fənnimizi öyrətməkdir, lakin hər bir sinif müxtəlif öyrənmə mexanizminə malik tələbələrlə doludur. Öyrənənlər müxtəlif bilik, təcrübə, bacarıqlara malikdir və hər biri qarşısında eyni tələbi qoymaq nə dərəcədə düzgündür? UDL prinsiplərini tətbiq etmək materialın sinifdə uğurla mənimsənilməsinə imkan verə bilər. Tələbələrimizin müxtəlif xarakter və bacarıqlarını, eləcə də UDL prinsiplərini dərk edərək tətbiq etmək müəllimlərə öyrənmə prosesinə mane ola biləcək problemləri aradan qaldırmağa dəstək olacaqdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz strategiyaları tətbiq etmək və ya dərslərimizi onlara uyğunlaşdırmaq çox da çətin deyil. Cüzi dəyişikliklərlə böyük fərq yarada və hər bir tələbəyə öyrənmə prosesini sevdirə bilərik. Hər bir insanın öyrənmə potensialı vardır və biz bunu üzə çıxarmalıyıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Burgstahler, S., & Cory, R. (2008). Universal design in higher education: From principles to practice. Cambridge, MA: Harvard Education Press.
2. Harmer, J. (1991). The practice of English language teaching. London: Longman
3. Higbee, J. L. (Ed.), Curriculum transformation and disability: Implementing universal design in higher education (pp. 7–21): Center for Research on

Developmental Education and Urban Literacy, General College, University of Minnesota, Minneapolis, MN.
4. Rose, D. H., & Meyer, A. 2002. Teaching every student in the digital age: Universal design for learning.Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
5. Rose, D. H., Harbour, W. A., Johnston, C. S., Daley, S. G., & Abarbanell, L. (2006). Universal design for learning in postsecondary education: Reflections on principles and their applications. Journal of Postsecondary Education and Disability, 19(2), 135-151.

ELMIRA HUSEYNOVA

SUMMARY

UDL - A NEW APPROACH IN EDUCATION

The article discusses a new method called UDL, i.e. “universal design for learning”. UDL is an approach that aims to improve and optimize teaching and learning based on scientific understanding of how people learn. What makes UDL different from other methods is that It requires the creation of a teaching and learning environment that gives all students equal opportunities to succeed. The main motto of UDL is that every student is unique and has different learning mechanisms. Its principles are based on cognitive neuroscience research. The main focus of those studies was the study of human learning mechanisms. This approach aims to create equal opportunities for learning for all individuals, while at the same time tailoring curricula to meet everyone's needs.

There are three main principles of this method: various means of engagement, various means of representation and various means of expression. Engagement includes motivation and appeal to students' interests, representation includes delivering materials in different ways, and means of expression enable students to express their knowledge in different ways. This approach, which can be applied to every lesson, will lead separation from the traditional teaching environment and to a more modern and effective teaching process.

Keywords: UDL, universal design for learning, method, curriculum, syllabus, principle

ЭЛЬМИРА ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

УДЛ - НОВЫЙ ПОДХОД В ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматривается новый метод под названием УДЛ, т.е. “универсальный дизайн для обучения”. УДЛ — это подход, направленный на улучшение и оптимизацию преподавания и обучения на основе научного понимания того, как люди учатся. Что отличает UDL от других методов, так это то, что он требует создания среды преподавания и обучения, которая дает

всем учащимся равные возможности для достижения успеха. Главный девиз UDL заключается в том, что каждый ученик уникален и имеет разные механизмы обучения. Его принципы основаны на исследованиях когнитивной нейробиологии. Основное внимание в этих исследованиях уделялось изучению механизмов обучения человека. Этот подход направлен на создание равных возможностей для обучения для всех людей, в то же время адаптируя учебные программы к потребностям каждого.

Существуют три основных принципа этого метода: различные средства воздействия, различные средства репрезентации и различные средства выражения. Вовлечение включает в себя мотивацию и обращение к интересам учащихся, представление включает подачу материалов различными способами, а средства выражения позволяют учащимся выражать свои знания различными способами. Этот подход, который можно применять к каждому уроку, приведет к отделению от традиционной среды обучения и к более современному и эффективному учебному процессу.

Ключевые слова: УДЛ, универсальный дизайн для обучения, метод, учебная программа, силлабус, принцип

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: fil.ü.f.dok, dosent Məmmədova İlhamə Mayis qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BAYRAMOVA ARZU ASTAN QIZI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt, Azərbaycan 43-cü məhəllə
Email: bayramova.arzu2@gmail.com

AĞBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ İŞLƏNƏN SİFƏTLƏRİN QURULUŞU VƏ LÜĞƏVİ MƏNA NÖVLƏRİ

Açar sözlər: əşya, qrammatik, variant, məna, əlamət

Dialekt və şivələrdə işlənən sifətlərin qrammatik quruluşu və leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran məsələlərdəndir.

Bir nitq hissəsi kimi əşyanın əlamət və keyfiyyətlərini semantik cəhətdən bildirən, morfoloji baxımdan xüsusi dərəcə əlamətləri qəbul edən əsas nitq hissələrindən biri sifətdir. Sifət sintaktik vəzifəsinə görə cümlədə təyin və xəbər də olur, hətta atributiv və predikativ funksiya da daşıyır [5, 675].

Ağbaba şivəsində işlənən sifətlər qərb qrupu dialekt və şivələrinin müəyyən xüsusiyyətləri ilə oxşardır. Sifətin quruluşunda, məna növləri və dərəcə əlamətlərində bu xüsusiyyət daha çox özünü göstərir. Lakin leksik və fonetik cəhətdən fərqlənən sifətlər də mövcuddur.

1. Sifətin quruluşu. Ədəbi dildə olduğu kimi, Ağbaba-Şörəyel şivəsində də sifətin quruluşca üç növü vardır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb.

a) Sadə sifətlər. Ağbaba şivəsindəki sadə sifətlər digər dialekt və şivələrimizdəki, eləcə də ədəbi dilimizdəki sifətlərdən qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yox, fonetik variantı və lüğəvi mənalarına görə fərqlənir[3, 39-40]. Burada bir sıra sifətlər əşyanın ədəbi dilimizdə göstərilməyən bəzi incəliklərini də ifadə edir və bunlar çox olduğundan ədəbi dildən kəmiyyətcə də fərqlənir. Bu əsli sifətlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək. Məsələn: əyar (çoxbilən), aynıt (çirkin), pəndəm, neybət (eybəcər), dıydıx (ağılsız), bərt (möhkəm), cədəl (dəcəl), cələb (arıq, zəif), curum (bacarıqsız), suyux (duru), matan (ağbəniz, totuq), çənbər (yumru), hozıki (qanmaz), höl (boş), xəfə (isti), mağmın (yazıq), bambılı (ağıldan yüngül), pasdan (çox oturan), pampax (ölüvay), poşa (həyasız), tülü (oğru), zagar (balaca), ləj (öcəşkən), dılbağ (kasıb), caydax (zəif), töş (balacaboy), nay (zarafatcıl), qotmel (sınıq), xırxa (köhnə) və s. [1]. - Bir curum mal doxdurumuz var, heş bir xəstəlix'dən başı çıxmır (G.); Gülünün dıydıx oğlu de:llər əvlənir, a balam (Gb.)

b) Düzəltmə sifətlər. Ağbaba şivəsində işlənən bir qrup düzəltmə sifətlər çoxdur. Bu düzəltmə sifətlər, əsasən, müxtəlif nitq hissələri və birvariantlı, ikivariantlı və dördvariantlı sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarətdir[2, 209]. Həmin sifət düzəldən şəkilçilərin bir qisminə diqqət yetirək. Məsələn:

-be, -nə şəkilçiləri ilə: Bu şəkilçilərlə alınma sözlərlə birlikdə işlədilir. Məsələn: bekara, beşüyür, beynava, beynamus, nənəcif, nədurus və s. - *Bekara* adamdı, bizim bu təzə ferma müdrü, müdam danışer (G); Nanəcib adam çuğul olar (M.).

-xac, -ğac şəkilçiləri ilə: burxac, sarğac və s. – Burxaş urğanın imdi də düyünü açılmer (X.); -Haravanın sarğacı partdıyıf (İb.).

-ma; -ba şəkilçisi ilə: buraxma (mal), ifləmə (dəli), dirəmə (kisə), tix′ləmə (dik) 'sıyırtma (düyün) yapba (yapba qalağı) və s. -Də:rmana on *dirəmə* çuval taxıl apardım, bo͡ön (G.); *Buraxma* mallar tez kökəlir həmməşə (İb.)

-cıl şəkilçisi ilə: gapcıl, dadamcıl, arıcıl, adamcıl və s. – Gapçıl adamnan yoldaş olmaz (Gb.). -Savet sədri Qənbər çox arıcıl adamıydı, düz iyirmi kötüx′ arısı varıydı (T.)

-ıx, -ik, -uk, -ük; -dıx, -dix', -dux, -düx' şəkilçiləri ilə: lalıx//lalıxqa, donux//dunux, fağır, suyux, damazdıx, calkeşik//cəlkeşik, düşüx', nəmişdix', daddıx, əfkəsik, itix′,ütüx′ və s. - Əfkəsix' yorğan-döşəx' üzünü adam heş xoşdamır (D.); - Damazdıx malları yaylıya aparellar (E.).

-dəx', -ley, dey' şəkilçisi ilə: daldey, qolley, bicərtdəx' və s. - Daldey yerdə pitən qartolu şaxda vurmor (X., E.); - Qolley inəx′ bala salıf (B.).

-lı, -li, -lu, -li; -dı, -di, -du, -dü; -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçiləri ilə: dayanıxlı, dızmıraxlı, əvəlixli, qılıxlı, hamzatdı, yönnü, ityosunnu, pasaxlı, tökünüx' (pinti), kəsərri, təpərri, duzdu, üzdü, atdı və s. -Hasan kişinin *dızmıraxlı* bir gəlĭni varıydı (D.); - Bu təzə gələn sədir heş yönnü adama oxşamır (Civ.).

-qan, -gən; ağan, -əyən şəkilçisi ilə: ərgən, qaçağan, burulğan, ağlağan, sürüşgən və s. – Da:mın bir qaçağan atı varıydı, gürcüdən almışdı (M); - De:llər çayın burulğan yerinə mal tüşüf (Qn.).

- ğı, -ğü, -gu, -gi; -gın, -gin, -gun, -gün; -kı, -ki, -ku, -kü -qı şəkilçiləri ilə: şıdırğı, sudurğu, bulanqı, anarkı, gizgin, tülüngü, bozalanqı və s. -Damqa:nın altında bulanqı bir su çıxır (Ç.); İrayonun tülüngü bir aqranomu varıydı (Qn.).

-ca, -ələ, -gənə, -pəl şəkilçisi ilə: bicələ, çingənə, dınqılıca, gödənpəl və s. - *Gödənpəl* adamları ancax yeməx' tüşündürür, ayrı şey yox (M.).

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi ilə: capoulcu, çaxrakç\cı (aravuran), buruxcu, atdırcı, dirğançı, aynaçı, qovğaçı, quzuçu, danaçı, xəfçi, fırınçı, tükançı, çalxeyçi və s. -Axşam oldumu, xəfçi arvatdar xəf südünü aparıllar əvlərə (S.).

-əngə şəkilçisi ilə: biçəngə, xərəngə, ələngə və s. - *Ələngə* öküznən əkin əkməx' olmurdu ha (B.)

-vər şəkilçisi ilə: günəvər, tösvər (gödəkboy). Tösvər Xudaverdi çox naxartana de:sən, *ləj* adamdı (İl.)

-ərgi şəkilçisi ilə: gedərgi, köçərgi, pişərgi. - Gedərgi qonağı saxlamax yaxşı dö:l (M.); -İşinnən bezərgi adamlar da çoxdu (D.).

-avar şəkilçisi ilə: günəvər, dagavar, dənəvər. Günəvər yerdə olan kətdərdə qar mudam tez əriyir.

-mal şəkilçisi ilə: qırışmal, sagmal, dadamal və s. -Bu Göyüşün oğlu Təmraz çox qırışmal adamdı (Ç).

-sax şəkilçisi ilə: ogursax, bugarsax. - Ogursax quzular elə dınqılı qaler (E)

-cax, -cəx´, -çax, -çəx´ şəkilçisi ilə: tumançax, yelləmçəx´, daracax (vaxt), görümçəx´ və s. – Yelləmçəx ağacı qırılıf (S.); -Bu daracax vaxıtda bu nəvəm də qız qaçırıf (E.).

-ar şəkilçisi ilə: doğar, axar və s. - Bivimin bir üş doğar inəyi varıydı (Qc.)

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi ilə: çəlifsiz (arıq), beyinsiz (ağılsız), hödürsüz (tərbiyəsiz, qanacaqsız) və s. - Bu beyinsiz Nuruşun işinə bax kin, quzuları dolduruf qalxozun güzdüyünə, özü də uşaxlarnan oynuyur (T.).

c) Mürəkkəb sifətlər. Elmi ədəbiyyatda dialekt və şivələrdə işlənən mürəkkəb sifətlərin əmələgəlmə yollarının ondan çox növü göstərilir [2, 213]. Ağbaba şivəsində mürəkkəb sifətlər əsasən müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsi, təkrarı, yanaşması və bir birini idarə etməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu şivədə mürəkkəb sifətlərin əsasən aşağıda qeyd olunan növləri müşahidə edilmişdir:

1) Adlıq halda işlənən iki ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: malbaş, itbaş, itxasiyyət, danabaş, tülküsifət və s. -*İtxəsiyyət* kişilər binəli öz arvaddarınnan da yola yetmir (Qon.).

2) İkinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər. Məsələn: eldəncixarı, duzənəqulu, burnusulu, düzəməlli və s. –Bu usda Məsim çox *düzünəqulu* iş görür (B.); -Eldənçıxarı işi heş danışmazlar (Ox.).

3) Yanaşma əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sifətlər: qayışbaldır, dördböyrək, altıaylıx, uzunhokqar, alacalxey, alağuz, daryaxa və s. -Məsələn: Selmağın müdürü *uzunhokqar* bir kişiydi (S.).

4) Feili sifətin bir söz kimi leksikləşməsi və substantivləşməsi nəticəsində bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sifətlər: cələyəsən, kündəsayan, yumurtaqırxan, azargəzdirən komsökən, gorsökən, motalcıran və s. Belə sifətlər əsasən məcazi məna ifadə edir. Həm də ləqəb kimi çox işlədilir. -Eləm xəsisdiyinə görəm Avdıllıya *murtdaqırxan* de:llər (E.); -Kündəsayan kişilərdən öz ailəsinin də zəhləsi gedir (M.).

5) Bir tərəfi ayrılıqda işlənə bilməyən sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: həlləm-qəlləm, ədəli-üdəli, qırım-qırpı, yalan-palan və s. -Bibim oğluna ədəli-düdəli bir gəlin gətdilər (Gül.).

6) Birinci tərəfi ismin yönlük, təsirlik və çıxışlıq hallarında olan idarə əlaqəsi ilə formalaşan mürəkkəb sifətlər: İlanaoxşar, ağzıəmməz, ağızdanboş, başdanxarab, qulaxdanağır, əldənəyri, çənədənboş, dildəniti və s. -*Ağızdanboş* Ağəli gənə çərənniyirdi qulufda (Q.); -Əli kişi çox naxartana desən *sərri-səmitdi* iş görür (Q.c.)

7) Birinci tərəfi miqdar sayı, ikinci tərəfi düzəltmə sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər: yedditaxtalı (tuman) birgivənkəlik (daş), üçcuvallıq taxıl, beşsomarrıx (yer) üşmetrəlik (ağac), düzəməlli, ağzısöyüşdü və s. -O vaxıtdarım arvatdar *yedditaxtalı* tuman tikif geyərdilər (Çax.); -Şofer Ziyəddin naxartana desən, ağzısöyüşdü kişiydi (X.).

2) Sifətin məna növləri. Ağbaba şivəsində sifətin bir çox lüğəvi məna növləri olsa da, əsasən əlamət keyfiyyət. rəng, miqdar və s. ifadə edən sifərlər daha çoxdur. Məna növlərinə görə onları belə qruplaşdırmaq olar:

a) Əlamət bildirən sifətlər: yuxa (nazik), filfili (nazik), günsüx' (günvuran ərzaq) göpbələmgöz (dolu kisə), çıntır (arıq), qofqoca (kişi), kalafa (xaraba ev), tesibaldır (əyri qıç), bordax (bəslənmiş), çıntırıx (cındır geyinən), çıntır (yağsız ət) və s. – Kəndin ətəyindəki kalafa əvlər Hacıbala oğlu Usufunuydu (T.)

b) Keyfiyyət bildirən sifətlər: dunux (bacarıqsız), ağırtaxtalı (sakit təbiətli insan), aladil (hiyləgər), lalıxqa (əlindən iş gəlməyən), yavuz (acıqlı, pis) ansoru (adamayovuşmaz), ılıx (istitəhər), boşarqı (düyün) və s. – Dunux uşağa iş tapşırmax olmaz ha (G.); -Allah heş kimə ansoru qonşu verməsin (Qc.).

c) Rəng bildirən sifətlər: bozala (yun), mor (qəhvəyi), qomroy (sarıgöz qoyun), narış (narıncı), bozartdax, qızartdax, qarayöz, ağımso və s. –*Bozartdax* yununnan yaxşı coraf olor (G.); -Səlmi qarı həmməşə mor gətifədən don geyinərdi (S.).

Göründüyü kimi, digər şivələrdə olduğu kimi, Ağbaba-Şörəyel şivəsində işlənən sifətlər ədəbi dildən daha çox leksik cəhətdən fərqlənir [4, 208]. Bununla belə, morfoloji və sintaktik yolla düzələn sifətlər çoxluq təşkil edir. Dördvariantlı şəkilçilərin düzəltmə sifətlərdə daha çox əks olunduğu nəzərə çarpır. Sifətin göstərilən məna növləri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində də geniş yayılmışdır [3, 39].

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: AM-965, 2014, 248 səh.
2. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası. Ankara: İksad, 2022, 451 səh.
3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 350 səh.
4. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi-nəşr, 2019, 332 səh.
5. Sadıqova S., Hüseynova N., Abdullayeva İ., Novruzova S., Həsənli –Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2018, 912 səh.

İxtisarlar

B. –Balıxlı; Gb. – Güllübulaq; G. – Göllü; X. – Xozu; E. – Ellərkənd; T. – Təpəköy; Qb. – Qarabulaq; Qn. – Qara Namaz; Ox. – Oxçuoğlu; D. – Düzkənd; İl. – İlanlı; Ç. – Çaxmaq; S. – Sultanabad; Qç. – Qonçalı; M. – Mağaracıq; Daş. – Daşkörpü; İb. – İbiş; Civ. – Civənni.

Fil.f.d. Bayramova Arzu Astan

Xülasə

Məqalədə sifətin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Daha sonra Ağbaba-Şörəyel şivəsində işlənən şivələrin Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan sifətlərə oxşarlığı və fərqli cəhətləri qeyd edilir. Leksik-semantik cəhətdən onların linqvistik əlamətləri göstərilir. Bu şivədə işlənən sifətlərin morfoloji-sintaktik quruluşu göstərilir. Əvvəlcə sadə formada olan sifətlərdən yetərincə məlumat verilir. Fonetik formaları və izahı açıqlanır. Daha sonra düzəltmə sifətlərdə əks olunan söz düzəldici şəkilçilər ardıcıl olaraq şərh olunur. Düzətmə sifətlərin cümlədə

işlənməsinə aid dialektial cümlələr təqdim olunur. Sonra mürəkkəb söz quruluşunda işlənən sifətlərin sintaktik formada əmələgəlmə yolları və üsulları şərh edilir. Mürəkkəb sifətlərin tərəflərindəki söz qrupları göstərilir. Onları bir söz kimi birləşdirən sintaktik əlaqələr qeyd olunur. Mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsində hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin rolu açıqlanır. Feili birləşmə modellərində olan mürəkkəb sifətlərin substantivləşərək bir söz kimi leksikləşmə prosesi izah edilir. Bununla belə, göstərilən şivədə işlənən sifətlərin lüğəvi məna növləri təqdim olunur. O qənaətə gəlinirki,bu şivədə əlamət, keyfiyyət və rəng bildirən sifətlər daha çox işlənir. Onların içində kəmiyyətcə morfoloji və sintaktik yolla əmələgələn sifətlər çoxluq təşkil edir. İki və dördvariantlı sifət düzəldən şəkilçilərin variantları da aktiv işlənir. Bununla yanaşı, məqalədə cümlə modellərini təqdim edən infarmatorların yaşadığı keçmiş kənd adlarının ixtisarı da göstərilir.

Д.ф.по фил Байрамова Арзу Астан кызы

Резюме

ВИДЫ СЛОВАРНОГО ЗНАЧЕНИЯ И СТРОЕНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ДИАЛЕКТЕ РЕГИОНА ШОРАЙЕЛ АГБАБА.

Ключевые слова: предмет, грамматический, вариант, значение, признак.

В статье рассматриваются грамматические особенности прилагательных. Далее указываются общие и различные черты между прилагательными, характерными для диалектов Западной группы и прилагательными, используемыми в диалекте региона Шорайел Агбаба. Указаны лингвистические признаки этих прилагательных с лексико-семантической точки зрения. Также указано морфологическое и синтактическое строение прилагательных, употребляемых в данном диалекте. Сначала дается подробная информация о прилагательных, имеющих простую форму. Далее последовательно трактуются словообразовательные суффиксы, используемые в прилагательных. Затем даются диалектные предложения, в которых использованы прилагательные, образованные с помощью суффиксов. Указываются группы слов, составляющие части сложных прилагательных, подчеркиваются синтактические отношения, которые объединяют эти части в одно слово. Объясняется роль падежных суффиксов и суффиксов принадлежности в образовании сложных прилагательных, а также объясняется процесс субстантивации сложных прилагательных, находящихся в моделях деепричастия. Вместе с тем, указываются виды словарного значения прилагательных, употребляемых в указанном диалекте. Делается вывод о том, что прилагательные, обозначающие признак, качество и цвет больше употребляются в данном диалекте. Среди них по количеству превалируют прилагательные, образованные морфологически и синтактическим путем. Также активно используются двухвариантные и четырехвариантные суффиксы, образующие прилагательные. Вместе с тем, в

статье указаны сокращения бывших названий деревень, в которых жили информаторы, представившие модели предложений.

PhD in Philology Bayramova Arzu Astan

SUMMARY

THE STRUCTURE OF ADJECTIVES USED IN THE AGBABA-SHOREYEL DIALECT AND TYPES OF LEXICAL MEANING

Keywords: thing, grammatical, variant, meaning, sign

The article provides information about the grammatical features of the adjective. Then, the similarities and differences are mentioned between the dialects used in the Agbaba- Shoreyel and the adjectives that are characteristic of the Western group dialects. From the lexical-semantic point of view, their linguistic signs are shown. The morphological-syntactic structure of the adjectives used in this dialect is shown. First, enough information is given about the adjectives in the simple form. Phonetic forms and explanations are explained. Moreover, the suffixes reflected in the modifying adjectives are interpreted sequentially. Dialectical sentences related to the use of adjectives in a sentence are presented. Besides, the ways and methods of syntactic formation of adjectives used in complex word structure are interpreted. Word groups inside the compound adjectives are shown. The syntactic relations connecting them as one word are noted. The role of case and relational suffixes in the formation of complex adjectives is explained. The process of lexicalization of complex adjectives in the form of phrasal verbs by becoming substantive as a word is explained. Nevertheless, the lexical meaning types of the adjectives used in the given dialect are presented. It is concluded that adjectives denoting sign, quality, and color are used more often. There are a lot of morphologically and syntactically formed adjectives among them. The two and four-variant suffixes that form adjective are widely used. In addition, the abbreviation of the names of the former villages where the informants, who presented the sentence patterns, lived, is shown in the article.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: dosenti Rüstəmov Əzəmət Murtuza oğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

f.ü.f.d., dos. ESMİRA ALLAHVERDİ qızı QULİYEVA,
f.ü.f.d.DÜRDANƏ ƏSƏD qızı NAĞIYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrası
email adresi: esmiraquliyeva123@gmail.com

QAZI BÜRHANƏDDİNİN "DİVAN"INDA ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Açar sözlər: şəxs əvəzlikləri, səciyyəvi cəhətlər, dialekt və şivələr, semantika, ədəbi dil
Ключевые слова: личные местоимения, характерные признаки, диалекты и диалекты, семантика, литературный язык.
Keywords: personal pronouns, characteristic features, dialects and dialects, semantics, literary language

Qazi Bürhanəddin əsrimizin XIV yüzilliyində yazıb-yaradan görkəmli şairlərdən biri olmuşdur. Onun məşhur "Divan"ı "Kitabi-Dədə Qorqud"dan sonra xalqımızın ikinci möhtəşəm abidəsi sayılır. Bu abidə həm ədəbiyyatımızın, həm dilimizin, həm də digər elm sahələrinin izaha ehtiyacı olan bir çox məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün dəyərli faktlar verir. Məlum olduğu kimi, qədim yazılı abidələrimizin, eləcə də klassik şairlərimizin ədəbi irsini tədqiq etmək, onların dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında (2005) işlənən əvəzliklərin tədqiqi də çox faydalıdır. Apardığımız araşdırmalardan aydın olur ki, şairin "Divan"ında əvəzliklərin bütün məna növləri işlənir və bunlar bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Lakin kiçik bir məqalədə bunların hamısını əhatə etmək mümkün olmadığından burada ancaq şəxs əvəliklərindən danışılır, bunların ədəbi dillə oxşar və fərqli cəhətləri açıqlanır, yeri gəldikcə bunlar başqa yazılı abidələrimizlə, həmçinin dialekt və şivələrimizlə müqayisə edilir.

Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dildə olduğu kimi, Q.Bürhanəddinin "Divan"ında da şəxs əvəzlikləri çox geniş şəkildə işlənir. Lakin bunların bəziləri (məsələn: mən, sən,o) həm formasına, həm də hallanmasına görə bugünkü ədəbi dilimizdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Həm də şairin ədəbi irsi lirik şeirlərdən ibarət olduğu üçün burada ikinci və üçüncü şəxsin cəmini bildirən ***siz və onlar*** şəxs əvəzlikləri az işlənir. "Divan"ın dili üzərində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, ədəbi dilimizdə birinci şəxsin təkini bildirən ***mən*** əvəzliyi burada ***bən*** formasında işlənir və böyük üstünlük təşkil edir. Bu haqda müəyyən təsəvvürə malik olmaq üçün misallara müraciət edək: *Əgər divanə oldum* ***bən*** *onun əqlinə nə nöqsan (s.20);* ***Bən*** *dəxi sayiləm səndən irax (s.507); Bən kəndü canıma yalunuz kəm görürəm (s.611); Getmişəm* ***bən*** *öz-özümdən aparun yarə* ***bəni*** *(s.569); Bəndəsin sən, bəndəyim* ***bən*** *tapuna (s.91);* Biz **bən** formasına aid misalların sayını artıra bilərdik,

ancaq buna lüzum yoxdur. ***Mən*** formasının işlənməsinə gəldikdə isə qeyd etmək istəyirik ki, bna şairin ancaq tuyuqlarında rast gəldik ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: ***Mən*** *anı tartınmayam yara isə (s.6363);* ***Mən*** *anı cəfasıycün yüzləmədüm. Ol* ***məni*** *eşqin içün bingəz yüzlər (s.633). Turıçax qarşunuza* ***mən*** *dilərmən (s.637).* Misallardan göründüyü kimi, I şəxsin təkini bildirmək üçün abidədə daha çox *bən*, qismən də mən forması paralel işlənmişdir. Ədəbi dillə müqayisə və **b<m** əvəzlənməsinə əsasən ilk baxışda elə düşünmək olar ki, bən formasındakı **b və m** səsi ilə əvəzlənmişdir. Laki məsələyə bu cür yanaşmaq təhrifə, düzgün olmayan nəticəyə gətirib çıxarardı. Çünki əvəzliklər üzərində dəyərli tədqiqat aparan bir çox alimlərin göstərdiyi kimi həmin formanın hər ikisi qədim türk dillərində paralel şəkildə işlənmişdir.

H.Mirzəzadə yazır ki, Azərbaycan dili tarixinin qədim və orta dövrlərində yazılmış ədəbi əsərlərin dilində şəxs əvəzliyinin I şəxs şəklində bən forması da işlənmişdir. Şəxs əvəzliyinin bir müddət bu ikiliyin (həm mən, həm də bən formasının işlənməsi – E.Q.) olmasına baxmayaraq mən şəkli danışıq şəklində olduğu üçün sonralar yazıda da həmin formada (mən formasında) sabitlənmişdir (bax:H.Mirzəzadə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası".Bakı, 1990, s.104). Mən əvəzliyinin bən forması M.İslamovun yazdığına görə dialekt və şivələrimizdə çox məhdud şəkildə özünü göstərir (bax:"Türk dilində əvəzlikər".Bakı, 1986, s.10). Şəxs əvəzliyinin I şəxs təkini bildirən bən forması "Kitabi-Dədə Qorqudda", Həsənoğlu, Nizami və Füzulinin əsərlərində müşahidə olunur.

Şəxs əvəzliklərində diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də bən və sən əvəzlikləri bin və sin şəklində işlənməsidir. Lakin bunlara ismin adlıq hallarında deyil, təsirlik, çıxışlıq, qismən də yiyəlik hallarında rast gəlmək olur: məs.***De gözlərini aparalar bəni bindən, Necə ki, bəndə olam, görməzəm səni sindən (***s.533). ***Bini özindən ayru görübən cəfa qılur*** (s.543). ***Ol bindən ayrılursa, canum təndən ayrulur*** (551). ***Ol dilər gizləyə bindən gündüzini*** (s.129***). Ağızundur, nigara söylə yaqut, Ki binüm könülümə ol nigündür*** (s.586). ***Sini məgər ki bula izün ilə dəli könül (s.51).*** Mən/bən və sən şəxs əvəzliklərinin bin və sin formasında işlənməsini, bizcə, ə>i əvəzlənməsi kimi deyil, qıpçaq tipli türk dillərinin təsiri hesab etmək olar. Bu xüsusiyyətə Kişvərinin "Divan"ında müasir tatar (min<sən) dillərində də rast gəlinir.

Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında III şəxsin təkini bildirən ol (<o) şəxs əvəzliyindən başqa hər 3 şəxsin cəmi ədəbi dildə olduğu kimi işlənir. Bu əvəzliklərdə müşahidə edilən fərqli cəhət yalnız onların hallanmasında özünü göstərir. Lakin ol əvəzliyi digər əvəzliklərin hallanmasından bir qədər fərqlənir. Belə ki, ol əvəzliyi hallanarkən l səsini itirir, o saiti a saitinə keçir, əvəzliklə hal şəkilçisi arasında bitişdirici n samiti işlənir: məs.: ***Anun, ana, anı, andan, anda. Anun içün eylədi cədvəli pərgar (s.18); Anun içün ana idrar istərəm (s.23); Mən anı cəfasıyçün yüzləməliyəm (s.633); Ağızun nöqteyi-mövhumun yarun anda güman (s.418); Nə mimac, nə sini göstər andan (s.31); Andan axan seyl əgər uğrarsa taşa (s.50).*** Şəxs

əvəzliklərinin hallanmasında diqqəti cəlb edən maraqlı cəhət daha çox ismin yiyəlik və yönlük hallarında müşahidə olunur. Belə ki, "Divan"da bütün şəxs əvəzlikləri III şəxsin təkini istisna etməklə ədəbi dildən fərqli olaraq birvariantlı -üm (I şəxs tək və cəmdə) , -ün (II şəxs tək və cəmdə) hal şəkilçisi qəbul edib işlənir; məs.: bənüm, bizüm, sənün, sizün. ***Qanu bənüm ilə sənün əhdi-vəfalarun? (s.581); Sənünəm, sənünəm, sənünəm, bənüm ol (s.401); Sənün ilə bizüm ortamuzda raz ola gərək (s.537); Sizün qançarı vardı imnunuz (s.95); Yar bizüm ola sanki olur cahan bizüm (s.39).*** Yiyəlik halda dodaqlanan saitli –üm, -ün şəkilçilərinin işlənməsi Azərbaycan dilinin şərq, qismən də şimal qrupu şivələrində də müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət daha çox Bakı, Quba və Dərbənd dialektlərində özünü göstərir: ***Sənün işün olmasın, özdəri biləllər. Sizün üvləri tikəndə ular kərpic kəsdilər (Quba). Mənüm xalamun arxacı çux qirincdi. Bizüm qunşilər küçüb burdan (Dərbənd) (***M.İslamov. "Türk dilində əvəzliklər" s.28). Şəxs əvəzliklərinin I və II şəxs təki yiyəlik halda işlənərkən ədəbi dildən fərqlənən başqa bir xüsusiyyətə rast gəlinir. Belə ki, həmin əvəzliklər yiyəlik halda işləndikdə hal şəkilçisindəki samit düşür, yiyəlik hal ancaq –i, -ü şəkilçiləri ilə ifadə olunur: ***Şimdi gəl ortaya uş bən sənü, sən bən olalum (s.407); Bu dünyada bənümsən, sənü ol dünyada sənün bən (s.20).*** Yiyəlik halda işlənən şəxs əvəzliklərində hal şəkilçisindəki –m, - p səslərinin düşməsi və yiyəlik halın –i, -ü şəkilçiləri ilə ifadə olunması Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində və Qabasaran, qismən də Zaqatala – Qax şivələrində müşahidə edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunları ancaq mətn daxilində müəyyənləşdirmək mümkün olur. Əks təqdirdə onlar formal cəhətdən təsirlik hala oxşadığı üçün hər iki hal bir-biri ilə qarışdırıla bilər. Məsələn: ***məni//mənü, səni//sənü, bizi//büzü, sizi//süzü. Mənü bağu həmi rubabadu. Bir qulluğum uladu məni. Büzü aralarda ala quyuna qisbənd diyədük. Süzü mallari həmi sir- sir uladu (Dərbənd). Meni yuxuni kim açar. Uni quyin meşədədü (Tabasaran). Seni yol habıdı. Meni balalar gediplər (Qax).*** Şəxs əvəzliklərinin yiyəlik halda –i şəkilçisi ilə işlənməsi tipli türk dillərinə xas olan kamuk və qaraçay/balkar dillərində də müşahidə olunur: meni, seni.

Şəxs əvəzliklərinin hallanmasında müşahidə edilən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də yönlük halda özünü göstərir. Məlum olduğu kimi ədəbi dildə qalın saitli sözlərdən sonra –a, incə saitlə bitən sözlərdən sonra - ə şəkilçisi işlənir. Lakin "Divan"da I və II şəxs əvəzliklərinin yönlük halda mənə, sənə forması ilə yanaşı bana/sana formaları da geniş şəkildə müşahidə edilir, məs.: ***Cəfa atma beni bən bana ulaşma, bəgim (s.62); Ol bana vəslün nəçün qıldı əcəb pəs haram (s.103); Bənəm sərxoş -əsli ayrılmax bana yoxdur (s.376); Bazarumı gərm edəm zarlığ ilə sana (s.27). Bu sözi dedüm sana inanmazsan (s.631). Əhmədəm kim ki bana, sana yaman (s.506).*** I və II şəxsin təkini bildirən mən, sən əvəzliklərinin yönlük halda mana, sana şəklində işlənməsi Azərbaycan dili dialekt və şivələrində ən geniş yayılmış formalarından biridir. Azərbaycan dilinin qərv qrupu dialekt və şüvələri üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyətə "Kitabi-Dədə Qorqud"da ***(Allah təala) sana bir***

oğul vermiş dedilər (s.43). Sənin də içində bir odan varsa degil mana (s.26). Və Nəsimidə də ***Qılmayam səsdə sana, div ilə şeytan demişəm (s.128). Sənsiz gərəkməz künfəkan ey surəti-rəhman mana (s.279)*** rast gəlinir. "Divan"ın dilində bir neçə erdə biz əvəzliyinin yönlük halda ***bizgə*** formasında işlənməsinə də təsadüf edilir: ***Tutmağıl bizgə, ey can, sən dəq dəxi (s.616). Səadət yenə bizgə eyvan olsun (s.636)***

Gözəl bədii üslub və deyimi, ideya və məna tutumuna görə Qazi Bürhanəddin şeiri özündən sonra da bir sıra şairlərin yaradıcılığına nəcib təsir göstərmişdir. Azərbaycan şairlərindən İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Nəbati və başqaları onun bədii üslub və vasitələrindən faydalanmış, məhəbbət və gözəllik ideyalarından ilham almışlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əsədov A. "Qazi Bürhanəddin və folklor" / (fil.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya) / –Bakı, 2010. – s. 104.
2. Kitabi-Dədə Qorqud (əsl və sadələşdirilmiş mətnlər). / tərt. ed. f.e.d., prof., əməkdar elm xadimi S. Əlizadə. nəşrə hazırlayan və redaktoru AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d, professor, əməkdar elm xadimi T. Hacıyev –Bakı: "Öndərı", –2004. – s. 75.
3. Səfərli, Ə.Q. Divan ədəbiyyatı sözlüyü / Ə.Q.Səfərli, redaktorlar, f.e.d., prof. X.Yusifli, f.ü.f.d. G.Səfərli. –Bakı: "Elm və Təhsil", –2015. –. s. 461.
4. Əliyeva, S.E. Qazi Bürhanəddin şeirlərinin dil və üslubunun Nəsimi poeziyasında əksi // Bakı Dövlət Universiteti, Sivas Universiteti "Beynəlxalq Türk dünyası mədəniyyət səfirləri: Nəsimi simpozyumu", Nesimi kitabı, – Sivas: – 25 oktyabr – 2019, s.437-444., 6. Əliyeva, S.E. Qazi Bürhanəddin yaradıcılığının təsəvvüfi ideya qaynaqları və İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına təsiri // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, – 2019. № 4, –s. 26-34

Esmira Quliyeva
Dürdanə Nağıyeva

Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında şəxs əvəzlikləri

Xülasə

Qazi Bürhanəddin əsrimizin XIV yüzilliyində yazıb-yaradan görkəmli şairlərdən biri olmuşdur. Onun məşhur "Divan"ı "Kitabi-Dədə Qorqud"dan sonra xalqımızın ikinci möhtəşəm abidəsi sayılır. Bu abidə həm ədəbiyyatımızın, həm dilimizin, həm də digər elm sahələrinin izaha ehtiyacı olan bir çox məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün dəyərli faktlar verir. Məlum olduğu kimi, qədim yazılı abidələrimizin, eləcə də klassik şairlərimizin ədəbi irsini tədqiq etmək, onların dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında (2005) işlənən əvəzliklərin tədqiqi də çox faydalıdır. Apardığımız araşdırmalardan aydın olur ki, şairin "Divan"ında əvəzliklərin bütün məna növləri işlənir və bunlar bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə

diqqəti cəlb edir. Lakin kiçik bir məqalədə bunların hamısını əhatə etmək mümkün olmadığından burada ancaq şəxs əvəliklərindən danışılır, bunların ədəbi dillə oxşar və fərqli cəhətləri açıqlanır, yeri gəldikcə bunlar başqa yazılı abidələrimizlə, həmçinin dialekt və şivələrimizlə müqayisə edilir.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Q.Bürhanəddinin "Divan"ında da şəxs əvəzlikləri çox geniş şəkildə işlənir. Lakin bunların bəziləri (məsələn: mən, sən,o) həm formasına, həm də hallanmasına görə bugünkü ədəbi dilimizdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Həm də şairin ədəbi irsi lirik şeirlərdən ibarət olduğu üçün burada ikinci və üçüncü şəxsin cəmini bildirən ***siz və onlar*** şəxs əvəzlikləri az işlənir.

Эсмира Гулиева
Дурдана Нагиева

Личные местоимения в «Диване» Гази Бурханеддина

Резюме

Гази Бурханеддин был одним из выдающихся поэтов, писавших и творивших в 14 веке . Его знаменитый «Диван» считается вторым великим памятником нашего народа после «Китаби-Даде Горгуд». Этот памятник дает ценные факты для прояснения многих вопросов, требующих разъяснения в нашей литературе, языке и других областях науки. Как известно, изучение литературного наследия наших древних письменных памятников, а также наших поэтов-классиков, изучение особенностей их языка и стиля имеет большое значение для нашего языкознания. В связи с этим исследование местоимений, используемых в «Диване» Гази Бурханеддина (2005), также весьма полезно. Из наших исследований видно, что в «Диване» поэта используются все виды значений местоимений, и они привлекают внимание рядом характерных моментов. Однако, поскольку охватить их все в небольшой статье невозможно, здесь обсуждаются только личные местоимения, объясняются их сходства и различия с литературным языком, а в соответствующих случаях проводится сравнение с другими нашими письменными памятниками, а также с наши диалекты и наречия.

Как и в литературном языке, в «Диване» Г. Бурханеддина широко используются личные местоимения. Однако некоторые из них (например: я, ты, он) несколько отличаются от нашего сегодня литературного языка как по форме, так и по настроению. Также, поскольку литературное наследие поэта составляют лирические стихотворения, здесь редко употребляются местоимения ты и они, которые обозначают множественное число второго и третьего лица.

Esmira Gulieva
Durdana Nagiyeva

Personal pronouns in "Divan" by Gazi Burhaneddin

Summary

Ghazi Burhaneddin was one of the outstanding poets who wrote and created in the 14th century. His famous "Divan" is considered the second great monument of our nation after "Kitabi-Dade Gorgud". This monument gives valuable facts to clarify many questions that require clarification in our literature, language and other areas of science. As you know, studying the literary heritage of our ancient written monuments, as well as our classic poets, studying the features of their language and style is very important for our linguistics. In this regard, the study of place names used in Gazi Burhanedin's "Divan" (2005) is also very useful. It is clear from our studies that in "Divan" the poet uses all kinds of meaningful pronouns, and they attract attention to a number of characteristic moments. However, since it is impossible to cover them all in a short article, only personal pronouns are discussed here, their similarities and differences with the literary language are explained, and in appropriate cases a comparison is made with our other written monuments, as well as with our dialects and idioms.

As in literary language, in "Divane" G. Burhaneddina is widely used personal pronouns. However, some of them (for example: я, ты, он) are somewhat different from our today's literary language, both in form and mood. Also, since the poet's literary heritage consists of lyrical poems, the pronouns ty and oni, which denote the plural number of the second and third person, are rarely used here.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: f.ü.f.d., dosent L.V.Qocayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏKBƏROVA FLORA
ADİU

İQTİSADİ MƏTNLƏR XÜSUSI MƏTN TİPİ KİMİ

XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi mətnlər dilçilikdə ayrıca xüsusi mətn tipi kimi araşdırılır. İqtisadiyyatın mətnin bir növü kimi nəzərdə tutulması onun təbiətinə müxtəlif yanaşmalara səbəb olur. Məsələn, Braun iddia edir ki, iqtisadi mətnlərin bədii mətnlərə bənzəmədiyini, iqtisadi mətnlərdə fraqmentlər, tamamlanmamış, təxmini və ardıcıl olmayan məlumatlar çoxluq təşkil etdiyini, iqitisadi mətnlərin fraqmentar olduğunu, onun sərhədlərinin aydın olmaması ilə əlaqələndirmiş, iqtisadi mətnləri statik mətnlər belə hesab etməmişdir. Braun iddia edir ki, onlardakı məlumat vaxtaşırı dəyişə bilir deyə bu mətn növü statik mətn növü hesab edilə bilməz,həmçinin iqtisadi mətnlərdə tək bir narratorun olmaması, burada çox-səsli diskurs növündən istifadə olunmasi , mətnin müxtəlif şəxslər tərəfindən icra edilməsi ön plana çıxır.

Digər bir iqtisadçı Hendersonun fikrincə isə iqtisadi diskursda metaforlara müxtəlif şəkildə rast gəlmək olur və bu da iqtisadi diskursun dilçilik elminin bir qolu olduğu fikrini deməyə əsas verir.

Müəllifin məqaləsində çoxlu misallara istinad etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki İqtisadi mətnlər xüsusi mətn tipi kimi hesab olunmalıdır.

Açar sözlər: ritorika, iqtisadi diskurs, eksplisist və implisit ,iqtisadi mətn, məlumat, aspekt, praqmatika

Mədəniyyət və kommunikasiya situasiyasınının mövcud olduğu cəmiyyətdə insanların münasibətlərinin əsasında yaranan, cəmiyyətdə mövcud olan nemətlərin istehsalı, bölgüsü və istehlakı ilə əlaqədar milli iqtisadiyyatın iqtisadi strukturunu müəyyən edə bilən iqtisadi münasibətlərin əsasında yaranan və iqtisadi münasibət zəminində formalaşan yazılı iqtisadi diskursda və yaxud mətndə reallaşan iqtisadi mətnin də olduğunu qeyd etmək lazımdır. Çünki iqtisadi mətnin özünün də leksik və qrammatik kateqoriyaları vardır və onlar vasitəsilə iqtisadi diskursu struktur baxımdan sahmanlayır .

İqtisadi münasibətlərin reallaşması zamanı baş verən və iqtidasi diskurs adlanan danışıq növü təbii ki, tədqiqatdan kənarda qala bilməzdi.

İqtisadçı və iqtisad tarixçisi Donald Makkloski 1980-ci ildən başlayaraq iqtisadi diskurs haqqında tədqiqat aparmağa başlamışdır. Onun "İqtisadi Ritorika" adlı əsəri məşhur hesab olunur. D.Makkloski iqtisadiyyata yeni metodologiya gətirməyə iddialı idi. O iddia edirdi ki, iqtisadçılar öz iqtisadi diskurslarına iki mövqedən yanaşmalıdırlar. Həmin yanaşmanı o iki anlamda izah edirdi: rəsmi və qeyri-rəsmi, eksplisist və implisit (1, s.481-517). Onun iddiasına görə rəsmi, eksplisit

mövqe elmi metodologiyaya modernist istiqaməti gətirir. D.Makkloski yazır: "iqtisadi rəsmi, eksplisit modernizm elmi metodologiyanın biheyviyərizm, operasionalizm və hiposetik-deduktiv modeli hesab oluna bilər" (1, s.484). Onun iddiasına görə iqtisadi diskursun icrası zamanı iqtisadiyyatın qeyri-rəsmi, implisit ritorikasından istifadə edilir. O, bu iddiasını belə əsaslandırır ki, iqtisadçılar öz danışıqlarında daha çox qarışıq terminlərdən istifadə etməyə meyillidirlər. İqtisadçıları yaxşı tanıdığından və onların beynində baş verən daha dəqiqi, beyinlərində əks olunan konseptə bələd olan Makkloski yazır: "Onlar (iqtisadçılar) statistik inferensin müəyyən mərhələsində pozitiv iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğun olaraq bir-biri ilə söhbətə girişirlər". Onların inandıqlarına görə iqtisadiyyatın bu mərhələsi elm üçün vacib şərtdir. İqtisadi metaforun yararlığı elmi iqtisadi diskursu vacib edir" (1, s.482).

Button və Pirs Makkloskinin bu iddialarına müsbət cavab verir və onu dəstəkləyirlər. Onlar da iqtisadi diskursda tarixi presedentlərin münasibliyinə, hakimiyyətin gücünün iqtisadiyyata təsirinə, mənəviyyatın tələblərinə və s. inanırlar (2, s.69-96). Amma Makkloskinin fikirlərinə tənqidi yanaşanlar da oldu. Onlardan Kaldvel və Koatsın adlarını çəkə bilərik (3, s. pp.575-578). Onlar Makkloskinin pozitivizm nəzəriyyəsinin aktiv olmasında onu dəstəkləyirdilər. Onlarin razılaşmadıqları məqam o idi ki, pozitivizmin ekonomik metodologiya ilə eyniləşdirilməsi idi. Digər iqtisadçı Maki Makkloskinin iqtisadiyyatla təbiətin əlaqələndirilməsi məsələsinə münasibət bildirərək yazır ki, iqtisadiyatda təbiətə münasibətin əsas götürülməsinə daha çox iqtisadi diskursun təhlilində hermenevtikya yer vermək lazımdır (4, pp. 23–50.)

Makkloski "İqtisadiyyatın Ritorikası" əsərində iddia edir ki, iqtisadçılar danışıqlarında ritorikaya diqqət yetirməlidir. İqtisadçıların əsas məqsədi öz diskursları ilə onlara qulaq asanları, yaxud onları dinləyənləri inandırmaqdır. O belə qeyd edir ki, iqtisadçıların nitqində riyazı vituozluq, analogiya ilə irəli sürülən arqumentlər, simmetriya və s. olmalıdır .

İqtisadi diskursda ritorikanın əhəmiyyətini Klamer da qeyd edir. Makkloskidən bir qədər fərqli şəkildə. Makkloski iqtisadiyyata aid kitabları nəzərdən keçirir, Klamer isə iqtisadiyyata aid interviyuləri və s. nəzərdən keçirib təhlil edirlər. Hər ikisinin nəticəsi eynidir. İqtisadi nəzəriyyənin əsası empirik nəticə üçün əsas deyil. Klamer yazır: "İqtisadçılar nəinki modellər yaradırlar, yaxud empirik testlər hazırlayırlar. Onlar eyni zamanda da yaxşı iqtisadi modellərin necə olacağını irəli sürür və onu dəstəkləyirlər. Bundan başqa, iqtisadçılar işləri barədə bir-birlərilə müzakirələr edir və işlərinə çox diqqətlə yanaşırlar. İqtisadçılar diskurslarında incəsənətin inandırma metodundan istifadə edirlər. Yuniforma standartlarından və empirik testlərdən kənar bir mühitdə iqtisadçılar mühakimələrə, mülahizələrə əsaslanaraq öz insanları inandırırlar. Bu proses qeyri-rasional proseslərə yol açır. Məsələn, şəxsi şərh üslubuilə, sosial disiplinlə və s. Makkloski və Klamer hər ikisi iqtisadi diskursda iqtisadi müzakirə yolunun əhəmiyyətini vurğulayırlar. Onların bu

yanaşmasında iqtisadi diskursda mülahizələrsiz iqtisadçıların nə etdikləri barədə insanları düşünməyə sövq edən amillər müzakirə olunur. Bu istiqamət Makkloskini inandırmanın bədii tənqidi üsuluna, Klameri isə incəsənətin, həmçinin də ədəbiyyatın inandırma metoduna istiqamətləndirir.

Bununla da onlar Hendersonun təklif etdiyi kimi, iqtisadi diskursda tətbiqi dilçiliyin istiqamətinə yanaşmalarını əks etdirirlər. Tətbiqi dilçilik dilin istifadəsinə müəlliflərin məqsədləri baxımından yanaşır və onların müraciət etdikləri cəmiyyətlərin, təbəqənin oxu praktikasını nəzərə almaqla. Rosenberq iddia edir ki, iqtisadi diskursda koqnitiv tərəfi önə çəkmək lazımdır. O, qeyd edir ki, iqtisadçılar danışıqlarında öz nəzəriyyələrinin modifikasiyasına heç bir yer maraq göstərmirlər və bu da onların nitqini daha az inandırıcı edir. O yazır: "İqtisadi nəzəriyyənin proqnozlaşdırıla bilən uğurunu inkişaf etdirmək üçün psixologiyanı öyrənməkdən imtina edirlər." Rosenberq təklif edir ki, iqtisadi diskurs iqtisadi nəzəriyyənin normativ dispinlinlərdən, yaxud da iqtisadi nəzəriyyəni tətbiqi dilçiliyin bir sahəsi kimi öyrənməyi irəli sürürlər." İnandırmaq məsədilə yazılan yazılarda oxucunun yaxşı anlaması üçün ritorikadan istifadə etmək zəruridir. Makkloski iqtisadi diskursda istifadə oluna bilən və həmçinin də istifadə olunmasına ehtiyac duyulan bir sıra terminlərin siyahısını tutur və onları sıralayır. Məsələn, xarakter (mətnin müəllifinin nəzərdə tutduğu xarakter); nəzər nöqtəsi (şəxsin özünün, yaxud narratorun); üslub (məzmunla sıx bağlı olan); metafor (arqumentlərin quruluşu ilə bağlı olan); ironiya (bir şeyi deyib əksini nəzərdə tutmaq); hekayə və dekonstruksiya. O iddia edir ki, digər elmələr olduğu kimi, iqtisadiyyatda da hər bir kəs dili necə istifadə etməyinə fikir verməlidir.

V. Henderson iqtisadi diskursda metaforların işlədilməsini qabardır. O yazır: "Metaforların istifadəsində əsas cəhət odur ki, o, ötürülüən, yaxud nəzərdə tutulan fikirlərin, yaxud konseptlərin köçürülməsinə imkan yaradır. Metaforlar istifadə etməklə tərəflər fikirləri fərqli şəkildə müqayisə yolu ilə bir-birinə ötürür. Metaforların güclü ifadə üsulu ilə fikirlər oxucuya, yaxud dinləyiciyə lazım olan şəkildə ötürülə bilər. Faydalı metaforlar mənanı genişləndirir və düşüncənin yeni yollarını yaradır. Bu yolla da bəzən metaforlar zamanla dəyişməyə məruz qala bilir". Məsələn, iqtisadi diskursda geniş istifadə olunan *human capital* (insan kapitalı) termini metafor kimi danışığa daxil olmuşdur. Amma terminin danışıqda geniş istifadə olunması, onun istifadəsinə olan tələbat onun metafor kimi işlədilməsini zəiflətmiş və nəhayət ki, artıq metafor kimi deyil, danışıqda işlədilən gündəlik termin kimi qəbul edilir.

V.Braun iqtisadiyyatı mətn kimi nəzərdən keçirdir və iqtisadi diskursda metaforların istifadəsini labüd hesab edir. O da iqtisadi diskusrda inandırma üsulunun vacib olması fikrini dəstəkləyir. Bu da o anlama gəlir ki, müxtəlif sahəyə aid olan mətnlər, o cümlədən də iqtisadi mətnlər müxtəlif şərhlər üçün açıq hesab edilir. İqtisadiyyatın mətnin bir növü kimi nəzərdə tutulması onun təbiətinə müxtəlif yanaşmalara səbəb olur. Məsələn, Braun iddia edir ki, iqtisadi mətnlər bədii mətnlərə

oxşamır. O bunu iqtisadiyyatda aydın olmayan məsələlərin, mülahizərin irəli sürülməsi ilə əlaqədar olduğu ilə əsaslandırır. O qeyd edir ki, iqtisadi mətnlərdə fraqmentlər, tamamlanmamış, təxmini və ardıcıl olmayan məlumatlar çoxluq təşkil edir. O, iqitisadi mətnlərin fraqmentar olduğunu onun sərhədlərinin aydın olmaması ilə əlaqələndirir. Bundan əlavə də, o, qeyd edir ki, iqtisadi mətnlər statik mətnlər də hesab edilmir, çünki onlardakı məlumat vaxtaşırı dəyişə bilir. Braun həmçinin də təklif eidr ki, iqtisadi mətnlərdə tək bir narrator yoxdur, burada çox-səsli diskurs növündən istifadə olunur (5, s. 64–84.)

Çünki burada mətn müxtəlif şəxslər tərəfindən icra edilir. Digər bir iqtisadçı Henderson oxşar olaraq paralel fikir irəli sürür. O yazır ki, iqtisadi diskursda metaforlara müxtəlif şəkildə rast gəlmək olur və bu da iqtisadi diskursun dilçilik elminin bir qolu olduğu fikrini deməyə əsas verir.

FLORA AKBAROVA

SUMMARY

ECONOMIC TEXTS AS A SPECIAL TEXT TYPE

Economic texts in the article as a separate special text type in linguistics is being investigated. Considering economics as a type of text leads to different approaches to its nature. For example, Brown claims that economic texts are not similar to literary texts, fragments, incomplete, approximate and inconsistent information are abundant in economic texts. Brown claims that this type of text cannot be considered a static type of text because the information in them can change from time to time, as well as the absence of a single narrator in economic texts, the use of a multi-voice discourse type, and the execution of the text by different people come to the fore.

According to another economist, Henderson, metaphors can be found in economic discourse in different ways, and this gives reason to say that economic discourse is a branch of linguistic science. In the author's article, he cited many examples and came to the conclusion that Economic texts should be considered as a special type of text.

Key words:rhetoric, economic discourse, explicit and implicit economic text, information, aspect, pragmatics

ФЛОРА АКБАРОВА

РЕЗЮМЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕКСТЫ КАК ОСОБЫЙ ТИП ТЕКСТОВ

Экономические тексты в статье как отдельный специальный тип текста в языкознании исследуется. Рассмотрение экономики как типа текста приводит к различным подходам к ее природе. Например, Браун утверждает, что

экономические тексты не похожи на художественные тексты, в экономических текстах в изобилии фрагменты, неполная, приблизительная и непоследовательная информация. Браун утверждает, что этот тип текста нельзя считать статичным типом текста, поскольку информация в них может время от времени меняться, а также отсутствие единого повествователя в экономических текстах, использование многоголосного дискурсивного типа, и исполнение текста разными людьми выходит на первый план.

По мнению другого экономиста Хендерсона, метафоры можно встретить в экономическом дискурсе по-разному, и это дает основание говорить, что экономический дискурс является отраслью лингвистической науки. В статье автора он привел множество примеров и пришел к выводу, что экономические тексты следует рассматривать как особый тип текстов.

Ключевые слова: риторика, экономичны дискурс, явный и неявный, экономичный текст, информация, аспект, прагматика.

ƏDƏBİYYAT

1. McCloskey D.N. The Rhetoric of Economics. University of Wisconsin Press, Journal of Economic Literature Vol. XXI, 1983, pp.481-517.

2. Button K.J. “Contestability in the UK bus industry, experience goods and economies of experience”, John S.Dodgson and Nevilli Topham (eds.), Bus Deregulation and Privatisation: An Industrial Perspective Journal. Aldershop, UK: Avebury, 1988, pp. 69-96.

3. Bruce J. Caldwell and A. W. Coats, The Rhetoric of Economics: Comment, Journal of Economic Literature, 1984, Vol 22, pp.575-578

4. Gerrard J.Bill. The Economics of Rationality, 1993, London: Routledge, p.224; Mäki, U. ‘Two Philosophies of the Rhetoric of Economics’, in Henderson, Dudley-Evans and Backhouse ,1993, pp. 23–50.

5.Brown, V. ‘Decanonizing discourses: textual analysis and the history of economic thought’, in Henderson, Dudley-Evans and Backhouse. London, Routledge, 1993, pp. 64–84.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Kərimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİDAN ƏHMƏDLİ
ADPU

RABİTƏLİ NİTQİN AYRI-AYRI CÜMLƏ VƏ ABZASLARI ARASINDAKI MƏNA ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONLARIN İFADƏ FORMALARI

Açar sözlər: rabitəli nitq, potensial ifadə tərzi, qrammatik cəhət, nitqin simvolu, şifahi nitq, qeyri-ədəbi dil, lüğət ehtiyatı, nitq elementləri, uşaq nitqi, tele-kommunikasiya

Ключевые слова: коммуникативная речь, потенциальный стиль выражения, грамматический аспект, речевой знак, устная речь, нелитературный язык, лексика, речевые элементы, детская речь, телекоммуникация

Key words: communicative speech, potential expression style, grammatical aspect, speech symbol, oral speech, non-literary language, vocabulary, speech elements, children's speech, telecommunication

Şagirdlərdə nitqi inkişaf etdirmək, onları nitq vərdişlərinə yiyələndirmək işində ictimai həyatda mövcud olan obyektiv təsir platformaları ilə yanaşı, bir sıra mədəni və mənəvi mühitin də xüsusi rolu vardır. Bu təsir rıçaqlarının faydasını daha aydın dərk etmək üçün mənəvi mühitin ardıcıl təsnifatını vermək məqsədəuyğundur:

1) Ailə mənəvi mühiti
2) Məktəbəqədər mənəvi mühiti
3) İbtidai təhsil mənəvi mühiti
4) Orta təhsil mənəvi mühiti
5) Ali təhsil mənəvi mühiti

Bunların hər birinin nitqin inkişafında öz təsir imkanları vardır. Təsnifatda ilk diqqəti cəlb edən ailə mənəvi mühitdir. Bu da təbiidir, çünki insan ilk tərbiyəni vəhdət şəkildə dünyaya göz açdığı ailədə qazanır.

Nitqin ən birinci simvolları da məhz ailə tərəfindən ifadə edilir. İlk sözlərin hecalara ayrılmış forması və uşaq duyumuna uyğunlaşdırılmış incə intonasiyası da ailə də tələffüz edilir. “Müəyyən yaş dövründə kiçik yaşlı uşaqların nitqində işlənən sözlər dilçilikdə şərti olaraq uşaq sözləri adlandırılır. Böyüklərlə ünsiyyət prosesində kiçik yaşlı uşaqlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün müəyyən səsləri birlikdə işlədərək, əşya və hadisə haqqında xəbər verir, onların adını çəkmək istəyirlər. Uşaq nitqində işlənən sözlər ilk zaman yamsılamağa əsaslanır. Məsələn, cız (od., kibrit), pəpə (çörək)”, pxı (pis), nəm-nəm (yemək) və s. [5,s. 582]

Verilən bölgünün ikincisinin və digərlərinin ailədə bünövrəsi qoyulan nitqi inkişaf və təkmilləşdirməkdə mühüm rolu danılmazdır. Ümumiyyətlə, bütün tədris ocaqları potensial tərzdə nitqin inkişafına əvəzsiz töhfədir. Ailədə ünsiyyət

birmənalı, heç bir əlavə vasitələr olmadan, yalnız ehtiyac olduğu təqdirdə kommunikativ əlaqələr əsasında formalaşır. Təhsil sahəsində isə müxtəlif tədris üsul və metodlarının köməyi ilə yaranır. Əlavə təlim texnologiyaları nitqi nəinki inkişaf etdirir, həmçinin rabitəli formaya salır.

M.Ə.Sabir məktəbin cəmiyyət həyatının inkişafındakı əhəmiyyətini aşağıdakı şeirində açıq şəkildə göstərir:

Məktəbdə var şərafət,
Dəftərdə var lətafət.
Cari olur qələmdən
Şirin-şirin hekayət.

Aparılan müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, uşaq nitqinin inkişaf etdirilməsində uşaq şeirinin çox böyük faydası vardır.

"Müasir dövrdə uşaq şeirinin tematikası daha da zənginləşmiş, bu şeirlərdə ictimai-siyasi motivlərin nisbəti artmışdır. Sülh haqqında, Vətən haqqında, dostluq, təbiət və əmək mövzularında yazılmış şeirlər uşaqların müvafiq sahələrdə söz diapazonunun genişlənməsinə xeyli kömək edir" [2,s. 4]

Nitqin inkişaf etdirilməsində səmərəli fəaliyyəti ilə seçilən mənəvi mühitlər mahiyyətcə iki cür təsnif edilir:

1. Mikromənəvi mühit
2. Makromənəvi mühit

Birinciyə alə mənəvi mühiti, ikinciyə isə ictimai mənəvi mühitləri (tədris müəssisələri) daxildir. Nitqin təşəkkülü mərhələsi və təməlinin qoyulduğu dövr mikromənəvi mühitdə baş verir. Bünövrəsi qoyulan ünsiyyətin inkişafı və təkmilləşməsi prosesinin canlandığı period ictimai mənəvi mühitlə bağlıdır. Tədris müəssisələri fəaliyyət dairəsi baxımdan ictimai xarakter daşıyır. Bu cür təsiredicilik qabiliyyətinə əsasən də təhsil ocaqları ictimai əsaslı mənəvi mühit adlandırılır.

Nitq elementlərinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi prosesində mədəni müəssisələr də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunları da iki şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1) Mətbuat
2) Mədəniyyət müəssisələri

Bunların hər birini obyekt sahələr cəhətdən kiçik – mikro növlərə ayırmaq olar: Birinci, mətbuat orqanları – a) qəzet, b) jurnal, c) radio, d) televiziya, internet resursları, tele-kommunikasiyalar və s. İkinci mədəniyyət müəssisələri – a) kino, b) klublar, c) teatr və s.

Milli adət-ənənələr və bayramlarımızla əlaqədar olan tədbir, eləcə də digər analoji situativ məqamları da nitqi inkişaf etdirən kommunikativ şəraitlərə əlavə etmək olar. Şagirdlərin təhsil aldıqları tədris müəssisələrinin ictimai həyatında keçirilən tədbirlərin iştirakçısı olmaq onların ünsiyyət əlaqlərinin genişlənməsi və inkişafında faydası olduqca böyükdür.

Yuxarıda, təsnifini verdiyimiz mənəvi və mədəni mühitlərin şagirdlərin nitqinin inkişafındakı rolu, onların başqa didaktik konsepsiyalarının komponenti hesab edilir. Ümumiyyətlə, nəzərə alsaq ki, hər bir şagirdin (geniş mənada insanın) nitq mədəniyyəti onun ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ümumi dünyagörüşün, həyata baxışının dəyişməsində, söz ehtiyatlarının zənginləşməsində həmin mənəvi məqamların rolu danılmazdır. Bu situativ məkan və şəraitlər yalnız nitqin inkişaf etdirilməsində deyil, şagirdlərin ümumən ana dilinin sirlərinə bələd olmasınada da mühüm əhəmiyyəti vardır.

Buraya qədər haqqında danışdıqlarımız nitqi inkişaf etdirmənin reallaşmasında vasitə olan mənəvi-mədəni şəraitlər idi. Lakin unutmamalıyıq ki, nitqin inkişafı yalnız bununla məhdudlaşmır. Qeyd etdiyimiz mənəvi-mədəni mühitin doğurduğu imkanların sayəsində nitqi məzmunca gerçəkləşdirən əsas linqvistik vahidlərdir .Bu tətbiqi prosesin icrası, həyata keçirilməsi işində bir neçə məsələni həll etmək vacibdir: a) Şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək istiqamətində bəzi mühüm problemləri şagirdlərin yaş və anlaq səviyyələrinə müvafiq yerinə yetirmək; b) Şifahi nitqini fikrin səlis, aydın ifadə edilə biləcək səviyyədə təkmilləşdirilməsini təşkil etmək; c) Şagidrləri rabitəli nitq vərdişlərinə yiyələndirmək yönündə lazımi tədris metod və üsullardan istifadə etmək və s.

"Şifahi nitq elə başlıca vasitədir ki, bununla şagirdlərə bir tərəfdən dil vərdişləri aşılanır, digər tərəfdən də qazanılmış vərdişlər möhkəmləndirilir .Öyrənilmiş sözlərin fəal söz ehtiyatına daxil olmasında və onlardan səmərəli istifadə bacarığının aşılanmasında şifahi nitqin rolu böyükdür" [4,s. 66]

Rabitəli nitqin formalaşdırılmasının yolu şagirdlərin şifahi nitqə - canlı danışığa yiyələnməsi vərdişindən keçir. Bu da, təbiidir, əvvəl danışıq – şifahi nitq sonra rabitəli nitq gəlir. Şagird təfəkküründə nitqin inkiaşfetmə mexanzmi ilkin mərhələdə bu cür xətt üzrə mövcud olur:

Canlı danışıq →şifahi nitq→rabitəli nitq

Ümumxalq dilinin bir qolunu təşkil edən canlı danışıq dili ilə şifahi nitq arasında müəyyən işlərin görülməsinə ehtiyac duyulur. Canlı danışıq şifahi nitqin ilkin formasıdır. Bu ünsiyyət forması normativ nitq səviyyəsində fəaliyyət göstərmir, forma və məzmunca qeyri-mütəşəkkildir. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, nitqə məxsus (ünsiyyətlə əlaqəli) ilk məfhumlar şifahi kommunikasiya vasitəsilə dərk olunur.

İnsan danışığının cəmi olan nitq məlumdur ki, öncə şifahi şəkildə təzahür edir. Tədris prosesində şagirdlərə verilən təlimdə şifahi nitq iki mühüm vəzifənin icrasına xidmət edir:

1. Prosesin başlanğıcında şagirdlər şifahi nitqə aid yeni vərdşlər qazanırlar. Ünsiyyətin inkişafına doğru zəmin hazırlanır. Duymadıqları anlayışları məhz bu tədirs prosesində əldə edən şagirdlər bir növ özlərini fəal ünsiyyətə hazırlayırlar.

2. Şagirdlərin nitqinin inkişafında şifahi nitqin yerinə yetirdiyi vəzifələrdən biri də şagirdlərdə səlis, rəvan və aydın nitq vərdişlərini formalaşdırmaq, onları fəal

ünsiyyətə cəlb etməkdir .Bir növ, şifahi nitq vasitəsilə şagirdlər özlərini sərbəst ünsiyyətə sövq edirlər.

Beləliklə, demək mümkündür ki, rabitəli nitq şifahi nitqin səliqəyə salınmış məzmun və formaca məntiqi vəhdətdə təqdim edilən şəklidir. Qeyd etdiyimiz kimi, şifahi nitqdə tam formalaşmamış, qeyri-müvafiq struktura malik danışıq elementlərinə az da olsa, rast gəlinir. Nitqin xüsusi forması sayılan rabitəli nitqdə isə vəziyyət tamam başqa cürdür. Belə ki, rabitəli nitqdə məzmun nəinki məntiqi mühakimə və əsaslara müvafiq gəlir, eyni zamanda məzmunun struktur formaları olan cümlələr komponentlərindəki söz və söz birləşmələrinin əlaqələnməsi cəhətdən də düzgün qurulur.

Rabitəli nitqdə nəinki məzmununun ifadə vasitələri olan cümlələr qrammatik cəhətdən düzgün və ardıcıldır, həmçinin burada konkret zaman daxilində baş verən hadisələr də xronoloji- tarixi və məzmun etibarilə biri-digərini tamamlamalıdır. Şagirdlərin fikirlərini səlis, rəvan, axıcı, ardıcıl və lakonik ifadə etməsi vərdişlərinə yiyələnməsi, mövqelərini sərbəst bildirmək bacarığının formalaşması rabitəli nitqin inkişafının təzahürü olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu cür inkişaf perspektivləri rabitəli nitqin forma və məzmunca dialektik vəhdətdə olması ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, forma ilə məzmunun dilçiliyin bütün aspektlərində vəhdət təşkil etməsi anlaşılandır. Bu iki kateqoriyanı bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə düşünmək məntiqsizdir. Çünki hər bir məzmununun özünə müvafiq struktur tələb etməsi artıq aksiom olaraq qəbul edilir.

Rabitəli nitqin səciyyəvi əlamətlərindən biri və başlıcası onun komponenti olan hər bir məzmununun müvafiq strukturla ifadə edilməsidir. Başqa sözlə desək, rabitəli nitqin mətnini təşkil edən cümlələr məzmununun həcmi, əhatə dairəsi, aktuallıq dərəcəsi və s. meyarlara ekvivalent quruluşla vəhdətdə təzahür etməsidir.

Rabitəli nitqin məzmunu aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir:

- Nitqin məzmununu təşkil edən materiallar məntiqi ardıcıllığa uyğun ifadə edilməlidir;
- Məzmun dolğun və səlis olmalıdır;
- Materialın tərkibi olan hadisələr bir-birini məzmun ardıcıllığı ilə tamamlamalıdır;
- Məzmunun struktur ifadəsinin təzahürü olan cümlələr:

a) Leksik baxımdan zəngin olan sözlərlə daha çox təşkil edilməli;

b) Hər bir sonrakı cümlələr özlərindən əvvəlki cümlələrlə məna və sintaktik cəhətdən bağlı olmalı;

c) İfadə formaları cəhətdən üslubca düzgün qurulmalı

- Abzaslararası məna əlaqələri məntiqi ardıcıllığı üzərindən bir-birini məzmunca təqib etməlidir;
- Danışılacaq hadisə məzmun etibarilə sərbəst ifadə edilməlidir;

“Məlumdur ki, lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olsa da, öz-özlüyündə hələ o, nitq demək deyildir. Sözlər lüğəvi və qrammatik məna əsasında cümlələrdə birləşərək ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Cümlə fikri ifadə etməyin, başqasına çatdırmağın əsas vahididir” [1,s. 32]

Nitq qrammatik və üslubi cəhətdən söz sırası qanunlarına müvafiq təşkil edildikdə onun anlaşılması və dərki daha asan olur. Mətnin struktur cəhətini təşkil edən cümlələr ifadə ediləcək söhbətin konkret çatdırılması, ötürüləcək informasiyanın dəqiq olması işinin qüsursuz icrasında leksik mənası baxımdan zəngin, müsahibə aydın və asan çatdırılması üçün qeyd etdiklərimizlə yanaşı, cümlələrin xəbərlərinin ifadəsi də vacib rol oynayır. Bunun üçün nitq hissələrinin morfoloji ifadə vasitəsi və sintaktik əlaqə qanunlarını şagirdlərə izah etmək, onları bu praktik nitq vərdişlərinə yiyələndirmək tədrisi metodikanın gərəkli və mütləq şərtlərindən sayılır.

Ədəbiyyat

1.Abbasov, Ə. Nitqin inkişafı /Ə.Abbasov-, Bakı: ADNSU-nun mətbəəsi-, 2017-, 148 s.
2.Adilov, M. Uşaq və şeir/ M.Adilov , V.Mərdanov-, Bakı: Elm, – 2019,- 240 s.
3.Adilov, M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası/M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva-, Bakı: Elm və təhsil-, 2019-, 303 s.
4.Bayramov, İ.Q. Rus məktəblərində Azərbaycan dili üzrə nitq inkişafı metodikası/İ.Q.Bayramov,- Bakı: Maarif-, 1988,- 248 s.
5.Qurbanov ,A. Ümumi dilçilik (II cild), /A.Qurbanov-, Bakı: Elm və təhsil-, 2011,- 582 s.

Əhmədli Fidan

XÜLASƏ

Rabitəli nitqin ayrı-ayrı cümlə və abzasları arasındakı məna əlaqələri və onların ifadə formaları

Şagirdlərdə nitqi inkişaf etdirmək, onları nitq vərdişlərinə yiyələndirmək işində mədəni və mənəvi mühitin xüsusi rolu vardır. Bu təsir rıçaqlarının faydasını daha aydın dərk etmək üçün mənəvi mühitin təsnifini vermək və onların hər birini ayrılıqda şərh etmək məqsədəuyğundur. Nitqin inkişafında ilk rolu olan ailə-mənəvi mühitidir. Bu da təbiidir. İnsan (uşaq) ilk ünsiyyət simvolu və tərbiyəsini ailədə alır.

Aparılan müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, uşaq (şagird) nitqinin inkişafında uşaq şeirinin çox böyük faydası vardır.Nitqin inkişaf etdirilməsində səmərəli fəaliyyəti ilə seçilən mənəvi mühitlər iki cür olur: 1. Mikromənəvi mühit; 2) makromənəvi mühit. Birinciyə ailə mənəvi mühiti, ikinciyə ictimai xarakterli mənəvi mühitlər (tədirs müəssələri) daxildir.

Nitq elementlərinin formalaşdırılması və təkmilləşdiriləmsi prosesində mədəni müəssisələr də böyük əhəmiyyətə malikdir.Bunları da iki şəkildə təsnif etmək mümkündür: 1) Mətbuat; 2) Mədəniyyət müəssisələri.

Nitq qrammatik və üslubi cəhətdən düzgün qurulduqda onun anlaşılması daha asan olur. Nitqin müsahibə anlaşıqlı çatdırılması işində cümlə və abzaslararası əlaqəni dəqiqləşdirən ifadə formaları da mühüm əhəmiyyət daşıyır.Rabitəli nitqin ifadə formalarına daxildir: a) struktur ifadə formaları,b)söz-xəbər vasitəsilə ifadə formaları,c)qrammatik şəkilçilər vasitəsilə ifadə formaları.

Ахмедли Фидан

Смысловые отношения между отдельными предложениями и абзацами коммуникативной речи и формы их выражения

Культурно-духовная среда имеет особую роль в развитии речи учащихся и обучении их речевым навыкам. Чтобы яснее понять преимущества этих рычагов, уместно классифицировать духовную среду и интерпретировать каждый из них в отдельности. Именно семейно-духовная среда играет первую роль в развитии речи. Это тоже естественно. Человек (ребенок) получает первый символ общения и воспитания в семье.

Проведенные наблюдения и исследования показывают, что детская поэзия очень полезна в развитии речи детей (учеников).Выделяют два типа духовных сред, отличающихся своей эффективной деятельностью в развитии речи: 1. Микродуховная среда; 2) макродуховная среда. К первому относится семейная духовная среда, ко второму - социальная духовная среда (образовательные учреждения).

Большое значение в процессе формирования и совершенствования элементов речи имеют также учреждения культуры, которые можно классифицировать двояко: 1) пресса; 2) учреждения культуры.

Когда речь грамматически и стилистически верна, ее легче понять. Формы выражения, уточняющие отношения между предложениями и абзацами, также имеют значение в разговорной доходчивой постановке речи.К формам выражения коммуникативной речи относятся: а) структурные формы выражения, б) формы выражения через слово-сообщение, в) формы выражения через грамматические суффиксы.

Ahmadli Fidan

Meaning relationships between separate sentences and paragraphs of the communicative speech and their forms of expression

The cultural and spiritual environment has a special role in developing students' speech and teaching them speech habits. In order to understand more clearly the benefits of these levers, it is appropriate to classify the spiritual environment and interpret each of them separately. It is the family-spiritual environment that plays the first role in the development of speech. This is also natural. A person (child) receives the first symbol of communication and upbringing in the family.

The conducted observations and studies show that children's poetry is very useful in the development of children's (pupil's) speech. There are two types of spiritual environments that are distinguished by their effective activity in the development of speech: 1. Micro-spiritual environment; 2) macro-spiritual environment. The first includes the family spiritual environment, and the second includes social spiritual environments (educational institutions).

Cultural institutions are also of great importance in the process of formation and improvement of speech elements. They can be classified in two ways: 1) Press; 2) Cultural institutions.

When speech is grammatically and stylistically correct, it is easier to understand. The forms of expression that clarify the relationship between sentences and paragraphs are also important in the interview intelligible delivery of speech. The forms of expression of communicative speech include: a) structural forms of expression, b) forms of expression through word-message, c) forms of expression through grammatical suffixes.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: f.ü.f.d., dosent Ədalət Abbasov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АБДУЛЛАЕВА ГЮНАЙ ИЛЬЯС ГЫЗЫ
БГУ
г. Баку, ул. З. Халилов 23
gunay.abdullaeva.93@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ КОНЦЕПТА «ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ» В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ РУССКОГО И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА.

Аннотация

В данной статье в первую очередь дано определение понятия «паремия». Паремиология- одна из распространённых единиц в лингвистике. Главная задача паремиологии состоит в обобщении и классификации всего паремиологического фонда. Приведены цитаты известных русских и французских лингвистов о паремии, о его видах и роли в языке. В статье широко рассмотрены понятия «пословица» и «поговорка», как разновидности паремии. Также проведён лингво-культурологический анализ русских и французских паремий. В данной статье, на материале паремиологических единиц, рассмотрены концепты «Жизнь» и «Смерть». Эти концепты анализированы на примере пословиц, поговорок русского и французского языка. Выбор концептов «жизнь» и «смерть» обусловлен тем, что это одни из базовых понятий для языковой картины мира. Эти понятия важны для человека независимо от его этнической принадлежности, религиозных взглядов, жизненной позиции, социального статуса, возраста, пола, рода занятий и т.д. Кроме того, несмотря на свою противопоставленность, концепты «жизнь» и «смерть» тесно взаимосвязаны, так как понятия, содержащиеся в них, зачастую вытекают одно из другого. Каждый концепт рассмотрен в «широком» и «узком» значении.

В статье представлен семантические признаки указанных концептов. Анализ концептов «Жизнь» и «Смерть» осуществлён на примерах, взятых из русского и французского языка, они относятся как к древнему, так и к современному языкознанию. Так же была проведена работа со словарями, где отражены паремиологические единицы языка. В статье приведены наглядные образцы пословиц, поговорок и афоризмов данных языков, и дан их семантический анализ.

Ключевые слова: *концепт, жизнь, смерть, сравнение, паремия,* пословица, поговорка.

Базовые эмоции человека репрезентируются **паремиями.** Пословицы и пословицы представляют собой короткие фольклорные тексты, состоящие из одного высказывания, имеющего структуру простого или сложного

предложения. Пословицы отличаются от других фольклорных текстов не только тем, что они обладают устойчивостью словарного состава и грамматической структуры, но и тем, что, становясь частью контекста, они полностью сохраняются как устойчивые образования, занимающие грамматически независимое положение во фразе. Пословицы, восходят к более древним формам народного творчества. Их можно сравнить с летописями, фиксирующими житейские наблюдения и житейскую мудрость прошлых веков. По мнению В.Н. Телия, «пословицы — это по традиции передаваемые из поколения в поколение языковые выражения, отражающие веками сформировавшуюся обыденную культуру, в которой в сентенционной форме отражены все категории и установки этой жизненной философии народа - носителя языка». [14; с.243]

Слово "паремиология" произошло от греческого слова паремия- «paroimia», что обозначает-притча, изречение, отрывок из библии. Существует несколько определений понятия «паремия», в которых выдвигаются различные основания для их классификации.

В современном русском языке слово паремия имеет два основных значения и два варианта прочтения: паремия – в богословской литературе это элемент богослужения или отрывок из Священного писания. Основным первоисточником паремий является Ветхий Завет.

В филологии паремию определяют, как устойчивое высказывание, которое характеризуется краткостью, утилитарностью применения, дидактическим смыслом, то есть является своеобразным поучениями способностью придавать образность речи. [12; с.27]

Словарь «Cordial» указывает на лингвистическое употребление данного понятия: «parémie est un énoncé plein, comme unproverbe, un axiome, un adage»- паремия –законченное высказывание в виде пословицы, аксиомы, древнего устойчивого выражения. [1; с.4]

В древнегреческо-русском словаре И.Х. Дворецкого, паремия имеет два основных значения: поговорка, пословица и притча (Дворецкий 1958). Тогда как древнегреческо-французский словарь Анатоля Байи даёт одно значение –le proverbe –пословица. [4; с.24]

Лингво-культурологический анализ русских и французских паремий мы осуществляем посредством применения методики интерпретации, которая позволяет выделить те или иные признаки концептов базовых эмоций и сделать выводы лингво-культурологической значимости. Например, в русском паремиологическом фонде достаточно широко представлены пословицы с семантикой жизни и смерти.

Прежде чем перейти к более детальному рассмотрению пословиц и поговорок, необходимо определить термины пословицы и поговорки.

Большой энциклопедический словарь даёт следующее определение термину пословица и поговорка: «Пословица-это жанр фольклора, афористически сжатое, образное, грамматически и логически законченное изречение с поучительным смыслом в ритмически организованной форме». «Поговорка - образное выражение, оборот речи, метко определяющий какое-либо явление жизни; в отличие от пословицы лишена обобщающего поучительного смысла» [6; с.43]. Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова даёт следующие определения: «Пословица-краткое народное изречение с назидательным смыслом, народный афоризм». «Поговорка - краткое устойчивое выражение, преимущественно образное, не составляющее, в отличие от пословицы, законченного высказывания». [10; с.560]

Во французско-русском фразеологическом словаре даётся следующее определение пословицы: «Пословица -устойчивое в языке и воспроизводимое в речи анонимное обобщающее изречение, часть элементов которого наделена переносным значением и которое пригодно к использованию в дидактических целях. Поговорки, по мнению В.Г. Гака - это литературно-разговорные, обиходно - разговорные и просто речные устойчивые фразы, передающие только частный смысл. А значит, они не содержат обобщений о закономерных связях действительности, как пословицы, и применимы лишь к единичным, конкретным ситуациям, например: *C'est trop fort!-Это уже чересчур!; C'est a mourir de rire! -Ну, это курам на смех!* По замечанию исследователя, пословицы и поговорки обладают устойчивостью словарного состава и грамматической структуры, становясь частью контекста, они полностью сохраняются как устойчивые образования, и занимают грамматически независимое положение во фразе. В.Г. Гак, также считает, что пословица является не только единицей языка и речи, но и отражают культуру и менталитет народа-носителя. [7; с.241]

Пословицы дают положительную или отрицательную оценку поведения, поступка или ситуации. Их частое употребление в устной и письменной речи объясняется, тем, что они придают ей особый колорит, делают более образной и выразительной. Пословицы и поговорки обладают эмоциональной и стилистической окраской, благодаря чему они совершенствуют коммуникативную функцию языка. В народной речи к пословицам близки поговорки.

Многие русские пословицы с семантикой жизни и смерти носят назидательный, дидактический характер: *«Бесцельная жизнь, что медленная смерть»; «Жизнь короткая, да слава долгая»; «Лучше смерть славная, чем жизнь позорная»; «Жизнь дана на добрые дела».*

Данная тема рассмотрена и во французском паремиологическом фонде: *«C'est la vie.» (Такова жизнь.); «Il faut manger pour vivre, et non pas vivre pour manger. » (Нужно есть, чтобы жить, но не жить, чтобы есть.); «Qui vivra*

verra.» (Поживём — увидим.); «De mauvaise vie mauvaise fin.» (Жил грешно и умер смешно.»

Выбор концептов «жизнь» и «смерть» обусловлен тем, что это одни из базовых понятий для языковой картины мира, так как заключенные в них понятия являются ключевыми для сознания каждого человека в отдельности, независимо от его этнической принадлежности, религиозных взглядов, жизненной позиции, социального статуса, возраста, пола, рода занятий и т.д. Кроме того, несмотря на свою противопоставленность, концепты «жизнь» и «смерть» тесно взаимосвязаны, так как понятия, содержащиеся в них, зачастую вытекают одно из другого.

На сегодняшний день в лингвистике существует множество определений концепта. По мнению А.Соломоника, концепт – «это абстрактное научное понятие, созданное на базе конкретного житейского понятия». [12; с.167].

С целью изучения концептов ***«жизнь»*** и ***«смерть»*** для выявления его роли в русской культуре обратимся к языковому материалу, представленному в книгах В.И. Даля «Пословицы русского народа» (1957), И.И. Иллюстрова «Сборник российских пословиц и поговорок» (1904), В.В. Волиной «Пословицы, поговорки, ребусы» (1998), В.П. Жукова «Словарь русских пословиц и поговорок» (2000), В.Д. Сысоева и В.Г. Челок «Пословицы и поговорки» (2008).

Сначала рассмотрим структуру концепта «жизнь», репрезентированного в русских пословицах и поговорках. Ядром концепта, вслед за В.А. Масловой, З.Д. Поповой и И.А. Стерниным, мы будем считать лексему «жизнь» и семантические признаки, отраженные в ее словарных дефинициях. Изучив словарные статьи, посвящённые лексеме «жизнь», мы определили словарные признаки концепта «жизнь». К ним относятся ‘форма существования материи’, ‘жизнь как срок’, ‘деятельность’, ‘реальность’.

Из признаков, выделенных нами в ходе работы, наиболее частотными, и, следовательно, наиболее приближенным к ядру концепта «жизнь», в русских паремиях оказывается семантический признак ‘жизненные ценности, советы, как лучше прожить жизнь’. В этой группе слова с семантикой жизни употребляются чаще всего в повелительном наклонении. Например: ***живи*** *просто – доживешь до ста лет;* ***живи*** *тихо – не увидишь лиха* (в данных примерах спокойная и долгая жизнь связана с незаметным, тихим поведением); *для кого труд – радость, для того* ***жизнь*** *– счастье;* ***живи*** *всем своим умом да своим горбом* (в этих пословицах отмечается необходимость тру-да для благополучной жизни).

Ближнюю периферию концепта «жизнь» образуют несколько семантических признаков:

- ‘характеристика образа жизни’: *какая **жизнь**, такие и песни; каково **живется**, таково и спится;*

- ‘жизнь как нечто негативное, тяж-кое’: ***жилось** – заломилось, худобью в мир пустилось; **жизнь прожить** – не поле перейти; без дела **жить** – только небо коптить;*

- ‘жизнь, связанная с материальными ценностями’. Она из них – простая констатация факта, не содержит никакой оценки: жить на широкую ногу. Другая – оценочная: подчеркивается ценность материального благосостояния, его необходимость для хорошей жизни: *о чем тому тужить, кому есть, чем **жить***;

- ‘жизнь как нечто позитивное’: *не в гору **живётся**, а под гору* (данная пословица говорит о том, что человеку лучше живется не в первой половине жизни, в молодости, когда много дел, забот, а в зрелом возрасте, когда достижения юности дают плоды, и жизнь идет «по накатанной»); ***жили** – не тужили; **жизнь** дана на добрые дела.*

На дальней периферии концепта «жизнь» в русских пословицах и поговорках разместился наименее частотный семантический признак ‘образ жизни как репутация’: ***жизнь** измеряется не годами, а делами; где **жить**, там и слыть; как **проживешь**, так и прослывешь.* Последние две пословицы состоят из однокоренных слов, однако в первом контексте понятие репутации ограничено пространственными рамками, т.е., возможно, при перемене места жительства есть шанс создания новой репутации.

Видим, что в центре народных представлений о жизни стоят ценности духовного плана, в то время как материальные оказываются отодвинутыми на второй план. Кроме того, второстепенными являются и эмоциональные оценки жизни, как негативная, так и позитивная.

Определим структуру концепта «смерть», исходя из данных анализа русских паремий. Ядром считается лексема, дающая имя концепту, и признаки концепта, зафиксированные в словарях. Рассмотрев толкование лексемы «смерть» в различных лексикографических изданиях, мы пришли к выводу, что в словарных дефинициях реализуются такие признаки концепта «смерть», как ‘прекращение существования’ и ‘высшая степень чего-либо’.

Таким образом, в данном случае ядро концепта образует словарный признак ‘прекращение существования’, который, однако, не является наиболее выраженным в количественном плане: *люди **мрут** – нам дорогу трут; двум **смертям** не бывать, а одной не миновать; один раз мать родила, один раз и **умирать.*** Смерть в данных примерах предстаёт обязательным событием для каждого человека, так в этих пословицах второстепенно реализуется признак ‘неизбежность смерти’.

В приядерной зоне оказывается признак ‘неизбежность смерти’: *от **смерти** не спрячешься; бойся, не бойся, а **смерть** у порога; не ты **смерти***

ищешь, она сторожит (эти пословицы представляют смерть еще и как нечто живое, приписывая ей действия, свойственные человеку. Таким образом, в них реализуется и признак ‘смерть как одушевлённое существо’)*; от всякой* ***смерти.***

Ближнюю периферию образуют следующие семантические признаки:

- ‘внезапность смерти’: ***смерть*** *берет расположом; сегодня венчался, а завтра* ***скончался****; собрался жить; лег, зевнул да* ***ножки протянул****;*
- ‘причина смерти’: *и от меда мухи* ***мрут*** (в этом примере можно обнаружить намек на пресыщенность человека благами жизни, отрицательную оценку всего чрезмерного, даже хорошего)*; даже большой корабль может* ***затонуть*** *от малой течи* (понятие смерти здесь выражено иносказательно, метафорически образно: затопление корабля приравнивается к умиранию человека. В этой пословице имеется в виду то, что даже маленькие ошибки или недочеты могут привести к плачевным последствиям)*; гулять с молоду –* ***помирать*** *под старость с голоду;* ***смерть*** *причину найдет.*
- ‘смерть как избавление’: ***помрёшь*** *– так отдохнешь; отдохнешь, когда* ***издохнёшь****;* ***помрём*** *– все хорошо будет; и рад бы* ***смерти****, да где б ее взять?* В данных контекстах смерть предстает чем-то желанным, ожидаемым, что характерно для людей, проживших жизнь, полную трудностей и несчастий.

На дальней периферии концепта «смерть» по причине низкой частотности реализации оказываются признаки:

- ‘абсолютная сила’: ***умрешь****, ничего с собою не возьмешь;* ***мертвые*** *с погоста не ходят; горбатого исправит* ***могила****, а глупого – дубина.* В данных примерах отражена необратимость смерти, тот факт, что она приходит однажды и навсегда, что это не временное явление, как жизнь.
- ‘смерть как символ спокойствия и тишины’. Речь идет не об умиротворяющей тишине, а о, скорее, пугающей, нежелательной. Например: *дом с детьми – базар, без детей –* ***могила;*** *тихо, как в* ***могиле****; в* ***могилке****, что в перинке: не просторно, да улежно.*

Видим, что во всех трёх примерах концепт «смерть» выражен через лексему *могила*, которая четче передаёт атмосферу успокоения.

Проанализировав пословицы и поговорки с семантикой смерти, видим, что главным свойством смерти в представлении народа является её неизбежность, что подтверждает семантический признак ‘неизбежность смерти’, находящийся в непосредственной близости к ядру. На ближней периферии оказался менее частотный признак ‘внезапность смерти’, что указывает, вероятно, на то, что в русской языковой картине мира человек практически никогда не готов умирать. Этому мнению противоречит признак ‘смерть как избавление’, также отнесённый к зоне ближней, но менее выраженный в количественном отношении.

Кроме того, существует немало паремий, в которых можно проследить связь жизни и смерти. Эти пословицы и поговорки объединены нами в отдельную, смешанную группу: паремии, в которых представлены одновременно лексемы «жизнь» и «смерть». Например: *кто* ***жить*** *не умел, того и* ***помирать*** *не выучишь;* ***жил*** *собакой,* ***околел*** *псом; как* ***живём****, так и* ***умираем****; эта* ***жизнь*** *хуже* ***смерти****.*

К известным французским лексикографическим источникам можно отнести:

–Parémiologie –Traité sur les proverbes. Recueil de-Паремиология– Научное сочинение о пословицах (Le Littrré. XM Littré v2).

–Parémiologie, parémiographie–étude descriptive des proverbes-Паремиология–дескриптивное изучение пословиц (Larousse. Dictionnaire français).

–Parémiologie–Traité des proverbes; théorie des proverbes, recueil de proverbes-Паремиология–научное сочинение о пословицах, теория пословиц, собирание пословиц (Le Robert1993)

Начало паремиологическим исследованиям в России было заложено В.И.Далем. В 1862 г. вышел его двухтомный сборник «Пословицы русского народа», содержащий около 30 тысяч паремий. Объединение в одном сборнике под общим название «Пословицы» разнообразных форм устного народного творчества позволяет говорить о расширенном понимании В.И. Далем жанра пословиц. [8; с.23]

Периодом расцвета паремиологии французского языка являются Средние века, что определило высокий вес пословиц и поговорок в общем фразеологическом фонде французского языка данной эпохи. Так, благодаря исследованиям Ф. Годефруа, А. Грейаса и Ж. Моравского было выявлено, что удельный вес пословичных фразеологических единиц в IX-XVI веках превышает удельный вес непословичных фразеологических единиц. В самом деле, в Средние века во Франции были созданы или переведены многочисленные сборники пословиц и нравоучений, что и привело к расцвету паремиологии. С тех пор сохранилось около трех десятков рукописных сборников, составленных в XIII–XV веках. Например, сборник «Пословиц Виллана». Тексты подобного рода встречаются вплоть до XV века, иногда с иллюстрациями: тогда пословица служила подписью к рисунку. Однако решающую роль в становлении французской паремиологии сыграли сборники народных пословиц. Эти сборники пользовались большой популярностью, и их число в Средние века достигало тридцати.

Самый древний сборник народных французских пословиц под названием «Proverb esauvilain» составлен около 1180 г. неизвестным автором. Этот сборник дает нам ценные сведения об основах исконно французских

паремий, которые были заложены в XII в. и определили её дальнейшее историческое развитие.

Во Франции паремиология долгое время развивалась как самостоятельная дисциплина. Среди французских исследователей, изучающих паремиологию следует отметить Пьер Арно, Бельгийского этнолога Франсуа-Мари Родежем, Марио Маркон и Морис Гросс. Однако, знакомство французских ученых с мировым опытом изучения паремий, и особенно с работами американского лингвиста А.Тейлора расширило понимание функций пословиц. Его работа «The Proverb», опубликованная в 1931 году, до настоящего времени рассматривается французскими лингвистами как введение в паремиологию.

В славянских пословичных словарях конца XX —начала XXI в. начало активно развиваться паремиографирование распространённых и широкоупотребительных в языке пословиц, являющихся единицами современного языка. С 70-х годов XX в. активно развивалось начатое Г.Л. Пермяковым исследование по установлению паремиологического минимума употребительных славянских пословиц.

Паремиология ставит перед собой задачу изучения всех аспектов пословиц и поговорок. Кроме языковых единиц, они относятся также к явлениям мысли и фольклора, и эти аспекты паремий требуют систематического изучения. Ещё одна главная задача паремиологии состоит в обобщении и классификации всего паремиологического фонда языка.

На основе большого количества терминологической базы, учёные стремятся составить список употребляемых в паремиологии названий, которые попадают под термин «паремия».

Итак, между словарными признаками концептов «жизнь» и «смерть» и признаками, выявленными мною при семантическом анализе пословиц и поговорок, имеется всего по одному совпадению, причём в обоих случаях ядерный признак является менее частотным, чем выделенные нами в ходе анализа, следовательно, толковые словари не полностью отражают значение данных понятий. Зато в паремиях с семантикой жизни выражены такие признаки, как ‘жизненные ценности, советы, как лучше провести жизнь’, ‘характеристика образа жизни’, ‘нечто негативное’, ‘жизнь, связанная с материальными ценностями’, ‘нечто позитивное’ и ‘образ жизни как репутация’. Из словарных признаков концепта «смерть» в пословицах и поговорках не выражены такие признаки, как ‘степень чего-либо’ и ‘смерть как нечто ужасное’, однако в паремиях присутствуют признаки ‘внезапность смерти’, ‘причина смерти’, ‘смерть как избавление’, ‘смерть как абсолютная сила’ и ‘смерть как синоним тишины и спокойствия’, которые не зафиксированы в словарных изданиях.

Литература:

1. Cordial. Dictionnaire françaishttps://www.dissercat.com
2. Larousse. Dictionnaire français.
3. Анатоль Бай «Dictionnare grec ancien-français» П.:1874, 345с.
4. Аникин В. П. «Русские пословицы и поговорки.» М.:1988, 434 с.
5. Берсеньева Е.Г. «Русские пословицы и поговорки.» М.:2010.
6. Большой энциклопедический словарь. М.:1997. 987 с.
7. Гак В.Г. «Новый французско-русский словарь.» М.:1997.
8. Даль В.И. «Пословицы русского народа» М.:1862, 636 с.
9. Михайлова Л.М. «20000 русских пословиц и поговорок.» М.:2010.
10. Ожегов С.И. «Толковый словарь русского языка» М.:1997, 928 с.
11. Пермяков Г.Л. «Основы структурной паремиологии.» М.:1988, 232 с.
12. Соломоник А. «Семиотика и лингвистика.» М.: 1995, 346 с.
13. Тейлор А. «The Proverb» 1931.
14. Телия В.Н. «Русская фразеология. Семантический, прагматический, лингвокультурологический аспекты.» М.:1996, 288 с.

Abdullayeva Günay İlyas

Xulasə

Rus və fransız dillərinin paremioloji fondunda "həyat" və "ölüm" konseptlərinin semantik əlamətləri

Açar sözlər: *konsept, həyat, ölüm, müqayisə, paremiya, atalar sözü, deyim.*

Bu məqalə ilk növbədə “paremiya” anlayışının tərifi verilir. Paremiologiya dilçilikdə ən çox yayılmış vahidlərdən biridir. Paremiologiyanın əsas vəzifəsi bütün paremioloji fondu ümumiləşdirmək və təsnif etməkdir. Burada paremiya, onun növləri və dildə rolu haqqında məşhur rus və fransız dilçilərinin sitatları verilmişdir. Məqalədə “atalar sözü” və “deyim” anlayışlarına geniş yer verilir. Həmçinin rus və fransız atalar sözlərinin linqvokulturoloji təhlili aparılmışdır. Bu məqalədə paremioloji vahidlərin materialında "Həyat" və "Ölüm" anlayışları nəzərdən keçirilir. Bu anlayışlar rus və fransız atalar sözləri və məsəlləri timsalında təhlil edilir. “Həyat” və “ölüm” anlayışları dünyanın linqvistik mənzərəsi üçün əsas anlayışlardan biridir. Bu anlayışlar insan üçün etnik mənsubiyyətindən, dini baxışlarından, həyat mövqeyindən, sosial vəziyyətindən, yaşından, cinsindən, məşğuliyyətindən və s. ilə bağlıdır. Bundan əlavə, qarşıdurmalarına baxmayaraq, "həyat" və "ölüm" anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır, çünki onlarda olan anlayışlar çox vaxt bir-birini izləyir. Hər bir anlayış “geniş” və “dar” mənada nəzərdən keçirilir.

Məqalədə bu anlayışların semantik xüsusiyyətləri təqdim olunur. “Həyat” və “Ölüm” anlayışlarının təhlili rus və fransız dillərində nümunələr əsasında aparılır, onlar həm qədim, həm də müasir dilçiliyə istinad edir. Həmçinin dilin paremioloji

vahidlərini əks etdirən lüğətlərlə iş aparılmışdır. Məqalədə bu dillərin atalar sözü, deyim və aforizmlərindən illüstrativ nümunələr var, onların semantik təhlili verilmişdir.

Abdullayeva Gunay Ilyas

Summary

Semantic signs of the concept "life" and "death" in the paremiological fund of the Russian and French languages.

Key words: *concept, life, death, comparison, paremia, proverb, saying.*

In this article, first of all, the definition of the concept of "paremia" is given. Paremiology is one of the most common units in linguistics. The main task of paremiology is to generalize and classify the entire paremiological fund. Quotations of famous Russian and French linguists about paroemia, its types and role in the language are given. The article widely considers the concepts of "proverb" and "saying" as a kind of paremia. A linguo-culturological analysis of Russian and French proverbs was also carried out. In this article, on the material of paremiological units, the concepts "Life" and "Death" are considered. These concepts are analyzed on the example of Russian and French proverbs and sayings. The choice of the concepts "life" and "death" is due to the fact that these are one of the basic concepts for the linguistic picture of the world. These concepts are important for a person regardless of his ethnicity, religious views, life position, social status, age, gender, occupation, etc. In addition, despite their opposition, the concepts of "life" and "death" are closely interrelated, since the concepts contained in them often follow one from the other. Each concept is considered in the "broad" and "narrow" sense. The article presents the semantic features of these concepts. The analysis of the concepts "Life" and "Death" is carried out on examples taken from the Russian and French languages, they refer to both ancient and modern linguistics. Also, work was carried out with dictionaries, which reflect the paremiological units of the language. The article presents illustrative examples of proverbs, sayings and aphorisms of these languages, and their semantic analysis is given.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: Fil.ü.f.dok. Cavanşir Xankişi oğlu Muradov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ RƏHİMOVA SAHİB QIZI
ATU Xarici Dillər Kafedrasının dosent
Səməd Vurğun, 167
r.gulnara1963@gmail.com

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ РУНИЧЕСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ – ОБЩЕЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Резюме

В статье рассматриваются древнетюркские письменные памятники, найденные в Средней Азии и Казахстане. Наряду с этим в данной статье дается краткий обзор истории происхождения и дешифровка некоторых надписей. В работе подчеркивается идея, что открытие и дешифровка рунических писем позволяют опровергнуть мнение об отсутствии письменной культуры у древних тюрков. С начала I тысячелетия до н.э. на евразийских просторах постепенно происходят этнические преобразования. В качестве его основного проявления стало объединение на этой территории тюркоязычных племен, которые обосновали свое государство и переживали новый процесс своего развития. Между тем со второй половины I тысячелетия в результате улучшения социального положения жителей, а также укрепления политической и территориальной стабильности в связи с общностью населяющих земель появилось несколько крупных государств, а именно: Южная Сибирь, Средняя Азия, побережья Нижней Волги и регионы Северного Кавказа, из которых образовались Первый тюркский каганат, Восточный тюркский каганат, Западный тюркский каганат, Тюргешский каганат, а также Уйгурский каганат и ханство аральских огызов. Научно обоснованным следует считать, что эпоху образования перечисленных выше союзов на обширной территории в истории называют древнетюркским периодом. Тюркский праязык на протяжении многих тысячелетий претерпевал различные эволюционные процессы и в настоящее время является своего рода «плодом» непосредственной преемственности всех тюркоязычных народов и консолидирующим фактором объединения тюркоязычных стран в евразийском пространстве. Существующие точки зрения и научные факты относительно поэтапного возникновения тюркского языка иллюстрируют истоки зарождения оригинальной древнетюркской письменности и ее развитие на каждом витке истории тюркской цивилизации. Действительно, памятники и надписи на камнях тюркских племен представляют собой историко-культурное наследие для будущих поколений и служат в настоящее время отражением прошлого. Именно поэтому возникновение нашей исконной письменности тесно связано с прославленными на весь мир племенами саков.

Ключевые слова: **письменная культура, древнетюркская письменность, рунический алфавит, Орхон-Енисейская письменность, Талассская письменность.**

В настоящее время в тюркоязычных странах одним из актуальных проблем, требующих своего решения на государственном уровне, является исследование рунических тюркских письменных памятников, истоки которых восходят, как это принято считать, не к периоду возникновения письменности, а к древней культуре гуннов и саков. В связи с этим проблематика данной статьи состоит в описании этнических и этнолингвистических факторов гуннов и саков – племен, составивших основу тюркского каганата, которые высекали на камнях древние письмена. Одна из крупнейших кочевых империй в Центральной Азии была основана в конце III века до н.э. (1, 78).

Как известно из истории, великое гуннское ханство простиралось от Байкала до Тибета, от Центральной Азии до Хуанхэ и на протяжении многих лет господствовало на этой территории. Могущество тюркской державы оказывала мощное влияние на политическую обстановку соседних государств. Несмотря на то, что гунны относились к алтайским племенам, в их составе были племенные союзы и небольшие роды, говорящие на различных языках. При этом мы не исключаем тот факт, что среди них были и народы, говорящие на тюркском праязыке, феномен которого является объектом нашего исследования. Следует обратить особое внимание на то, что «проникновение прототюркских и протомонгольских племен на запад началось рано; уже у приуральских ираноязычных саков антропологи фиксируют монголоидную примесь. Именно “алтайские” племена были носителями монголоидного физического типа» (2, 52). Это означает, что достоверность этих исторических фактов подтверждается исследованиями западных антропологов, по мнению которых во внешнем облике приуральских сакских племен обнаруживается очевидное сходство с монголами. Территория Средней Азии и Казахстана в I в. н.э. стала основным очагом культурных и языковых контактов племен и небольших родов, говорящих на ирано-угорских и алтайских языках и диалектах. Вследствие этого в процессе перемещения с востока на запад гуннских племен в первом тысячелетии нашего летоисчисления, а также в результате ослабления других племен, говорящих на разных языках, на территории Средней Азии формируется тюркский этногенез, т.е. начался процесс объединения тюркоязычных племенных союзов (2, 80). С начала I тысячелетия до н.э. на евразийских просторах постепенно происходят этнические преобразования. В качестве его основного проявления стало объединение на этой территории тюркоязычных племен, которые обосновали свое государство и переживали новый процесс своего развития. Между тем со второй половины I тысячелетия в результате улучшения социального

положения жителей, а также укрепления политической и территориальной стабильности в связи с общностью населяющих земель появилось несколько крупных государств, а именно: Южная Сибирь, Средняя Азия, побережья Нижней Волги и регионы Северного Кавказа, из которых образовались Первый тюркский каганат, Восточный тюркский каганат, Западный тюркский каганат, Тюргешский каганат, а также Уйгурский каганат и ханство аральских огызов. Научно обоснованным следует считать, что эпоху образования перечисленных выше союзов на обширной территории в истории называют древнетюркским периодом. Тюркский праязык на протяжении многих тысячелетий претерпевал различные эволюционные процессы и в настоящее время является своего рода «плодом» непосредственной преемственности всех тюркоязычных народов и консолидирующим фактором объединения тюркоязычных стран в евразийском пространстве. Древняя письменность тюркоязычных народов в настоящее время известна всему миру своеобразием своей знаковой системы - родоплеменных тамг. В 1893 году существующая графика была обновлена еще одной новой знаковой системой. В результате многолетних исследований профессор Копенгагенского университета В. Томсен вновь «открыл» для потомков тюркских народов их древнюю письменность, которая оказалась в забвении. В настоящее время этот алфавит, известный в научной литературе как древнетюркская Орхоно-енисейская и Таласская письменность, подвергается всестороннему и глубокому исследованию в различных сферах отдельных тюркских языков. Древнетюркский алфавит был предметом изучения в языкознании на протяжении многих лет и подвергался сравнению с системами письма, появившимися до и после него. Историю возникновения алфавита изучали такие известные ученые как В. Томсен, В.В. Радлов, Н. Аристов и др., труды, которых являются достоянием для последующих поколений. Научные положения исследователей и их теоретические постулаты послужили ориентиром того, в каком направлении и каким образом исследовать древнетюркскую письменность в перспективе. Между тем результаты этих исследований, проведенных еще в конце XIX – начале XX вв., служат основанием длядальнейших исследований в контексте научных парадигм, четко обозначившихся в XXI вв. На наш взгляд, необходимо обратить особое внимание на своеобразие древнетюркского алфавита. Если рассматривать фонетические особенности, то между гласными и согласными звуками этого алфавита существует взаимосвязь, которая не может быть понятной каждому носителю языка и коренным образом отличающаяся от системы современного алфавита.

Эта взаимосвязь между гласными и согласными звуками обусловлена тем, что гласные из четырех знаков могут произноситься в восьми разных видах в зависимости от твердости и мягкости согласных звуков. Вместе с тем в устной речи эти гласные звуки опускаются внутри слова, т.е. в начале слова и

его середине они не пишутся, материализуются только в конце слова. Примеры таких фонетических особенностей служат иллюстрацией того, что гласные древнетюркского языка отличаются от других систем алфавита и это, как правило, считается одним из его основных качеств. Кроме того, и согласные звуки в древней Орхоно-Енисейской и Таласской письменности имеют свои отличительные особенности. Так, к ним относится разделение гласных на твердые и мягкие, присутствие нескольких знаковых вариантов, наличие звуковых сочетаний, состоящих из спаривания двух согласных. В настоящее время состав и структуру древнетюркского алфавита следует считать устоявшимися и полностью завершенной. Этот рунический алфавит свидетельствует о том, что письменная культура тюркских народов еще в ту древнюю эпоху была высоком уровне по сравнению с письменностью других народов. Высеченные на камнях надписи сохранили до настоящего времени образцы древнетюркского письма и спустя множество тысячелетий транслируют потомкам древних тюрков историческое прошлое их предков. Очевидно, что история происхождения этого письма тесно связана с историей определенного государства, его укладом жизни. До того периода, пока не была дешифрована древнетюркская письменность и раскрыто таинство рунического алфавита, среди ученых-исследователей не было единого мнения, напротив, предлагались разные трактовки и различные точки зрения относительно научного обоснования содержания письма. В тюркологии в зависимости от географической, содержательной и эпохальной значимости традиционно древнетюркские письменные памятники подразделяются на три большие группы: Орхонские, Енисейские и Таласские, среди которых последние относятся к ряду письменных памятников, обнаруженных в регионах южного Казахстана. Кроме того, средневековые достопримечательности и исторические места, представляющиесобой непосредственный источник культурной информации о памятниках письменности, расположены в предгорных и озерных регионах. С целью глубокого и всестороннего (лингвистического, литературного, исторического, политического и этнического) изучения тюркских рунических надписей, описывающих историю единого государства, необходимо освоить географическое расположение древних памятников. Наряду с этим определение древних культурных очагов и исторических объектов, имеющих отношение к казахскому народу, осознание их значимости и понимание внутреннего содержания знаков, в которых сокрыты сакральные смыслы, является долгом не только отдельно взятых ученых-исследователей, но и должно стать проблемой государственного значения, которая требует своего решения для преемственности будущих поколений. Духовные ценности казахского народа тесно переплетаются с его историей, поэтому исследование таких древних памятников целесообразно начинать с южных регионов нашей страны, именно на этой территории

сосредоточены историко-культурные объекты, рассказывающие о жизни предков из далеких эпох.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 1999.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алматы: Рауан, 1992.

QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİ – TÜRK XALQLARININ ORTAQ İRSİ

Xülasə

Məqalədə Orta Asiya və Qazaxıstanda tapılan qədim türk yazılı abidələri müzakirə olunur. Bununla yanaşı, bəzi yazıların mənşəyi və şifrəsinin açılması tarixinə qısa bir baxış verilir. Əsərdə Runшл məktublarının açılması və şifrələnməsinin qədim türklər arasında yazı mədəniyyətinшт olmaması fikrini təkzib etməyə imkan verdiyi fikri vurğulanır. Eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərindən. e. Avrasiya genişliyində etnik dəyişikliklər tədricən baş verir. Əsas təzahür kimi bu ərazidə dövlətlərin və yeni inkişaf prosesini yaşayan türkdilli tayfaların birləşməsidir. I minilliyin ikinci yarısından etibarən sakinlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə yaşayış torpaqlarının ortaqlığı ilə əlaqədar siyasi və ərazi sabitliyinin möhkəmlənməsi nəticəsində bir neçə böyük dövlət meydana çıxdı: Cənubi Sibir, Orta Asiya, aşağı Volqa sahilləri və Şimali Qafqaz bölgələri, və ilk türk xaqanlığı – Şərqi Türk xaqanlığı, Qərbi Türk xaqanlığı, Türgesh xaqanlığı, həmçinin Uyğur xaqanlığı və Aral ogyz xanlığı. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış hesab etmək lazımdır ki, tarixdə geniş bir ərazidə yuxarıda sadalanan birliklərin yaranma dövrü qədim türk dövrü adlanır. Türk protodili bir çox minilliklər boyu müxtəlif təkamül proseslərinə məruz qalmışdır və hazırda bütün türkdilli xalqların birbaşa davamlılığının bir növ "meyvəsi" və türkdilli ölkələrin Avrasiya məkanında birləşməsinin birləşdirici amilidir. Öz növbəsində, dilin yaranması və formalaşmasının davamlı, dinamik inkişafı nəticəsində formalaşan qazax dili də türk proto dilinin əsas qollarından birini təşkil edir. Türk dilinin mərhələli şəkildə ortaya çıxması ilə bağlı mövcud fikirlər və elmi faktlar orijinal qədim türk yazısının mənşəyinin və türk sivilizasiyası tarixinin hər mərhələsində inkişafının mənşəyini göstərir. Həqiqətən də türk tayfalarının daşlarındakı abidələr və yazılar gələcək nəsillər üçün tarixi-mədəni irsi təmsil edir və hazırda keçmişin əksidir. Buna görə orijinal yazımızın yaranması bütün dünyada məşhur olan sak qəbilələri ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: yazılı Mədəniyyət, qədim türk yazısı, runik əlifba, Orxon-Yenisey yazısı, Talassik yazı.

ANCIENT TURKIC RUNIC WRITTEN MONUMENTS – THE COMMON HERITAGE OF THE TURKIC PEOPLES

SUMMARU

The article deals with ancient Turkic written monuments found in Central Asia and Kazakhstan. Along with this, this article provides a brief overview of the history of the origin and decryption of some inscriptions. The paper emphasizes the idea that the discovery and deciphering of runic letters can refute the opinion about the absence of written culture among the ancient Turks. Since the beginning of the first millennium BC, ethnic transformations have been gradually taking place in the Eurasian expanses. Its main manifestation was the unification of Turkic-speaking tribes on this territory, who founded their state and experienced a new process of their development. Meanwhile, since the second half of the first millennium, as a result of improving the social situation of residents, as well as strengthening political and territorial stability in connection with the commonality of the inhabiting lands, several large states have appeared, namely: Southern Siberia, Central Asia, the coasts of the Lower Volga and the regions of the North Caucasus, from which the First Turkic Khaganate, the Eastern Turkic Khaganate, The Western Turkic Khaganate, the Turgesh Khaganate, as well as the Uighur Khaganate and the Khanate of the Aral Ogyz. It should be considered scientifically justified that the era of the formation of the unions listed above on a vast territory in history is called the ancient Turkic period. The Turkic proto-language has undergone various evolutionary processes for many millennia and is currently a kind of "fruit" of the direct succession of all Turkic-speaking peoples and a consolidating factor in the unification of Turkic-speaking countries in the Eurasian space. In turn, the Kazakh language, formed as a result of the continuous, dynamic development of the emergence and formation of the language, forms one of the main branches of the Turkic proto-language. The existing points of view and scientific facts regarding the gradual emergence of the Turkic language illustrate the origins of the origin of the original ancient Turkic script and its development at every turn of the history of the Turkic civilization. Indeed, the monuments and inscriptions on the stones of the Turkic tribes represent a historical and cultural heritage for future generations and currently serve as a reflection of the past. That is why the emergence of our primordial writing is closely connected with the world-famous sak tribes.

Keywords: written culture, ancient Turkic script, runic alphabet, Orkhon-Yenisei script, Thalassic script.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Z.Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏFİQƏ MÜRŞÜDOVA
ADU
Rəşid Behbudov, 134
mudsudlu.refiqe@gmail.com

MAVİ RƏNG TƏRKİBLİ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN BƏDİİ MƏTİNLƏRDƏ İŞLƏDİLMƏSİ

Xülasə

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin böyük rolu olmaqla bərabər, onlar hər bir xalqın mədəniyyətini, tarixini, həyat və yaşayış tərzini ifadə etmələri ilə də fərqlənir. Frazeologizmlər daha çox milli xüsusiyyətlərə malik olub insan həyatının sözlərdə yığcam şəkildə ifadəsidir. Rənglər fikirlərimizə, təfəkkürümüzə, hissiyatımıza, hərəkətlərimizə, emosiyalarımıza müəyyən dərəcədə müsbət və mənfi təsir göstərir. Rəng adlarının birləşməsi ilə yaranan idiomatik ifadələr hər bir xalqın rəngli simvollarının yaranmasına səbəb olur. Bu ifadələrdən gündəlik danışıq dilində, şeir, nəsr, elmi, mediya dilində də istifadə olunur. Həmin ifadələrin mətnlərdə işlədilməsi məqsədyönlüdür. Onlar yazıçının qarşısına qoyduğu məqsədindən asılı olaraq onun personajının, yaşadığı cəmiyyətinin, zəmanəsinin daha doğru təqdim edilməsinə şərait yaradır. Yazıçı yaratdığı əsərlərdə mətnin implisit, gah da eksplisit çalarlarını özünəməxsus manevrlərindən istifadə etməklə sərgiləyir. Eyni zamanda bu ifadələr siyasi diskursda da işlədilən və marağa səbəb olan situasiyaları ön plana çəkir.

Açar sözlər: mavi rəng, konnotativ ifadəlilik, stereotiplər, prioritet rənglər

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin böyük rolu olmaqla bərabər, onlar hər bir xalqa məxsus olan mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzini ifadə etmələri ilə də seçilirlər. Elə bu baxımdan da frazeologizmlər daha çox milli xüsusiyyətə malik olmaları ilə fərqlənirlər.

Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərindən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də dil daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir.

İnsan nitqinin daha da ifadəli, obrazlı və emosional bir formada ifadə edilməsi daima diqqət mərkəzində olduğundan frazeoloji birləşmələri seçən zaman həm yazılı, həm də şifahi nitqimizdə daha orjinal, aid olduğu xalqı ifadə etməyə daha yaxın olanını seçirik.

Müxtəlif rəng adlarının birləşməsindən əmələ gələn və ayrı-ayrı mədəniyyətlərin, xalqların yaşam tərzinə müvafiq olaraq dəyişən xeyli sayda

frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Bu frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik fərqliliklərinin ifadə edilməsi üçün bədii mətnlər daha məqsədə müvafiqdir.

Frazeologiya dilin zəngin bölməsi olmaqla insan həyatının sözlərdə ifadəsini yığcam ifadələrlə kodlaşdırır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, həmin kodlar bəzən xalqlara xas olan mədəni və sosial stereotiplərdə öz ifadəsini tapır. (bax: Amosy)

Rənglərin leksikası da bu mənada zəngin konotativ və sosial- mədəni ifadəliliyə malikdir. Bu mənada rənglər təsviri mətnlərdə, xüsusilə də hər hansı bir dövrün və mədəniyyətin sosial dərkinin ifadəsində daha çox maraq yaradır.

Elmi araşdırmalar sübut edib ki, insan görmə orqanı vasitəsi ilə 180-dək rəng tonunu və onların 10000-dən artıq rəng çalarlarını fərqləndirməyə qadirdir. Bizi əhatə edən ətraf mühitdə olan bütün əşyaların 80 faizini gözlərimizlə qəbul edirik, qavrayırıq. Bu o deməkdir ki, dünyanın böyük hissəsini rənglər vasitəsilə anlayırıq. Alimlər rənglərdə gizli güc olduğunu düşünürlər. Özümüz də hiss etmədən, görmədən rənglər fikirlərimizə, təfəkkürümüzə, hissiyatımıza, hərəkətlərimizə müəyyən dərəcədə müsbət və mənfi təsir göstərir.

Amerikali psixoloqlar bu təsirləri təcrübədə sübut etmişlər. Təcrübə aparanlar qəhvəni dadına görə təyin edirlər – deməli ilıq, mülayim, güclü, tünd, qatı və s. Onlar müxtəlif dada malik olan qəhvələri müxrəlif rəngli qablarda təcrübəçilərə təqdim etmişdilər. Nəticələr çox düşündürücü və qeyri-adi olmuşdur. Qəhvənin dadına baxan təcrübəçilər mavi qabdakı qəhvəni mülayim (adi), qırmızıdakı qəhvəni tünd, qəhvəyi qabdakını daha tünd və acı kimi xarakterizə etmişlər. Ərzaq istehsalı ilə məşğul olanlar rənglərin bu təsirlərini əsas tutaraq " mülayim" dada malik qəhvəni açıq mavi, açıq yaşıl rəngli qutularda, "tünd" dadlı qəhvəni qırmızı qutularda supermarketlərə, satışa təqdim edirlər.

Böyük alman şairi və mütəfəkkiri Y.W. Höte təkcə dram və şeirlər yazmırdı, həm də onun rənglərin təsiri haqqında öz fikirləri var. Onun fikrincə, qırmızı, narıncı, sarı - isti rənglərə; mavi, firuzəyi, bənövşəyi isə soyuq rənglərə aiddir.

Biz uşaqlıqdan dənizi, yəni mavi rəngi soyuq, yanan şamını isə qırmızı kimi görürdük. Deməli mavi soyuq, qırmızı isə isti deməkdir.

Rəng adlarının birləşməsi ilə yaranan idiomatik ifadələr hər bir xalqın rəngli simvollarının yaranmasına səbəb olur. Onlar öz ifadəliliklərini dildə, xüsusilə sərbəst və sabit birləşmələrdə tapırlar. Bu ifadələr, həmçinin bütün tarix boyunca cəmiyyətdə hökm sürən dəyər və mentalitetin tərcümanlarıdır. Onlar gündəlik danışıq dilində, şeir, nəsr dilində, elmi dildə, mediya dilində tez-tez rastlanıılır. Fikirlərimizə aydınlıq gətirmək üçün misallara nəzər salaq:

bibliothèque bleue – *ədəb*. rıtsar romanları ; uşaqlar üçün hekayə və nağıllar (4-yaşlı uşaqlar üçün)

bleu d'Auvergne- Overn əyalətində hazırlanmış üzü kifli pendir

bleu de Bresse - kifli Bres pendiri

casque bleu – sülhməramlı qüvvələr, mavi dəbilqəli əsgər

col bleu – ***dan. a)*** hərbi dənizçi b) fəhlə
chambre bleu horizon - Mavi palata (1919-cu ildə Fransada zabit şinellərinin rənglərilə bağlı seçilmiş mürtəce, irticaçı deputatlar palatası)
La Chambre bleu horizon, élue en 1919 laissait après elle un bilan désastreux pour le pays.(M. Thorez, Fils du peuple) 1919 – cu ildə seçilmiş" Mavi palata"özündən sonra ölkədə faciəvi nəticələr buraxırdı.
cordon bleu – a) mavi orden lenti
Rien ne le distrait plus…ni ce cordon bleu du Saint-Esprit qu'on lui donne enfin en 1728, ni même la mort de sa chère épouse. (1743…F. R. Bastide, Saint-Simon par lui-même)
Onu artıq heç nə, nə 1728-ci ildə ona verilmiş Şərəf Ordeni, nə də onun sevimli həyat yoldaşının ölümü narahat etmirdi.
b) **Şərəf Ordenli zabit**
Simple marquise mais fort noble à la vérité et fille d'un cordon bleu, elle exigea de la société du faubourg Saint-Germain, telle qu'elle était vers 1820, les égards que dans ce monde- là on accordait alors à une duchesse. (Stendhal, Lamiel) Sadə markiz, amma tamamilə zadəgan əsilli, Şərəf Ordenli zabit qızı, 1820-ci illərə qədər hersoginyalara aid olan şərəf və şöhrətinin qaytarılmasını Sən- Jermən cəmiyyətindən tələb etdi.
c) qabil, məharətli, bacarıqlı aşbaz
C'est l'histoire de Mélanie, cordon bleu fort réputé. Longtemps la pauvre fille, née, je crois, en Basse-Bretagne, n'avait fait que végéter.
(J.-J. Brousson, Anatole France en pantoufles.) Bu məşhur ad qazanmış aşbaz Melaninin hekayəsinə bənzəyir. Yanılmıramsa, Aşağı Brötanda doğulmuş bu kasıb qız heç kəsə məlum olmayan mənasız həyat sürmüşdü.
fleur bleue - *a)* məhəbbət intriqası
Grand fumeur de pipes, jovial diseur de monologues, solide au moral comme au physique, astucieux, sage, prudent,plein de bon sens, fleur bleue par-ci par là, âme de midinette, tendre et sagace, Dig était un compagnon parfait. (J.-J. Oberlé, La Vie d'artiste)
Qəlyan çəkməyin böyük həvəskarı, həmişə şən, gülərüzlü, möhkəm əqidəli, sağlam, zirək, diribaş, müdrik, ehtiyatlı, sağlam düşüncəli, gözüaçıq, həmişə orada-burada kiçik intriqalara baş qoşan Diq çox gözəl yoldaşdır.
(petite) fleur bleue – romantik arzu, şirin xəyal
En vérité, il noyait là sa timidité de jeune bourgeois protestant, et sa nostalgie de petite fleur bleue et de jeune fille à la Francis Jammes.(J. J. Oberlé, La Vie d'artiste) Əslində o, orada gənc protestan burjua utancaqlığını və Fransis Jammaya qarşı olan zərif, romantik, şirin xəyallarını boğurdu.
menton bleu – göyümtül-qara buxaq, yetgin, müəyyən yaşa çatmış kişi
Bref, ces joues rasées sont encore assez fraîches, et, parole D'honneur, on me prendrait plutôt pour un blondin que pour un menton bleu. (C. Farrère, L'Homme

qui assassina). Uzun sözün qısası, bu qırxılmış yanaqlar hələ də təravətlidir və sözün düzünü desək, məni yetkin kişidən çox sarışın adam hesab edərdilər.

oiseau bleu - göy quş, ən mükəmməl, əlçatmaz ideal, nümunə

…c'est un brave homme et un lettré-donc quelqu'un de très rare, un oiseau bleu. (G. Flaubert, Correspondance.) Bu şəxs həm vicdanlı, həm təhsilli, ideal əlçatmaz nadir insanlardandır.

Yuxarıdakı nümunələrdə "bleu"(mavi) rəng bildirən sifətin iştirakı ilə yaranan nominal sintaqmaların müxtəlif tərcümə və məna ifadəliliklərini nəzərdən keçirdik. Əslində bu ifadələrin hər birində mavi rəng özünü daha çox rəsmi soyuqluğunu ifadə edən bir dildə tərcümə edilmişdir, çünki o işarət edən rolunu oynamışdır. E. Benvenistə görə "əgər rəngi bir işarə kimi qəbul ediriksə, onun mahiyyətinə xəyanət etmiş olarıq" ("admettre que la couleur est un signe, serait trahison de son essence!"). Bizim yuxarıda mavi rəngə dair təqdim etməyə çalışdığımız çalarlar da mahiyyətin əsas qalması ilə rəssam tərəfindən uğradılan dəyişikliklər idi.

Söyləm nəzəriyyəsinə və nitq aktlarına dair qabaqcıl görüşlərə malik olan dilçinin fikrincə "rənglərin özü də məna ifadə edirlər, amma birbaşa deyil, rəssamın aparıcılığı ilə" ("les couleurs sont désignées, elles ne désignent pas; elles ne renvoient à rien, ne suggèrent rien d'une manière univoque. L'artiste les choisit, les amelgamme, les dispose à son gré sur la toile, et c'est finalement dans la composition seule qu'elles s'organisent et prennent, techniquement parlant, une signification, par la sélection et l'arrangement").

Rənglər bizim emosiyalarımıza, fəaliyyətimizə, əşyalara dair konseptlərimizə və nəhayət ideyalarımıza təsir göstərə bilər. Rənglər arzulara çağırış, məmmunluq mənbəyi, yaddaşımızın rəngli aləmidir.

Fransız dilində rənglərin ahəngi və simvolizə edilməsini əsas götürərək xeyli sayda ədəbiyyatçılar əsərlərinin adlandırılmasında rənglərdən uğurla istifadə edə biliblər:

Stendal "Rouge et noir", Kenize Mourad "Dans la ville d'or et d'argent", Honoré de Balzac " La fille aux yeux d'or", Michel Déon "Les vingt ans du jeune homme vert", "Le Siècle, tome 2: l'hiver du monde", Gaston Leroux "Le mystère de la chambre jaune", "Le parfum de la dame en noir", A.J.Cronin "Les vertes années", Agatha Christie "Le train bleu",

Jules Verne "Le rayon vert", Daniel Tammet "Je suis né un jour bleu"

Orhan Pamuk "Mon nom est Rouge"

Bu siyahıya əlavə edilə biləcək və tam olaraq mavi rəngin mahiyyətini ifadə edən ən maraqlı əsərlərdən biri rənglərə dair tədqiqatların müəllifi Mişel Pasturodur. Müəllif "Mavi, Bir rəngin tarixi əsərində" (Bleu, Histoire d'une couleur). Qədim fransız dilindən XX əsrə qədər mavi rəngin keçirdiyi bütün sosial və mədəni mutasiyalardan bəhs edir. Romanlar üçün barbar hesab edilən və bu gün neytral soyuq görünən mavi rəng hər kəsin həyatında izlər qoyaraq "mənəviyyat, şahlıq,

romantiklik, siyasət, hərbi" və s. terminlərin işarələnməsinə şərait yaradan mavi rəng kimi irəliləyə bildi.(le bleu moral, le bleu royal, le bleu romantique, le bleu politique, le bleu militaire etc.).

Hazırda qırmızı və yaşıl rənglərin daha çox prioritet rənglər olmasını vurğulayan müəllif mavinin neytral rəng olmasını bildirir və digər mutasiyaları önə çəkir: "la mer est devenue bleue et le bleu devenu froid": comme nos sosiétés occidentales contemporaines".

Bu fikirlərə əsaslansaq yuxarıda mavi rəngdən bəhs edərkən tərcümə zamanı yaratdığı "rəsmi soyuqluq" ifadəsini heç də təsadüfi seçməmişdik. Kifayət qədər nümunələri çəkə biləcəyimiz mavi rəngə dair digər misallara nəzər salaq:

zone bleue - avtomobillər üçün məhdudlaşdırlmış sahə, zona: *Comme il ne pouvait pas entrer, sans être remarqué, dans un café proche du bureau, comme il ne pouvait pas parquer non plus aux Champs - Elysées ou n'importe où en zone bleue, il s'était tracé des itinéraires qui lui permettaient de ranger sa voiture quelques instants dans des rues peu passantes. G. Simenon, Le train de Venise. - O, gözə görünmədən redaksiyanın yaxınlığındakı kafeyə daxil ola bilmədiyindən, üstəlik də avtomobilini Elisey Çölləri prospektində, ümumiyyətlə avtomobillər üçün ayrılmış zonada saxlaya bilmədiyi üçün bir neçə anlıq piyadaların az gəlib-getdiyi küçələrdən birini seçməlı olmuşdu.*

voyage dans le bleu – xəyalı göylərdə olma: *Armand. – Tu es une nouvelle mariée, tu nages dans le bleu, tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes ! Mais une heure viendra où ma seule compagnie t'enchantera moins… (H.Bernstein, Le Détour.) - Arman. - Sən təzə ailə qurmusan, göylərdə uçursan, bu dünyanın ən yaxşı bir şeyidir! Amma vaxt olacaq mənim varlığım sənin üçün xoşagəlməz olacaq.*

passer au bleu - *a*) lilləmək (paltarı); b) dan. unutmaq, xatırlamamaq, üstündən sakitcə keçmək, yaddan çıxarmaq: *Un pays de cocagne, en un mot. Absolument dépaysé, je passai au bleu la prière du matin-dans une curé, Seigneur ! (H. Bazin, Vipère au poing.) - Bir sözlə, cənnət həsrəti çəkən bolluq ölkəsi. Aman allah , mən özümü o qədər itirmişdim ki, hətta kilsədəki səhər ibadətimi belə unutmuşdum.*

c) gizlincə aparmaq, zorla aparmaq, xəlvəti mənimsəmək:

Boche lui faisait passer au bleu des pièces de dix francs, des cachettes destinées à payer des lapins aux dames aimables de sa connaissance. (E. Zola, L'Assommoir.) - Boş ondan on franklıq xırda pulları xəlvəti oğurlayırdı və bu pulları xoşuna gələn qadınlarla tanış olanda onlara xərcləyirdi.

d) yox olmaq, izsiz yoxa çıxmaq *kanad.* söymək, abrını almaq, kiməsə irad tutmaq, danlamaq

voir bleu - heyran olmaq, həyəcan, vəcd, özünü unutma: *À l'église, Coupeau pleura tout le temps. Ça le saisissait, le curé faisant les grands bras, les petites filles pareilles à des anges défilant les mains jointes ; et la musique des orgues, la bonne odeur de l'encens. Enfin, il voyait bleu, il était pincé au cœur. (E. Zola, Lé Assommoir). - Kilsədə Kupo bütün vaxtı ağladı. Əllərini göyə qaldıran rahib, əlləri*

boş, mələklərə oxşayan balaca qızların bir-birilərinin ardınca gəlməsi, orqan musiqisi və buxurun gözəl qoxusu onu mütəəsir edirdi. Nəhayət o özünü unudurdu, ürəyi sıxılırdı.

vouer un enfant au bleu - bəlli bir vaxta qədər uşaga mavi paltar geyindirməyə vəd vermək: - *Oncle Boy était fragile de la gorge et il n'avait que trois ans à la déclaration de la grande guerre. Alors il était resté voué au blanc et au bleu jusqu'à l'âge de sept ans, fils Malégasse ça valait bien ce vœu à la Sainte Vierge et d'ailleurs le blanc lui allait à ravir. (Ch. De Rivoyre, Boy) - Bua dayı boğazdan məfraq idi və Birinci Dünya müharibəsi başlayanda onun yalnız üç yaşı vardı. Valideynləri Müqəddəs Məryəmin şərəfinə ona yeddi yaşına qədər ağ və mavi rəngli paltar geyindirməyi əhd etmişdi, Maleqas oğlu kimi bu əhdə dəyərdi, üstəlik də ağ və mavi rəng ona daha çox yaraşırdı .*

la grande bleue (la Grande Bleue) - *dan*. dəniz, Aralıq dənizi: *Je tourne le dos à ce que des poètes daltoniens ont baptisé « la grande bleue… ». Un immense scintillement, un miroitement infini m'entourent. (San-Antonio, Salut, mon pope !) - Mən kürəyimi rəngləri yaxşı seçə bilməyən, daltonik şairlərlin adlandırdığı kimi ucu-bucağı görünməyən, nəhəng, parıldayan, bərq vuran, rəngdən-rəngə çalan məkana tərəf çevirirəm.*

Bu nümunələrdə də mavi rənglə əlaqəli ifadələrdə əsas faktor onların aktuallaşdırdığı kontekstdir. Çünki, məhz kontekstin sayəsində həmin nominal sintaqmlar xüsusi seçici elementlər kimi idiomatik mənalarını interpretasiya edə bilirlər, yəni pejorativ konotativ əhəmiyyət kəsb edirlər.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bədii mətnlər frazeoloji ifadələrlə daha zəngindir. Bu ifadələrdən sosio-kultural konnotasiyalara malik olan rənglərdən ibarət olanlarını araşdırmaq çox maraqlı idi. Göründüyü kimi bu sosio-kultural konnotasiyalar daha çox stereotiplərlə bağlıdır və bu səbəbdən də onların mətnlərdə işlədilməsi məqsədyönlüdür. Bu ifadələr yazıçının məqsədindən asılı olaraq onun personajının, yaşadığı cəmiyyətinin, zəmanəsinin daha doğru təqdim edilməsinə şərait yaradır. Yazıçı yaratdığı əsərlərdə mətnin implisit, gah da eksplisit çalarlarını özünəməxsus manevrlərindən istifadə etməklə sərgiləyir. Eyni zamanda bu ifadələr siyasi diskursda da işlədilən və marağa səbəb olan situasiyaları ön plana çəkir.

Ədəbiyyat

1. Amosty R. (1991) : Les idées reçues. Sémiologie du stéréotype. Paris : Nathan
2. Benveniste Emile. Problèmes de linguistique générale,Paris
3. Begegnungen"Deutsch als Fremdsprache"Anne Buscha, Szilvia Szita İntegriertes Kurs-und Arbeitsbuch, Schubert-Verlag, səh.205-206 , Leipzig, 2013
4. Gallimard, coll. Vel. 1966, p.53
5. Guiraud P. Les locutions françaises. Paris, 1961
6. Pastoureau M. "Dictionnaire des couleurs de notre temps", Editions Bonneton - 1992

7. Pastoureau M. “Histoire d’une couleur” , Paris Le Seuil, 2000 p.216
8. Rey A, S. Chantreau (193) : Dictionnaire des Expressions et Locutions, Paris: Le Robert
9. Rey I.G.(2002) : La Phraséologie du français, Presses Universitaire du Mirail, Université de Toulouse. Le Mirail
10. Jacques le Rider, Les Couleurs et les mots, Paris,PUF 1997
11. Petit Robert (2004) : Dictionnaire de la langue française, sous la redaction de J. Rey-Debove et A. Rey, Paris
12. Yeni Fransızca – Azərbaycanca lüğət I- II hissə “Kövsər” nəşriyyatı, Bakı -2011
13. Книга:Новый большой французско-русский фразеологический словарь / Le nouveau grand dictionnaire phraseologique francais-russe Владимир Гак, Лариса Мурадова, И. Будницкая, И. Лалаев, Людмила Ковшова. Редактор: Владимир Гак. Издательство: Русский язык-Медиа *Москва,* 2000

РАФИГА МУРШУДОВА

УПОТРЕБЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ СОДЕРЖАЩИХ СИНИЙ ЦВЕТ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

РЕЗЮМЕ

Помимо большой роли фразеологических сочетаний в обогащении словарного запаса языка, они отличаются еще и тем, что выражают культуру, историю, быт и образ жизни каждого народа. Фразеологизмы имеют больше национальных черт и являются лаконичным выражением жизни человека в словах. Цвета оказывают определенное положительное и отрицательное влияние на наши мысли, мышление, чувства, действия и эмоции. Идиоматические выражения, образованные сочетанием названий цветов, порождают цветовые символы каждого народа. Эти выражения используются в повседневной речи, поэзии, прозе, научном и медийном языке. Использование этих выражений в текстах целенаправленно. В зависимости от цели, поставленной писателем, они создают условия для более правильного представления его персонажа, общества, в котором он живет, и своего времени. В своих произведениях писатель проявляет имплицитные, а иногда и эксплицитные оттенки текста, используя свои уникальные приемы. В то же время эти выражения выдвигают на первый план ситуации, которые используются в политическом дискурсе и вызывают интерес.

Ключевые слова: синий цвет, коннотативная выразительность, стереотипы, приоритетные цвета.

RAFIGA MURSHUDOVA

THE USE OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS CONTAINING BLUE COLOR IN LITERARY TEXTS

SUMMARY

In addition to the great role of phraseological combinations in enriching the vocabulary of the language, they are also distinguished by the fact that they express the culture, history, life and way of life of each people. Phraseologisms have more national features and are a concise expression of a person's life in words. Colors have certain positive and negative effects on our thoughts, thinking, feelings, actions and emotions. Idiomatic expressions formed by a combination of color names give rise to the color symbols of each nation. These expressions are used in everyday speech, poetry, prose, scientific and media language. The use of these expressions in texts is purposeful. Depending on the goal set by the writer, they create conditions for a more correct representation of his character, the society in which he lives, and his time. In his works, the writer shows implicit and sometimes explicit shades of the text, using his own unique techniques. At the same time, these expressions highlight situations that are used in political discourse and arouse interest.

Key words: blue color, connotative expressiveness, stereotypes, priority colors.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Məqami tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İSAYEVA NƏRMİNƏ ŞUA QIZI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti,
narmina.isayeva@gmail.com

FRAZEOLOJİ SEMANTİKANI MÜƏYYƏN EDƏN MİLLİ MENTALİTET VƏ MƏDƏNİ ANLAYIŞI

XÜLASƏ

Məqalə frazeoloji semantikaya həsr olunmuşdur. Frazeologiyada mədəni anlayışların ifadələri diqqət mərkəzindədir. Müəllifin fikrincə, müsbət təsəvvürlər mənfi rəngə səbəb ola bilər. Dünya dillərinin frazeoloji materialının öyrənilməsi göstərir ki, frazeoloji semantika, milli mentalitet və milli mədəniyyət arasında sıx əlaqə mövcuddur. Milli mədəniyyət dedikdə xalqın yaratdığı maddi və mənəvi dəyərləri başa düşürük. Milli mentalitet dedikdə xalqın psixologiyası və təfəkküründün xüsusiyyətlərinin məcmusu başa düşülür. Frazeoloji semantika müxalifətdə leksik və paremioloji semantika ilə spesifik bir şey kimi müəyyən edilir. Bu üç anlayışın hamısı olduqca mürəkkəb və qeyri-müəyyən olur. Ilk baxışdan görünür ki, nə frazeoloji semantikada, nə milli mentalitetdə, nə də milli mədəniyyətdə qeyri-adi bir şey yoxdur. Lakin konkret frazeoloji vahidləri təhlil etməklə başa düşürsən ki, bu belə deyil. Bu gün dəbli bilişsel tədqiqatlar çərçivəsində dil materialının təhlilində həqiqətən bu və ya digər xalqın milli xarakterini təşkil edən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək çox çətindir. Milli mədəniyyət də dünya mədəniyyətindən fərqlənməkdə çətindir. Bu onula bağlıdı ki, hər il bu mədəniyyətin ümumbəşəri məzmunu mövcuddur. Çox vaxt bir çox qohum xalqlara xas olan milli ləvazimat verilir. Dilin frazeoloji sistemi konseptual səviyyədə mədəniyyət reallıqlarının adlarını əhatə edir ki, bu da milli mədəniyyətin cümlə formalaşmasında birbaşa iştirakından danışmağa imkan verir.

Açar sözlər: frazeoloji semantika, müsbət duyğu, konnotasiya, motivasiya

Bildiyiniz kimi, XX-XXI əsrin dilçiliyin dil hadisələrinin mahiyyətini, istiqamətlərini, tədqiqat axtarışlarının aspektlərini anlamaq baxımından əsrin əvvəli və ortaları dilçilikdə xeyli fərqlənir. Əgər ötən yüzilliyin əvvəllərində elm adamları dil və tədqiqat metodları haqqında fikirlərini sərtləşdirməyə çalışırdılarsa, lakin artıq bu əsrin ikinci yarısında başa düşməyə başladılar ki, dil millətin ən vacib mənəvi varlığı olaraq bu və ya digər strukturların sərt sxemlərinə uyğun gəlmir. Şübhəsiz ki, dil milli dünya anlayışının izlərini daşıyır. Hətta ekvivalent sözlər, söz birləşmələr, frazeologizmlər, paremiyalar belə fərqlənir ki, bu dildə danışan xalqın dünyası

haqqında fikirləri özündə əks etdirir. V.Humboltun göstərdiyi kimi, *«dil vasitəsilə dünyanın ən yüksək və dərin sahələrini və bütün müxtəlifliyini görmək olar» [3,6]*

Həqiqətən, hər bir xalq dünyanın müxtəlifliyini parçalayır və onun parçalarını *«Dünyanın dizayn olunan rəsminin özünəməxsusluğu fərdi, qrup və milli (etnik) verbal və qeyri-verbal təcrübənin müəyyən edilməsi ilə müəyyən edir» adlandırır.[4,6]*

Frazeoloji mənanın leksik olaraq işarələnirdi. Buda heç də təsadüfi deyildi. Əslində tədqiqatçılar sözün və frazeologizmin mənası arasında heç bir fərq görmürdülər. Çox vaxt dilin frazeoloji vahidlərinin sözlərlə yanaşı onun leksik sisteminə də daxil olması barədə fikirlər ifadə olunurdu. Məsələn, Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən «Müasir Azərbaycan dili» kollektiv monoqrafiyası hazırlanıb nəşr olunub. Bu kitabın bölmələrindən biri frazeologiyaya həsr olunmuşdur. Bölmə aşağıdakı sözlərlə başlayır: "Istənilən dilin leksik sistemində ayrı-ayrı formalaşan və funksional cəhətdən ayrı-ayrı sözlərə uyğun olan bir çox müstəqil dil vahidləri mövcuddur. Dilçilik ədəbiyyatında belə leksikallaşdırılmış söz birləşmələr frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər, onların məcmusu isə frazeologiya adlanır "[2, 248].

Dünya dillərinin frazeoloji materialının öyrənilməsi göstərir ki, frazeoloji semantika, milli mentalitet və milli mədəniyyət arasında sıx əlaqə mövcuddur. Milli mədəniyyət dedikdə xalqın yaratdığı maddi və mənəvi dəyərləri başa düşürük. Milli mentalitet dedikdə xalqın psixologiyası və təfəkküründün xüsusiyyətlərinin məcmusu başa düşülür. Frazeoloji semantika müxalifətdə leksik və paremioloji semantika ilə spesifik bir şey kimi müəyyən edilir. Bu üç anlayışın hamısı olduqca mürəkkəb və qeyri-müəyyən olur. Ilk baxışdan görünür ki, nə frazeoloji semantikada, nə milli mentalitetdə, nə də milli mədəniyyətdə qeyri-adi bir şey yoxdur. Lakin konkret frazeoloji vahidləri təhlil etməklə başa düşürsən ki, bu belə deyil. Belə ki, frazeoloji semantika uzun müddət leksik semantika ilə eyniləşdirilmişdir. Leksik məna termini, adətən, frazeoloji vahidlərə nisbətən istifadə olunurdu. Digər tərəfdən, bir çox alimlər frazeoloji vahidləri və atasözlərini ayırd etmədikləri üçün frazeologizmlərin və paremiyaların semantikası da eyniləşdirilirdi. Milli mentalitetə gəldikdə, ümumbəşəri xüsusilə milli kimi verilir. Bu gün dəbli bilişsel tədqiqatlar çərçivəsində dil materialının təhlilində həqiqətən bu və ya digər xalqın milli xarakterini təşkil edən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək çox çətindir. Məsələn, Ə.S.Puşkinin «biz tənbəlik və maraqsızıq» sözünə əsasən rus xalqının tənbəl olduğunu və maraqla fərqlənmədiyini söyləmək olduqca çətindir.

Milli mədəniyyət də dünya mədəniyyətindən fərqlənməkdə çətindir, çünki hər il bu mədəniyyətin ümumbəşəri məzmunu mövcuddur. Çox vaxt bir çox qohum xalqlara xas olan milli ləvazimat verilir.

Dilin frazeoloji sistemi konseptual səviyyədə mədəniyyət reallıqlarının adlarını əhatə edir ki, bu da milli mədəniyyətin cümlə formalaşmasında birbaşa iştirakından danışmağa imkan verir.

Cümlə quruluşu dedikdə, dil kodu asimmetriyasının nəticəsi olan ikincil nominasiya prosesini başa düşürük. Sözlər bazasında ikinci nominasiya leksik işarələr bazasında eyni prosesdən fərqləndiyindən, öz xarakterinə görə frazeoloji əhəmiyyət leksikdən fərqlənir. Frazeoloji əhəmiyyət bildiyiniz kimi kombinator xarakter daşıyır. Başqa sözlə, komponentlərin etimoloji əhəmiyyətini göstərir. Lakin ifadə prosesində komponentlərin dəyərləri tökülür, bir növ yeddi diffuziya baş verir və bunun nəticəsində vahid və bütöv frazeoloji dəyərlər yaradılır. Milli mədəniyyətin cümlə formalaşmasında iştirakından bəhs edirik ki, frazeologizmin komponentləri çox vaxt ayrı-ayrı fənlər və mədəniyyət hadisələri adlandıran sözlərdir. Frazeoloji əhəmiyyət bütövlükdə olduğundan, mədəniyyət nişanının frazeologizm semantikasının komponent təhlili yolu ilə frazeoloji mənada iştirakının dərəcəsini və xarakterini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu cür analiz prosesində biz mədəni konsepsiyanın cümlə formalaşmasında rolunu aşkar edə bilərik. Çox vacibdir ki, mədəniyyətin adları olan müvafiq sözlər dil kollektivinin şüurunda konseptual şəkildə rəsmiləşdirilir. Konsept həm obrazlı, həm də anlayışlı səviyyədə xarakterizə olunan mürəkkəb bir hadisədir. Başqa sözlə, konseptual səviyyədə kollektiv şüur sözü yalnız predmet və ya vəziyyətin tipləşdirilmiş tərzi ilə deyil, həm də bu obrazın milli-mental təsəvvürünü şərh etməyə imkan verən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Belə ki, qohum xalqların milli mətbəxinə aid eyni yemək milli-özünəməxsus təsəvvür sistemində işarənin konseptual tərtibatının əsasını təşkil edir. Azərbaycan dilində milli mədəniyyəti geniş mənada əks etdirən bir çox frazeologizmlər mövcuddur. Ümumiyyətlə, əlbəttə ki, hər hansı bir frazeologizm hər hansı bir şəkildə milli mədəniyyətlə bağlıdır. Lakin milli frazeologiya sistemində mifologiya, din, mətbəx, musiqi, ətraf mühit, toponimlər, hidronimlər, tarixi şəxsiyyətlərin, ədəbi qəhrəmanların adları və s. ilə bağlı vahidlər xüsusi yer tutur. Bu cür frazeologizmlərin semantik quruluşunda aktual frazeoloji əhəmiyyətin şərti olaraq mədəni olaraq qeyd edilə bilən konseptlə əlaqəsi aydın izlənilir.Məsələn, Azərbaycan dilində «ağ» konsepsiyası xüsusi yer tutur. Bu konsepsiyanın ümumi dəyərini «həddindən artıq» olaraq qeyd etmək olar. Məhz bu əhəmiyyət frazeologizm strukturunda *ağ elame*, sözün həqiqi mənasında: «Ağ etmə». Azərbaycan-rus frazeoloji lüğətində Ə.Ə.Orucov bu frazeologizmin əhəmiyyəti aşağıdakı kimi tərcümə olunur: «AĞ ELƏMƏK | | şişirtmə, həddi keçmək, bütün sərhədləri keçmək, həddindən artıq həddindən artıq həddini aşmaq, kənardan keçmək (tutmaq), həddindən artıq (uzaqlaşmaq) götürmək) öz üzərinə götürmək» [1, 34].

Qeyd etmək lazımdır ki, lüğətin rus hissəsində verilmiş söz birləşmələri bir şəkildə Azerbaycan frazeologizminin semantik həcmini əhatə edir, lakin onlar bunu tam bacara bilmirlər. Məsələ budur ki, hər hansı bir dilin frazeoloji vahidlərinin əhəmiyyəti, bir qayda olaraq, ümumi və diqqətsizdir. Bu konkret nitq vəziyyətində müəyyən edilir. Buna görə də bütün bu söz birləşmələri, oxşarlıqlarına baxmayaraq, lüğət məqaləsinə bir şey əlavə edir, lakin hələ də semantizasiya deyil. «Ağ» konsepti müxtəlif frazeoloqizmlərin quruluşunda fərqli məzmuna malik ola bilər. Bu

«həddindən artıq» deyilsə, «ağ eləmək» də «parlaq» deməkdir. Bu halda həyat, onun parlaq və qaranlıq şeyləri haqqında ümumbəşəri təsəvvür həyata keçirilir. Demək olar ki, bu frazeologizmin quruluşunda insan həyatında baş verən hər şeyi yaxşı və pis, məqbul və qəbuledilməz, xoş və xoşagəlməz və s.

«Müsbət emosiyalar» ümumi mənası olan Azərbaycan frazeologizmlərinin semantik quruluşunun formalaşmasında iştirak edən mühüm konsept «Allah» konsepsiyasıdır. Müvafiq frazeologizmlərin təhlili göstərir ki, bu konsepsiyanın frazeoloji əhəmiyyətli təhsildə iştirakının dərəcəsi və xarakteri ilahi başlanğıc və onun insanların həyatındakı rolu haqqında xalq təsəvvürləri ilə tam müəyyən edilir. Başqa sözlə, frazeologiya nəinki dini təsəvvürləri, sadə xalq təsəvvürlərini əks etdirir. Azərbaycan xalq şüurunda «Allah» konsepsiyası daim yanında olan və həyatı müşahidə edən güc ilə əlaqələndirilir. Buna görə də onun üçün oxumaq və həyatda heç nə etməmək çox vacibdir. Bu təsəvvürlər *Allahından olmaq, Allahdan olan kimi, Allah üzümə baxdı, Allah tərəfi, Allah qoysa, Allah ağzından eşitsin, Allahın altında, Allahın verdiyindən, Allahın verən günü, Allahın ətəyindən yapışmaq*.

Bu baxımdan bir vacib xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır. Demək olar ki, həmişə bu frazeologizmlərin istifadəsi zamanı daxili forma aktuallaşır. Üstəlik, bu və ya digər ifadənin «Allah» konseptindən frazeologizm kimi istifadə edilib-edilmədiyini və ya danışanların onları hərfi mənada istifadə etdiklərini müəyyən etmək həmişə asan deyil. Çox vaxt, yəqin ki, ifadənin eyni anda və frazeologizm və sərbəst söz birləşməsi funksiyasından danışmaq lazımdır. Allah ilə təmas dairəsini həm ağız, həm də göz təşkil edir. Məsələn, *Allah üzümə baxdı*. Sözün həqiqi mənasında: «Allah mənə baxdı», yəni insanın gülümsəməsi və uğurlu olması üçün Allahın baxışı kifayətdir. Yeri gəlmişkən, bu cümlədə sözümüzə xas olan əsaslı səhv var. Belə ki, bu cümlədə rus frazeologizmi gülümsədi. Konseptual səviyyədə «şans» və onun «gülümsəməsi» mənası «Allahın baxışı» ilə açıq-aşkar ziddiyyətdədir. Başqa sözlə, uğur Allahın baxışının nəticəsidir, fars-nifrət edilə bilməyən şans gülüşü deyil.

Eyniadlı milli-mental məna *Allah ağzından eşitsin* ifadəsinə də aiddir. Sözün həqiqi mənasında: «Allah ağzından çıxanı eşitsin».

Azərbaycan frazeologiyasında öz məzmununu həyata keçirən xüsusi konsept «yağ» konsepsiyasını təşkil edir. Bu konsept birmənalı müsbət konnotasiya ilə xarakterizə olunur. Bu hətta ümumiyyətlə frazeologizmin mənfi konnotasiyası olduğu hallara da şamil olunur. Məsələn, frazeologizm *yağlı dilini işə salaq* deməkdir: «[ilkin: öz yağlı dilinizi hərəkətə keçirin] | | öz şirin (ləzzətli) dilinizi hərəkətə keçirin» [1, 153]. Frazeologizm «kimsəni aldatmağa çalışarkən ləzzətli sözlər söyləmək» deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «şirin (ləzzətli) dilinizi istismara vermək» mənanın təfsiri, lüğət tənliyi deyil. Bu ifadə rus dilində Azərbaycan *yağlı dilini işə salmaq*.

Frazeologizm açıq-aşkar mənfi konnotasiya ilə səciyyələnir. Lakin onun quruluşunda «yağ» konsepti eyni müsbət konnotasiyanı ifadə edir. Üstəlik, bu

konsept mütləq və konstitusiyadan asılı olmayan xarakteristikaya malikdir.Konsepsiyanın müsbət xüsusiyyətləri frazeologizmin semantik quruluşunu formalaşdırır. Belə ki, «yağlı yağ» ın lazım olan effekti verəcəyi və vəziyyətin «mənfi xarakteri» nə nail olacağı nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində «yağ» və «dil» konseptləri olan bir neçə frazeologizm istifadə olunur. Məsələn, *yağlı vədlər vermək, yağlı dil, yağlı dil tökmək, yağlı dilə tutmaq*. Buna görə də bu konsept üzərində qurulmuş frazeoloji paradiqma haqqında danışmaq olar. Frazeologizmin strukturunda *yağlı vədlər vermək* komponenti metonimiyadır. *Vədlər d*edikdə eyni *dil* nəzərdə tutulur. «Yağ» konsepti olan digər frazeologizmlər də mövcuddur . Məsələn, *yağ yeyib yaxada gəzmək, yağ salmaq, yağlı əppək olub yoxa çıxmaq, yağlı söyüş*. Bu frazeologizmlərin semantik quruluşunda əsas «yağ» konsepsiyasının müsbət konnotasiyasının frazeologizmin mənfi konnotasiyası ilə əlaqəsi xarakterikdir. Üstəlik, «yağ» konseptinin müsbət konnotasiyası frazeologizmin mənfi konnotasiyasını motivləşdirir. Məsələn, Ə.Ə.Orucovun lüğətində oxuyuruq: «YAĞLI ƏPPƏK OLUB YOXA ÇIXMAQ» yoxa çıxmaq, yox olmaq; [1, 154].

Bizim fikrimizcə, lüğətdə bu frazeologizmin əsl mənası səhv müəyyənləşdirilir, buna görə də daxili forma səhv açıqlanır. Məsələ bu deyil ki, kimsə və ya bir şey yağlı əppək halına gəldikdən sonra yox oldu. Burada müqayisə semantikası həyata keçirilir. Beləliklə, motivasiyanın mənası dadlı yeməyin əlçatmazlığı şəklindədir. Buradan belə çıxır ki, *yağlı əppək olub yoxa çıxmaq* ifadəsi rus frazeologizminə *yerin altına girmək* heç də ekvivalent deyildir. Üstəlik, bu ifadələr təkcə obrazlı konseptualizasiyanın xarakteri ilə üst-üstə düşmür, çox dərin semantik səviyyədə və mənası ilə üst-üstə düşmür. Belə ki, Azərbaycan frazeologizmi deməkdir, ki kimsə və ya nəsə çox nadir və əlçatmaz oldu. Rus frazeologizmi o deməkdir ki, kimsə qəflətən yox oldu, yəni həmişə gözlərinin qarşısında, yaxınlığında idi və birdən yox oldu. Bu mövcudluq və yoxa çıxma nüansı frazeologizmin Azərbaycan frazeologizminin semantik quruluşunda olmayan yerdən çıxmaq kimi xüsusiyyətini təşkil edir.

Azərbaycan ifadəsi *yağlı əppək olub yoxa çıxmaq* rus frazeologizmindən fərqlənir. Belə ki, *yağlı əppək olub yoxa çıxmaq*, istədiyiniz şeyi və ya insanı tapa bilməmək deməkdir. Bizim fikrimizcə, *yerin içərisindən girmək* həmişə «intensiv axtarış və aşkar edilməməsi» mənasını ifadə etmir. Əsasən bu frazeologizm qəfildən yox olmağa təəccüblənir. Azərbaycan dilində «yağ» konsepti müsbət konnotasiyaya malik frazeo-loqizmlərin strukturunda da həyata keçirilir. Məsələn, *yağ-bal içində bəsləmək, yağ-bal içində üzmək, yağ içində böyrək kimi, yağ kimi ürəyinə (canına) yayılmaq, yağlayıb ballamaq, yağlı yer, yağlı söz, yağlı tikə*. Göründüyü kimi frazeologizmlərdə *yağ-bal içində bəsləmək, yağ-bal içində üzmək* и *yağlayıb ballamaq*, «Yağ» konsepti «bal» konsepti ilə əlaqələndirilir. Bu cür korrelyasiya obrazını milli-spesifik deyil, ümumbəşəri assosiasiya hesab etmək olar. Aparılan analiz mədəni konsepsiyaların onların iştirakı ilə yaranmış frazeologizmlərin formalaşmasını hər cür determinləşdirdiyini söyləməyə əsas verir. Konseptlərin

özlərinin müsbət konnotasiyası frazeologizmlərin mənfi konnotasiya ilə motivasiyasını istisna etmir.

ƏDƏBIYYAT

1. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan-rus frazeoloji lüğəti. Bakı: Elm, 1976.
2. Müasir Azərbaycan dili. 1 cild. B.: Elm, 1978.
3. Humbolt V.Fon. Dilçilik üzrə seçilmiş əsərlər. M.: Tərəqqi, 1984.
4. Dronov V.V. Dünyanın dil mənzərəsi. «Xaricdə rus dili» jurnalı. №5, 2007(204). S.5-7

NATIONAL MENTALITY AND CULTURAL CONCEPTS DEFINING PHRASEOLOGICAL SEMANTICS

SUMMARY

The article deals with the phraseological semantics. Cultural notions' expressions in phraseology are in the focus. In author's opinion cultural notions define phraseological semantics. Positive notions can motivate negative connotation. The study of the phraseological material of the languages of the world suggests that there is a close connection between phraseological semantics, national mentality and national culture. All these three concepts turn out to be quite complex and ambiguous. At first glance, it seems that there is nothing unusual either in phraseological semantics, or in the national mentality, or in the national culture. However, analyzing specific phraseological units, you understand that this is far from the case. It is very difficult within the framework of cognitive research fashionable today, quite objectively, on the analysis of language material, to determine the features that really make up the national character of a particular people. National culture is also difficult to differentiate from world culture, since there is always a universal human content of this culture. Often, the national is given the characteristic of many related peoples. The phraseological system of language at the conceptual level contains the names of the realities of culture, which allows us to talk about the direct participation of national culture in phrase formation.

Key words: phraseological semantics, positive emotion, connotation, motivation

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ И КУЛЬТУРЫЕ ПОНЯТИЯ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКУЮ СЕМАНТИКУ.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена фразеологической семантике. В центре внимания - выражения культурных понятий во фразеологии. По мнению автора, культурные понятия определяют фразеологическую семантику. Позитивные представления могут мотивировать негативный оттенок. Изучение фразеологического материала языков мира говорит о том, что существует тесная связь между фразеологической семантикой, национальным

менталитетом и национальной культурой. Все эти три понятия оказываются достаточно сложными и неоднозначными. На первый взгляд кажется, что ничего необычного ни во фразеологической семантике, ни в национальном менталитете, ни в национальной культуре нет. Однако, анализируя конкретные фразеологические единицы, понимаешь, что это далеко не так. Очень сложно в рамках модных сегодня когнитивных исследований вполне объективно на анализе языкового материала определять особенности, действительно составляющие национальный характер того или иного народа. Национальная культура также сложно дифференцируется от мировой, так как всегда присутствует общечеловеческое содержание этой культуры. Нередко за национальное выдается присущее многим родственным народам. Фразеологическая система языка на концептуальном уровне содержит содержит названия реалий культуры, что позволяет говорить о непосредственном

Ключевые слова: фразеологическая семантика, положительная эмоция, коннотация, мотивация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: f.ü.f.d.,dos. Məmmədova P.H.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА
ЛЯМАН АХУНДОВА
Азербайджанский Технический Университет
ст.преподаватели кафедры "Иностранных языков"
Г.Джавид 25.
gulyalяman@com.ru

КВАНТИТАТИВНЫЕ ВАРИАНТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Квантитативными являются варианты, образованные путем усечения или прибавления компонентов.

Приводимые ниже примеры квантитативных вариантов показывают процесс сокращения ФЕ и тот факт, что как полная, так и сокращенная формы живут в современном английском языке.

Библейское выражение the orumbs that (или which) fell from the rich man′s table сократилось до crumbs from the rich man′s table, а этот сокращенный вариант подвергся дальнейшему сокращению – crumbs from the table.

«America′s arms plants were pitifully small and the business they could pick up in Europe was the crumbs that fell from a rich man′s table». «But you and I are going to change all that!» said the salesman to his son (U. Sinclair).

NATO is one of the attempts by the rulers of the United States to build a global empire. This attempt has been assisted by Britain in the hope of some fat crumbs from the rich man′s table and in the hope of being able to maintain its own Empire. (Labour Monthly).

The sudden result on the turn of the card, the hard-faced women and grim-faced men; the forced jollity; the hangers-on seeking crumbs from the table, the things hovering round to prevent trouble … (F.Hardy).

Другими примерами являются:

the voice of one crying in the wilderness = a voice crying out in the wilderness = a voice crying in the wilderness;

Prince Albert coat = Prince Albert амер. – длиннополый сюртук (такой сюртук носил посетивший в 1860 г. США принц Альберт, супруг королевы Виктории).

Примером квантитативного варианта, образованного в результате прибавления компонента, может служить фразеологизм Tom, Dick and Harry = every Tom, Dick and Harry – средние, заурядные люди, первый встречный, все без разбора, каждый встречный и поперечный (ср. Иванов, Петров, Сидоров).

But she would pick up with everybody of course. He would have to make himself agreeable to Tom, Dick and Harry (J.Galsworthy)

But don′t think … that I′m a genial ass that can be worked by every Tom, Dick and Harry (Th. Dreiser).

Ключевые слова: количественный, фразеология, английский язык, развитие, Библия.

Вариантность субстантивных фразеологических единиц и вариантность сложных существительных

0Крылова И.П.,Гордон Е.М.Грамматика современного английского языка..”При сравнениивариантности субстантивных ФЕ и вариантности сложных существительных выявляется, что элементы различия явно преобладают под элементами сходства.**Так, например, сложным существительным не свойственны варьирование основного семантического стержня, квантитативные варианты, замена препозитивного определения постпозитивным и вариантность предлогов. Эти виды вариантности могут служить показателем раздельнооформленности.ФЕ.{1.с.75}**

Субстантивные фразеологические единицы с константно-вариантно-переменной зависимостью компонентов

Число субстантивных ФЕ с данным типом зависимости невелико: a feather in one′s cap (или bonnet) предмет гордости, достижение; a bit (или piece) of one′s mind – правда, высказанная напрямик, неодобрение, откровенное мнение, упрек (обычно употребляется с глаголом to give).

Субстантивные фразеологические единицы с константно-переменной зависимостью компонентов

ФЕ с константно-переменной зависимостью компонентов допускают включение в свой состав переменных компонентов, но не имеют ни вариантов, ни структурных синонимов. К таким оборотам относятся ФЕ, компонентами которых являются местоимения one (или one′s), somebody (или somebody) и something.

В тексте эти местоимения, которые условимся называть алтернантами, могут заменяться существительными, другими местоимениями, а также словосочетаниями. Во всех ФЕ этого типа альтернанты не меняют значения оборота, а лишь уточняют его, указывая к кому или к чему он относится. Подобное уточнение, предусмотренное той формой, в которой эта ФЕ существует в которой эта ФЕ существует в языке, не нарушает ее устойчивости, а лишь вводит ее в речь в соответствии с требованиями контекста, в котором она употребляется.

Среди подобных оборотов выделяется группа ФЕ, первым компонентом которых является местоимение one′s.

one′s cup of tea

тот, кто нравится, то, что нравится:

I don′t really think Dick is quite my cup of tea (W.S.Maugham)

“Got anything for me to read?” I said, “What′s that?”

“Oh, I don′t think that′s your cup of tea,” he said.

“It′s poetry”. (W.S.Maugham)

В некоторых субстантивных ФЕ переменное местоимение занимает срединное положение.

a handle to one′s name – приложение к фамилии, титул, звание:

In the eyes of a British jury, the character of a fast yound lady, and the characteh of the same young lady publicy engaged to a Mamber of Parliament, with wealth and a handle to his name would not be at all the same thing (J. Galsworthy).

Аналогичными примерами являются обороты: the apple of one′s eye – зеница ока; the architect of one′s own fortune – кузнец своего счастья; a bee in one′s bonnet – навязчивая идея, мания, конек, пункт помешательства, пунктик; a chip on one′s shoulder амер. проявление заносчивости, желания подраться (первоначально только о мальчика- драчунах, носивших щепку на плече и предлагавших сбить ее желающим вступить в драку) и некоторые другие.

Семантические особенности субстантивных фразеологических единиц

Среди субстантивных ФЕ различаются обороты с полностью переосмысленными компонентами и с частично переосмысленными компонентами.

Расторгуева Т.А. Жданова. “Курс лекций по истории английского языка.”Среди субстантивных ФЕ с полностью переосмысленными компонентами выделяется обороты с целостным значением. Целостное значение возникает в номинативных, в том числе и в субстантивных ФЕ, о том случае, если компоненты этих образований полностью переосмыслены и если данные образования характеризуются структурной монолитностью, т.е. в замкнутых оборотах, не имеющих вариантов и не допускающих нормативного вклинивания переменных элементов.”{2.с.123}

Целостные значение – это вид фразеологического значения замкнутых ФЕ с полностью переосмысленными компонентами.

Идиома – это ФЕ с целостным значением.

таким образом, субстантивные ФЕ с константной зависимостью компонентов относятся к классу идиом. Примерами субстантивных идиом могут служить: a back number – отсталый человек, ретроград (букв. старый номер газеты, журнала); a break in the clouds – луч надежды (букв. просвет среди туч); a bull in a china shop – слон в посудной лавке (о неловком, неуклюжем человеке); the lay of the land – положение дел, положение вещей (букв. характер берега); touch and go – критическое, опасное положение, когда пустяк может оказаться решающим; ups and downs – превратности судьбы, взлеты и падения и др.

Целостное значение является лишь одним из фразеологических значений и поэтому оно не исчерпывает семантической специфики субстантивных ФЕ.

Смрницкий А.И. “Древнеанглийский язык.”Как мы видели, возможны субстантивные ФЕ с константно-варниантой, константно-переменной и константно-вариантно-переменной зависимостями. У оборотов этого типа разделительно-целостное значение. Разделительно-целостное значение отличается от целостного значения тем, что оно свойственно оборотам, имеющим константные и вариантные, вариантные и переменные или только переменные компоненты, причем переменные элементы употребляются в буквальном значении, которое носит уточнительный, денотативный характер, т.е. служит для указания на человека, на предмет, явление и т.п., обозначаемое данным фразеологизмом”.{3.c.98-105]

Кроме целостного и разделительно-целостного значений, субстантивным ФЕ свойственно также однолитеральное значение, которое является разновидностью частично переосмысленного значения. Это значение встречается во фразеологизмах с компонентами, имеющими буквальное значение, т.е. не утратившими своей назывной функции. Для однолитеральных субстантивных ФЕ характерно наличие одного компонента с буквальным значением, а другого с переосмысленным значением. Компонент с буквальным значением, является семантическим стержнем оборота. Характерной особенностью данных оборотов, которое Н.Н.Амосов фраземами, является единичная сочетаемость компонента с переосмысленным значением с компонентом, имеющим буквальное значение.

Поскольку в русистике фраземами называется ФЕ со структурой слово-сочетания, то, во избежание терминологической путаницы, фразеологизмы, о которых идет речь, лучше называть однолитеральными фраземами.

Примерами подобных ОФ могут служить обороты: angel′s visits книжн. – редкие, но приятные визиты; apple-pie order – абсолютные порядок; captain of industry – промышленный магнат; a change of heart – изменение намерения; cupboard love – корыстная любовь; the dregs of society – подонки общества; the ghost of a smile – тень улыбки; a Job′s comforter – библ. горе-утешитель; the lungs of London – легкие Лондона (лондонские парки); a pack of lies – сплошная ложь; a red-letter day – праздничный день, знаменательный, счастливый день (день, отмеченный красным в календаре) и др.

В некоторых ОФ возможна вариантность того или иного компонента: a silent (или sleeping) partner – номинальный компаньон фирмы; Dutch comfort (или consolation) и др.

Таким образом, субстантивным ОФ свойственны два типа зависимости компонентов: константная зависимость и константно-вариантная зависимость.

Большинству ОФ свойственна неустойчивость, и они легко переходят в переменные сочетания слов.

Широко распространенными видами полного переосмысления в субстантивных ФЕ является метафизическое и метонимическое переосмысление.

Метафорическое переосмысление

Метафорические переосмысление переменных словосочетаний – один из важнейших источников обогащения фразеологии любого языка, в том числе и английского. **Jespersen O.A. A "Modern English grammar on historical principles**."Традиционные метафоры основаны на различных видах сходства. Сходства положения: babes (или children) in the wood – сущие младенцы, простаки, простодушные, доверчивые люди (выражение взято из старой баллады); позднее тж. a babe in the wood; a fish out of water – рыба без воды, человек не в своей стихии; сходство возраста: babes and sucklings – новички, совершенно неопытные люди (ср. молоко на губах не обсохло); сходство цвета: pea-soup fog – желтый лондонский туман; сходства поведения: a dog in the manger; сходство вкусовых ощущений: a bitter pill to swallow – горькая пилюля, тяжелая необходимость; a play with fire – игра с огнем образована по конверсии от play wit fire – играть с огнем."{4.c.88.}

Очень часто сходство основано на различных свойствах предметов, животных насекомых и т.д., рассматриваемых как их главный признак. Свойство быть жестким: a hard или tough nut to crack – крепкий орешек, не по зубам; указание на приближение конца чего-либо: the last straw; a nail in one′s coff in – что-либо ускоряющее смерть, гибель кого-либо, смерти подобно; a spark in the powder magazine; то, что обозначает начало и конец: the alpha and omega of something – альфа и омега, начало и конец; раздражающий характер чего-либо: a flea in one′s ear – раздражающий ответ, резкое замечание, обычно send somebody away (или off) with a flea in his ear; a red rag to a bull – как красная тряпка для быка, т.е. то, что приводит в ярость, бешенство; a thorn in the flesh of somebody – источник постоянного раздражения, неприятностей, бельмо на глазу; то, что является многообещающим: the thin end of the wedge – скромное, но многообещающее начало; устрашающий характер чего-либо: a lion in the path или in the way – страшное препятствие (часто иронически о воображаемом препятствии); то, чем можно гордиться: a feather in one′s cap или bonnet и др.

Многие метафорические обороты носят эвфемистический характер, благодаря чему в завуалированной форме выражается то или иное понятие. Подобных оборотов особенно много среди ФЕ, обозначающих смерть или дьявола. Смерть: the great (или the last) enemy – последний враг; the last great change, one′s (или the) last sleep – вечный сон; the never-ending sleep вечный сон; a leap in the dark. Дьявол: the author of evil – злой дух; the Evil One – нечистая

сила; злой дух; the father of lies библ. отец лжи; Old Harry (Nick, Poker или Scratch); (тж. the old adversary, boy enemy, gentleman); old gooseberry; the old one – враг рода человеческого; the prince of darkness – князь тьмы; the evil (или the wicked) Spirit – злой дух.

Вместо tuberculosis можно сказать the white plague (или scourge).

Часто метафоры носят гиперболический характер, например all the word and his wife шутл.; a bull in a china shop; a bull of Bashan библ. – васанский бык, человек с громовым голосом, труба иерихонская; Homeric laughter и др.

Помимо простых метафор, прозрачных по своему образу, поскольку в их основе лежит сходство положения, вкусовых ощущений, цвета и т.д., среди субстантивных ФЕ встречается много сложных метафор, в основе которых лежат самые разнообразные, а иногда и трудно определимые виды сходства: a bee in one′s bonnet; cupboard love; a pill to cure an earthquake – все равно, что пилюля от землетрясения, жалкая полумера; ships that pass in the night и др.

Не все метафорические фразеологизмы образовались в результате переосмысления переменного сочетания слов. В некоторых случаях такого словосочетания не существовало. Это относится к оборотам, в основе которых лежит нереальная ситуация: the devil on two sticks – диаболо (игрушка); a fool′s paradise; hell on earth – ад кромешный; on ocean grey-hound – быстроходный океанский пароход; a rope of sand – обманчивая прочность; иллюзия; a storm in a tea-cup и др. Метафорический характер подобных оборотов возник в результате целостного переосмысления входящих в них слов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. Москва, 1986,3.с.75
2. Расторгуева Т.А. Жданова. Курс лекций по истории английского языка. Москва, 1972.с.123.
3. Смрницкий А.И. Древнеанглийский язык. Москва, 1955.с.98-105.
4. Jespersen O.A. A modern English grammar on historical principles. Copenhagen, 1940.с.88.
5. Internet Resourses: http:www directionservice.ocq/cadre/section4.com

G.Ismailova,L.Akhundova

OPTIONS QUANTITATIVE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

This theme has been dedicated to the vocative sentences. Vocative sentences are one of the means, which increase the emotion of speech and gives stylistic undertone to speech. Formally the vocative sentences look like a nominative

sentence. But there are also different sings. Vocative sentence expresses subjective relations but nominative sentence is based on subject as a kind of one member sentence. Appeals are more distinct in vocative sentences. There is a special intonation, reproach, rebuke, sorry, astonishment, blame, surprise, regret and other features in vocative sentences. Vocative sentences are explained as appeal to human, as well as, appeal to nature, animals, birds and other beings.

It is impossible to separate such sentences into principal and secondary parts of the sentence. The sentences which denote challenge can create vocationalizm. Vocationalizm appears in all languages. In this case vocatives become functionalize. Vocatives are universal according to syntactic parameters and are studied from the same prism. These sentences are mixed with elliptical and parenthesis sentences. The speaker expresses his love, compassion, hatred, anger, and so on. Feelings to the target through the vocative sentences. Vocative sentences are included poetic figeres.

Key words: quantitative, phraseology, English language, development, Bible

G.İsmailova,l.Axundova

İNGİLİS DİLİNDƏ FRASEOLOJİ KVANTİTAVLƏRİN VARİANTLARI

Xülasə

Bu mövzu vokativ cümlələrə aiddir. Nitq emosiyasını gücləndirən, nitqə üslubi məzmun verən vasitələrdən biri də səsli cümlələrdir. Formal olaraq vokativ cümlələr nominativ cümlələrə bənzəyir. Ancaq başqa əlamətlər də var. Vokativ cümlə subyektiv əlaqəni ifadə edir, lakin nominativ cümlə bir cümlə üzvü olan cümlə növü kimi subyektə əsaslanır.

Ünvanlar vokativ ifadələrdə daha çox fərqlənir. Vokativ cümlələrdə xüsusi intonasiya, məzəmmət, irad, üzrxahlıq, təəccüb, ittiham, təəssüf və başqa əlamətlər vardır. Təbiətə, heyvanlara, quşlara və başqa varlıqlara müraciət olmaqla yanaşı, sədaqətli cümlələr insanlığa müraciət kimi izah edilir.

Belə cümlələri cümlənin baş və köməkçi hissələrinə bölmək mümkün deyil. Problemi ifadə edən cümlələr peşəkarlıq yarada bilər. Peşəkarlıq bütün dillərdə görünür. Bu halda vokativlər funksional olur. Sintaktik parametrlərə görə vokativlər universal xarakter daşıyır və eyni prizmadan öyrənilir.

Bu cümlələr elliptik və dairəvi cümlələrlə qarışıqdır. Natiq hədəfə qarşı sevgisini, şəfqətini, nifrətini, qəzəbini və digər hisslərini nidalı cümlələrlə ifadə edir. Vokativ cümlələr poetik formalara daxildir.

Açar sözlər: kvantitativ,frazeologiya,İngilis dili,inkişaf,bibliya.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: доктор философия по филологии, Нурия Рзаева tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFƏT SƏFİXANOVA
VALİDƏ ABIYEVA
AMU
Sefixanovaafet@gmail.com

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏRƏ DANIŞIQ VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASIN

Müasir ingilis dilinin öyrədilməsində taprşırıqların və şifahi çalışmaların böyük rolu vardır. Çalışmalar hər hansı bir dilin təlimində müasir metodlara əsaslanır. Ənənəvi təlim metodunun əsasında formaya əsaslanan pedaqogika durur. Çalışmalar əsaslı dil təliminin tapşırıq yönümlü pedaqogikaya ünsiyyətə əsaslanan pedaqogikaya istinad edir.

Bundan əlavə ənənəvi təlim metodlarında dil sadəcə bir obyekt rolunu oynayır. Buradan irəli gəlir ki, müasir təlim metodlarında tələbə məfhumu dil istifadəçisi kimi qəbul edilir.Görkəmli metodist R. Ellisin fikrinə görə dil və tələqlə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Çalışmalar əsaslı dil təlimi bütün dillərin tədrisində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu təlimin əsas məqsədi tələbələrdə xüsusi olaraq sərbəst ünsiyyət formalaşdırmaq və tədris prosesinin tapşırığa əsaslandırmaqdır. Çalışmalar ingilis dilinin tədrisi, öyrənilməsi və mənimsənilməsində xüsusi rola malikdir. Başlıca funksiyası kommunikasiya formalarına əsaslanır. Ənənəvi təlim metodikasında qrammatika da böyük rol oynayır. Bu metodlardan istifadə edən müəllimlər tələbələrdə hər iki vərdişi aşılamaq istəyirlər. Belə ki, tələbələr müəllimləri köməkliyi ilə tələbələr tədricən kommunikativ bacarıqlara yiyələnirlər. Çalışmalardan tapşırıqlardan istifadə metodu müəllim yönlü deyildir, tələbə yönümlüdür.

Açar sözlər: İnnovasiya kommunikasiya, metod, dil, nitq

Müasir zamanda ingilis dili ən geniş yayılmış dildir. Demək olar ki, ingilis dili dünyanın bir çox ölkələrində tədris olunur və danışıq dili kimi istifadə olunur. Dil fakultələrinin aşağı kurs tələbələrinə çalışmalardan danışarkən, burada tövsiyə edilən rəqəmlər qeyri-ixtisas fakultələrində ingilis dilini öyrənən tələbələr ilə müqayisədə daha yüksək olmalıdır. Ümumiyyətlə, dil fakultələrində təhsil alan tələbələrə tapşırıq verərkən müəllim onları düzgün izah etməlidir.Təlim prosesində keyfiyyət göstəriciləri əhəmiyyətli yer tutur.

Müasir dövrümüzdə həm ali, həm də orta təhsil müəssisələrinin əsas məqsədi tənqiqi və yaradıcı fikirlərə sahib olan, hər zaman dövrümüzün

tələblərinə əsaslanan kadrların yetişdirilməsidir. Çalışmalardan istifadə edərkən qrammatikanı yaddan çıxarmaq olmaz. Dildə qrammatik mənanı analitik mənada ifadə etmək üstünlük üçün sözlərin mənalarına görə qruplaşması çalışmaları da geniş istifadə olunur.

Hazırda ingilis dili dünyada diplomatiya, kommersiya dənizçilik, tibbdə elmi texniki kütləvi informasiya dili kimi məşhurdur. Bu terminlərlə bağlı tapşırıqlar dalıq məqsədəuyğun olur. Çalışmalardan istifadə tələbələrdə intellekti daha zənginləşdirir. Tələbələr universitetlərdə ingilis dilindən daha çox istifadə etməlidilər. Müasir dövrümüzdə təhsil müəssisələrində əsas məqsədi tənqidi və yaradıcı fikirlərlərə sahib olan, hər zaman dövrümüzün tələblərinə əsaslanan kadrların yetişdirilməsidir. Ali təhsil müəssisələrin də tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişləri tapşırıqlar, çalışmalar vasitəsilə möhkəmlətmək olur. Çünki çalışmaların köməyi ilə bu vərdişlər uğurla həyata keçirilir.Ümumiyyətlə çalışmalar tədris prosesinin ən əhəmiyyətli göstəricisidir. Çalışmaların həll edilməsi tələbələrin həm özlərini həm də tapşırıqlardan əldə edilən biliklərini sınaqdan keçirirlər. Həmçinin, tapşırıqların tətbiq edilməsinin əsas məqsədi təhsilin müvəffəqiyyətli və məhsuldar olmasını təmin etmək eləcədə, tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirmək üçün əsasən öyrədici əhəmiyyət daşımasıdır. Elli tapşırıqlardan istifadə edərək tələbələrin intellektinin yüksəlməsini və tapşırıqların bir neçə elanlara bölünməsini göstərmişdir.

1. Tapşırıqlar sərbəst halda yerinə yetirilir.Hər bir tələbənin öz fərdi bacarıqları öyrənilir.
2. Tapşırıqlarda hər hansı məlum bir kontekstə əsaslanır.
3. Həmçinin müəllimlərin motivasiyası artır.
4. Tələbələrin dil bacarığı, bilikləri möhkəmlənir.
5. Çalışmaları birbaşa kommunikasiyaya xidmət etdiyi halda tapşırıqlar isə kommunikativ olmaya bilər
6. Çalışmalarda ancaq bir bacarığın səviyyəsi yoxlanıla bilər. Tapşırığın mənası var, həm də məzmunu əsas götürülür. Çalışmalarda forma əsas götürülür.

Çalışmalarda dil təliminin əsas göstəricisi sayılır ki, bu da öyrənmə prosesində mühüm rol oynayır. Çalışmaların özü aşağıdakı növlərə bölünür.

1. Hissələrin birləşdirilməsi bu çalışma növündə hər hansı bir mətnin hekayənin ayrı-ayrı hissələri tələbələrə çatdırılır. Hər bir informasiya haqqında məlumat verilir.

2. İnformasiya boşluqları bu tip çalışmalar 2 qrupa bölünür. 1-ci qrupda informasiya yığını,2-ci də informasiyanın tam özü tam bir şəkildə mövcud olur. Tapşırıqları həll edərək tələbələrdə fikir mübadiləsi əmələ gəlir.Tapşırıqlar əsasında tələbələrin biliyi möhkəmlənir. Xarici dillərin öyrənilməsində çalışmaların dil təlimində mühüm rolunu bir çox metodistlər öz məqalələrində göstərmişdir. Onlar göstərirlər ki, təlimi vasitəsilə tələblər dili daha təfik və yaradıcı öyrənirlər. Tapşırıq, çalışma əsaslı dil təlimi əsasən tələbə yönlü olur. Tapşırıqlarla, yəni fərdi ya qrup halında nəzərdə tutulmuş növlərindən asılı olmayaraq, dilin kreativ imkanlarını artırmaq olar. Təlim prosesində nəzərə alınması vacib hesab edilən ən mühüm faktorlardan biri istifadə ediləcək tapşırıqların çətinlik səviyyəsinin tələbələrin bilik bacarıq və vərdişlərin aşılanmasında müsbət təsir göstərərkən, bəziləri isə tam əksinə təsirsiz qalır və bu da ona mənfi təsir göstərməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də nəzərə almalıyıq ki, verilən tapşırıqların özünündə çətinlik səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Çətinlik səviyyəsi artırılmış çalışmaların həlli müsbət dərəcədə nəticələnərsə tələbənin özünə inam artır. Hər bir zaman, ingilis dilini tədris edən müəllim sosial-mədəni səriştənin formalaşması prosesində onların hansı problem və çətinliklərlə üzləşə biləcəklərini ehtimal etməli və şifahi nitqin zənginləşməsi prosesini həmin amilləri nəzərə almaqla təşkil etməlidirlər. Elə məhz bu baxımdan da şifahi çalışmaları dilin öyrənilməsi və lazımı nəzəri bilikdə və yiyələmək mümkün olacaq.

Beləliklə, tələbələrdə dil öyrənmə bacarığı yaratmaq üçün müxtəlif tapşırıqlar, lüğət tərkibini artırmaq üçün olan çalışmalardan istifadə etmək lazımdır. Tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinə yönələn tapşırıqlar bəzən bir tələbəni deyil, bütün tələbə qrupunun diqqətini çəkməj mümkündür.

Dil öyrənərkən ümumiyyətlə çalışmalarda çətinlik çəkən tələbələr nəzarət altında olmalıdırlar. Hər bir halda tələbəyə yanaşma özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Tapşırıq əsaslı dil təlimində real həyatla əlaqələndirmə, tələbədə motivasiya və maraq yaratmada əsas yer tutur. Hər bir çalışmanın həllində vacib olarsa onu real həyata inteqrasiya etmək mümkündür. Beləliklə təlim-tədris prosesində tələbənin qarşılaşdığı bütün problemləri real həyatla əlaqələndirdikdə tələbə müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə daha sürətli və daha səmərəli yiyələnir.

ƏDƏBİYYAT

1.Willis and Willis g Doing “Task bazed teasduing oxford, 2007
2.Ellis “The effects of pre task planking” 2010

3. Willis g.a framewore for task based learning 2009
Rəyçi: prof Məmmədova Z.Ş

TEACHING STUDENTS SPEAKING SKILLS IN ENGLIS LESSONS

Summary

Key words: innovasion, method, technology, speech

This article deals with the taks exucises avluch ave very important in the development of oral speech in the English language Communicative output acticities in volve a similar real information gap. In the communicative activities the criterion of success is whether the learner gets the message across.In everyday communication, spoken changes take place because there is some sorts of information gaps between the participants.Actually, the avticle deals with the problem of working out effective ways of learning tasks exercizes in modern English lessons. The process of teaching Englis chould he based on the counmucative speech.The whole process of writing understanding habits should be systematic.In each activities the language is a tool, not an and itseef. By means of tasks exercises the students should understand the context. And the teacher also should motivate his students.To complete the task, they may use the lauguage that the instructor has just presented. The students may also draw on any other vocabulary,grammar and comninnication strategies.In a balanced activities approach the teacher uses a variety of activities hom these different categvies tasks students benefit from this variety will be modified learning English language.

ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ РАЗГОВОРНЫЕ НАВЫКОМ НА УРОКА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова, метод, речь, задание, инновации

В этой статье предлагается максимальная активации изучение английский язык. В этой статье рассматриваются пути при мнения упражнении на английской языке в условиях вуза. Вообще, перемещение центра в процессе обучения и изучения языков в сторону обучаемых, предполагает именно приобретение знаний. Таким образом, не представ ляется возмоксныи научить кого-либо коммуникативной компепености. С другой стороны, знания можно передать. Многое может и должно быть сделано для того, что бы переювать знания способом, которой наиболее

соответствует условиям обучения и подходим людом. Анологическым образом непосредственно в процессе речевой деятельности и выполнения тех или иных коммуникативных действий. Однако следует помнить о существовании личности аспекта, когда учитель рассматривается как индивидуум, уникальная личность. В данной контексте нас подготовка учителей интересует, препеде в село с профессиональной точки зрения. Следует отменить, что при подготовке учителей английского языка в вузах, в наши задачи входит вдохновлять и направляет процесс личностного развития учителей. Поэтому мы решили, что задания играют важную роль в изучении языка.

В этой статье также обсуждаются отношения с тудентов и учителя.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏFSANƏ BƏŞİRZADƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Şəki filialı
efsaneismayilli95@gmail.com

MÜASİR VASİTƏLƏRLƏ SÖZ EHTİYATININ ARTIRILMASI ÜSULLARI

XÜLASƏ

Məşhur pedaqoq və metodistlər şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işinə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Bəzi müəllimlər belə hesab edirlər ki, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işlər əsasən aşağı siniflərdə aparılmalıdır.Şagirdlərin söz və ya lüğət ehtiyatının artırılması konkret sinifdən deyil,müəyyən yaşdan sonra aparılmalıdır.İndi əksər valideynlər uşaqlarına hər hansı xarici dil öyrətmək üçün 4-5 yaşdan başlayaraq repetitor yanına qoyurlar.Öz dilində uşaqların söz bazasının artması üçün valideyn kiçik yaşalarından uşaqla həmsöhbət olmalı,müntəzəm olaraq onunla danışmalıdır.Amma digər dillərdə söz ehtiyatını artırmaq üçün mütləq ünsiyyət və həmin dilə aid çoxlu sözlər əzbərələyib həmin sözləri tətbiq etməkdir.Kiçik yaşlı uşaqlar üçün bu tətəbiq etmə forması daha rahat formada icra olunmalıdır-yəni sadə, adi cümlələr vasitəsilə daha asan olur.Məsələn-alma-apple deməkdir.Əvvəlcə bununla bağlı söz birləşmələri-a green apple, a round apple,a red apple etc.Sonra tədricən cümlələrə keçmək lazımdır.The apple is on the table.I like an apple.Bu dediyimiz praktika yalnız ingilis dilində deyil həm də öz dilimizdə də söz ehtiyatını artırmaq üçün istifadə oluna bilər.Məsələn-təzə danışmağa başlayan uşağa bir söz öyrədirik.qaçmaq feilini öyrətmək üçün onunla birlikdə qaçaraq ona bu sözü təkrarlatmaq olar.Və ya özünüz qaçıb uşaqdan soruşaraq indi mən nə edirəm sualını verərək uşağın fikrini konkret həmin hərəkətin üzərinə yönəltmək olar.Bir neçə dəfədən sonra uşaq həmin sözü deyərək icra edəcək.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək etmək imkanı olan mənbələr əsasən dərslik və dərs vəsaitləri,sinif və məktəbdənxaric oxu materialları,müşahidə və ekskursiyalar,məktəb və ailədəki nitq lüğəti, televiziya və radio verilişləri, teatr və kino tamaşalarından ibarətdir. Eləcə də Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində aparılan lüğət işləri, şagirdlərin lüğət ehtiyatını dürüstləşdirmək və genişləndirməyə xidmət edir.Dərslərdə şagirdlərin başa düşmədikləri çətin sözləri onlara izah etmək,bu və ya digər sözləri sinonimləri ilə əvəz etmək, sözləri quruluşuna görə təhlil edib,onların necə düzəldiyini göstərmək, yazılışı çətin sözlərin lüğətini tərtib etmək və bir sıra bu kimi işlər aparılmalıdır. Lüğət işini müəllim ardıcıllıqla aparmalı,sözün bədii qüvvəsi və ifadəliliyi açıqlanmalı,mətnin təhlili, sözün mənası və s. müxtəlif metodik yollarla şərh olunmalıdır.

Açar sözlər: lüğət, söz, tətbiq etmək, praktika, vəsait

Bu məqalədə söz ehtiyatını artırmaq üçün istifadə olunan əsas üsullar və vasitələrdən bəhs olunacaq. Hər bir dili öyrənmək üçün ilk əvvəl bu dildə ən çox istifadə olunan söz və ifadələri bilmək lazımdır. Buna görə də hər hansı bir dildə özünüzü sərbəst şəkildə ifadə etmək istəyirsinizsə, 3000-dən artıq söz və ifadə öyrənməyiniz məsləhətdir. Belə ki, ingilis dili beynəlxalq dil olduğu üçün hər gün demək olar ki, yeni ifadələr, sözlər yaranır. Bəs günü-gündən zənginləşən bu dili və onun lüğət tərkibini öyrənmək üçün nə etməliyik? Daha doğrusu hansı mənbələrdən yararlanmalıyıq? Hər bir dilin özəyi onun söz ehtiyatıdır. Yetəri söz ehtiyatı olmadan, nə oxuma, nə yazı, nə dinləmə, nə də danışıq bacarıqlarını öyrənə bilməzsiniz.(3,24) Söz ehtiyatının artırılması təbii ki, uşaq yaşlarından başladıqda, daha effektiv və verimli olur. Lakin hər kəsin ingilis dilini uşaq vaxtından öyrənmək şansı olmur və çox zaman şagird və tələbələr daha gec, yeniyetməlik yaşında dil öyrənməyə başlayırlar.

Yetərli lüğət, yaxud söz ehtiyatı sizin ingilis dilində danışığınızın, o cümlədən, #IELTS, #SAT, #TOEFL kimi beynəlxalq imtahanlarda uğurlu olmanız üçün başlıca amillərdəndir.Əgər artıq hansısa bir lüğətdən yararlanmağa başlamısınızsa, ancaq oxuduğunuz sözlərin əksəriyyətini uzun müddət yadda saxlamaq çətindirsə, o zaman həmin sözü qeyd dəftərinə yazaraq, tez-tez nəzər yetirə bilərsiniz. Bu cür sözlərin işlək dil lüğətinizdə yer alması sizin üstünlüyünüzdür. Qeydlər etməklə müəyyən sözləri daha yaxşı vurğulamış olursunuz və bununla da beyniniz üçün həmin sözləri yadda saxlamaq daha rahat olur. Lakin çalışmaq lazımdır ki, öyrəndiyiniz bu yeni söz və birləşmələri gündəlik həyatınızda daha çox istifadə edəsiniz ki, işlək hala çevrilsin. Ən yaxşı yol isə köhnə söz ehtiyatını yeniləri ilə əvəz etməkdir.(5,80) Bununla da bir növ əvvəlki söz bazanızı demək olar ki, unudaraq onları yeniləri ilə əvəz edirsiniz. Bu da öz növbəsində sizə peşəkar səviyyədə dili qavramaqda kömək edir.

Söz ehtiyatını artırmaq üçün hansı lüğətlər daha perspektivlidir?

İnternet və texnoloji yeniliklərin günü-gündən inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, hər bir şəxsin özəl smartfonu var. Bu smartfonlara onlayn lüğətləri rahat şəkildə yükləmək mümkündür. Bununla da harda olmağınızdan asılı olmayaraq istənilən zaman lüğətlərdən istifadə edərək yeni sözlər öyrənə bilərsiniz. İndi isə söz ehtiyatınızı zənginləşdirəcək bir sıra faydalı lüğət saytlarını sizlərə təqdim edirəm.

Vocabulary.com

- Bu vebsayt vasitəsilə tələbələr asanlıqla istənilən sözün mənasını, izahını tapa bilərlər. Bu sayta daxil olaraq istənilən birləşmənin ingilis dilindəki izahını əldə edə bilərsiniz. Xüsusilə də burada öyrəndiyiniz yeni sözlərlə bağlı testdən də keçə bilərsiniz. Bu halda siz müəyyən məbləğdə ödəniş etməlisiniz (40$). Lüğət (dictionary) bölməsindəki sözlərin geniş izahı ilə yanaşı, həmçinin, düzgün tələffüzü də verilmişdir. Siz bu vebsaytdan iki cür qeydiyyatdan keçib yararlana bilərsiniz. Birinci yol öyrənənlər üçündür. Bu zaman heç bir ödəniş etmədən sadəcə qeydiyyatı tamamlamaq lazımdır. Burada yazılışları və tələffüzləri bənzər olan sözlərin

fərqlərini izahlı şəkildə göstərirlər. Həqiqətən bu vebsaytdan qeydiyyatdan keçərək yeni sözlər öyrənmək sizlər üçün möhtəşəm bir təcrübə olacaq.

BBC Learning English

• Həqiqətən də inanılmaz dərəcədə geniş imkanları daxilində bu vebsayt istifadəçilər üçün ingilis dilini daha maraqlı və jurnalistik mövqedə sevdirməyə çalışır. Müxtəlif mövzularla bağlı xəbərləri,məqalələri buradan əldə edə bilərsiniz. Vebsaytın "Grammar, Vocabulary & Pronunciation" bölməsindən müxtəlif mövzuları əhatə edən məqalə və videolar vasitəsilə bir çox yeni söz və ifadələr öyrənə bilərsiniz.

Confusing Words

• Adından da göründüyü kimi bu vebsayt sayəsində sizə qaranlıq olan və çətin hesab etdiyiniz sözlərin izahlarını görə bilərsiniz. Qarışıq sözlər oxucular və yazarlar üçün narahatlıq doğuran 3210 sözdən ibarətdir. Burada ən çox yayılmış və səhv salınan, yaxud yanlış istifadə edilən sözlər qruplaşdırılır. Bir sıra bölmələrdən ibarət olan bu sayt da demək olar ki, digərləri kimi eyni formatda işləyir. Həmçinin uşaqlar üçün də ayrıca dil öyrənmək üçün fürsət yaradılıb.

Just The Word

• İndi isə sizlərə esse yazarkən ən çox lazım olacaq onlayn lüğət vebsaytından danışacağam. Bəli, düz eşitdiniz. Bu saytda siz yazılarınızda istifadə etməli olduğunuz düzgün söz və ifadələri görə bilərsiniz. Sadəcə sözü, yaxud ifadəni daxil edərək onun barədə hər cür məlumatı tapa bilərsiniz.

Wordnik

• Vebsaytın bir hissəsi Century Dictionary, American Heritage Dictionary, WordNet və GCIDE kimi geniş çeşidli lüğətlərə əsaslanır. Wordnik bir sözün tam izahını vermək üçün mümkün qədər real nümunələrdən istifadə edir.

Yuxarıda sadaladıqlarımın hər biri ingilis dili söz bazanızı artırmaq üçün faydalı ola biləcək ən yaxşı onlayn lüğətlər hesab olunur. İndi isə digər dillər üçün söz ehtiyatını artırmaqda sizlərə faydalı ola biləcək bir neçə saytdan danışacağam. Beləliklə, gəlin digər işlək dillərə məxsus bir neçə faydalı lüğətlərə nəzər salaq.

Babbel

• Babbel 2008-ci ilin yanvar ayından etibarən müxtəlif dillərdə mövcud olan alman əsaslı dil öyrənmə proqramı və e-öyrənmə platformasıdır. Hal-hazırda burada 14 dil təklif olunur: holland, danimarka, ingilis, fransız, alman, , italyan, norveç, polyak, portuqal, rus, ispan, türk və s.

RAE

• RAE platformasında siz ispan dilində olan sözlərlə tanış ola bilərsiniz. Onu da unutmayın ki, bu vebsayt birdillidir.

Məlum olduğu kimi bəzi söz və ifadələri yadda saxlamaq hədsiz çətin bir prosesdir. Lakin bu cür yeni sözləri özümüzə uyğun bir şəkildə yadda saxlaya bilərik. Yeni öyrəndiyimiz sözləri gündəlik həyatımızda istifadə etmək, yaxud telefonun qeyd dəftərinə yazmaqla hər zaman nəzər yetirərək diqqət mərkəzində saxlamalıyıq.

Nəticədə bir müddətdən sonra yadda qalır. Lüğətlərdə öyrəndiyiniz sözləri daha yaddaqalan etmək üçün müəyyən məqalə və kitablar da oxuya bilərsiniz. Tutaq ki, biologiyaya aid sözlər öyrənmisiniz, lakin çətin olduqları üçün yadınızdan tez çıxır. Bunun qarşısını almaq üçün təbii ki, həmin mövzuya aid məqalə və kitab oxusanız sizin üçün daha rahat yaddaqalan olar. Hətta öyrəndiyiniz yeni sözləri kiçik bir kağız parçasına yazaraq masanıza, yaxud soyuducunuza yapışdıra bilərsiniz. Təbii ki, hər dəfə bu sözləri görəcək və artıq bu hal davamlı baş verdiyindən sözlər yadınızdan çıxmayacaq.Bəs, bu qədər önəmli olan söz ehtiyatını necə artırmaq olar? Ən asası, öyrəndiyimiz sözləri yaddaşımızda necə saxlayıb, onlardan yazı və danışıq zamanı necə istifadə etmək olar?

Sizə https://www.britishcouncil.org/ saytının maraqlı araşdırma nəticəsini təqdim edirik:

Yeni sözləri əlaqəsiz formada öyrənməyin

Biz yalnız özümüzə aid, yaxud maraqlı məlumatları yadda saxlayırıq. Eyni qayda yeni sözlər üçün də keçərlidir. Yeni sözü sizin üçün maraqlı məzmunda öyrənsəniz, həmin sözü yadda saxlama ehtimalınız qat-qat artır. Məsələn, ingilis dilində "unstoppable" sözünü öyrənmək istəyən və futbol marağı olan şəxs "he is unstoppable" əvəzinə "Ronaldo is unstoppable" kimi cümlə ilə sözü daha rahat yaddaşına ötürə bilər. Britaniya Konsulluğunun LearnEnglish website resursunda sizə maraqlı olan minlərlə podkast, video, oyun və digər alətlərdən istifadə edə bilərsiniz

İfadə və dialoqlarla öyrənin

Bir neçə sözün birləşməsi şəklində öyrənilərkən, ingilis dilində olan yeni sözlər daha yaxşı yadda qalır. Məsələn, to come up with" sözünü "to come up with an idea" şəklində daha rahat yadda saxlamaq olar. Bu ifadədəki İdea sözü artıq ifadənin məzmununu açıqlayır və sizə dəstək olur. Eyni şəkildə, ingilis dilində salamlaşmaq üçün istifadə olunan 33 sözü əzbərləmək əvəzinə 'Hello, how are you? – I'm fine, thank you' şəklində mini-dialoqlar sizə daha faydalı ola bilər.

Yeni sözü istifadə etməyə çalışın

Maraqlı bir təhlili diqqətinizə çatdıraq; heç yeni avtomobil aldıqdan sonra, küçədə eyni maşından nə qədər çox sayda olduğunun fərqinə varmısınız? Yəni öncə heç görmədiyiniz marka, siz eyni markanı əldə etdikdən sonra birdən -birə yağışdan sonra göbələk kimi artır. Bu psixoloji məqam ingilis yaxud başqa bir dildə söz öyrənərkən də baş verir. Lakin, burda ən önəmli məsələ öz maşınınızı görmək üçün ən azından küçəyə çıxmalı olduğunuz kimi, öyrəndiyiniz yeni sözü də görmək üçün ya dinləmə, ya oxuma ya da danışıq bacarığını işə salmanızdır. Yeni sözləri öyrənməklə yanaşı öz səviyyənizə uyğun kitablar oxumağınız, yaxud kiçik dialoqlar qurmağınız sizə çox faydalı olacaq.

Yeni öyrəndiyiniz sözü beyninizdə canlandırın

İngilis dilində öyrəndiyiniz hər bir sözü kağız üzərində, yaxud beyninizdə canlaşdırmağa çalışın. Bu hər dəfə həmin sözü eşidərkən, onun

beyninizdə canlanmasına səbəb olacaq. Bu məqsədlə, Visuwords yaxud şəkil-lüğətlərdən də istifadə edə bilərsiniz.

Mnemoniklər yaradın

Xüsusən çətin tələffüz edilən sözlər üçün bu texnika yaxşı işləyir. Söz və onun mənası arasında əlaqəni yaratmaq üçün gülməli ifadə yaxud hekayə fikirləşin. Məsələn i before e, except after c' believe' və receive kimi sözlərin tələffüzünü öyrədən mnemoniklərdir. Ritm və şerlər də mnemonik kimi çıxış edə bilərlər.

Məsafəli təkrardan istifadə edin

Təkrar yeni sözləri sizin yaddınıza bərkidir. Lakin yeni sözü eyni gündə 100 dəfə təkrarlamaqdansa, onu bir neçə gün yaxud həftə ərzində bir neçə dəfə (7-8 yaxşı rəqəm sayılır) təkrarlamaq sizə daha çox fayda verəcək və ən əsası sizi yormayacaq.

Yeni sözü gecikmədən istifadə edin, bir saat sonra daha bir dəfə istifadə edin. Yatmazdan öncə bir də yada salın. Bir gün sonra yenidən beyninizi işə salın və nəhayət növbəti bir neçə gün ərzində ingilis dilində yeni öyrəndiyiniz sözü təkrarlayın.(4,35)

Eyni zamanda yeni sözləri təkrarlama tezliyi üçün bir system də yarada bilərsiniz. Məsələn, yeni sözləri 3 kateqoriyaya ayırın. Yaşıl qutuya gələcəkdə istifadə ehtimalı az olan, sari qutuya zaman-zaman təkrarlamalı olduğunuz və qırmızı qutuya tez-tez istifadə edəcəyiniz sözləri daxil edin.

Söz oyunlarından istifadə edin

Oyunlar sizə yeni mənalar və sözlər öyrənməniz üçün ən əyləncəli metodlarda biridir. Quizlet.com sizə bu mənadə çox faydalı ola bilər.

Danışmağa başlayın

Danışmaq praiktiki ingilis dili öyrənmənin ən son və ən vacib pilləsidir. Danışıq eyni zamanda dillə bağlı baryerləri məhv edən, sizə özgüvən qazanrıran praktiki bir vərdişdir. Öyrəndiyiniz yeni sözləri hətta öz-özünüzlə danışmaq texnikası ilə olsa da, tətbiq edin.

1.Gün ərzində ən adi ünsiyyət zamanı istifadə etdiyiniz sadə, ümumi işlək söz və ifadələri müəyyən edərək bir kağıza qeyd edin. Daha sonradan öyrənmək istədiyiniz dilə aid olan lüğətdən həmin sözlərin tərcüməsini təyin edin. Yaranmış alternativ variantlardan ibarət uzun siyahınız alındısa hər bir sözü öyrənənə qədər ucadan tələffüz edin. Bu sözlərdən hansı sizi daha çox ifadə edir? Hansı söz şəxsən sizi təzahür edir? Bir söz və yaxud ifadənin bir neçə tərcüməsinə sahibsinizsə onlardan hansının dilinizə daha yatqın olduğunu və asan tələffüz edə bildiyinizi müəyyən edin. Bu formada bir neçə söz seçin və artıq lüğət ehtiyatınıza düşənə qədər ucadan tələffüz edin.

2. Ünsiyyət- lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün əsas mənbələrdən biridir.(3,12) Ünsiyyət zamanı hər bir ünsiyyət iştirakçısı müsahibiniz söz bazasından öz lüğət ehtiyatına yeni sözlər əlavə etmiş olur. Əgər öz ana dilinizə aid lüğət ehtiyatınızı artırmaq istəyirsinizsə dostlarınız, tanışlarınız və ən əsası müəllimləriniz ilə daha çox ünsiyyətdə olmağa çalışın.

3. Oxuyun, oxumaq faydalıdır. İlk olaraq maraqlarınıza daha yaxın və sizə daha aydın yazı tərzinə sahib yazıçılardan başlayın. Zamanla daha çətin ədəbiyyatlara müraciət edin. Yadda saxlayıb və daha sonradan istifadə etmək istədiyiniz lazımi sözləri işarələməklə özünüzə siyahı tərtib edə bilərsiniz.

Ədəbiyyat:

1.https://www.wikihow.com 2007
2.The English language:from sound to sense. page 1-482
3. https://www.theconfidentteacher.com/2018/04/a-vocabulary-development-reading-list
4. https://language.az/101422695.html//page 1-49
5.https://languageadvisor.net/wpcontent/uploads/2021/06/English_Vocabulary p 1-324
6. https://www.cambridgeenglish.org/images/84669-pet-vocabulary-list.pdf

Afsana. Bashırzada

METHODS OF INCREASE VOCABULARY BY MODERN MEANS

SUMMARY

Famous pedagogues and methodologists attach special importance to enriching students' vocabulary. Some teachers believe that work on vocabulary enrichment should be done mainly in the lower grades. Increasing students' vocabulary or vocabulary should be done after a certain age, not from a specific grade. Now, most parents take their children to a tutor from the age of 4-5 to teach them any foreign language. In order to increase the children's vocabulary in their own language, the parent should communicate with the child from an early age and talk to him regularly. But in order to increase the vocabulary in other languages, it is necessary to communicate and memorize a lot of words related to that language and apply those words.

This form of training is for young children. it should be performed in a more convenient form - that is, it is easier through simple, ordinary sentences. For example, it means - apple - apple. First, related phrases - a green apple, a round apple, a red apple, etc. Then you need to gradually move to sentences. The apple is on the table. I like an apple. This practice we say is only in English d eyl can also be used to increase vocabulary in our own language. For example, we teach a word to a child who is just starting to speak. To teach the verb to run, you can run with him and repeat this word to him.

Or you can run and ask the child what I am doing now. you can focus your mind on that specific action. After a few times, the child will perform it by saying that word. Sources that can help students enrich their vocabulary mainly consist of textbooks and teaching aids, classroom and extracurricular reading materials, observation and field trips, school and family speech vocabulary, television and radio programs, theater and film performances. Also, the vocabulary work conducted in

the Azerbaijani language and literature classes serves to improve and expand the students' vocabulary. In the lessons, students explain difficult words that they do not understand, replace these or other words with their synonyms, analyze the words according to their structure, and show how they are formed.The teacher should conduct the dictionary work in sequence, the artistic power and expressiveness of the word should be explained, the analysis of the text, the meaning of the word, etc. should be interpreted in different methodical ways.

Key words: vocabulary, word, apply, practice, resources

Афсана. Баширзаде

МЕТОДЫ УВЕЛИЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ СОВРЕМЕННЫМИ СРЕДСТВАМИ

Резюме

Известные педагоги и методисты придают особое значение обогащению словарного запаса учащихся. Некоторые учителя считают, что работа по обогащению словарного запаса должна проводиться в основном в младших классах.Увеличение словарного запаса или словарного запаса учащихся должно проводиться после определенного возраста, а не с определенного класса.Сейчас большинство родителей отдают детей к репетитору с возраста 4-5 учить их какому-либо иностранному языку.Для увеличения словарного запаса детей на родном языке родитель должен общаться с ребенком с раннего возраста и регулярно с ним разговаривать.Но для увеличения словарного запаса на других языках , необходимо общаться и запоминать много слов, относящихся к этому языку и применять эти слова.Эта форма обучения предназначена для детей раннего возраста.она должна выполняться в более удобной форме - то есть легче через простые, обыденные предложения.Например,значит - яблоко - яблоко.

Сначала родственные фразы-зеленое яблоко,круглое яблоко,красное яблоко и т.д.Потом нужно постепенно переходить к предложениям.Яблоко на столе.Мне нравится яблоко. Мы говорим, что эта практика только на английском языке d Эйл также можно использовать для увеличения словарного запаса в родном языке.Например, мы учим слову ребенка, который только начинает говорить.

Чтобы научить глаголу бежать, можно бегать вместе с ним и повторять ему это слово.Или вы можете подбежать и спросить ребенка, что я сейчас делаю, вы можете сосредоточить свое внимание на этом конкретном действии, через несколько раз ребенок выполнит его, сказав это слово. Источники, которые могут помочь учащимся обогатить словарный запас, в основном состоят из учебников и учебных пособий, материалов для классного и внеклассного чтения, наблюдений и экскурсий, школьной и семейной речевой лексики, теле- и радиопрограмм, театральных и кинопостановок. Также

лексическая работа, проводимая на уроках азербайджанского языка и литературы, служит улучшению и расширению словарного запаса учащихся.На уроках учащиеся объясняют трудные слова, которые они не понимают, заменяют те или иные слова их синонимами, анализируют слова по к их строению, и показать, как они образуются. , составить словарь слов, которые трудно писать, и ряд подобных вещей следует сделать. Учитель должен последовательно вести словарную работу, объяснять художественную силу и выразительность слова, анализ текста, значение слова и т. д.

Ключевые слова: лексика, слово, применение, практика, ресурсы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: *fil.e.n., dosent U.B.Mürşüdova*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏDAQƏT CUMAYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Hind-Avropa dilləri şöbəsi
(böyük elmi işçi, dissertant)
sedaqet.aytacli@mail.ru

ALMAN DİLİNİN LEKSİK TƏRKİBİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YERİ

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, leksik tərkib, mürəkkəb sözlər, sintaktik birləşmə, linqvistik təhlil, məfhum*

Key words: *word building, lexical composition, compound words, syntactical combination, linguistic analysis, concept*

Ключевые слова: *словообразование, лексический состав, составные слова, синтаксическая комбинация, лингвистический анализ, концепция*

Söz yaradıcılığının ən məhsuldar növlərindən biri kimi mürəkkəb sözlər alman dilinin leksik tərkibində mühüm yer tutur. Alman dili yeni bir məfhumun ifadəsinə xidmət edən çoxüzvlü mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Araşdırmalar göstərir ki, tarixən alman dilində bir neçə sözün sintaktik birləşməsindən mürəkkəb sözlər əmələ gəlmiş və dildə vahidlik bildirən bir elementə çevrilmişdir. Bununla belə, mürəkkəb sözlər alman dilində sözdüzəldici vasitə kimi yeni sözlərin əmələ gəlməsinə, yəni yeni məfhumların ifadəsinə xidmət edir. Aparılan təhlillər mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyətinin oxşar yolla əmələ gəldiyini bir daha təsdiq edir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlər sözdüzəldici hadisə olub, ilk növbədə dildə yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur və əksər hallarda bu cür mürəkkəb sözlərin mənası onun komponentlərinin məna ümumililiyi ilə eyniyyət təşkil etmir. Sərbəst sintaktik münasibətlərin mürəkkəb sözlərlə ifadə olunması alman dilinin səciyyəvi xüsusiyyətindən irəli gəlir. Mürəkkəb sözlər leksik vahid kimi öz struktur bütövlüyü ilə nəinki sərbəst sintaktik, həmçinin sabit söz birləşmələrindən yalnız bir məfhum ifadə etməsi ilə fərqlənir. Bu nöqteyi-nəzərdən mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birilə o qədər sıx bağlanmışdır ki, onlar yalnız müstəqil vahid kimi dərk edilir. Mürəkkəb sözlərlə sintaktik söz birləşməsi arasındakı fərq sintaktik söz birləşməsinin modallıq ifadə etməsi, yəni təsdiqlik, hər hansı bir hadisənin və hərəkətin reallığının qiymətləndirilməsi kimi işlənə bilməsindədir.

Qeyd etmək istərdik ki, araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, söz yaradıcılığı və xüsusən də onun növlərindən biri olan mürəkkəb sözlər alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin ən məhsuldar yollarından birini təşkil edir.

Bugünkü leksikoloji tədqiqatlarda ilk növbədə dilin lüğət tərkibinin sinxron dərkedilməsinin təhlili ön plana keçir. Belə halda dildəki leksik vahidlərə makrosistemin tərkib hissəsi kimi baxılır. Bu baxımdan da dilin funksional-semantik,

praqmatik və sosiolinqvistik aspektlərinə böyük diqqət yetirilir. Bununla əlaqədar olaraq, alman dilinin lüğət tərkibinin sosial və dialektik nöqteyi-nəzərdən təbəqələşməsində R.Grosse, semantik baxımdan araşdırılmasında V.Şmidt və T.Şippan, söz mənasının struktur çalarlarının tədqiqində Q.Votyak, E.Aqrikola, D.Vayhveqer kimi dilçilərin fikirləri diqqətəlayiqdir. Hələ XX əsrin ortalarından formalaşmağa başlayan leksikologiyanın qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri dilçilik elminin bir şöbəsi kimi dilin lüğət tərkibinin diaxronik baxımdan öyrənilməsi idi. Həmin dövrdə dilçilərin əsas diqqəti sözyaradıcılığına yönəlmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu konsepsiyanın ilk baniləri J.Qrimm və H.Paul hesab edilirlər. Hər bir dilin lüğət tərkibində həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın həyat tərzinin bütün sahələri öz əksini tapır. Təbii ki, dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, həmin dildə danışmaq və yazıb-yaratmaq bir o qədər də asan olar. Dilin lüğət tərkibi onun qrammatik sistemi ilə müqayisədə daha çox sürətlə inkişaf edir və dəyişilir.

Söz yaradıcılığının ən məhsuldar növlərindən biri kimi mürəkkəb sözlər Hind-Avropa dillərində, o cümlədən də alman, ingilis, rus və başqa dillərdə geniş yayılmışdır. Alman dili mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Tarixən bir neçə sözün sintaktik birləşməsindən mürəkkəb sözlər əmələ gəlmiş və dildə vahidlik bildirən bir elementə (leksik vahidə) çevrilmişdir. Bu o demək deyildir ki, hər bir mürəkkəb söz mütləq sintaktik söz birləşmələrindən yaranmış və yaranmalıdır. Mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyəti bir-birinə oxşar yolla əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlər sözdüzəltmənin növü olaraq, ilk növbədə dildə yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur və əksər hallarda bu cür mürəkkəb sözlərin mənası onun komponentlərinin məna ümumililiyi ilə eyniyyət təşkil etmir. Alman dilində Dummkopf mürəkkəb ismi (axmaq, gicbaş) –başıxarab adam mənasında işləndiyi halda, der dumme Kopf- axmaq mənasında işlənmir. Həmçinin die Goldkinder mürəkkəb ismi qızıl uşaqlar mənasında işləndiyi halda, die golde Kinder – qızıl uşaqlar mənasında işlənmir. Mürəkkəb söz bəzən sintaktik münasibətlərin ifadəsinə də xidmət edir. Bu halda mürəkkəb söz mənasına görə sərbəst sintaktik söz birləşməsi ilə tamamilə üst-üstə düşür, yəni eyniyyət təşkil edir. Sərbəst sintaktik münasibətlərin mürəkkəb sözlərlə ifadə olunması alman dilinin səciyyəvi xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məsələn, das Klassenzimmer (sinif otağı) mürəkkəb ismi die Klasse das Zimmer sintaktik söz birləşməsilə eyni mənanı ifadə edir.

Alman dilində sərbəst sintaktik münasibətlərin mürəkkəb sözlərlə ifadə olunması problemi M.D.Stepanova və V.M.Pavlov tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır.Mürəkkəb sözlər alman dilində D.Stepanovanın fikrincə, sözdüzəldici vasitə kimi yeni sözlərin əmələ gəlməsinə, yəni yeni məfhumların ifadəsinə xidmət edir. Eyni zamanda mürəkkəb sözlərdən cümlədə sintaktik münasibətlərin ifadə vasitəsi kimi istifadə edilir (2.322). Bu məsələ ilə bağlı V.M.Pavlov öz fikrini daha da dəqiq bir şəkildə aydınlaşdırmışdır. O, mürəkkəb sözlərin mənasının sintaktik əlaqələrin bir vasitəsi kimi ifadə etdiyini vurğulayır və daha inandırıcı misallar gətirir. Eyni zamanda, V.M.Pavlov mürəkkəb sözlərin sözdüzəldici rolunu, funksiyasını da inkar etmir

(1.4). Mürəkkəb sözlər leksik vahid kimi öz struktur bütövlüyü ilə nəinki sərbəst sintaktik, həmçinin sabit söz birləşmələrindən yalnız bir məfhum ifadə etməsi ilə fərqlənir. Bu nöqteyi-nəzərdən mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birilə o qədər sıx bağlanmışdır ki, onlar yalnız müstəqil vahid kimi dərk edilir. Lakin formasına görə bu struktur vahidlik müxtəlif cür xarakterizə olunur.

Mürəkkəb sözlərlə sintaktik söz birləşməsi arasındakı fərq sintaktik söz birləşməsinin modallıq ifadə etməsi kimi işlənə bilməsindədir. Amma mürəkkəb söz heç bir modallıq ifadə etmir. Məsələn, das weiβe Brot sintaktik birləşməsi das Brot ist weiβ kompleksinə uyğun məna ifadə edir. Hər iki yaradıcılıq məhsulu müəyyən bir xüsusiyyətin, əlamətin mövcudluğunu təsdiq edir. Lakin das Weißbrot mürəkkəb sözündə bu kimi təsdiqlik yoxdur. Alman dilində mürəkkəb sözlər müxtəlif meyarlar üzrə təsnif olunur. Mürəkkəb sözlərin morfoloji nöqteyi-nəzərdən təsnifatına nəzər yetirək. Mürəkkəb sözlər istənilən nitq hissəsinə aid ola bilər. Mürəkkəb isimlərin hansı cinsə məxsusluğu bir qayda olaraq sözün sonuncu komponentindən asılı olur.

Alman dilində mürəkkəb sözlərin semantik-sintaktik nöqteyi-nəzərdən 4 bölgüsünü ayırd etmək olar:

1. Təyini mürəkkəb sözlər. Mürəkkəb sözlər təyini söz birləşməsi kimi iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bir qayda olaraq 2-ci komponent 1-ci komponenti təyin edir, ismin cinsini, sayını və halını müəyyənləşdirir. Belə halda sözün əsas vurğusu təyinedici sözün üzərinə düşür. Sözün 2-ci komponenti köməkçi vurğu daşıyır. Məsələn: ´Schreib´tisch, ´Buch´halter, ´Fahr´rad və s. Bəzi hallarda mürəkkəb sözün 2-ci komponenti 1-ci komponentini təyin edir. Bu halda əsas vurğu sözün 2-ci komponenti üzərinə düşür. Məsələn: Jahr´hundert, Jahr´tausend. Alman dilində sözün semantik fərqliliyinə bəzən vurğu də təsir edir. Məsələn: ´blutarm (arm an Blut) – qanıaz; amma blut´arm (sehr arm) – çox kasıb və s.

Bununla belə, alman dilində üç, dörd və daha çox mürəkkəb sözlərin birləşməsinə rast gəlmək olar. Bir sözlə, çoxüzvlü mürəkkəb sözlər alman dilində geniş yayılmışdır. Bütöv mürəkkəb sözün birləşməsi yeni bir məfhumun ifadəsinə xidmət edir. Məsələn:

Grundstückverkehrsgenehmigungszuständigkeitsübertraungsverordnungrichtlinie.74 hərfdən ibarət 8 müstəqil leksik vahidin birləşməsi yolu ilə əmələ gələn bu mürəkkəb ismin cinsi alman dilinin daxili qayda-qanunlarına əsasən sonuncu ismə görə müəyyən edilir. Bu cür çoxüzvlü mürəkkəb sözlərin hər biri bütövlükdə ikiüzvlü söz kimi ayırd edilir. Bu halda mürəkkəb ismin sonuncu komponenti kimi die Richtlinie (xətt, sıra) ismi əsas söz olaraq onun cinsini müəyyənləşdirir. Grundstückverkehrsgenehmigungszuständigkeitsübertraungsverordnung ismi isə təyinedici söz kimi bütövlükdə işlənir, bu minvalla ismin sonuncu komponenti yenə də ayrılıqda Verordnung (qərar, sərəncam) əsas söz kimi və Grundstückverkehrsgenehmigungszuständigkeitsübertraung bütöv birləşməsi təyinedici söz olaraq işlənir. Grundstück- verkehrs- genehmigungs- zuständigkeits- übertragungs-verordnung- richtlinie. Alman dilində mürəkkəb sözlərin xüsusi bir növü də ayırd edilir. Bu növ isimlər təyi-

ni söz birləşmələrindən fərqli olaraq, hər hansı bir canlı varlığın xarakterik xüsusiyyətlərini bildirir. Məsələn, Rotkäppchen (qırmızı papaq), Rosenfinger (qızıl barmaq), Gelbschnabel (lap gənc, yeniyetmə), Ziegenbart (keçi saqqal)və s.

2. Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı sintaktik bərabərhüquqluğun mövcudluğu ilə xarakterizə olunan sözlər. Bu halda mürəkkəb sözün hər bir komponenti öz müstəqil mənasını saxlasa da, bütövlükdə yeni bir məfhum ifadə edir. Alman dilində bu növ mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqə o qədər sərbəstdir ki, onları und bağlayıcısı ilə də əlaqələndirmək olar. Məsələn; deutsch-aserbaidschanisch = deutsch und aserbaidschanisch, sauersüss = sauer und süss, süsssauer = süss und sauer, taubstum = taub und stumm və s. Bəzən bu növ mürəkkəb sözlərin komponentləri həqiqətən də und bağlayıcısı ilə işlənir. Məsələn; vierundvierzig, fünfundfünfzig və s.

3. Alman dilində bir neçə sözün sərbəst olaraq bir-birinə yanaşması yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Bu növ sözlərin komponentləri ayrı-ayrılıqda öz müstəqil leksik mənasını saxlasa da, bütöv bir kompleks (söz məcmusu) kimi yeni bir məfhum ifadə edir. Məsələn; zu Grunde gehen (das Zugrundegehen) – məhv olmaq, hədər getmək; Vergiss mein nicht (das Vergissmeinnicht) - bot. yaddaşçiçəyi; Spring ins Feld (der Springinsfeld) – yüngül xasiyyətli adam və s. H.Paul, V.M.Jirmunskiy, M.D.Stepanova kimi dilçilərin fikrincə, ikinci komponenti isimləşmiş məsdərdən ibarət olan birləşmələridə bu növ mürəkkəb sözlərə aid etmək olar. Məsələn: das Gesundwerden, das Alleinbleiben, das Einmaleins, der Gernegross və s. (5.132). Bu növ mürəkkəb sözlər metaforik işlənərək müxtəlif nitq hissələrinə - ismə (Gottseibeiuns, Inzuchthauskommen), sifətə (allerhöchst), zərfə (beiseite, heutzutage, mutterseelenallein), feilə (stehenbleiben, zustandebringen) aid olub, tamamilə yeni bir məfhum ifadə edir. Məsələn: Stelldichein (görüş, randevu), Nimmersatt (qarınqulu), Geratewohl (bəxtəbəxt, fikirləşmədən), mutterseelenallein (tək-tənha, yalqız), derart (o qədər, o dərəcədə), infolge (nəticəsində, səbəbindən) və s.

Bu növ mürəkkəb sözlər tam və natamam olmaqla iki yerə bölünür. Tam mürəkkəb sözlər bir neçə sözün sərbəst olaraq bir-birinə yanaşması yolu ilə əmələ gəlir və komponentləri semantik baxımdan vahid bir məna ifadə edir. Məsələn; Vergissmeinnicht ismi bir leksik vahid kimi tamamilə yeni bir məfhum ifadə edərək çiçək adı bildirir. Buna baxmayaraq, natamam mürəkkəb sözlər bir neçə sözün sərbəst olaraq birbirinə yanaşması yolu ilə əmələ gəlsə də, onların komponentləri arasındakı əlaqəlilik hələ də tam olaraq bağlanmamışdır. Bu hal onların yazılı formasında da özünü açıq şəkildə göstərir. Məsələn; Allein-zurück-Bleiben, Einander-Verstehen, Zur-Ruhe-Gehen və s.

4. Mürəkkəb düzəltmələr. Alman dilində mürəkkəb sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə olunması yolu ilə əmələ gələn isimlər də yeni bir məfhum ifadə etməsi ilə diqqəti cəlbedəndir. Məsələn, alman dilində Schuhmacher ismi Schuhe machen söz qrupuna –er şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlmiş və tamamilə yeni bir məna ifadə etmişdir. O cümlədən də Blut saugen söz qrupundan – Blutsauger; Hunger lei-

den söz qrupundan – Hungerleider və s. kimi düzəltmə mürəkkəb isimlər əmələ gəlmişdir. Bu növ mürəkkəb sözləri digər mürəkkəb sözlərdən fərqləndirən ən mühüm cəhət onların təkcə mövcud şəkilçilərlə işlənməsində deyil, həmçinin komponentlərinin morfoloji formalaşmasından, adəti üzrə hal sonluqlarını, cəm və məsdər şəkilçilərini itirməsindən irəli gəlir. Məsələn; "nichts tun" söz qrupundan Nichtstuer mürəkkəb isminin əmələ gəlməsi en- məsdər şəkilçisinin –er səkilçisi ilə əvəz olunması ilə yaranır. Alman dilində mürəkkəb isimlərin komponentlərindən birinin tarixən öz leksik mənasını itirməsi nəticəsində dildə prefiks və suffikslərin yayılması mühüm yer tutmuşdur. Təbii ki, mürəkkəb sözün 1-ci komponentinin leksik mənasını itirməsi nəticəsində prefiks, 2-ci komponentinin tədricən müstəqil sözdən morfemə çevrilməsindən isə suffiks əmələ gəlmişdir. Məsələn; -heit şəkilçisi müstəqil sözün morfemə çevrilməsi yolu ilə yaranmışdır. Belə ki, heit orta alman dili dövründə - "Art und Weise, Beschaffenheit, Stand" mənasında işləndiyi halda, onda lediger heitorta əsrlər dövründə "im ledigen Stand" anlamında işlənmişdir. Heit- sözünün leksik mənası bu gün də bəzi alman dialektlərində öz mənasını saxlamaqdadır. Məs.; Bavariya dialektində von junger hait auf - "von Jugend auf" mənası kəsb edir. Heit-sözünün ilkin semantik çalarlığı alman dilində Freiheit, Klugheit, Kindheit və s. isimlərində hələ də qalmaqdadır. O cümlədən də alman dilində -schaft şəkilçisinin qədim alman dilində işlənən schaft- Beschaffenheit, Zustand mənasında; -lich şəkilçisinin qədim alman dilində işlənən lihhi- Körper, Gestalt mənası kəsb edən isimlərindən əmələ gəldiyi özünü tarixi faktlarla göstərir. Bu hal tarixən tamamilə müstəqil söz kimi işlənmiş, bu gün də alman dilində yarımprefiks və yarımsuffiks kimi işlənməkdə olan leksik vahidlərdə özünü büruzə verir. H.Paul, V.Vilmans kimi dilçilər alman dilində ayrılan ön şəkilçilərlə işlənən mitnehmen, aufmachen, zumachen, einsteigen, aussteigen və s. kimi düzəltmə feilləri mürəkkəb sözlər kimi qəbul edirlər. Onların fikrincə, həmin ön şəkilçilər prefiks deyil, mürəkkəb sözün birinci komponenti olaraq, müstəqil məna daşıyır, vurğuya malik olur və ayrıiqda işlənə bilir. K.A.Levkovskaya isə bu tip feilləri frazeoloji vahid kimi qiymətləndirir. Eyni zamanda, o, alman dilində yarımaffikslər sistemini inkar edərək, dildə tam formalaşmış sözlər, prefiks və suffikslərin mövcud olduğunu iddia edir (4.65). Bu məsələdə o, M.D.Stepanova ilə elmi mübahisələr apararaq, öz fikrini müdafiə etmək istəsə də, onun gətirdiyi faktlar öz elmi təsdiqini tapmır. Belə ki, M.D.Stepanova alman dilində mürəkkəb sözlərin komponentlərinin tarixən öz leksik və semantik mənasını itirməsi ilə prefiks və suffikslərə çevrildiyi fikrini elmi faktlarla sübuta yetirmişdir (3.66).

Biz isə belə hesab edirik ki, alman dilində komponentlərinin zəifləməsi, öz məna dairəsindən uzaqlaşması və tədricən müstəqilliyini itirməsi nəticəsində mürəkkəb sözlərdə məna çoxluğu və semantik parçalanma prosesi gedir və bu da dildə prefiks və suffikslərin yaranmasını reallaşdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Павлов В.М. Развитие определительного сложного слова в немецком языке, Автореферат, Л., 1958
2. Степанова М.Д. К вопросу о синтаксической природе словосложения, Учение записки 1 МГПИИЯ, т.19, 1959
3. Iskos A., Lenkowa A. Deutsche Lexikologie. 2. Auflage, Leningrad 1963
4. Lewkowskaja K.A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Moskau, 1968
5. Paul H. Deutsche Grammatik, Halle, 1920, Bd. V.

Cumayeva Sədaqət

Alman dilinin leksik tərkibində mürəkkəb sözlərin yeri

Xülasə

Məqalə alman dilinin leksik tərkibində mürəkkəb sözlərin yerinə həsr olunmuşdur. Alman dili yeni bir məfhumun ifadəsinə xidmət edən çoxüzvlü mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Araşdırmalar göstərir ki, tarixən alman dilində bir neçə sözün sintaktik birləşməsindən mürəkkəb sözlər əmələ gəlmiş və dildə vahidlik bildirən bir elementə çevrilmişdir. Bununla belə, mürəkkəb sözlər alman dilində sözdüzəldici vasitə kimi yeni sözlərin əmələ gəlməsinə, yəni yeni məfhumların ifadəsinə xidmət edir. Bugünkü leksikoloji tədqiqatlarda ilk növbədə dilin lüğət tərkibinin sinxron dərkedilməsinin təhlili ön plana keçir. Belə halda dildəki leksik vahidlərə makrosistemin tərkib hissəsi kimi baxılır. Bu baxımdan da dilin funksional-semantik, praqmatik və sosiolinqvistik aspektlərinə böyük diqqət yetirilir. Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, həmin dildə danışmaq və yazıb-yaratmaq bir o qədər də asan olar. Dilin lüğət tərkibi onun qrammatik sistemi ilə müqayisədə daha çox sürətlə inkişaf edir və dəyişilir. Aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, alman dilində komponentlərinin zəifləməsi, öz məna dairəsindən uzaqlaşması və tədricən müstəqilliyini itirməsi nəticəsində mürəkkəb sözlərdə məna genişlənməsi və yaxud semantik parçalanma prosesi gedir və bu da dildə prefiks və suffikslərin yaranmasını reallaşdırır.

Sadagat.Jumayeva

The place of complex words in German lexikal stock

Summary

The article is dedicated to the place of complexwords in the lexical stock of the German language. The German language is rich in polysyllabic complex words that serve to express a new concept. The research showed that historically complex words were formed from the syntactic combination of several words in German and became the element expressing a new unity in the language. However, complex words serve as a means of forming new words, that is, to express new concepts. In modern lexicological research, the analysis of synchronous understanding of the vocabulary of a language comes to the fore in the first place. At the same time, lexical units in

the language are considered as part of the macrosystem. In this regard, much attention is paid to the functional-semantic, pragmatic and sociolinguistic aspects of the language. The richer the vocabulary of a language, the easier it is to speak and write in that language. The vocabulary of a language develops and changes faster than its grammatical system. The conducted research have shown that in the German language, as a result of the weakening of its components, the departure from its main meaning and the gradual loss of independence, a process of semantic expansion or semantic fragmentation occurs in complex words, which also realizes the of prefixes and suffixes in the language.

Садагат Джумаева

Место сложных слов в лексическом составе немецкого языка

Резюме

Статья посвящена месту сложных слов в лексическом составе немецкого языка. Немецкий язык богат многосложными сложными словами, которые служат для выражения нового понятия. Исследования показывают, что исторически сложные слова образовались из синтаксического сочетания нескольких слов в немецком языке и стали элементом, выражающим единство в языке. Однако сложные слова служат средством для образования новых слов, то есть для выражения новых понятийв немецком языке. В современных лексикологических исследованиях на первый план в первую очередь выходит анализ синхронного понимания лексики языка. При этом лексические единицы в языке рассматриваются как часть макросистемы. В связи с этим большое внимание уделяется функционально-семантической, прагматической и социолингвистической сторонам языка. Чем богаче словарный запас языка, тем легче говорить и писать на этом языке. Словарный запас языка развивается и изменяется быстрее, чем его грамматическая система.

Проведенные исследования показали, что в немецком языке в результате ослабления компонентов сложных слов, отхода от основного значения и постепенной утраты самостоятельности, в сложных словах происходит процесс смыслового расширения или семантической расчлененности, что обусловливаетреализанно префиксов и суффиксов в языке.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: fil.ü.f.dok., dosent Gülşən Axundova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
ATU-nun müəllimi
tamara.alizade.60@mail.ru

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI MÜSTƏVİSİNDƏ DİL SİYASƏTİ

Açar sözlər: Heydər Əliyev, milli-mənəvi dəyərlər, azərbaycançılıq, ana dili, dil siyasəti, ədəbi dil, təhsil, əlifba

Key words: Heydar Aliyev, national and moral values, Azerbaijaniism, mother tongue, language policy, literary language, education, alphabet

Ключевые слова: Гейдар Алиев, национально-нравственные ценности, зербайджанство, родной язык, языковая политика, литературный язык, образование, алфавит

Azərbaycanda dil siyasəti milli təhsilin, elmin inkişafı xalqımıza müstəqillik qazandıqdan sonra nəsib olmuşdur. Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən, sonrakı nəsillərə ötürən, ilk növbədə onun dilidir. Ana dilimiz əsrlərin sınağından üzüağ çıxaraq xalqımızın əbədiyaşarlığına xidmət edən sərvətimizdir. Xalqımız tarixini, etnoqrafiyasını, folklorunu, adət-ənənələrini, milli kimliyini məhz dilimiz vasitəsilə müasir dövrə ötürə bilmişdir. Müxtəlif illərdə "Azərbaycan dili" və "türk dili" terminləri əvəzlənərək işlədilmişdir. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul olunan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlət dilimiz Azərbaycan dili adlandırıldı, təsbit edildi. Bununla da ana dilimizin hüquqları qorundu və cəmiyyətdəki mövqeyi bərpa edildi. Deyə bilərik ki, məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin qayğısı nəticəsində ana dilimizə edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı. Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu ümummilli lider Heydər Əliyev ömrünü Azərbaycanın müstəqilliyinə, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, ölkəmizin davamlı inkişafına həsr etmişdi. Ümummilli liderin dövlət siyasəti səviyyəsinə çıxartdığı ideoloji istiqamətlərdən biri də azərbaycançılıq ideologiyası idi. Azərbaycançılıq hər bir azərbaycanlıda milli özünüdərketməyə imkan yaradır. Azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanı nüfuzlu ölkələr arasına gətirə biləcək bir istiqamətdir. Buna görə də Ulu öndər bu yolda dövlət səviyyəsində geniş, əhatəli, sistemli iş aparmışdır. Azərbaycan dilinin saflığı və təmizliyinin qorunması, dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması istiqamətində atılan addımlar, fərman və sərəncamlar bütün bunlara örnəkdir. Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi yazı mədəniyyətimizin tarixində önəmli hadisə olduğu Ulu öndərin 9 avqust 2001-ci ildə imzaladığı fərmanla Azərbaycan Respublikasında 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü qeyd edilir. Hər il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü kimi qeyd olunması, Novruz bayramının dövlət səviyyəsində keçirilməsi, o cümlədən musiqimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin dünyada təbliği genişmiqyaslı işlər sırasındadır.

Bütün bu işlərin əsasında xalqı öz soykökünə bağlamaq, milli-mənəvi dəyərləri gələcək nəsillərə ötürmək, müstəqilliyimizi qorumaq və dünyada tanıtmaq dayanır. Ulu öndərin yorulmaz fəaliyyəti yalnız ölkəmiz daxilində məhdudlaşmır, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın birliyinə, əməkdaşlığına çağırışla, onların həmrəy olması ilə, vahid ideya ətrafında birliyə dəvətlə gələcəyə istiqamətlənmiş böyük addımlar atılırdı. 2001-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının Bakıda təşkili əhəmiyyətli tədbirlərdən biri idi. Məhz bu əhəmiyyətli işin ardı idi ki, İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2006-cı il martın 16-da Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayı keçirildi. Bu qurultayların keçirilməsi nəticəsində soydaşlarımızın Vətənlə sıx əlaqə qurulmasına şərait yaradıldı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə əsası qoyulan bu işlər azərbaycançılıq idealogiyasının inkişafında, sürətlənməsində böyük rol oynadı. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi abidələrimizin, mədəni irsimizin dağıdılması ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər olunması azərbaycançılıq ideologiyasının bir qolu olaraq təqdim edilir, işlər görülür. Bu gün azərbaycançılıq ideologiyası ali təhsil ocaqlarında tədris olunur. Milli-mənəvi dəyərlərimiz, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz – bütün bunlar azərbaycançılığın təməlidir. Ümummilli lider qeyd edirdi ki, "müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq... azərbaycanlılar harada yaşamalarından asılı olmayaraq daim öz milli-mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadiq olmalıdırlar. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır".

2002-ci ilin 30 sentyabr tarixində Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanun təsdiq edildi. Bu qanun milli dil siyasətinin hissəsi idi. Ana dilinin dəyərini yüksək qiymətləndirən Ulu öndər çıxışında deyirdi: "Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən çox fəxr etdiyimiz bir də odur ki bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində. bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var. Bu gün danışdığımız dil 20-ci illərdə danışılan dil deyil. Elədir, yoxsa yox? bəli, əsrin əvvəlindəki dil deyil. Amma ondan qat-qat yaxşı dildir, ondan qat-qat təmiz dildir, ondan qat-qat mükəmməl dildir. Bu, bizim ən böyük sərvətimizdir. Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnə bilməyən xalq, millət, xalq, millət ola bilməz (1, 134).

Heydər Əliyev hər zaman ana dilimizə sevgi ilə yanaşıb. Ana dilinin taleyini vətənin taleyi kimi dəyərləndirib: "Ancaq biz dünyada öz dilimizlə tək yaşayırıq. Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı, biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclər bir neçə dil öyrənsinlər. Mütləq öyrənməlidirlər. Biz

artıq dünyaya qarışmışıqsa, Dünya Birliyinə daxil olmuşuqsa, gərək insanlarımız bir neçə dil bilsinlər – ingilis dilini də bilsinlər, rus dilini də bilsinlər, fransız dilini də bilsinlər. Bunu yasaq etmək olmaz, bunun qarşısını almaq lazım deyil. Ancaq birinci növbədə ana dilini bilməlidirlər. Bəli, Azərbaycanda indi elə insanlar var ki, əsasən rus dilində danışırlar, Azərbaycan dilində danışmırlar. Bizim dövlət orqanlarında da belələri var. Mən dəfələrlə xəbərdarlıq etmişəm ki, Azərbaycan dilini öyrənin, öyrənməsəniz işdən çıxaracağam" (1, 136).

Prezident İlham Əliyev də məqalələrində, çıxışlarında daim dilə məhəbbətini bildirir: "Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi, qoruya, saxlaya bilmişik. Ona görə bu gün bəzi hallarda görəndə ki, dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda bu müdaxilələr Azərbaycanda da dəstək qazanır, bu məni doğrudan da çox narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Bu gün də qorumalıyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik. Əlbətttə, bizim vətəndaşlar, xüsusilə gənc nəsil nə qədər çox xarici dil bilsələr, o qədər yaxşıdır. Ancaq ilk növbədə, öz ana dilini bilməlidirlər. Digər tərəfdən, imkan verməməlidirlər ki, ana dilimizə yad kəlmələr daxil olsun. ...Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu, bizim ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır (4).

Ulu öndər milli tərəqqini mədəni inkişafda görürdü. Bu səbəbdən də Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii sərvətlərinə dərin hörmətlə yanaşırdı. Azərbaycan xalqına böyük sevgi Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, mədiyyətinə olan sevgidən qaynaqlanmışdı. Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında Ümummmilli lider deyirdi: "Xalqımızın tarixi çox zəngindir. Ancaq biz tariximizin qədim dövrlərini xatırlayarkən, yaxud onları cəmiyyətə, dünyaya daha geniş çatdırmaq istəyərkən, birinci növbədə və bəzən də yalnız mədəniyyətimizə, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimlərinin yaratdığı əsərlərə, tarixi memarlıq abidələrimizə və böyük şairlərimizin, mütəfəkkirlərimizin yazdığı əsərlərə istinad edirik.

Biz Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Füzulinin adlarını böyük iftixar hissi ilə çəkirik və onların əsərlərini oxuyaraq xalqımızın nə qədər dahi, müdrik və istedadlı xalq olduğunu bir daha dərk edirik. Eyni zamanda dünya, bəşər qarşısında bununla fəxr edirik, öyünürük. Öyünməyə də haqqımız var. Çünki bu böyük insanlar nəinki xalqımızı, bütün bəşəriyyəti, bəşər tarixini zənginləşdirən əsərlər yazmışlar (2, 196). Azərbaycan ədəbiyyatında demək olar ki, bütün dövrlərə, bütün görkəmli şəxsiyyətlərə Heydər Əliyev diqqətini bildirmişdir. "Birincisi, şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı çox sevmişəm. Bu gün sizə deyə bilərəm ki, şəxsən mənim bir insan kimi formalaşmağımda, təhsilimdə, əxlaqımda. mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur... Yəni onlar

mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam, ədəbiyyatla, mədəniyyətlə daim bağlı olmuşam" (2, 197).

Ümummilli lider çıxışlarının birində Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirindən bu bəndi söylədi:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimsən.
Anam, doğma vətənimsən,
Ayrılarmı, könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan.

Bu zaman Heydər Əliyev kövrəldi. Bu, dövlət başçısının Azərbaycan övladı olaraq sonsuz vətən sevgisi, doğma dilinə məhəbbətinin ifadəsi idi. Bu məqam hər zaman hər bir azərbaycanlıya örnəkdir.

"Azərbaycan dili, xüsusilə ədəbi dil məsələləri Ulu öndəri hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə düşündürüb. XX əsrin önlərində azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda mübarizə aparan ziyalılar – Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Firidun bəy Köçərli, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Abdulla Şaiq və başqaları kimi əsrin ikinci yarısında millətlərə və milliliyə aman verməyən totalitar sovet rejimi dövründə də Heydər Əliyevi düşündürürdü. Rus dilinin SSRİ-nin vahid ünsiyyət dili elan olunduğu bu dövrdə Heydər Əliyev zorla Azərbaycan dilini Azərbaycan SSR-in dövlət dili kimi Konstitutsiyaya daxil etməyə nail oldu" (6, 134). "Heydər Əliyevin konsepsiyasında dil millətlə dövlət arasında ən möhkəm, ən etibarlı bağlantı idi. Burada dil ictimai birliyi qoruyub saxlayan, onu dağılmağa qoymayan bir vasitə, həm də liderin kütləyə mənəvi-psixoloji təsir vasitəsidir.

Heydər Əliyevin dil konsepsiyasında əlifba problemi də əsas yerlərdən birini tuturdu. Ulu öndər verdiyi fərmanda yeni əlifbaya keçidin zəruriliyini əsaslandırır. Ümumiyyətlə, onun əlifba ilə bağlı fikir və mülahizələri həm dillə bağlı, həm də ədəbi irslə bağlı görüşlərini tamamlayır" (6, 145).

Akademik Ağamusa Axundov "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili" kitabının əvvəlində vurğulayırdı ki, mübaliğəsiz deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin son otuz ili ərzində Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə - diplomatiya aləminə yol açması, zənginləşməsi, nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır" (5, 5).

Nizami Xudiyev qeyd edirdi ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan dili haqqındakı fikirləri, mülahizə və qeydlərini, heç şübhəsiz, bu sahədə dövlət səviyyəli əməli fəaliyyətindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil – böyük mütəfəkkir, dövlət xadimi Azərbaycan dilinin bir dövlət dili kimi mövqeynin yüksəlməsinə çalışmaqla yanaşı, həmin məsələnin həllinin elmi-nəzəri prinsipləri, yolları barədə düşünmüş, düşünməkdədir. O ana dilinin mənşəyini, tarixi inkişafının, bugünkü funksional

xüsusiyyətlərinin araşdırılması işinə həmişə diqqət vermiş, Azərbaycan dilçilərinin bu sahədə intensiv çalışması üçün dövlət rəhbəri kimi əlindən gələni əsirgəməmişdir (5, 9).

"Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqında"kı fərmanda deyilir: Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun mənəvi varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. ...Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvələrində ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur (3, 166-167, 171).

Bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşında Qarabağ bölgəsinin, işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın abad edilməsinin sürətləndirilməsi, gücləndirildiyi zamanda gənc nəsildə torpağa, xalqa məhəbbət hisslərini daha qüvətləndirmək, bütün milli-mənəvi dəyərlərimizə qayğı, hörmət, yüksək ideyaları yaşatmaq möhkəmləndirilməlidir. Bütün milli-mənəvi dəyərlərimizlə yanaşı, xalqımıza ulu babalardan miras qalan dilimizi göz bəbəyi kimi qorumaq hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının inkişaf younun təcrübəsi göstərir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin də öyrənilməsində görüləcək işlər qarşıdadır.

Qaynaqlar

1. Heydər Əliyev. "Müstəqilliyimiz əbədidir". XIII cild, Bakı, Azərnəşr", 2004, 520 s.
2. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cilddə. II cild. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 528 s.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2002, 232 s.
4. İlham Əliyev. AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda nitq. Xalq qəzeti, 11 noyabr, 2015-ci il.
5. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997.
6. Əhmədova S. Heydər Əliyev və ədəbi tarixi proses. Bakı, Elm, 2013, 156 s.
7.

Xülasə

Azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanı nüfuzlu ölkələr arasına gətirə biləcək bir istiqamətdir. Buna görə də Ulu öndər bu yolda dövlət səviyyəsində geniş, əhatəli, sistemli iş aparmışdır. Azərbaycan dilinin saflığı və təmizliyinin qorunması,

dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması istiqamətində atılan addımlar, fərman və sərəncamlar bütün bunlara örnəkdir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz – bütün bunlar azərbaycançılığın təməlidir. Bütün milli-mənəvi dəyərlərimizlə yanaşı, xalqımıza ulu babalardan miras qalan dilimizi göz bəbəyi kimi qorumaq hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycanda dil siyasəti milli təhsilin, elmin inkişafı xalqımıza müstəqillik qazandıqdan sonra nəsib olmuşdur. Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən, sonrakı nəsillərə ötürən, ilk növbədə onun dilidir. Ana dilimiz əsrlərin sınağından üzüağ çıxaraq xalqımızın əbədiyaşarlığına xidmət edən sərvətimizdir. Xalqımız tarixini, etnoqrafiyasını, folklorunu, adət-ənənələrini, milli kimliyini məhz dilimiz vasitəsilə müasir dövrə ötürə bilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının inkişaf younun təcrübəsi göstərir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin də öyrənilməsində görüləcək işlər qarşıdadır.

Alizadeh T.

Language policy at the level of Azerbaijani ideology

Summary

Azerbaijanism is a direction that can bring independent Azerbaijan among influential countries. That's why the Great leader has carried out extensive, comprehensive and systematic work on this path at the state level. The steps, decrees and orders taken in the direction of protecting the purity and purity of the Azerbaijani language, calling our language the Azerbaijani language are examples of all these. Our national and moral values, language, history, culture - all these are the basis of Azerbaijaniism. Along with all our national and moral values, it is the civic duty of every Azerbaijani to protect our language inherited from our great-grandfathers.

Language policy in Azerbaijan, the development of national education and science has been a gift to our nation after gaining independence. First of all, it is its language that keeps alive, develops and passes on the national and moral values of each nation to the next generations. Our mother tongue is our wealth that has stood the test of centuries and serves the eternal life of our people. Our people have been able to transfer their history, ethnography, folklore, traditions, and national identity to the modern era through our language.

The experience of the development of the Republic of Azerbaijan shows that, as in all fields, there is work to be done in the study of our mother tongue.

Языковая политика на уровне Азербайджанской идеологии

Резюме

Азербайджанство – это направление, которое может вывести независимый Азербайджан в число влиятельных стран. Вот почему Великий вождь провел большую, всестороннюю и планомерную работу на этом пути на государственном уровне. Примером всего этого являются шаги, указы и

распоряжения, предпринятые в направлении защиты чистоты и непорочности Азербайджанского языка, называние нашего языка Азербайджанским языком. Наши национально-нравственные ценности, язык, история, культура - все это составляет основу Азербайджанства. Наряду со всеми нашими национальными и нравственными ценностями гражданским долгом каждого азербайджанца является защита нашего языка, унаследованного от наших прадедов.

Языковая политика в Азербайджане, развитие национального образования и науки стали подарком нашему народу после обретения независимости. Прежде всего, именно его язык поддерживает, развивает и передает следующим поколениям национальные и нравственные ценности каждого народа. Наш родной язык – это наше богатство, выдержавшее испытание веками и служащее вечной жизни нашего народа. Наш народ смог через наш язык перенести в современную эпоху свою историю, этнографию, фольклор, традиции, национальное самосознание.

Опыт развития Азербайджанской Республики показывает, что, как и во всех областях, в изучении нашего родного языка есть над чем работать.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

f.ü.f.d., dos. ESMİRA ALLAHVERDİ qızı QULİYEVA,
f.ü.f.d., dosent DÜRDANƏ ƏSƏD qızı NAĞIYEVA
email adresi: esmiraquliyeva123@gmail.com
Azərbaycan Tibb Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrası

TOPONİMİK VAHİDLƏRDƏ SİNTAKTİK PARALELLİK

Toponimik vahidlərdə sintaktik paralelliyin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bunlardan birini appelyativ komponentlər vasitəsilə yaranan mürəkkəb söz, ikincisini isə söz birləşməsi səciyyəli toponimik konstruksiyalar təşkil edir. Belə toponimlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: Mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərdə paralellik. Türk xalqlarının məskun olduğu areallarda, o cümlədən, Azərbaycan ərazisində mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərə də təsadüf olunur. Topokomponentlərin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onların toponimlərin tərkibində işlənərək mürəkkəb bir vahid əmələ gətirməsindən ibarətdir. Sintaktik cəhətdən toponimlərin tərkibində birinci komponent kimi işlənən belə konstruktiv elementlər əsas etibarilə rəng, həmçinin, digər konkretlik və ümumilik mənası bildirən sözlərdən ibarət olur.

Soykökümüzə məxsus xalq və tayfaların yaşadığı ərazilərdə yayılan rəng mənası ilə bağlı parallel toponimik vahidlərə dair aşağıdakı nümunələr öz semantik, struktur və areal xüsusiyyətlərinə görə daha çox nəzəri cəlb edir.

Ağ komponentli toponimik vahidlər. Toponimik vahidlərdə ağ anlayışının konkret obyekt, relief, məkan, məskən, həmçinin "su" anlayışı bildirən sözlərə qoşulduğunu müşahidə etmək olur. Toponimik vahidlərin tərkibində işlənən ağ appelyativi bəzi tədqiqatlarda rəng bildirən , həmçinin keyfiyyət mənası daşıyan söz kimi izah edilir. Ağ sözünün özü türk dillərində çoxmənalı vahidlər sırasına daxil olduğu üçün bəzi hallarda onun leksik mənası ilə topokomponent mənaları bir-birinə uyğun gəlmir. Bu da müəyyən qrup toponimik vahidlərin semantik təhlilində fikir müxtəlifliyi yaranmasına səbəb olur. Belə fikir müxtəlifliyi daha çox sözün leksik mənasının topokomponent mənası ilə bərabər tutulması nəticəsində meydana çıxır. Bu isə topokomponentlərin semantik təhlilində leksik mənaya istinad edilməsi zamanı , xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, Ağdaş sözünün yaranmasının ərazinin ağ rəngə malik olması və ya tərkibində ağ daşdan istifadə olunması , həmçinin Ağsu adının su ilə axıb gələn ağ rənglə yaranması barədəki fikirlər bu qəbildəndir. Toponimik tədqiqatlarda, həmçinin rəng mənalı appelyativlərin həm leksik, həm də topokomponent mənalarının qarşılaşdırılması yolu ilə müəyyən fikir söylənilməsi təşəbbüslərini də müşahidə etmək olur. Toponimik vahidlərdə sözlər daha yeni mənalar da qazana bilir. Rəng komponentli toponimlərdə rəng mənasından əlavə cəhət, keyfiyyət, böyüklük, genişlik kimi anlayışların əks olunması

fikirlərinə toponimlərin təhlilinə dair digər tədqiqatlarda da rast gəlmək olur. Ümumiyyətlə, topokomponent kimi işlənən rəng anlayışlı vahidlərin məna xüsusiyyətləri leksik vahidlərdə həmişə eyniyyət təşkil etmir. Ona görə də toponimik vahidləri təhlil etdikdə müəyyən dərəcədə onların fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Bu doğru sayıla bilməz ki, Ağsu, Ağbulaq, Ağçay kimi toponimik vahidlərdə ağ sözü ancaq təmizlik, şəfafflıq, yüksək keyfiyyətli, Qarasu, Qaraçay adlarında isə keyfiyyətsiz anlayışını bildirir. Çünki həm ağ su, həm də qara su işməyə, istifadəyə yararlı su növüdür. Ağ su kimi, Qara su adlandırılan su üçün də şəffaflıq, təmizlik, aydınlıq keyfiyyəti xasdır. Sadəcə olaraq ağ və qara komponentli toponimik vahidləri təhlil edərkən bir çox hallarda sözün özünün məna xüsusiyyətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə fikir verilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ağ və qara sözləri sinkretik mənalarla səciyyələnən qədim sözlərdir. Bu sözlərdəki sinkretizm xüsusiyyəti onların müxtəlif mənaları öz ətrafında cəmləməsi ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, eyni struktur model müxtəlif mənaların ifadəsində mərkəzi yer tutur. Bu da türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan qədim xüsusiyyətlərdən biridir (6, 187) .

Ağ sözünə məxsus qədim sinkretik mənalardan biri yuxarılıq, hündürlük, böyüklük anlayışlarında əks olunan çalarlardan ibarətdir. Ağ sözünün həmin mənasına şivələrdən mühafizə olunan ***ağmaq (yuxarı dırmaşmaq)*** sözündə təsadüf edilir (2, 39).

Qara sözündə müxtəlif mənalarla birlikdə aşağı, yer, torpaq mənası da vardır. Beləliklə, ağ-qara komponentli toponimik vahidlərin müəyyən qismində başqa-başqa mənalarla yanaşı, yuxarılıq və aşağılıq anlayışlarının da mövcudluğunu nəzərə almaq vacibdir. Xalq arasında da Ağsu dağ, Qarasu isə aran yerlərində istifadə olunan su kimi mənalandırılır. Şübhəsiz, keyfiyyətinə görə dağ suyu aran suyundan üstün hesab edilir. Buna görə də ağsu, qarasu sözlərində hündürlük-alçaqlıq mənası unudulmuş, keyfiyyət mənası isə daha çox üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Buna görə də hidronim tərkibli toponimik vahidlərdə keyfiyyət mənasının əsas yer tutması barədəki fikirlər də təbii görünür. Ağ sözü topokomponent kimi su, yer, torpaq, obyekt məzmunu bildirən vahidlərdə yanaşı işlənmə imkanlarına malikdir. Ağ sözünün məna xüsusiyyəti də onun müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərlə yanaşı işlənməsinə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə, Ağ sözünün bir topokomponent kimi işləndiyi toponimik vahidlərin hər birinin mənası ikinci tərkib hissəyə xas olan anlayışa uyğun şəkildə meydana çıxır. Buna görə də ağ sözünün qoşulduğu komponentin xarakterindən asılı olaraq toponimik vahidlərdə genişlik, böyüklük, hündürlük, ucalıq, rəng, keyfiyyət, həmçinin müəyyən etnik anlayışlar ifadə olunur.

Genişlik, böyüklük anlayışı, xüsusən ağ sözünün relyef, düzənlik, obyekt mənalı vahidlərə qoşulması sayəsində meydana çıxır. Belə vahidlərdə ağ sözünün paralellik əlaməti onun konstruktiv səciyyəsi ilə müəyyən olunur. Relyef, düzənlik, obyekt mənalı sözlərə ağ komponentinin qoşulması ilə əmələ gələn genişlik və böyüklük anlayışları respublika ərazisində yayılmış aşağıdakı kimi toponimik

vahidlərdə müşahidə edilir: ***Ağyazı (Qax), Ağqışlaq (Laçın), Ağyataq (Kəlbəcər), Ağdərə (Tovuz), Ağdərə (Şamaxı), Ağdərə (Ordubad), Ağçay (Qax).***

Ağ komponentinin parallel olaraq müəyyən obyekt bildirən sözlərə qoşulması ilə böyüklük, genişlik mənası əmələ gətirən toponimik vahidlərə türk xalqlarının məskun olduğu digər areallarda da rast gəlmək mümkündür. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi yer adlarını səciyyəvi hesab etmək olar: ***Akdala (Qazaxıstan, Çimkənd vilayəti), Aqtala (Gürcüstan), Akmeydan (Türkmənistan), Aktaqay (Qazaxıstan).***

Ağ komponentinin iştirak etdiyi müəyyən qrup toponimik vahidlər üçün hündürlük anlayışı səciyyəvidir. Belə toponimlərdə ağ sözü ilə yanaşı obyekt, ucalıq, hündürlük bildirən komponentlərin işlədilməsi müşahidə olunur: Məsələn, ***Ağyoxuş (Xanlar), Ağtəpə (Cəbrayıl), Ağqaya (Kəlbəcər), Ağdaban (Kəlbəcər) və s. Türk xalqlarının məskunlaşdığı digər areallarda da həmin tipli yer adlarına rast gəlmək mümkündür: Aktepe (Özbəkistan), Aktau (Qazaxıstan), Akty (Amur vilayəti) və s. Ağ komponentli toponimik vahidlərin müəyyən qismi etnik səciyyə daşıyır. Məsələn, Ağqıraqlı (Yevlax), Ağköynək (Qazax), Ağoğlan (Laçın), Ağbaş (Dəvəşi), Ağbaşlar (Tovuz)*** və s. Ağ sözü topokomponent kimi hidronimik vahidlərin tərkibində, xüsusilə intensiv şəkildə işlənir. Hidronimik vahidlərlə birlikdə işlənən ağ sözündə hündürlük, keyfiyyət və rəng anlayışları ümumiləşir. **Belə** toponimlərdə hündürlük anlayışı ağ sözünün sinkretik mənalarından biri kimi əks olunursa, keyfiyyət və rəng bildirməyə dair şəffaflıq, duruluq, aydınlıq çalarları hidronimik vahidlərin özündə müşahidə edilir.

Qara komponentli toponimik vahidlər. Ağ komponentli toponimik vahidlərdə olduğu kimi qara komponentli adlarda da nəsil, tayfa, həmçinin keyfiyyət , relyef anlayışları öz əksini tapır. Şübhəsiz, bu anlayışlar qara sözünün sinkretik məna xüsusiyyətlərindən təcrid olunmur, əksinə onların əsasında meydana şıxır və formalaşır(3,20). Qədim örnəklərdə qara sözünün sinkretik mənalarından aşağıdakıların qeydə alınması müşahidə olunur: 1) rəng; 2)tünd qaranlıq; 3)ağır,çətin; 4)pis, acı; 5)yazı (qaraya baxmaq); 6)adi,sadə,aşağı keyfiyyətli; 7)çirk, çirkli; 8)yazı üçün işlədilən mürəkkəb; 9)kütlə,xalq,qara camaat. V.Radlov türk dillərində qara sözünün sinkretik mənalarını bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: 1)qara rəng; 2)qara əşya;3)pis, qəddar; 4)sadə; 5)adi,aşağı, qara camaat;6)mal,heyvan; 7)natəmizlik; 8) quru, yer, torpaq; 9) mürəkkəb, yazı üçün işlədilən rəng (4,137).

Qara komponentli toponimik vahidlərin relyef anlayışı bildirən qisminin ikinci komponentində əsas etibarilə, obyekt və sahə mənaları ilə səciyyələnən sözlər iştirak edir. Bu cəhətdən, Azərbaycan ərazisində mövcud olan aşağıdakı kimi yer adlarını göstərmək mümkündür: ***Qarabucaq (Kürdəmir), Qaratorpaq (Şəki), Qaratəpə (Bərdə), Qaraqaya (İsmayıllı), Qaraqaya (Yardımlı), Qaraqaya (Naxçıvan), Qaradağ (Ağsu), Qaradağ (Gədəbəy), Qaradağlı (Ağdam), Qaradağlı***

(Bərdə),Qaradağ (Goranboy), Qaradağlı (Beyləqan), Qaradağlı (Tərtər), Qaradağlı (Xaçmaz), Qaragüney (Kəlbəcər), Qaragüney (Sabirabad) və s.

Qara komponentli toponimik vahidlərin müəyyən qismi keyfiyyət anlayışı bildirir. Belə keyfiyyət mənalı toponimlərin ikinci komponentində bir qayda olaraq hidronim anlayışı bildirən sözlər çıxış edir. Azərbaycan ərazisində bu qəbildən olan aşağıdakı kimi toponimik vahidlərə təsadüf olunur: ***Qaraarx (Xanlar), Qarabulaq (Oğuz), Qarabulaq (Qax), Qarasu (Sabirabad), Qarabulaq (Gədəbəy), Qarabulaq (Xankəndi)*** (1, 237) və s.

Mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərin müəyyən qisminin birinci komponentini paralel olaraq konkret və ümumi məna anlayışlı obyekt, relyef, istiqamət, ölçü, həmçinin hidronim və şəxs bildirən sözlər təşkil edir. Bütün bunlara müvafiq şəkildə həmin tipli toponimik vahidlərdə obyekt, relyef, keyfiyyət və etnik səciyyəli nəsil anlayışlı mənalar öz əksini tapır. Birinci komponenti obyekt, relyef, keyfiyyət və s.mənalı sözlərdən ibarət olan toponimlərin ümumi anlayış xüsusiyyətləri ikinci komponentlə müvafiq şəkildə meydana çıxır. Məsələn, məlumdur ki, dağ, çay, qaya, daş, qala, güney, çöl, düz, çuxur, çay kimi sözlər ümumi cəhətdən obyekt və relyef mənaları ilə səciyyələnir. Buna baxmayaraq, həmin tipli sözlər topokomponent kimi çıxış etdikdə onların funksional anlyışı dəyişir. Nəticədə bunlar obyekt və relyef mənalarından əlavə istiqamət, məkan, yer kimi çalarlıqlar qazanır. Bu mənalar ikinci komponentlərin hidronim, etnonim, oykonim və başqa anlayışlar bildirməsindən asılı olmayaraq, əsas toponimik məna səciyyəsi daşıyır. Bu cəhət obyekt və relyef mənalı sözlərin paralel topokomponent səciyyəsində çıxış etdiyi toponimik vahidlərin semantikasında da özünü göstərir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cilddə. Bakı, 2007, 299 səh.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” 2007, 568 s.
3. A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı,
4. T.Əhmədov. El-obamızın adları. Bakı, 1984, s.19-21
5. Опыт словаря тюркских наречий . Том 2, часть 1, стр.132-146
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cilddə, Nəsimi adına dilçilik institutu, Bakı, 2006
7. Məhərrəmli B. Azərbaycan dilində isim kökləri. Bakı, 2018, s.142

Esmira Quliyeva,
Dürdanə Nağıyeva

Toponimik vahidlərdə sintaktik paralellik

Açar sözlər: toponim, toponimik vahidlər, etimologiya, sinkretik məna, sintaktik paralellik

Xülasə

Toponimik vahidlərdə sintaktik paralelliyin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bunlardan birini appelyativ komponentlər vasitəsilə yaranan mürəkkəb söz, ikincisini isə söz birləşməsi səciyyəli toponimik konstruksiyalar təşkil edir. Türk xalqlarının məskun olduğu areallarda, o cümlədən, Azərbaycan ərazisində mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərə də təsadüf olunur. Topokomponentlərin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onların toponimlərin tərkibində işlənərək mürəkkəb bir vahid əmələ gətirməsindən ibarətdir. Sintaktik cəhətdən toponimlərin tərkibində birinci komponent kimi işlənən belə konstruktiv elementlər əsas etibarilə rəng, həmçinin, digər konkretlik və ümumilik mənası bildirən sözlərdən ibarət olur. Mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərin müəyyən qisminin birinci komponentini paralel olaraq konkret və ümumi məna anlayışlı obyekt, relyef, istiqamət, ölçü, həmçinin hidronim və şəxs bildirən sözlər təşkil edir. Bütün bunlara müvafiq şəkildə həmin tipli toponimik vahidlərdə obyekt, relyef, keyfiyyət və etnik səciyyəli nəsil anlayışlı mənalar öz əksini tapır. Birinci komponenti obyekt, relyef, keyfiyyət və s.mənalı sözlərdən ibarət olan toponimlərin ümumi anlayış xüsusiyyətləri ikinci komponentlə müvafiq şəkildə meydana çıxır. Nəticədə bunlar obyekt və relyef mənalarından əlavə istiqamət, məkan, yer kimi çalarlıqlar qazanır.

Эсмира Кулиева
Дурдана Нагиева

Синтаксический параллелизм в топонимических единицах

Ключевые слова: топоним, топонимические единицы, этимология, синкретическое значение, синтаксический параллелизм.

Резюме

Синтаксический параллелизм в топонимических единицах имеет свои особенности. Один из них представляет собой сложное слово, образованное через апеллятивные компоненты, а второй представляет собой топонимическую конструкцию, характеризующуюся словосочетанием. Топонимические единицы со сложной структурой встречаются в районах проживания тюркских народов, в том числе на территории Азербайджана. Главная характерная черта топокомпонентов состоит в том, что они перерабатываются в топонимах, образуя сложную единицу. Синтаксически такие конструктивные элементы, которые используются в качестве первого компонента в топонимах, в основном состоят из слов, передающих значение цвета, а также другой конкретности и общности. Параллельно первый

компонент определенной части топонимических единиц со сложной структурой составляют слова, обозначающие конкретное и общее значение, предмет, рельеф, направление, величину, а также гидроним и лицо. В соответствии со всем этим топонимические единицы этого типа отражают значения предмета, рельефа, качества и этноспецифического порождения. Общие концептуальные характеристики топонимов, первый компонент которых состоит из слов, обозначающих предмет, рельеф, качество и т. д., проявляются соответственно второму компоненту. В результате, помимо значений предмета и рельефа, они приобретают такие нюансы, как направление, пространство, место.

Esmira Guliyeva
Durdana Nagiyeva

Syntactic parallelism in toponymic units

Keywords: toponym, toponymic units, etymology, syncretic meaning, syntactic parallelism

Summary

Syntactic parallelism in toponymic units has its own characteristics. One of them is a complex word formed through appellative components, and the second is a toponymic construction characterized by a word combination. Toponymic units with a complex structure are found in the areas inhabited by Turkic peoples, including in the territory of Azerbaijan. The main characteristic feature of topocomponents is that they are processed in toponyms to form a complex unit. Syntactically, such constructive elements, which are used as the first component in toponyms, mainly consist of words that convey the meaning of color, as well as other concreteness and generality. In parallel, the first component of a certain part of toponymic units with a complex structure is made up of words denoting concrete and general meaning, object, relief, direction, size, as well as hydronym and person. According to all these, the toponymic units of that type reflect the meanings of object, relief, quality and ethnic specific generation. The general conceptual characteristics of toponyms, whose first component consists of words meaning object, relief, quality, etc., appear correspondingly with the second component. As a result, in addition to the meanings of object and relief, they gain nuances such as direction, space, place.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: f.ü.f.d. P.Ə.Əzizova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MAMMADOVA GUNAY ILGAR,
PhD student, lecturer
gunay-zulka90@mail.ri
ALVERDIYEVA GULBANIZ ZIYAD
Senior lecturer
gulbaniz.alverdiyeva70@gmail.com
Azerbaijan State Agrarian University
Department of Foreign Languages

TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS AND ABILITIES IN A FOREIGN LANGUAGE

Summary

At the heart of any speech skill are certain skills - actions that a person performs automatically, without thinking about how and what he does. The reading process is based on the technical side, i.e. on skills that are automated visual-speech-auditory connections of linguistic phenomena with their meaning, on the basis of which there is recognition and understanding of written characters and written text as a whole and, consequently, the implementation of communicative reading skills. The speech skills of reading include the possession of various technologies for extracting information from the text, their adequate use depending on the task. These skills are based on the technique of reading. Since skills are primary and skills are secondary, it is clear that at the initial stage of learning to read, it is necessary to form a reading technique.

There are different approaches to determining when and how to start learning to read at an early stage.

The concept of "reading technique" is invested, firstly, in students' possession of letter-sound ratios: secondly, the ability to combine the perceived material into semantic groups (syntagmas) and correctly formulate them intonation.

Key words: reading skills, reading process, interactive reading, reading acts, language skills

Reading is the most popular type of speech activity in secondary educational institutions. Reading skills can really be used in everyday life. They are formed faster and easier than the skills of speaking, writing and listening.

Reading is a receptive type of speech activity aimed at the perception and understanding of a written text. When reading, there is a comprehension and evaluation of the information contained in the text.

Reading in the history of mankind arose later than oral speech and on its basis. It has become an autonomous means of communication and knowledge. A complex integrated ability to understand what is read does not mean a simple decoding of information graphically recorded in the text, but implies an active mental activity of a person, including imagination, emotions, experience and knowledge. The active role of the reader with his unique individuality helps to recreate the meaning of what is read, determines the personal interpretation of the content. The idea of reading as a process of interaction between the text

and the reader distinguishes the modern direction in the study of reading, the so-called interactive reading.

The reading process involves analysis, synthesis, generalization, inference and forecasting. When reading, the following analyzers are involved: visual (main), speech-motor and auditory (auxiliary).

Reading plays a significant educational and educational role.

In the individual experience of each person, reading also develops on the basis of oral speech. The child starts reading in his native language after he has developed the skills and abilities of oral speech, and reading, thus, turns into a process of recognizing in the graphics the language material already known from oral speech. It is important to emphasize the following: the ability to read is formed once. The child, who carried out the synthesis of letters and syllables together (m + a = ma + ma = mother) and learned the meaning of the received word, forever overcame the barrier of reading, made a discovery how to read. Everything that happens next is the improvement of this initial skill by including in it particular skills related to both the perception of the graphic side of texts and their understanding.

Reading, like listening, is receptive, reactive and, in terms of the form of flow, an unexpressed internal type of speech activity. (Reading can also be partly an external, expressed type of speech activity, for example, reading aloud, as if for others). Therefore, much of what has been said about listening (subject, product, result, structure of speech activity) also applies to reading. But even the same mechanisms (perception, internal pronunciation, mechanisms of operative and long-term memory, forecasting, comprehension) work in reading in a specific way, since they rely on visual rather than auditory perception of speech. Let's compare the process of speech perception when reading and listening according to the table.

Reading	Listening
1. rhythm and tempo depend on the reader	1. the speaker sets the rhythm and tempo
2. all information in the hands of the reader	2. information is presented gradually
3. some parts of the text can be read again	3. there is no possibility to hear the text again
4. you can "jump" through some places in the text	4. perception progressively
5. you can linger on the spot	5. you need to carefully monitor the incoming information

Reading and Listening

As can be seen from the table, visual perception of information and the process of its flow can provide a more reliable preservation of images than auditory, since the reader has the ability to regulate and control this process (slow down the pace of reading, go back, linger in place), which causes a slightly different work of reading mechanisms.

Reading acts as an independent type of speech activity in the case when we read in order to obtain the necessary information from the text. Thus, the task of teaching reading as

an independent type of speech activity is: to teach students to extract information from the text to the extent necessary to solve a specific speech task, using certain reading technologies.

Reading can also act as a means of forming and controlling related speech skills and language skills, since:

- the use of reading allows students to optimize the process of learning language and speech material;
- Communication-oriented tasks for the control of vocabulary and grammar, listening, writing and speaking require the ability to read and are built on the basis of written texts and instructions;
- exercises for the formation and development of all language and speech skills and abilities are also built based on the text and written guidelines for exercises and tasks.

When reading, a person not only sees the text, but also pronounces it to himself and at the same time, as it were, hears himself from the outside. It is thanks to the mechanism of internal pronunciation that a comparison of graphic and auditory-motor images takes place. The action of this mechanism is most clearly observed in novice readers (whisper reading). Gradually, with the accumulation of experience, internal pronunciation becomes more curtailed and finally completely disappears.

An important psychological component of the reading process is the mechanism of probabilistic forecasting, which manifests itself at the semantic and verbal levels. Semantic prediction is the ability to predict the content of the text and make the correct guess about the further development of events based on the heading, the first sentence and other signals of the text. Verbal forecasting is the ability to guess the word by the initial letters, by the first words to guess the syntactic construction of the sentence, by the first sentence - the further construction of the paragraph. The development of prognostic skills is facilitated by the development of hypotheses and the system of expectations of the reader, which activates the continuous construction of the knowledge structure in the reader's head, activating his background knowledge, language experience. The process of preparing consciousness for the perception of information encourages the reader to remember, guess, assume, i.e. include the ability of their long-term memory of their personal and social experiences. According to F. Smith, when reading, two types of information are needed: visual (from a printed text) and non-visual (language understanding, knowledge of a given subject, phenomena, general reading ability and knowledge about the world). The more non-visual information the reader has, the less visual information he needs and vice versa. When a person begins to read fluently, he begins to rely more on what he already knows and less on printed text.

In the methodology, two forms of reading are distinguished: to oneself (internal reading) and aloud (external reading). Reading to oneself - the main form of reading - is aimed at extracting information it is "monologue", performed alone with oneself. Reading aloud is a secondary form, it is "dialogical" its purpose is mainly to convey information to another person.

Depending on the stage of learning, on the individual characteristics of the trainees and the actual learning conditions, the percentage of reading aloud and to oneself in class and at home may change. E. N. Solovova offers the most optimal percentage of various forms of reading:

Reading form	First stage	Middle stage	Senior stage
Aloud	90%	50%	10%
About myself	10%	50%	90%

At the initial stage, reading aloud is preferable to reading silently. Reading aloud provides not only a consistent formation of skills, but also a sufficient degree of self- and mutual control.

At the middle stage, it is still impossible to ignore reading aloud, since the skill is being consolidated and without constant control it can very quickly "slide". However, at the middle stage of education, the emphasis is already shifting towards the development of reading technologies. Reading is increasingly acting as an independent type of speech activity, but reading aloud is being replaced by reading to oneself.

At the senior stage, reading becomes one of the main sources of obtaining information, the emphasis shifts towards active independent work, but this does not mean that reading aloud completely disappears. At this stage, reading aloud can be used to form causal relationships, logic, argumentation, for which it is necessary to ask to read passages or sentences from the text. In addition, the correction of reading skills is needed at the senior stage.

There are the following parameters for assessing reading technique:

1. reading pace (a certain number of words per minute);
2. compliance with the norms of stress (semantic, logical, do not stress service words);
3. compliance with the norms of pause;
4. using correct intonation patterns;
5. reading comprehension.

When forming the reading technique, you can use the elements of phonetic markup of the text.

When learning to read aloud, it is recommended to use the following modes:

- reading aloud based on the standard;
- reading aloud without a standard, but with preparation in time;
- reading without a standard and without prior preparation

Learning reading is a careful reading, penetration into the meaning with the help of text analysis. Learning reading is, first of all, an independent goal of teaching reading, since in life the reader can often find himself in a position where he needs accurate information, for example, when reading scientific and technical texts. Learning reading is at the same time a means of teaching reading, since it is the most expanded form of reading, in which all reading techniques are honed "vigilance" is developed to all signals emanating from the text. It is usually practiced on small texts of a certain degree of difficulty, since the main task is the quality side of reading, the completeness and accuracy of understanding.

In introductory reading, the goal is to extract the main information (approximately 70%), while relying on the recreating imagination of the reader, thanks to which the meaning of the text is partially replenished. For introductory reading, large texts are selected and then

language redundancy comes into force. Skills acquired in exploratory reading are used in exploratory reading.

As a result of viewing reading, the reader gets the most general idea of the content-semantic plan of the text: what is it about. In the natural process of communication, this type of reading plays an important role: from a large mass of printed information, choose exactly the one that is needed and exclude the optional and secondary. Viewing reading is used in the professional and domestic spheres of life, for example, when reading newspapers. This type of reading presupposes a high level of formation of reading skills, a developed ability to reasonably anticipate using stingy linguistic and non-linguistic means, and a greater speed of perception.

The predominant type of reading is introductory reading. Studying and viewing reading occupy a subordinate place in the system of teaching reading.

Types of reading are introduced into the experience of students with the help of appropriate tasks. Professor I.L. Beam believes that when teaching reading, the text in itself is only a certain potentiality; tasks that transform this text into a specific exercise help students master its content with the necessary degree of completeness, accuracy and depth. At the same time, tasks not only direct the reader's attention to obtaining the final result ("Read and identify the main idea"), but also predetermine the nature of the flow of reading ("Reading, identify all the signs of the time"). Thus, tasks are an essential lever for controlling reading, stimulating and controlling understanding, they also determine the type of reading. Therefore, the formulation of tasks for the text is a crucial moment. They should be built taking into account the nature of reading as a type of speech activity, the crown of which is understanding.

Literature

1. Galskova N.D. Modern methods of teaching foreign languages: M.: Glossa, Moscow, 2000.
2. Kolesnikova I., Dolgina O. "English-Russian reference book on the methods of teaching foreign languages" - St. Petersburg, 2001. - p.52.
3. Methods of teaching foreign languages in primary and secondary schools: Proc. allowance / V.M. Filatov, V.P. Belogrudova, T.E. Isaeva. - Rostov-on-Don: Phoenix, 2004.
4. Mirolyubov A.A., History of the domestic methodology of teaching foreign languages. - M.: Steps, 2002. - p.11.
5. Passov E.I., Kuznetsova E.S., Formation of lexical skills, Voronezh: Intrelingua, 2002 - 40 p.
6. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages: Basic course of lectures. M., 2002.
7. Ter-Minasova S. G. Language and intercultural communication. - M., 2000.

Məmmədova Günay İlqar qızı, müəlim
Alverdiyeva Gülbəniz Ziyad qızı, b/müəllim

XARICI DILDƏ OXU BACARIQLARININ INKIŞAFI TEXNOLOGIYASI

Xülasə

İstənilən nitq bacarığının əsasında müəyyən bacarıqlar - insanın necə və nə etdiyini düşünmədən avtomatik yerinə yetirdiyi hərəkətlər dayanır. Oxu prosesi texniki tərəfə əsaslanır, yəni. dil hadisələrinin onların mənası ilə avtomatlaşdırılmış vizual-nitq-eşitmə əlaqəsi olan bacarıqlar üzrə, bunun əsasında yazılı simvolların və bütövlükdə yazılı mətnin tanınması və dərk edilməsi və nəticədə kommunikativ oxu bacarıqlarının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Oxu nitq bacarıqlarına mətndən məlumat çıxarmaq üçün müxtəlif texnologiyalara sahib olmaq, tapşırıqdan asılı olaraq onlardan adekvat istifadə daxildir. Bu bacarıqlar oxu texnikasına əsaslanır. Bacarıqlar ilkin, bacarıqlar ikinci dərəcəli olduğundan aydındır ki, oxumağı öyrənməyin ilkin mərhələsində oxu texnikasını formalaşdırmaq lazımdır.

Erkən mərhələdə oxumağı öyrənməyə nə vaxt və necə başlamaq lazım olduğunu müəyyən etmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

"Oxu texnikası" anlayışı, birincisi, tələbələrin hərf-səs nisbətlərinə sahib olmasına sərmayə qoyulur: ikincisi, qavranılan materialı semantik qruplara (sintaqmalara) birləşdirmək və onların intonasiyasını düzgün formalaşdırmaq bacarığı öyrədilir.

Açar sözlər: oxu bacarıqları, oxu prosesi, interaktiv oxu, oxu hərəkətləri, dil bacarıqları

Мамедова Гюнай Ильгар
Альвердиева Гулбениз Зияд

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ И УМЕНИЙ ЧТЕНИЯ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В основе любого речевого умения лежат определенные навыки – действия, которые человек совершает автоматически, не задумываясь о том, как и что он делает. Процесс чтения базируется на технической стороне, т.е. на навыках которые представляют собой автоматизированные зрительно речемоторно-слуховые связи языковых явлений с их значением, на основе которых происходит узнавание и понимание письменных знаков и письменного текста в целом и, следовательно, реализация коммуникативного умения чтения. К речевым умениям чтения относят владение различными технологиями извлечения информации из текста, их адекватное использование в зависимости от поставленной задачи. В основе этих умений лежит техника чтения. Поскольку навыки первичны, а умения вторичны, ясно, что на начальном этапе обучения чтению необходимо сформировать технику чтения.

Существуют различные подходы к определению того, когда и как надо начинать обучение чтению на начальном этапе.

В понятие «техника чтения» вкладывается, во-первых, владение учащимися букво-звуковыми соотношениями: во-вторых, умение объединять воспринимаемый материал в смысловые группы (синтагмы) и правильно оформлять их интонационно.

Ключевые слова: навыки чтения, процесс чтения, интерактивное чтение, акты чтения, языковые навыки

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: ***dos. Həsənova Aidə Musa qızı***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYAN QƏNBƏR QIZI ƏLƏKBƏRLİ
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
Bakı şəhəri, Abşeron rayonu, Hüseyn Cavid küçəsi, 11
Ayan.alekberli1@gmail.com

MÜASİR "AZƏRBAYCAN DİLİ" DƏRSLİKLƏRİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI (V-VII siniflər üzrə)

XÜLASƏ:

Məzmun standartlarından irəli gələn əlaqəlilik səbəbindən dərsi bir istiqamət üzrə aparmaq qeyri-mümkündür. Bu da Azərbaycan dili dərslərində inteqrativ əlaqəyə, interaktivliyə şərait yaratmış olur. Azərbaycanda 2005-ci ildə dərslik siyasəti üzrə sənəd qəbul edilib təsdiqlənir. Burada müasir təlim prosesinin mühüm resursu olan dərsliklərin məzmunu öz əksini tapmışdır. Müasir Azərbaycan dili dərslikləri mətn üzərində qurulmuşdur. Məqalədə müasir Azərbaycan dili dərsliklərinin ümumi xarakteristikası araşdırılmışdır. Dərsliklərdə fənlərarası və fəndaxili əlaqənin təmin edilməsi Azərbaycan dili dərslərində səmərəliliyin yaradılmasına təkan verir. Məktəb mühitində təlimə müxtəlif fənlərin ayrılıqda deyil, müasir yanaşma əsnasında həyati bacarıqlar üzərində həmahəng qurulmasına xidmət edir. Aşağı sinif şagirdləri əyaniliyə daha çox fikir verdikləri üçün V-VII sinif dərsliklərində inteqrasiyanın reallaşdırılması daha çox aktualdır.

Açar sözlər: kurikulum, dərslik, ideya, məşğələ, bilik, qiymətləndirmə

Azərbaycanda 2005-ci ildə dərslik siyasəti üzrə sənəd qəbul edilib təsdiqlənir. Burada müasir təlim prosesinin mühüm resursu olan dərsliklərin məzmunu öz əksini tapmışdır. Dərsliklər şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində müstəsna rola malikdir. Dərs prosesinin qurulmasında istifadə edilən mənbə və vasitələrə bu aspektdən yanaşmaq mühüm mahiyyət kəsb edir. Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan dili kurikulumuna əsasən dərsliklər üçün vacib olan və digər dərsliklərdən fərqləndirən cəhətlər də az deyildir. Əsas cəhət kimi dərsiklərdə əksini tapan dil üzrə materiallardır. Bu proses orta məktəb dərsliklərində təfəkkürlə dilin qarşılıqlı vəhdəti şəklində verilmişdir. Çünki bu proses uzun illər ərzində metodik sınaq obyekti olmuşdur. Digər əsas cəhət isə Azərbaycan dili təlimində praktik məsələlərin də xüsusi yer almasıdır. Dərslər şagirdin düzgün ünsiyyət bacarığının qurulması ilə seçilir (2).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili təlimi müxtəlif yanaşmalar əsasında qurulur. Bu cür fəaliyyətlərin təşkilində məktəbin dəstəkləyici qüvvəsi inkişafyönümlü istiqamətdə hərəkət etməli, mütəhərrik və çevik xarakter daşımalıdır. Azərbaycan dili dərslərində nitq vərdişlərini formalaşdırmaqla şagirdlərin ünsiyyət bacarığı inkişaf edir. Hər bir fənnin proqramı özünəməxsus xüsusiyyətlərlə hazırlanır. Elə bu səbəbdən də yeni məzmunlu dərslik strukturunun qurulması çox zəruri və önəmlidir.

"Təhsilalanın bilik dərəcəsi və istedadı fərqli olduğu üçün təhsilverən onların hər birinin fərdi xüsusiyyətinə müvafiq dərs istiqaməti seçməlidir. Hafizənin möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün öyrənmə prosesində "mübahisə"dən də istifadə edilə bilər" (4).

Azərbaycan dili vasitəsilə müasir düşüncə mədəniyyətinə sahib olmaq üstünlük hesab olunur. Bu fikir real həllini o zaman tapır ki, fənnin mahiyyətini və məzmununu tamamlayan hər bir dərslik təlimin ümumi prinsiplərinə tabe edilir. Müasir təlim sistemində Azərbaycan dili kurikulumuna əsaslanan dərsliklərin bu xüsusiyyətlərə malik olması onun didaktik tələbindən irəli gəlir. Çalışmaların üstünlük təşkil etməsi, nitq mədəniyyəti ilə bağlı materiallara diqqət edilməsi, praktiki məsələlərlə bağlı nümunələrin verilməsi metodik baxımdan faydalı hesab olunur. Ümumi sıralanma zamanı materialların müəyyən bir üsluba uyğun şəkildə rabitəli mətnlərin qurulması tələb kimi qəbul edilir (1).

"Dərs sinif sferasında sabit quruluşda müəyyən rejim üzrə cərəyan edən, şagird və müəllimlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə istinad edən təlimin məqsədyönlü tərtib edilən təşkili formasıdır. Dərs prosesində material yaxşı dərk edildikdə, digər formaları da keyfiyyətli nəticə verir. Hər bir keçirilən dərs təhsilverənin metodik bacarığını ifadə edir. "Bələdçi"yə qiymət tədris etdiyi dərslərə görə verilir. Ona görə də o, bütün dərslərə ciddi və məsuliyyətlə yanaşır. Bu tələbi gözləmək üçün pedaqoji metodikanı yaxşı bilməli və düzgün şəkildə tətbiqini bacarmalıdır" (6)

Bütün fənlər və siniflər üzrə dərslik komplekti müəllim üçün nəzərdə tutulmuş metodik vəsaitdən və dərslikdən ibarətdir.

"Təkrar dərsləri çıxmaq şərtilə digər Azərbaycan dili fənni üzrə dərslərin təşkili mətn əsasında qurulur. 5-ci sinif üzrə dərsliyin II, IV və VI bölmələrində elmi, I, III və V bölmələrində isə bədii mətnlər öz əksini tapır. Bölgü sayəsində müəllim məzmun standartlarını düzgün şəkildə reallaşdırmağa çalışır. Əlavə nümunə olaraq, müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş metodik vəsaitdə dinləmə mətnləri təqdim edilir. Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş mətnlər təlim məqsədlərinə və standartlara uyğun şəkildə tərtib olunur." Dərs prosesində müəllim bəzi tapşırıqlardakı sualların cavablarını dəftərdə də qeyd aparmalarına nəzarət etməlidir. 5-ci sinif üzrə Azərbaycan dili dərslik kompleksində şagird və müəllimlərin materialı daha effektli şəkildə dərk etmələri üçün dizayn elementlərinə də xüsusi diqqət yetirilir. Hər bir element müxtəlif rəng çalarında verilir. Bu da şagirddə estetik zövq yaradır. Qeyd edilən sualların hansı məzmuna malik olması aydın göstərilməlidir. Tapşırıqlar göy, onlara aid olan materiallar isə qara rənglə təyin olunmuşdur. "Yadda saxla" hissədə verilmiş dil üzrə qaydalar və onların nəzəri materialları dizaynına görə fərqlənir.

Müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş metodik vəsaitdə göstərilən praktiki və nəzəri elemenetlər xüsusi dizayna malikdir:

-təlim məqsədləri və məzmun xətləri cədvəllə verilmişdir;

-dərsin mərhələləri və məzmun xətləri göy ştrixlə qeyd olunmuşdur;

-inteqrasiya, təlim texnologiyaları və əlavə qeydlər fərqli şrift və dizaynla verilmişdir;

-qiymətləndirmə nəticəsi yuxarı olan şagirdlərə verilən tapşırıqlar qırmızı rəngli ulduzla göstərilmişdir.

"6-cı sinifdə Azərbaycan dili fənninin tədrisi 6 bölmə üzrə keçirilir. Həftədə 4 dəfə olmaqla 32 həftə, yəni 128 saat tədrisi nəzərdə tutulub. I – "Fərd və cəmiyyət" bölməsinə 25, II – "İxtiralar və kəşflər" bölməsinə 25, III- "Dəyərlərimiz" bölməsinə 22, IV – "İncəsənət" bölməsinə 23, V- "Hikmət xəzinəsi" bölməsinə 19, VI – "Qədim dünya" bölməsinə 22 saat vaxt ayrılmışdır."

Məktəbdaxili bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə təlimata əsasən, bir dərs saatı müddətində kiçik summativ qiymətləndirmə təşkil etmək olar. Bu vaxt müəllim tərəfindən tənzimlənə bilər. Hər bir bölməyə ayrılan vaxtda kiçik və böyük summativ qiymətləndirmənin də saatı daxil edilmişdir. İsim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf və cümlə üzvləri mövzusu bölmələr üzrə tədris edilir. Hər bir dərsin fəaliyyəti standartlar əsasında reallaşır. 6-cı sinif Azərbaycan dili kurikulum proqramında məzmun standartlarına uyğun olaraq mətni hissələrə ayırmaq və ondan fərqli mövzulu yeni mətnlər qurmaq kimi tələb qoyulub. Bu sinif üzrə də mətnlər elmi və bədii xarakter daşıyır. Mövzu üzrə elmi-kütləvi xarakter daşıyan mətnlərin verilməsi məzmun standartlarından irəli gələn bir tələbdir. Bununla yanaşı, dərslikdə şeir parçalarının da nümunə kimi verildiyini görə bilərik. Azərbaycan dili kurikulumunun məqsədindən asılı olaraq şeirlər bədii cəhətdən deyil, nəzmlə verilmiş məlumatın şüurlu şəkildə dərk edilməsi üzərində qurulub. Bu günkü dil təliminin məqsədlərindən biri də müəyyən edilmiş mətnin məzmunundakı mənanı qavrayıb təhlil etmək bacarığını formalaşdırmaqdır. İlk baxışdan bəzi məlumatlar müəllimlər üçün ağır görünə bilər. Artıq mətnlərlə tanış olduqdan sonra aydın olur ki, belə mətnləri şagirdlər daha tez qavrayırlar. Dünya qiymətləndirmə sistemində məhz bu bacarıqlar dəyərləndirilir.

"Təhsilalan dərs vəsaitləri və dərsliklərlə mütəmadi işləyir, elmi və bədii əsərləri oxu vasitəsilə mütaliə edir, milii kino və teatr tamaşalarına baxır. Proses boyu öyrənənə məlum olmayan sözlər eşidilir, ünsiyyət sferasından yanaşaraq ifadələrin yeni məna rəngarəngliyini praktiki yöndən dərk edir. Məktəbdənxaric mətn materialları və televiziya verilişləri də təhsilalanın zəngin söz bazasına və ehtiyat lüğətə malik olmasına situasiya yaradır."

Müəllim üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitdə hər dərsin strukturu, onun keçirilməsi barədə tövsiyələr qeyd edilmişdir. Burada standartın reallaşdırılması üçün məqsədəuyğun olan üsulların seçilməsi qeyd edilmiş, tapşırıq və çalışmaların işlənmə məqsədləri aydın şəkildə təsvir edilmişdir. Lakin "bələdçi" müəllim üçün nəzərdə tutulmuş metodik vəsaitdə verildiyi kimi dərsi keçməməlidir. Müəllim öz işinə qarşı yaradıcı yanaşmanı bacarmalıdır. Əsas prinsip və məqsəd təlim prosesinin yekununda məzmun standartlarını reallaşdırmaqdır.

“6-cı sinif üzrə də dərsliklərin tərtibində də estetik gözəlliyə diqqət edilir və fərqli dizayn üsullarından istifadə olunur. Mətnin verilməsindən sonra onunla bağlı tapşırıqların müxtəlif istiqamətdə qeyd edilməsi məzmun xətti ilə müəyyənləşdiyini ifadə edir. Mətnlərdə dil üzrə qaydalara aid olan sözlər göy şriftlə, söz ehtiyatını zənginləşdirilməsi məqsədi daşıyan sözlər isə kursivlə verilib. Sözlərin izahı dərs vəsaitinin sonunda qeyd edilən sözlükdə əksini tapır” (7)

“7-ci sinifdə də dərslik komplekti müəllim üçün nəzərdə tutulmuş metodik vəsaitdən və dərslikdən ibarətdir. Tədris 7 bölmə üzrə aparılır. Fənnin keçirilməsi həftədə 4 saat verilməklə 34 həftə, yəni 136 saata müəyyənləşdirililib. 6 həftədən çox olmamaq şərti ilə kiçik summativ qiymətləndirmə keçirilir. Hər yarımilin yekununda isə böyük summativ qiymətləndirmə keçirilir. Müəllim üçün nəzərdə tutulan metodik vəsaitdə kiçik summativ qiymətləndirmə üçün verilən material nümunə səciyyəsi daşıyır. Qiymətləndirmə təlimatına əsasən hər bölmənin yekununda 1 saat kiçik summativ qiymətəndirməyə, yarımilin sonunda isə 2 saat böyük summativ qiymətləndirməyə ayrılmışdır. Birinci yarımilin yekununda keçirilən böyük summativ qiymətləndirmə ilk qeyd edilən 3 bölmədən sonra təşkil edilməlidir.” (3.s.4) Verilmiş sinif üzrə dil qaydaları morfologiya və sintaksis bölmələrinin tədrisini labüdləşdirir. Mətnlərin informasiya ağırlığından, həcmindən, fəaliyyət növlərindən asılı olaraq hər bir mətnə 2-4 saat vaxt ayrılmışdır. Fəaliyyət üzrə vaxtın bölgüsü müəllimin öhdəliyinə verilir. Özü bu prosesi tənzimləməyi bacarmalıdır.

Hər dərsin standartlar üzrə reallaşdırılması və təlim nəticələri metodik vəsaitdə verilmişdir. Onların müvafiq olaraq alt-standartlara uyğun olub-olmamağı müəyyənləşir. Dərs ilinin yekunu üçün nəzərdə tutulur. Dərslərə əsasən təlim nəticələri standarta doğru istiqamətləndirən əsas addım, onun bir komponentidir. Dərslər üzrə şərhdə motivasiya üçün müəyyən nümunələr verilir. Bunlar da mətnin məzmun və ideyası ilə birbaşa əlaqədar olur.

Mövzu ilə bağlı olan həyati situasiyaları əks etdirən bədii mətnlər daha çox təşkil edir. Şagirdlər bu problemlə bağlı müxtəlif variantda fikir və təklif irəli sürürlər. Bu zaman “Auksion” və “Beyin həlməsi” iş üsullarını seçə bilərlər. Motivasiya mərhələsindən sonra oxunan və dinlənilən əsərdəki obrazların başına gələn analoji situasiyalar şagirdlərə tanış gəldiyindən mətnə həvəslə diqqət edilir. Sonda əsərin ideyasını və nəticəni bilmək üçün “İstisnalarla müəyyənləşdirmə” və “Anlayışın çıxarılması” üsullarını tətbiq etmək olar.

Elmi-kütləvi məzmunlu mətnlərin verilməsi məlumatın qavranılmasını, sistem şəklinə salınmasını zərurətindən irəli gələrək motivasiya mərhələsində “Klaster”, “BİBÖ” və “Söz assosiasiyaları” kimi iş üsullarından daha çox istifadə olunur. Şagird mövzu ilə əlaqədar bildiklərini yadda saxlamaqla bərabər, həm də informasiya boşluğunun olduğunu müəyyən edir.

Ümumiyyətlə müasir Azərbaycan dili dərslikləri öz dizayn və sturukturuna görə interaktiv səciyyə daşıyır. Azərbaycan dili üzrə reallaşan dörd məzmun xəttini

özündə tam əks etdirir. Şagirdlərin idraki, tənqidi, yaradıcı bacarıqlarının inkişaf etməsinə təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Standart və kurikulumlar: nəzəri və praktik məsələlər. Bakı, 2016.
2. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966.
3. Abbasov Ə. Təhsildə standartlaşdırma prosesi və müəllimin peşəkar fəaliyyət standartları. Bakı: "Kurikulum" jurnalı, 2009, N4.
4. Abbasov Ə. Yeni kurikulumun səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bakı: "Kurikulum" jurnalı, 2008, N1.
5. Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 2014.
6. Cəbrayılova G. Azərbaycan dili dərsliklərinə qoyulan tələblər. Bakı: "Kurikulum" jurnalı, N4, 2017.
7. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri.

Общая характеристика современных учебников "Азербайджанский язык"

РЕЗЮМЕ:

Невозможно вести урок в одном направлении из-за связанности, вытекающей из норм содержания. Это создает условия для интегративного общения и интерактивности на занятиях азербайджанским языком. В 2005 году в Азербайджане был принят и утвержден документ о политике учебников. Здесь отражено содержание учебников, которые являются важным ресурсом современного учебного процесса.

Современные учебники азербайджанского языка основаны на тексте. В статье рассматриваются общие характеристики современных учебников азербайджанского языка. Обеспечение межпредметной и внутрипредметной связи в учебниках способствует повышению эффективности занятий по азербайджанскому языку. В школьной среде он служит гармоничному построению разных предметов на жизненных навыках, не изолированно, а в современном подходе. Так как младшие классы больше внимания уделяют визуализации, важнее реализовать интеграцию в учебниках V-VII классов.

Ключевые слова: учебная программа, учебник, идея, упражнение, знание, оценка.

General characteristics of modern "Azerbaijani language" textbooks

SUMMARY:

It is impossible to conduct the lesson in one direction because of the relatedness arising from the content standards. This creates conditions for integrative communication and interactivity in Azerbaijani language classes.

In 2005, a document on textbook policy was adopted and approved in Azerbaijan. The contents of the textbooks, which are an important resource of the modern learning process, are reflected here. Modern Azerbaijani language textbooks are based on the text. The article examines the general characteristics of modern Azerbaijani language textbooks. Ensuring interdisciplinary and intra-disciplinary communication in textbooks encourages the creation of efficiency in Azerbaijani language classes. In the school environment, it serves to build different subjects in harmony on life skills, not in isolation, but in a modern approach. Since lower grade students pay more attention to visualization, it is more important to implement integration in V-VII grade textbooks.
Keywords: curriculum, textbook, idea, exercise, knowledge, assessment

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: P.ü.f.d,dos, Həmzə Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARİFƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
arifə.@.mail.ru.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ SOSİAL FƏALIYYƏTİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ VƏ ONLARIN QARIŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, təfəkkür, intellektual fəaliyyət, sosial həyat
Ключевые слова:язык,культура,мысль,интеллектуалный деятельность, сосиальныйжизнь.
Key words:language,educattual,thougut,intellectual activity,social life.

Dil və mədəniyyət insanların birgə həyatının məhsulu, həm də tənzimləyici amili olaraq biri-birinə təsir edir. Ümumilikdə, dil proseslərinin mədəniyyətə və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərin dilə şüurlu və yaxud planlaşdırılmamış təsiri sosial-fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətli məsələlər- dən biridir. Digər tərəfdən, dilin təfəkkür və davranışla əlaqəsi, həmçinin mədəniyyət elementləri və mədəni mühitin insan təfəkkürünə və onun sosial fəaliyyətinə təsirinə olan maraq, dil və mədəniyyət fenomenlərinin qarşılıqlı təsir və münasibəti mövzusunun aktuallığına səbəb olmuşdur. Buna görə də, təqdim edilən məqalədə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsiri, həmçinin cəmiyyətin mədəni nailiyyətlər sayəsində dilə şüurlu təsiri elmi-nəzəri nöqteyi-nəzərdən araşdırılmışdır.

Dil və mədəniyyət iki sosial fenomen olaraq biri-biri ilə sıx əlaqə və qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf edir. Yəni dilin dinamikliyi mədəniyyətin dinamikliyinin göstəricisi və mədəniyyətin dinamikliyi dilin dinamikliyinin göstəricisidir. Dil və mədəniyyət arasındakı bu əlaqə və qarşılıqlı təsir tarixən bir çox alimləri və filosofları maraqlandırıb. Son yüzillikdə bu əlaqə və təsirin tədqiqi zəminində daha ciddi araşdırmaların və nəzəri təhlillərin müşahidə edilməsi mövzunun nə dərəcədə aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu iki fenomenin qarşılıqlı əlaqə və təsiri müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli rakurslardan təhlil və tədqiq edilib və hələ də elmi dairələrdə bu tip tədqiqatlara göstərilən maraq azalmayıb.

Ümumilikdə, "dil mədəniyyəti, yoxsa mədəniyyət dili şərtləndirir" sualı qeyd edilən tədqiqatın və təhlillərin fundamental sualı olaraq hələ də qəti cavabını tapa bilməyib. Bu və digər buna oxşar suallar, həmçinin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsir formaları son dövrlərdə daha geniş kontekstdə ciddi müzakirələr və mübahisələrin obyekti olmuşdur.

Bir çox funksiya və cəhətlərinə görə oxşar olan bu iki sosial fenomenin qarşılıqlı təsirini izah etmədən öncə, qısaca olaraq dil və mədəniyyətə dair təriflər, yanaşmalar və baxışlara nəzər yetirmək olduqca vacibdir.

Mədəniyyət insan vasitəsilə yaranan fenomendir. Başqa sözlə, mədəniyyət ikinci dünyadır. Mədəniyyət həm birgə həyatın davamı və inkişafının vasitəsi, həm də nəticəsidir. İnsanın həm fiziki, həm də zehni fəaliy- yətinin nəticəsi olan mədəniyyət, cəmiyyətin yaddaşıdır. Yəni cəmiyyət üzvləri mədəniyyətə müraciət etməklə müxtəlif fəaliyyət və davranış normalarını mənimsəyib, həyat təcrübəsinə çevirirlər. Bu sosial fenomenə dair verilən tərif və izahlar olduqca fərqli və bəzən ziddiyyətlidir.

Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri fərqli yanaşmalara əsasən mədəniyyəti izah və tərif etməyə cəhd göstəriblər.

Məhz elə buna görə də, əlaqədar ədəbiyyatlarda yüzlərlə fərqli tərif və izahla rastlaşmaq olar. Bəzi dünya miqyaslı müəlliflər tədqiqatlarında qeyd edərək göstərirlər ki, elə alimlər var ki, mədəniyyətin maddi cəhətlərinə daha çox əhəmiyyət verirlər, digərləri isə mədəniyyətin qeyrimaddi tərəflərinə toxunurlar. Edvard B. Teylor 1871-ci ildə mədəniyyətin klassik tərifini verərək qeyd edirdi ki, "Mürəkkəb bir tam olan mədəniyyətə bilik, inam, incəsənət, mənəviyyat, qanun, ənənə və cəmiyyət üzvlərinin əldə etdikləri bütün bacarıq və vərdişlər daxildir" [1, 197]. Raymon Viliam isə "Mədəniyyət və cəmiyyət" adlı əsərində (1963) "mədəniyyət bütün həyatın obrazıdır" deyir. Ümumilikdə "incəsənət, ədəbiyyat və həyat tərzini əhatə edən mədəniyyət cəmiyyətin, yaxud sosial qrupun mənəvi, maddi, intellektual və emosional baxımdan fərqləndirici xüsusiyyətlərinin məcmusudur" [1, 198].

Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən mədəniyyət insan və onun fəaliyyəti ilə vəhdətdədir. Yəni mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsulu olan müxtəlif maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu olaraq təhlil edilir. Burada insan fəaliyyəti dedikdə, həm onun fiziki və əmək fəaliyyəti, həm də zehni fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Digər canlılardan (heyvanlardan) fərqli olaraq insan öz ətrafına öz istəkləri istiqamətində təsir göstərərək öz fərdi dünyasını özü formalaşdırır və yaratdığı bu mühitdə öz intellektual və kommunikativ qabiliyyətlərini yüksək səviyyədə inkişaf etdirir. Həmin inkişaf zəminində mədəni təcrübələr yaşanılır, sınaqdan keçirilir və mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilir. Deməli, mədəni təcrübələr ilk öncə simvolik-təmsili səviyyədə nəzərdən keçirilir və sonra həyat tərzinə çevrilir.

Dil insanın intellektual və kommunikativ bacarıqlarından biri olaraq mədəni həyat üçün təməl zərurəti olan nəzəri fəaliyyət və sosiallaşmanın əsas şərti, dayağı və vasitəsidir. Dil hər bir mədəniyyətin prioritet cəhətlərini əks etdirir. Əslində dil mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Mədəniyyətin ötürülməsi, qorunması və qavranılması məhz dilin sayəsində mümkün olur.

Dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü for- malaşdırır. Dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir.

Dil və mədəniyyət sahəsində geniş tədqiqatların və "Qafqazda dil və mə-dəniyyət" kimi sanballı əsərin müəllifi olan Kevin Tuite Spir-Whorf fərziyyəsindən bəhs edərkən belə bir prinsipə diqqəti yönəldir ki, "hər bir insanın dilinin

xüsusiyyətləri onun həyatının başqa aspektlərinə də təsir göstərə bilər və biz bu fakta diqqət yetirməliyik" [2, 47].

Kristin Coourdan isə Humboltun 123 dil haqda düşüncələrindən danışarkən ona istinadən qeyd edir ki, "dil düşüncəni (thought) formalaşdıran orqandır... dil və düşüncə ... biri-birindən ayrılmazdır [2, 51].

Spir-Whorf fərziyyəsinə əsasən mədəniyyəti, düşüncəni, insanların dünya görüşünü formalaşdıran, şərtləndirən, rəhbərliyi və kontrolu altında tutan məhz elə dilin quruluşudur. Çünki gerçəklər dünyasının qəbul edilməsində və ümumiyyətlə, şüur sistemimizin yaranmasında dil bir süzgəc funksiyasını yerinə yetirir. Bu süzgəc müəyyən hadisələr və əlamətlərin görülməsini asanlaşdırmaqla yanaşı həm də digərlərinin şərh və qəbul etməsinə mane olur. Bir az yumşaq formada desək, dilin quruluşu müəyyən qəbuletmə qəliblərini və düşüncə yönümlərini asanlaşdırır digərlərini isə çətinləşdirir.

Müəyyən bir şeyin danışılmasını və düşünülməsini daha mümkün edərək o birilərini daha da mümkünsüz edir. "Dil insanla ona təsir edən təbiətin arasındadır. Belə ki, insanın qavrayış və fəaliyyəti onun dil vasitəsilə ətraf mühit haqqında təsəvvürlərindən ibarətdir" [3, 117]. Lakin bu məsələyə də diqqət etmək lazımdır ki, dilin quruluşu düşüncə və davranışların determinant amili olmaqdan daha çox müəyyən variant və meylləri özü ilə gətirən amildir.

Deməli, dil və mədəniyyət mövzusu həm də düşüncə tarixi ilə sıx əlaqədardır. Alman filosofu Wilhelm Von Humbolt (1767-1835) XIX əsrin əvvəllərində belə bir tezisi müdafiə edirdi ki, "bir birliyin dili ilə o birlikdə yaşayan fərd(lər)in zehni yönümləri arasında o dərəcədə yaxın bağlar var ki, bunlardan birinə dair məlumat əldə etsəniz o biri ilə bağlı məlumatları da tamamilə əldə etmiş olacaqsınız. Çünki dil və zehni fəaliyyət (intellectuality) birlikdə meydana gəlir və formalaşır. Cəmiyyəti dilində görər, dilində anlarıq. Bir cəmiyyətin dili o cəmiyyətin ruhu, ruhu isə dilidir. Bu dərəcədə eyni olan başqa bir şeyi düşünmək həqiqətən çətindir [4, 46]. Humbolt dil və mədə- niyyəti sadəcə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan iki fenomen kimi deyil, onları köklü bir eyniliyə malik olan iki sosial fenomen kimi təhlil edir. Əslində dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni və təsiri kimsə inkar etmir. Lakin bu əlaqə müdafiə olunmaqla yanaşı, eyni zamanda, mədəniyyətlərin dillər tərəfindən şərtlənib idarə olunduğu tezisi və təsirlənmənin tək istiqamətli olduğu iddiası mübahisələrə gətirib çıxarır. Edvard Sepir (1884- 1939) dil, mədəniyyət və ictimai gerçəklik arasındakı əlaqəyə təkid edir. Onun fikrincə dil ictimai ger- çəkliyi öyrənməkdə müraciət edəcəyimiz rəhbərdir. Çünki insanlar tam obyektiv bir dünyada yaşamırlar. İnsanlar üzv olduqları cəmiyyətin ünsiyyət mühitini meydana gətirən müəyyən bir dilin təsiri və nəzarəti altında hə- yatlarını davam etdirir və öz dünyalarını yaradırlar. Ən pis hal odur ki, biz bəzən dilə sadəcə bir adi ünsiyyət və yaxud idrak vasitəsi kimi müraciət edirik.

Ümumilikdə dil, idrak, təfəkkür, fəaliyyət-davranış, sosial həyat və mə- dəniyyət arasında olduqca ciddi və inkaredilməz əlaqə mövcuddur. Məhz elə buna görə də

antropologiya, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, fəlsəfə, sosiologiya və linqvistikanın bir-birini əvəz edən cərəyanları və məktəbləri, demək olar ki, hamısı dil, mədəniyyət və cəmiyyət əlaqələrinə münasibət bildirmişlər. Mədəniyyətin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə dilin inkişafı və mürəkkəbləşməsi arasında düz mütənasiblik mövcuddur. Yəni mədəniyyətin dinamikliyi, funksionallığı və həmçinin mədəni elementlərin arasındakı münasibətlərin mürəkkəbləşməsi həmişə dilin dinamikliyi və mürəkkəbliyi ilə paralel olub. Həmçinin dilin dinamikliyi və inkişafı mədəni dinamiklik və inkişafla paralel olub (bunun əksini də söyləmək olar, yəni bunlardan birinin passivliyyi digərinin passivliyindən xəbər verir). Buradan belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, dilin mədəniyyətə və cəmiyyətə təsiri ilə yanaşı bəzən cəmiyyət də dil və onun inkişafına şüurlu olaraq təsir edir. Əlbəttə, bu arada mədəniyyətin inkişafı və cəmiyyətin nailiyyətləri onun şüurlu təsirinə daha çox imkan yaratmış olur. Mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yazının meydana gəlməsi insanların dilə şüurlu təsir imkanlarını genişləndirdi. Bu təsir "müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif şəkillərdə təzahür edir:

1. Cəmiyyət dilin inkişaf etməsi və ya tədricən işləkdən qalmasına imkan yarada bilər.
2. Cəmiyyət elə bir şərait yarada bilər ki, bu, tədricən dilin ölümünə gətirə bilər və ya dilin fəaliyyət göstərməsi və inkişafını təmin edə bilər.
3. Cəmiyyət yazı yaratmaq yolu ilə, dilin orta və ali məktəblərdə tədrisi, müxtəlif cinsdən olan ədəbiyyat nəşri, radio və televiziya veriliş- lərinin o dildə aparılması yolu ilə dilin sosial funksiyalarını genişləndirmək imkanı- na malikdir.
4. Cəmiyyət dilin əsas quruluşunu, morfoloji, sintaktik, leksik- semantik və üslubi sistemlərini təkmilləşdirmək və normallaşdırmaq üçün istənilən məqsədyönlü hərəkətləri həyata keçirməyə qabildir. 5. Cəmiyyətin dillərin qarşılıqlı əlaqələri proseslərini tənzimləmək, xüsusən xarici dillərdən alınmaları istiqamətləndirmək hüququ vardır.
6. Dildəki spontan dəyişikliklər də məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir" [5, 346].

Mədəniyyətlərarası əlaqə və mədəni zəmində baş verən inkişaf (maddi texniki və mənəvi sahədə) və mədəni mübadilə də dilin inkişafına, onun lüğət bazasının zənginləşməsinə və onun fəaliyyət səviyyəsindəki müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur.

Məsələn, mədəniyyətlərarası əlaqə və mübadilə nəticəsində dillərin lüğət tərkibi dəyişir. "Dillərin lüğət tərkibinin dəyişilməsi ilə müşayiət olunan inkişafın təsirini purizm hadisələrində də görmək olar. Məlum olduğu üzrə, purizm alınma sözlərdən təmizləmə hadisəsinə deyilir" [6, 105]. Təbii olaraq həmin təmizləmə prosesi təmizlənən dildə yeni terminlərin, lüğətlərin yaradılması və alınma sözlərlə dəyişilməsi və nəticədə dilin lüğət bazasının zənginləşməsi ilə sona çatır.

Dilin insan təfəkküründə, onun gerçək dünyasının formalaşmasına, mədə- niyyətə təsirini və həmçinin mədəniyyətin, insan fəaliyyətinin və mədəni münasibətlərin dilə təsirinə dair deyilənləri nəzərə alaraq belə bir sual ortaya çıxır ki; əgər biz "dil

reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır, həmçinin dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk 125 etməsi üçün əsas vasitədir" tezislərini qəbul etsək, o zaman iki fərqli dildə danışan insanlar və yaxud digər bir dilin ciddi nüfuzuna məruz qalan cəmiyyətin üzvləri hansı dildə düşünürlər, onlar dünyanı öz dilləri, yoxsa nüfuzuna məruz qaldıqları dilin vasitəsilə qavrayırlar? Bu suala cavab vermək olduqca çətin və eyni zamanda maraqlıdır.

Bu sahədə müxtəlif fikirlər söylənilmiş və alimlər müxtəlif rakurs- lardan bu problemə yanaşıblar. Məsələn, Gustav Le Bon sivilizasiyanın (mədəniyyətin) inkişaf formalarından bəhs edərək onun mədəni zəmində və dil sahəsində könüllü və məcburi mübadilələrin, təsirə məruz qalan tərəfin üzərində effektini izah edərkən yuxarıda qeyd edilən sualları da qismən cavablandırmışdır. Onun fikrincə, tarixən müxtəlif xalqların ən yüksək inkişaf etdikləri sahələri təhlil etdikdə görürük ki, sivilizasiyanın müxtəlif elementlərinin inkişafında paralelizm əsas şərt deyil və bəzən heç yoxdur (məsələn, yunanlarda ədəbiyyat, romalılarda hərbi quruluş və hüquq, finikiyalılarda ticarət digər elementlərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir).

Paralelizmin olmaması, xalqların sosial inkişafı, mədəni mübadilələr, savaşlar və istilalarla əlaqədar olaraq "xalqlar öz sivilizasiyasının elementlərini dəyişir, yeni din, dil, təsisatlar qəbul edirlər... bütün bu zahiri dəyişiklikləri yaxından öyrənəndə, dərhal görürsən ki, bu sözlərin arxasındakı mətləblər yaşa- yır və dəyişikliyə çox yavaş uğrayır... hətta yazı sayəsində dil möhkəmlənəndə də, o bir xalqdan başqasına keçirsə, mütləq dəyişir" [7, 84-90].

Deməli, insanlar sonradan qəbul etdikləri sözləri öz düşüncə tərzi və şüuru sistemi daxilində yenidən təfsir edir və onu olduğundan fərqli şəkildə qəbul edirlər.

Yəni baxmayaraq ki alınma sözün zahiri quruluşu qorunur, onun daxili dünyası (ifadə etdiyi anlam, yaratdığı effekt və yaşatdığı hisslər) qəbul edənin intellekt bazası, düşüncə tərzi və məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Gustav Le Bonun bu fikri hər bir sözün kollektiv səviyyədə "özünəməxsus yenidən təfsiri" kimi (kollektivin hermenevtik davranışı kimi) anlaşılır.

Yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq dilin nüfuzu və ikidillik problemi hələ də bir çox alimlərin maraqlandığı, tədqiq etdiyi mövzulardan biridir və bu problemlə bağlı qəti bir nəzər söyləmək çox çətindir.

Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil və mədəniyyətin təsiri qarşılıqlıdır və buna görə də, dilin mədəniyyəti, yaxud mədəniyyətin dili şərtləndirdiyini söyləmək olmaz. Bu həm də cəmiyyətin sosial və texnoloji cə- hətdən inkişafı nəticəsində dilə təsir imkanları ilə əlaqədardır.

Yəni mədəniyyətin məhsulları dilə təsir imkanlarını genişləndirib. Dil, mədəniyyət, təfəkkür, davranış və sosial fəaliyyətin bir-biri ilə ciddi əlaqəsi və bunlar arasındakı təsir üsulları həmişə sosial fəlsəfənin aktual mövzu- larından biri olub və olacaq. Çünki cəmiyyətin inkişafı qeyd edilən münasibət və təsir üsullarını və nəticə- lərini daima dəyişdirir. Həmin dəyişiklik isə yeni tədqiqatların aparılmasına zərurət yaratmış olur.

Ədəbiyyat

1. İb Bondebjerg and Peter Madsen, Media, Democracy and Europan Culture, Briston, 2008, İntellect, p. 362.
2. Christine Jourdan and Kevin Tuite, Language, Culture and Society, Cambridge, 2006, Cambridge University Press, p. 310.
3. Afaq Rüstəmova. Sosiolinqvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200 s.
4. Wilhelm Von Humboldt, On language: the diversity of human language – structure and its influence on the mental development of mankind, Translated by Peter Heath, Cambridge, 1988, Cambridge University Press, p. 296.
5. Əbülfəz Rəcəbli. Sosiolinqvistika, Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.
6. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik – dilçiliyin tarixi, nəzəriyyələri və metodları. Bakı: Ęərq-Qərb, 2006, 280 s.
7. Gustav Le Bon, Kütlə psixologiyası, Tərcümə; Qardaşxan Əzizxanlı. Bakı: Zəkioğlu, 2006, 327 s.

А.Юсифова

Культура речи основной фактор сосиальной деятельности

Резюме

Культура речи является основным феноменом современной жиз- ни. Взаймосвяз между културой и речи – это основной фактор в лингвистике и филасофии. Речевая культура всегда в центре внимание лингриетов – цеследователей и ученых литераведов.

Культура созданный человекам имеет явная цетория в треуии в роме и в других западно Европейских. Култура речи распроетрениое это язковой нормой уетного и писменного языка. Этим же сювосочета- ниеел обозначаетес лингвистичеесска дисиплина. Лингвистичеека дисиплина занимаются определением грани культуного речевого пове- дения. В культуру речи, помню нормативной стилистике включается речулеривание тех речевных явлений и сфер которые не входят в литеретурной речи

В других лингвистческой традициях европейсках или американс- кой проблема нармирования разговорной речи не входят от норма- тивной етилистике соответсвенно не употреб.

В языкознании восточпоевра пейеких сфан в второй половине XX веке влияние советской лингвистике кпогребеллось в основном култура языка

A.Yussifova

Speech culture as an important factor of social activity and their mitual relation ships Summary

The textbook “The English language an English Comminication Skills aims to develop Culturaland professional competences of future Bachelers of Ekonomics and Maganement.When they going knowledge about English- speaking-countries and acquire.

English commumi-cation skills appeied to different situations.The preface of the textbook explain compliance whith the reguirements of the nigher education standard.More over the main part of the textbook comprises two chapters, which deseribe peculiarities of the UK and the British as well as special characteristics enhancing Wnglish communication Skills employed a variety of contexts.

The seguential order of the chapter activities on indevidual pair or gronglevels begind with introducing students into the topic and finishes with organizing propekts in addition, the guidelines to work independenty posit recomondations to do the activites which contribute to sustainable English communication.Furthemore, the appendiv includes audos-cripts to encourage students assesement of their intening skills.

Thelast chapter contains references wich present both authentic and Russian sources used to the publication.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALƏ HÜSEYNOVA ASLAN QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Xarici dillər"kafedrası,b\m.
S.Vurğun 64.
lalakuseyn@com.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMLƏRİ ARASINDAKI PARALELLİZM,DUBLETLİK VƏ SEMANTİK KORRELYASİYA HAQQINDA

Xülasə

İstənilən müxtəlifsistemli dillər, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müşahidə edilən leksik müvazilik hadisənin məntiqi davamı kimi sistem-daxili semantik paralellik situasiyası meydana çıxır. Belə ki, interleksemlərin ortaya qoyduğu terminoloji leksika və ümumişlək sözlər bu sözləri mənimsəmiş dilin leksik sistemində yer alan digər leksemlərlə semantik korrelyantlıq situasiayasını yaradırlar. Həmin korrelyantlıq situasiyasının əmələ gətirdiyi semantik paralelliyin dəyərləndirilməsi məsələsində yekdilliyin hökm sürdüyünü üsöyləmək olmaz.

Xatırladaq ki, dubletik vəziyyətinin sinonimiya hadisəsinə aidliyi məsələsində ən fərqli və demək olar ki, bir-birini istisna edən yanaşmalar mövcuddur. Birinci qrup dilçilərin nümayiş etdirdiyi yanaşmaya görə, dubletlik hadisəsini sinonimiyadan kənar araşdırmaq doğru deyil. İkinci qrup mütəxəssislərin ortaya qoyduğu yanaşmaya görə isə, belə həmmana sözləri "sinonimliyin əsas əlamətlərini əks etdirmədikləri üçün sinonim hesab etmək düzgün deyil".

Bu mənada, mövcud yanaşmalardakı ziddiyyətlərin ümumi anlayışın (sinonimiyanın mahiyyətinin) dərkinə xidmət etmədiyini düşünən D.N.Şmelyovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi yazır: "Bunu (yəni sinonimiya ilə bağlı fikir ziddiyyətlərinin mövcudluğunu elə anlamaq lazım deyil ki, dildə hər hansı "əsl" sinonimya mövcuddur.

Dilçilər isə, sadəcə olaraq, onun (həmin "əsl sinonimiyanın") adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə dildə **müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri** (kursiv-D.N.Şmelyovundur.) mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar".

Semantik yaxınlaşma növləri sırasında, təqdim edilən tədqiqat baxımından, marağa səbəb olan xüsusi semantik yaxınlıq növü kimi dubletliyi qeyd etmək olar.

Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti (tərtib edəni: (Seyidəliyev N.); Bakı: Şərq-Qərb:"Əslində, burada yuxarıda adları çəkilən birinci qrup tədqiqatçıların da tam haqlı olaraq, bildirdiyi kimi, semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli semasioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan tanıyır.

Belə ki, bəzi hallarda "əsasən terminologiyada müşahidə edilən (məsələn, linqvist-dilçi) və mənaların tam şəkildə üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnən mütləq (absolyut) sinonimiya" hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən dubletlik situasiyası "terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi" nəzərdən keçirilir**." (1.s.174-175)**

Açar sözlər: ingilis dili,dubletlik,semantika, korrelyasiya, paralellizm

Sonuncu yanaşmanın tərəfdarları terminin alınma termin sayəsində elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl gətirilmədən, əlavə yozuma, məna interpretasiyasına imkan tanımadan tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsini semantik paralellər olaraq səciyyələndirirlər. Belə ki, onlara görə və konkret olaraq, S.Sadıqovaya görə, "sinonimlər yaxın və eyni mənanı bildirən sözlərdir.

Paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir. "Leksik məna eynidirsə, sinonimlikdə heç bir üslubi varlıqdan və ya emossional-ekspressiv fərqdən söhbət gedə bilməz" və sinonimlərdən fərqli olaraq, "dubletlər dominantlıqdan məhrumdur,... formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər". Düşünürük ki, təqdim edilən yanaşma dubletliyin bir sistemdaxilisemantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinomiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır.

Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika:"Maraqlıdır ki, sistemdaxili semantik paralelliyi təcəssüm etdirən dubletlərin sinonimiya hadisəsinə münasibəti bu semasioloji qrupla bağlı olan yeganə nəzəri problem deyil. Belə ki, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında dubletlik situasiyasının neqotiv və ya pozitiv planda dəyərləndirilməsi məsələsi ilə bağlı ən fərqli fikirləri səsləndirməkdədir".(**2.s.216**)

Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni dubletliyi sinonimiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da qeyd edilən problemə nəzərən fikir müxtəlifliyi hökm sürür.

Belə ki, A.Qurbanov ona görə xarici dildən lazımsız olan leksik mənuimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (mçəsələn: **səksən-həştad** dubletliyinin) təhlili çərçivəsində edir ki, "dildə müəyyən anlayışı **eynilə bildirən söz ola-ola**, bəzən başqa dildən **həmin anlayışı eynilə bildirən** başqa bir söz alınması" və "dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini **mənfi hal hesab edilməlidir".**

Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində toxunan M.Qasımov yazır: "Terminologiyada sinonimlərin olması zərərlidir. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarənliyini dəyişirsə,

nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir".

Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri" kimi səciyyələndirən və onun (terminoloji paralelliyin) "elmi dili ağırlaşdırdığını" önə sürən S.Sadıqova məsləni daha obyektiv nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirir.

Edward: "Tylor:Research into the earlis histoir" .Dilçi yazır: "Terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür.... Terminologiyada paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşmasıdövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimin qiymətləndirilməlidir**.(3.s.341**)

Göründüyü kimi, dilçi alim özlüyündə terminologiyada sinonimiyanın müsbət hal kimi qiymətləndirilməsinin etirafı fonunda, paralelik vəziyyətinin müəyyən zaman kəsiyində dilin öz daxili tələbatının nəticəsi olduğunu da diqqətdən kənarda qoymur və bu məsələdə həqiqətin bir-birini inkar edən yanaşmalarda deyil, həmin yanaşmaların tam obyektiv dərki nəticəsində meydana çıxan ortaq və tam adekvat məxrəcində olduğunu əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Xatırladaq ki, digər bir qrup alimlər "dubletlərdən nitqdə tavtalogiyaya yol verməmək məqsədi ilə istifadə olunduğunu" önə sürməklə, dubletlik hadisəsinin müsbət aspektlərinə diqqət çəkmişdir.

Semantik paralellik hadisəsini formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar:

1. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik;

2. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidinqeyri-mövcudluğu şəraitində nənimsənilən və zamanla qarşılığının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik.

Alınma sözün işarələndiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki halda mümkün olur.

3. Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; 1

4. İnterleksem kimi aktiv işləkliyi səbəbiylə müvazi işləkliyin məqsədəmüvafiqliyinin nəticəsi kimi.

Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h.,"Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situasiyası əsasən uzunmüddətli aktiv-proksimal, aktiv-distal bilinqvizm situasiyalarında mümkün olur. Bilinqvizimin növlərinə görə təsnifatlandırılmasını aparmış T.A.Bertaqayevin bölgüsünə əsasən məlumdur ki, aktiv bilinqvizm hər hansı bir cəmiyyətin daşıyıcısı olduğu dildən başqa, ikinci bir

dilə normal ünsiyyət qura biləcək səviyyədə bələd olması ilə səciyyələnir**." (4.s.123-136)**

Distal bilinqvizm situasiyası isə onun qarşılığlı olan prosksimal bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikinci dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə dərin təsiri ilə səciyyələnmir.

Bu növ ikidillilikdə qarşılıqlı və ya təktərəfli interferensiya faktları, əsasən leksik sistemlə məhdudlaşır. Onu da xüsusi olaarq qeyd edək ki, digər növ bilinqvistik situaisya (yəni proksimal bilinqvizim) dilin qrammatik sisteminə daha dərin nüfuz etməsi ilə səciyyələnir ki, bu da daha çox dil ittifaqı situaisyası və ya yüksək intensivliyi ilə seçilən ikidillilik şəraiti üçün xarakterikdir.

Xatırladaq ki, sonuncu məqam ingilis dilinin qrammatik sistemində özünü aydın şəkildə biruzə vermişdir. Belə ki, ingilis dili 1066-cı il Norman istilasından sonra ciddi şəkildə qrammatik "sadələşmə", daha dəqiq desək, desintetikasiya (desintetikləşmə) mərhələsini keçmişdir və nəticədə müasir analitik-flektiv quruluşunu əldə etmiş olmuüdur.

Azərbaycan dilinə gəlincə, dilimizin aktiv-distal bilinqvistik ortam təşkil etdiyi ikidillilik şəraitinin "iştirakçısı" olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilimizin qrammatik sisteminin dərin qatlarına nüfuz edə bilməmişdir.

Bundan fərqli olaarq, dilimizin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin tranzitliyi vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşmişdir.

Məsələn, assosiativlik-birləşdirmə, **kommunikativlik-yerdəyişmə, distributiv-lik-paylama,** xarakter-xasiyyət; xasiyyətnamə-xarakteristika, **dəftərxana-konsela-riya; generativ-törədici.**

İngilis dilində ikidillik şəraitində mənimsəniliş çox sayda alınmalar mövcud-dur: chauffeur **"şofer,sürücü",** champagne **"şampan"**, machine **"maşın".**

Sonuncu qrup nümunələr özlüyündə interleksemləri təcəssüm etdirir. İnterleksemlər beynəlmiləl terminləri və məhdud qrup ümumişlək xarakterli sözləri əhatə edir. S.Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi, "beynəlmiləl termin" anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənilən terminlər nəzərdə tutulur.

Pennycook A. The cultural Politicb of English as an International Language. Harlow, Essex, UK: Longman Group Ltd, "Terminlərin mühüm bir qisminin dünya dillərində eyni mənanı ifadə etməsi"nə və həmin terminlərin əksər hallarda "eyni səs tərkibinə, hətta eyni yazılış formasına malik olduğuna " diqqət çəkən dilçi bu qrup terminlərin yalnız regionalizm çərçivəsində nəzərdən keçirilməsinin doğru olmadığını əsaslandırmışdır**."(5.s.14-16)**

Doğurdan da, əgər İslama etiqad edən Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, habelə Afrika regionunda yaşayan xalqların dini terminologiyasındakı ərəb dili mənşəli ortaq termin inventarını, müəyyən interlasionlizm statusu qazanmış istisnalar nəzərə alınmasa, ümumilikdə, regionalizm faktları kimi dəyərləndirmək mümkündürsə,

informasiya texnologiyaları, kimya, təbabət və s. sahələrdəki istilah bazası haqqında eyni sözləri söyləmək mümkün deyil.

Məsələn, S.Sadıqovun özünün də qeyd etdiyi kimi, “alqoritm”, “agent”, “atom”, “internet”, “abondan”, “neytron”, “antroponim” və s. terminlər bir sıra dillərdə eyni formada işlənir. Bu situasiyada isə, sözsüz kimi, tam ekvivalent leksik paralelizm növü olan dillərarası dubletlik vəziyyəti haqqında danışmaq mümkün olur.

Lakin iki fərqli dil sistemində fərqli fonomorfoloji özəlliklər təzahür tapdığından, bu kimi mütləq fonetik və semantik adekvatlıq faktlarının kütləvilik qazandığını söyləmək mümkün deyil.

Yəni, mənimsəmə prosesində hətta interleksem statuslu terminlərdə müəyyən daxili forma deformasiyasına və ya bəzi semantikdifferensiallaşmaya məruz qala bilərlər. Lakin istənilən halda həmin terminlər “yerli” materialla dubletlik situasiyası yaratmaqla xüsusi növ sistemdaxili paralellikləri ortaya qoymuş olurlar.

Maraqlıdır ki, daha öncə gətirilən iqtibasda təqdim edilən terminlərin bir çoxu özü ilə yeni anlayışın mənimsənilməsi şəraitində idxal edilən leksik materialıtəcəssüm etdirir. Başqa sözlə desək, bu zaman biz, alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğu şəraitində mənimsənilən beynəlmiləl qarşılaşmış oluruq.

Bəzi hallarda dil alınma interleksimin adekvatını təklif etmədən beynəlmiləl istilahın ilə kifayətlənir. Bəzən isə dildə mövcud olan hər hansı bir söz yeni və ya əlavə məna çaları kəsb etməklə dilin özünün daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı mümkün olur.

Məsələn, privatizasiya termini ingilis dilindəki **private** sözü ilə leksik paralel kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məlum olduğu kimi, bu söz latın dildəki “özünə aid olanı, şəxsi olanı ayırd etmək, ayırmaq” mənasınıifadə edən **privatus** sözündən törəmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-ci illərində, yəni, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövrünün başlanğıcında **privatizasiya** iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zamanla həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış özəlləşdirmə istilahı meydana gəlmişdir.

Qısa müddət ərzində **özəlləşdirmə** termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq **privatizasiya** istilahının funksiyanal işləkliyini demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə də , dilimiz interleksem sayəsində yaranmış leksik paralelizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırmışdır. Göründüyü kimi, yeni iqtisadimünasibətlər yeni anlayış “ixrac”ı ilə bərabər yeni terminin mənimsənilməsini də qaçınılmaz etmişdir. Lakin zamanla dilin öz inventarı sayəsində yaranan dublet variant aparıcı mövqeye çıxmışdır.

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda interleksemlə dil öz materialı olan leksik vahidlərinin tam sərbəst və bərabər birgəmövcudluğunun şahidi olmaq mümkündür.

Məsələn, informasiya-məlumat, faktor-amil, fakt-dəlil, kaloniya-müstəmləkə, prodüsser-istehsalçı, emmiqrant-mühacir və s.

Bu isə onu deməyə imkan verir ki, haqqında bəhs edilən dublet cütləri təkcə sistemdaxili semantik paralelizm situasiyasının deyil eləcə də, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelizm situasiyasının formalaşmasını mümkün edir. İngilisn dilinin özündə də interleksemlərin sistemdaxili semantik paralellik yaratma potensialının tam mənası ilə reallaşdığını müşahidə edə bilərik. Məsələn, ingilis dilində: genocide-massacre-carnage; airman-flayer;scenarist-scipter.

Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis dillər arasındakı leksik paralellizm faktları həmin dillərin öz materialı ilə (və ya fərqli mənbəli alınmalarla) sistemdaxili paralellizm situaisyalarını yarada bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti (tərtib edəni: (Seyidəliyev N.); Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424s; 174-175

2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 216s.

3.Edward: “Tylor:Research into the earlis histoir” 1881.page:341.

4 Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h., Bakı: M.,1979.s.123-136

5.Pennycook A. The cultural Politicb of English as an International Language. Harlow, Essex, UK: Longman Group Ltd, 1994.page:p.14-16.

Л.Кусейнова

О ПАРАЛЛЕЛЬНОСТИ, ДВОЙСТВЕННОСТИ И СЕМАНТИЧЕСКОЙ СООТНОШЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ СИСТЕМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме

В статье исследуются факты параллелизмов между лексическими системами азербайджанского и английского языков. Автор исследует данную группу языковых явлений в свете проблемы дублетности и семантической корреляции. Автор на основе исследований приходит к тому выводу что, некоторых случях лексические параллели между азербайджанским и английским языками приводят к дублетности. Так как заимствующиеся интерлексемы в некоторых случаях проявляют полную семантическую адекватность к уже имеющимся в языке лексическим единицам. Отметив, что «значительная часть терминов имеет одинаковое значение в языках мира» и что эти термины «имеют в большинстве случаев одинаковый звуковой состав и даже одинаковое написание», лингвист утверждал, что это неверно. рассматривать эту группу терминов только в рамках регионализма. Поскольку в двух разных языковых системах проявляются разные фономорфологические

признаки, нельзя сказать, что такие факты абсолютной фонетической и семантической адекватности приобрели массу. То есть в процессе ассимиляции даже термины со статусом интерлексемы могут подвергаться определенной внутренней деформации формы или некоторой семантической дифференциации. Однако в любом случае эти термины обнаруживают своеобразные внутрисистемные параллели, создавая дублетную ситуацию с «местным» материалом.

Ключевые слова:**английский язык,дублетность,семантика,корреляция, параллелизм**

L.Kouseynova

ABOUT PARALLELISM, DOUBLENESS AND SEMANTIC CORRELATION BETWEEN THE LEXICAL SYSTEMS OF THE AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

Summary

In this article the parallelism facts observed between the lexical systems of the Azerbaijani and English Languages are studied in the aspect of the problems of the interlingual doublet and intersystem parallelism.

According to the carried analysis the author determines that sometimes the doublet cases between the Azerbaijani and English languages wakes way for the semantic parallelism in this languages. So, the adopted interlexemes can demonstrate complete semantic adequacy with the other term which exists in the local language base. Noting that "an important part of the terms have the same meaning in the languages of the world" and that those terms "have the same sound composition and even the same spelling" in most cases, the linguist argued that it is not correct to consider this group of terms only within the framework of regionalism.

Since different phonomorphological signs are manifested in two different language systems, it cannot be said that such facts of absolute phonetic and semantic adequacy have gained mass. That is, in the process of assimilation, even terms with the status of interlexes can be subjected to a certain internal deformation of the form or some semantic differentiation. However, in any case, these terms reveal a kind of internal parallels, creating a doublet situation with "local" material.

Key words: engilish language, doublet, semantic,correlation, parallelism

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.dosent Rəfiq Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VALİDƏ ABIYEVA
AFƏT SƏFİXANOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
asəfixanova@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

X Ü L A S Ə

Latın, fransız və yunan dilləri ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rola malikdir. Bu dillərdən alınmalar həyatın bütün sahələrinin inkişaf etdiyi intibah dövrünə təsadüf edir. Məqalədə latın, fransız və yunan dillərindən alınma prosesinin tarixi inkişafı misallar əsasında əyani sürətlə göstərilmişdir. Elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə iqtisadi, siyasi, ticarət və beynəlxalq əlaqələrin nəticəsində klassik alınmalar ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli yer tutmuşdur. Tərcümə dilin lüğət tərkibinin leksik semantic potensialını zənginləşdirən əsas mənbələrdən biri hesab edilir. Müasir dövrdə elmi-kütləvi ədəbiyyatın müxtəlif materiallarının ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar dilimizə bir sıra sözlər və terminlər keçmiş və onlardan yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdır. Hər iki dilin inkişafında bu kimi üsullar mühüm yer tutur. Zəngin dilin ehtiyyatına sahib olan və hal hazırda prestikli dillərdən biri olan ingilis zaman zaman Azərbycan dilinə təsir etmiş və nəticədə dilimizə bir sıra terminlər daxil olmuşdur. İngilis dilində "audio" sözünün "eşitmə", "səs" mənasıvardır. Bu termin Azərbaycan formasında müxtəlif anlayışların ifadəsi üçün istifadə olunur. Məsələn, audiovisual, audio vasitələrvə s. Beynəlmiləl sözlərdən olan auditoruya auditor sözləri də dilimizdə işləmir.

İngilis dilindən dilimizə keçən həm şərtin eoloqizm, həm də funksional neoloqizm adlanan bir sıra vardır ki, onlardan bəziləri ilkin mənalarını dəyişir, bəziləri isə ilkin mənalarını saxlayır. İlkin mənasını dəyişən sözlərdən, servis və server sözlərindəbuna missal göstərmək olar. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı dilin sözyaradıcılığı sistemində özünü göstərir. Tarixdən çoxlu dillərdən Azərbaycan və ingilis dilinə alınma sözlər daxil olmuş və lüğət tərkibinin inkişafı etdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: morfoloji, daxili fleksiya, söz yaradıcılığı, fonetika, semantik dəyişikliklər.

Lüğət tərkibinin alınma sözlərlə artırılması bütün dillərdə mövcuddur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan və Azərbaycan dilinə daxil olmuş yeni sözlərin mənaları və məna incəlikləri ilə özünü göstərir. Dünya dillərinin demək olar ki, hamısında yaddildən gəlmə sözlər mövcuddur.

Bütün dillərdə alınmaların sayı, alınma səbəbləri, alınma tarixləri eyni deyildir. Say, səbəblər və tarixi şəraiti fərqli ola bilər. Alınma sözlər bir dildə çox, digərində az olsun və yaxud alınmasına səbələri müxtəlif ola bilər. Lakin bütün dünya dillərində sözlərin işlədilməsi bir neçə amillə şərtlənir. Bunlardan biri alınma sözün alman dildə adı: olan və ya adi olmayan əşya və hadisəni ifadə etmədidir.

Eyni zamanda xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, alınma məfhumu özlülüyündə bir dilə xas olan fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyərlətini başqa bir dilə keçməsidir.

Sadə dildə desək alınma söz yeni bir dilin qrammatik cəhətdən həm sintaksislə (some rayeç this raye) həm ayrılmaz fleksiyalara (garcyes) həm canlı quruluşa əsaslanır (raye pot) və söz yaradıcılığına görə (to raye) və ya (she is ranging her face) sistem halında uyğunlaşdırılmış olur. Dildə olan müəyyən alınma sözlər söz formalarının eyni anda alınması adaptasiya prosesini əsaslandırır. İngilis dilində rus dili vasitəsilə bəzi sözlər daxil olunmuşdur ki, onlar da lüğət tərkibində hələ də mövcuddur. Söz dilə tam şəkildə uyğunlaşdırdıqdan sonra alınma sözlər hər hansı doğma söz kimi eyni analogiyalara məruz qalır (1 səh. 16-17). İngilis dilində tam şəkildə uyğunlaşmır, sabitləşmir chaiffer sözündə geriyə söz yaradıcılığı meydana gəlmişdir. Başqa dillərdən alınmış bir çox özlər öz qrammatik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirı bilər. Belə ki, ingilis dilinin latın fransız dillərindən keçmə sözlərin lüğıtinin morfoloji sistemi vardır və bunun da özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu zöslərin yeni söz yaratma funksiyası vardır. Fransız dilindən ingilis dilinə keçmir keçmiş mutin sözündən mutine sözü formalaşmışdır. Eynilə duc sözü ingilis cəyə fransız dilindən keçmişdir. Bu zaman əsas olan sözlərin əmin sözləri alan dildə möhkəmlənə bilməsi, işlənməsi, sabitləşə bilməsidir. Burada alınma sözlərin mənimsənilmə xüsusiyyəti də kənarda qalmamalıdır. Fonetik, leksik və qrammatik mənimsəmə çox əsasdır. İngilis dilindən dilimizə keçən bir çox söz məhz fonetik mənimsəmə nəticəsində dilimizdə sabitləşmişdir. İngilis dilində meeting Azzərbaycan dilində miting sözü kimi fonetik mənimsəməyə məruz qalmışdır. Azərbaycan dilinə keçmiş palto, jaket kimi sözlər leksik mənimsəmə əsasında dilimizdə işlənir. Qrammatik mənimsəmə isə ingilis dilindən dilimizə keçmiş "sport" sözü mənşə dilində hallana bilməsi baxımından qrammatik cəhətləri məmimsəyərək dilimizdə də hallana bilər. Belə ki, bu baxımdan da qrammatik cəhətdən daha düzgün şəkildə qeyd olunur (2 səh. 3,6). Azərbaycan dilində isə sözalma dildaxili və dil xarici amillərin təsiri ilə formalaşır. Dildən kınar amillə bağlı olub alınan xalqın tarixi, elm və texnikanın inkişafı, xalqlararası əlaqə ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində də dil yeni sözlərlə alınmalarla zənginləşir. Dil tarixçilərinin qədim dil nəzəriyyəsinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, Koreya dili qədimdə türk dilləri bir kökdə birləşmirdir. Bu amil xalqların tarixi ilə bağlı ola bilər. Müasir səviyyə Koreya dilindən Azərbaycan dilində o cümlədən ingilis dilinə müəyyən sözlər keşmişdir ki, bu sırf elm və texnikanın inkişafı ilə bağlıdır. Samsung və Hundai sözlərinə nəzər salsaq Samsung Koreya dilində Sam – iç , song – ulduz deməkdir. Hazırda Samsung

sözü həm ingiliscə, həm də Azərbaycanca bir sıra məişət cihazlarının adı kimi çox işlənir. Bu şirkətlər həm Azərbaycanda, həm də digər ölkələrdə avanqard şirkətlərdən biridir. Təxminən Azərbaycan dilində alınma sözlərn sayı 20-25%-ni təşkil edir. Həm ingilis, həm Azərbaycan dilində alınma sözlər iqtisadi, mədəni, biznes, siyasi əlaqələr vasitəsilə yaranmış və inkişaf etmişdir. Qonşu xalqlardan söz alma amili ingilis dilində də müşahidə olunur. Məsələn, fransız dilindəki puce, ruche, menu, pyus və bu kimi sözlər ingilis dilinə keçmir. Daha dəqiq desək bu formalar ingilis dilində tələffüz fərqi kimi qeyd olunmuşdur. Fransız dilində preciosite presiosite kimi, ingilis dilində isə preciasity projasitig kimi səs dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır. Fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin keçidi, və ya sözün adla və ya bu sözlərin qəbul edilmə ənənəsi də mövcuddur. Alınmlar, həm də bir millətin digər xalqlaea nələri öyrətməsinin göstəricisidir. Fransız dilindən bir çox sözlər alınmışdır ki, onlar da ingilis dilində artıq öz ana dilinə daxil olmuş, gündəlik işlənən sözlərə çevrilmişdir. Fransız dilindən qadın paltarının adları, kostyumlar və bir çox maddi varlıq bildirən adlar ingilis dilinə keçmişdir. İngilis dilində fransız sözləri işləndiyi kimi, Azərbaycan dilində də kifayət qədər fransız dilindən keçmiş alınmalara da rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində də fransız dilindən alınmış sözlərə rast gəlmək mümkündür: kostyum, jaket, mebel, odekalon, tualet, pedikür və s. Parfümeriya, mayonez, pamada, tiraj, marmelad, restoran və s. sözlər də fransız dilindən alınmış sözlərdir (3 səh. 18-19). Qonşuluq münasibətlərinə görə keçən alınma sözləri nəzərdən keçirdikdə bu halın Azərbaycan dilində daha çox mövcud olduğunun şahidi ola bilərik. Tarixi-coğrafi şəraiti istinadən Azərbaycan xalqı ilə farslar-iran xalqı arasında olan dəyişikləri görmək mümkündür. Fars dilindən azərbaycan dilinə keçmiş sözər kimi: tava, badə, abgərdan, həşdad, çarpayı və düşbərə sözlərini misal göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilindən də fars dilinə bəzi sözlər keçmişdir: qızıl, tüfəng, tütün, ölkə, boşqab və s. İngilis dilində də eyni proseslər baş verir. Belə ki, qonşu alman dilindən də müəyyən qədər sözlər keçmişdir. Bunlara ən çox guda məhsullarını adlarına misal göstərmək olar. İngilis diindəki bəzi alınmalar ən çox italyan dilindən alınma sözləri misal göstərmək olar: piano, sonata, virtuaso və s. Bu kimi sözlər ingilis dili vasitəsilə rus dili və Azərbaycan dilinə keçmişdir. Dünyada ən çox işlənən dil kimi ingilis dilində müəyyən qədər mücərrəd mənalı terminlər mövcuddur. Bu terminlərin bir çoxu latın və yunan dilindəki terminlərin tərcüməsi kimi ingilis dilində sabitləşmişlər – yunan dilində sun – ejde sözü "jant, knowledge və couciousnes" consious, ej denaj dilində "to know" sözü kimi işlənmişdir. Azərbaycan dilinə ingilis dilində olduğu kimi, Alman dilindən də sözlər keçmişdir. Alman dilindən alınma sözlərin keçməsinə ingilis dilində olduğu kimi qonşulu münasibəti deyil, mədəni iqtisadi və digər əlaqələr səbəb olmuşdur (4 səh. 3,5). Ingilis və yaxud Azərbaycan dilindəki alınma sözləri məmbəyini, alınma sözlərin səbəbini dar çərçivə ilə məhdudlaşırmaq olmaz. Ingilis dilində alınma sözlərin mənbəyi – coğrafi hüdudu genişdir. Ingilis dili alınma sözlər vasitəsilə lüğət tərkibini daha dolğun şəkildə zənginləşdirmişdilər. Ingilislərin

dünya çərçivəsində oynadığı rolu daha da alınma məmbələrinin geniş şəkildə olmasını tımin edir. Inglislər Hindistanı uzun illər müstəmləkəyə çevirməsi, ingilis dilindən Hind dilinə müəyyən sözlərin keçməsinə səbəb olduğu kimi bu halın əksi də olmuşdur. Məsələn,pundit thug, curry, calico kimi sözləri hind dilində Azərbaycan dilinə keçən sözlərin sayı az deyildir. Rus dilinə həm də azərbaycan dilinə bir çox sözlər ingilis dilindən keçmişdir. Belə ki, Azərbaycan müstəqillik eldə etdikdən sonra dilimizə minlərlə ingilis dilinə məxsus sözlər keçmişdir. Belə alınmalara nümunə olaraq tanker, kater, boks, neylon, kloun, left, servis, keks, çempion, tunel, qreyder, baykod, tennis, rels və s. kimi sözləri misal göstərmək olar. Məlumdur ki müstəmləkə siyasəti bir dilə alınmaların gəlməsinin səbəbi ola bilər. Azərbaycan da tarixən ərəblərin müstəmləkəsi olması səbəbindən Azərbaycan dilində islam dili ilə bağlı sözlər ifadələrə misal olaraq namaz, Allah, cənnət, cəhənnəm, dua kimi sözləri göstərmək olar. Bu ifadələr Azərbaycan və türk mənşəli dillərin lüğıt tərkibinə daxil olmuşdur. Azərbaycan dilinə islam dili ilə əlaqədar ərəb dilindən sözlər keçdiyi kimi VII əsrdən etibarən xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olaraq latın dilindən çox saylı sözlər dilimizə daxil olmuşdur. Belə sözlərə misal olaraq churdi, mumister, devil, prilət, monk, cow və s. göstərmək olar. Alman dilindən keçmiş sözlərin çoxu avtomobil texnikaya aid olan sözlərdir. Qeyd etdiyimiz kimi ərəb dilindən alınma sözlər lüğət fondumuza özünə yer tapmış sözlərə aiddir. Azərbaycan dilində bu sözlərə aid mollaxana, mədrəsə, elm, maarif kimi sözləri misal olaraq, göstərmək olar. Demək olar ki, tək ingilis diki yox Azərbaycan dili də öz lüğət tərkibini alınma sözlər vasitəsilə artırılmışdır (4 səh.39-40). Ingilis dili dünyada aparıcı dil, iqtisadiyyatın, ticarətin, siyasətin və tibbin yayılmasına, bu dildə danışanların sayının çox olması və digər üstün cəhətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan dili türk dillərinin bir qolu kimi heç də ingilis dilindən geri qalmamışdır. Müəyyən iqtisadi, mədəni, siyasi üstünlüklərinin olmasına görə ingilis dilində də alınma sözlərin işlənməsi bir daha onu deməyə əsas verir ki, dünyada dillərin aparıcı olub olmamasına baxmayaraq hər bir dildə alınma lar labüddür və dildə alınmaların yerində işlənməsi əslində həmin dilin imkişafının nəticəsidir. Məqalədən məlum olduğu, alınma sözlər bütün sahələrdə dilimizin və ya ingilis dilinin lüğət tərkibinin genişlənməsində mühüm rolı oynamışdır.

SUMMARY
TEACHING STUDENTS SPEAFING
SKILLES IN ENGLISH CLASSES

Key words: borrowings, phonetic, morphological grammatical feature, syntactic.

Un the enrichnebt of English vocabulary a great role was played by Latin, Funch and Greek languages. Latin and Greek words were borrowed into English specially during Renaissance when all spheres of life were in the process of development. Latin and Greek words not simply enlarged the English vocabulary but

also guatly caused assimilation in the English language. The article “Borrowings in the Azerbaijan and English” languages is dedicated to the urgent issue. As we know, there are foreign borrowings in nearly all world languages. However, we of borrowings in all languages are not same. The amount, reasous and historical circumstances of borrowings can be different. But undoubtedly, there is need of borrowings in all world languages. There are several factors for using borrowings. One of them is that a borrowing can denote a thing or event which has or doesn`t have its name in the borrower language. It must he highliglited that the notion of borrowing denotes the passing of phonetic, morphological and syntactical features of one language into the other language. Such researdies of two languages in the period of integration of world language into one another in globalizing world arises interest. The article isdedicated to the determination of borrowings in the Azerbaijan and English languages, and to the study of reasons of faravings. The article deals with the acquisition of borrowings in the borrower language. The author has investigated this issue and presented examples of borrowings in the both languages. The research was conducted not only in two languages, but at the same time the area of spreading and the reasons of passing of many words from Greek, German, French into the Azerbaijani and English languages have also been noted in the article.

РЕЗЮМЕ

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ РАЗГОВОРНЫМ НАВЫКОМ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: фонетика, термин создания слов, семантическое изменение, словообразование.

Статья «заимствования в азербайджанском и английском языках» посвящена актуальной теме. Как известно, почти во всех языках мира имеются заимствования из иностранных языков. Несмотря на это, можно с уверенностью сказать, что количеств, причины и история заимствования во всех языках разные. Но нельзя отрицать факт того, что во всех языках мира имеется потребность к заимствованиям. Использование заимствований обусловлено несколькими выражает предмет или явление, имеющее или не имеющее название в заимствующем языке. Также следует отметить, что понятие «заимствование» означает переход фонетических, морфологических и синтаксических особенностей одного языка в другой язык. В периоде интеграции мировых языков подобное исследование вызывает интерес. Статья посвящена определению заимствований в азербайджанском в английском языках и изучению причин, возникающих из иных языков. Автор привел конкретные примеры заимствований в обоих языках, как результат исследования в этой области. Исследование охватывает не только область двух

языков, но также указаны зона распространения и причины перехода множества слов из французского, немецкого языков в английский и азербайджанский язык.

ЛИТЕРАТУРА

1.Xarici Dillərin tədrisinin aktual problemləri IX respublika elmi konfransının materialları. 2011. Bakı.
2.H.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası “Maarif”, 1988.
3.B.Hüseynov. Müasir ingilis dilində areal variantları. “Elm”. Bakı, 1999.
4.Chambers G.Tradgil, F.Dialekt Grammav, 1991.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: prof.Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİDAN CƏFƏROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134, Bakı, Nəsimi
info@adu.edu.az
fidanceferova41@gmail.com

İNGİLLİSDİLLİ MEDİA VƏ ONUN NÖVLƏRİ

XÜLASƏ

Həyatımızın bütün sahələrində üstünlük təşkil edən media geniş kütlələri özündə birləşdirən bir texnologiyadır. Media ünsiyyət vasitəsidir və qısa zamanda böyük bir ərazidə bir çox insana mesaj yaymağı mümkün edən bir vasitədir. Medianın əsrlər boyu inkişafına nəzər saldıqda onun növlərinin dövrün tələbi ilə yeniləndiyinin şahidi olarıq. Buna əsasən biz medianı qədim media, yeni media və sosial media növlərini təsnif edə bilərik. Qədim media qəzet, televiziya, radio, kitabları, yeni media bloq, canlı yayım, youtube, elektron kitabları, sosial media isə facebook, twitter, snapchat, linkedIn növlərini əhatə edir. Geniş auditoriyalara çatmaq üçün əsas ünsiyyət vasitəsi olan kütləvi informasiya vasitələrinin radio, qəzet, jurnal, televiziya kimi növləri var. Siyasi məsələlər, iqtisadi hadisələr, əyləncə, oyunlar, cari günün təsfilatı və canlı həyat mediada öz əksini tapır. Zaman keçdikcə dövrün tələbi və insanların məlumata olan aclığı səbəbindən kütləvi informasiya vasitələri də öz gedişatında inkişaf əldə etmişdir. Media vacib məlumatı auditoriyaya çatdırmaq üçün müxtəlif növlərdən istifadə edir. Ənənəvi media kimi də tanınan çap mediası, əsasən qəzetlər, kitablar, jurnallar və məqalələr vasitəsilə ünsiyyət quran mediaya aiddir.

Açar sözlər: media, sosial media, qəzet, ingilis mətbuatı, müharibə və media, dilçilikdə media, kütləvi informasiya vasitələri.

Kütləvi informasiya vasitələrinin yaranmasını informasiya ötürülməsində yeni texnologiyaların yaradılması ilə əlaqələndirə bilərik. Bu texnologiyalardan birincisi təxminən eramızdan əvvəl 100-cü ildə Çində icad edilmiş kağız idi. 1500 il sonra isə İohannes Qutenberq ilk mətbəəni qurması ilə əvvəllər əl ilə yazılan kitablar mətbəələrin yaranması ilə kütləvi şəkildə çap oluna bildi. XVII əsrin əvvəllərində ilk qəzetlərin çapı həyata keçsə də əhalinin az hissəsinin oxuma-yazma bilməsi tələbin aşağı olmasına səbəb oldu. Zaman keçdikcə insanların oxuma-yazma bacarıqlarını mənimsəməsi nəticəsində kütləvi informasiya vasitələrinin əhatə dairəsi genişləndi. 1800-cü illərin əvvəllərində The Times of London kimi yüksək tirajlı qəzetlər böyük oxucu kütləsini əhatə etdi. Sonralar iri həcmli çap maşınlarının inkişafı və məlumatın uzaq məsafələrə ötürülməsinə kömək edən dəmir yollarının çəkilməsi medianı sürətlə inkişaf etdirdi. Fotoqrafiya sahəsinin meydana gəlməsi media sferasında ciddi dəyişikliyə səbəb oldu. 1862-ci ildə Metyu Bredinin Amerika Birləşmiş Ştatlarında

vətəndaş müharibəsini çəkib yayımladığı fotoşəkillərdən ibarət sərgi amerikalıları heyrətə saldı. Bu sərgidə əks olunan meyidlərin şəkilləri insanlara dəhşətli təsir etdi. Yeni texnologiyaların inkiçafı nəticəsində 19-cu əsrin sonlarında qəzetlərdə fotoşəkillərin çap edilməsinə imkan yarandı. 1835-ci ildə Samual Morse onun adı ilə adlandırılan xüsusi kodlardan istifadə ediərək əlifba icad etdi. Burada hər hansı bir informasiya bir sıra nöqtələr və tirelər teleqraf naqili vasitəsilə göndərilə və digər ucunda qəbul edilə bilər. Məlumatlar demək olar ki, ani sürətlə uzaq məsafələrə göndərilə bilərdi. Hal-hazırda istifadə olunan iki tərəfli səs rabitə forması olan telefon 1876-cı ildə Alexander Graham Bell tərəfindən icad edildi.

Medianın tarixinə baxdıqda ilk forma olan qəzetin kütləvi auditoriya üçün ilk platforma kimi uğurlu olduğu məlumdur. Qəzetlər kütləvi informasiya vasitəsi kimi uzun müddətdir ki, informasiya mübadiləsində aktiv rol oynayır və cari hadisələrlə bağlı ən son xəbərləri insanlara çatdırır. “Newspapers are, unless one is especially careful, endowed with an alarming transparency. There is, so their unstated project runs, a world in which events happen, and these events are, faithfully, mapped into the ideologically neutral discourse of the newspaper.” [1,s 188] Media insanların maraqlarını təmin etmək üçün bir əyləncə mərkəzi rolunu oynayır. Covid-19 pandemiyasının kütlələri hədəf alaraq qlobal təhlükəyə çevrilməsini, UEFA futbol çempinatının final mərhələsinin, 44 günlük Vətən müharibəsinin, siyasi məsələlərdə əleyhimizə olan dövlətlərin strategiyalarının şahidi olmağımıza vasitə olan media bizi özümüzdən uzaqlaşdırma gücünə malikdir. İnformasiyanı müxtəlif formalarda çatdıran media əyləncə ilə yanaşı həm də maarifləndirmə gücünə də malikdir. Bu gün istənilən anda olduğumuz məkandan asılı olmayaraq internetə giriş əldə edərək London küçələrini canlı həyat kimi hiss edə bilərik. Geniş üstünlüklərə malik olan media ilə Nyu York küçələrinin səslərini eşitməklə orada baş verən bütün hekayələrlə tanış ola bilərik. İnformasiya baxımından medianın növlərinin hər birini eyniləşdirmək olmaz, çünki hər biri funksiya baxımndan fərqlidir. Kitab informasiya üçün nə qədər davamlı və geniş məlumatları əhatə etsə də, davamlı informasiya mübadiləsi üçün proses bahalı və vaxt aparandır. Bununla müqayisədə informasiya mübadiləsində qəzetlər daha ucuz və tez ərsəyə gələrək gündəlik xəbərlərin dövriyyəsi üçün daha yaxşı vasitə halına gəlir.

Mediada informasiya ötürülməsinin digər növü, yəni yayım mediası elektron vasitələrlə, vizual və ya audio vasitəsilə ötürülən mediaya aiddir. Yayım mediasının üç əsas növü radio, kino və televiziyadır. Radio auditoriyaya çatmaq üçün siqnallar vasitəsilə ötürülən səsə əsaslanan rabitə vasitəsidir. Televiziya isə məlumat ötürmək üçün vizual və səsi birləşdirən ünsiyyət vasitələri. Televiziyanı radio ilə müqayisə etsək o, daha çox vizual və dinamik məlumat üçün əlverişlidir. Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyevin Rusiya Prezidenti ilə görüşünün canlı informasiyasının geniş auditoriya ilə paylaşılması birtərəfli vasitə kimi televiziyanın roluna nümunədir. İnformasiyanın ötürülməsində tranzit media ictimai yerlərdə və ictimai nəqliyyatda medianın plakatlar, reklam lövhələri və bannerlər vasitəsilə

istifadəsinə aiddir. Bunlar adətən reklamla əlaqələndirilir, lakin maarifləndirmə və məlumatı ictimaiyyətə yaymaq üçün də istifadə olunur. Medianən digər növü olan rəqəmsal media əvvəlki mühitlərin birləşməsi vasitəsilə ötürülən və internetdə yayılan mediaya aiddir. Bu səbəbdən ona daxil olmaq asandır və informasiya müxtəlif platformalarda, yəni sosial media, vebsaytlarda və müxtəlif formatlarda sürətlə yayıla bilər. "For many, the proliferation of new communication technology such as the emergence of digital cameras contained within mobile phones and the Internet appears to create a de- gree of transparency to events around the world that is unprecedented." [2]

Həyatımızın vacib hissəsinə çevrilən və dünyadakı insanlarla əlaqə saxlamağa kömək edən internet bir-birinə bağlı şəbəkələr formasıdır. İnternet çoxlu sayda müstəqil idarə olunan şəbəkələrdən ibarətdir. Hər gün istifadə etdiyimiz kompüterlər provayder vasitəsilə dolayı yolla internetə qoşulduqları üçün müştəri adlanır. Kompüterdə veb səhifəni açdığımız zaman veb-səhifəyə qoşuluruq və sonra ona daxil ola bilirik. Yarandığı gündən bəri internet istifadəçilərinin və qoşulan kompüter şəbəkələrinin sayında yüksək dərəcədə artım var. Sosial media insanlara və bütün dünyaya güclü təsir göstərir və buna görə də biz tamamilə texnologiyadan və sosial mediadan asılıyıq. Dünya miqyasında şəbəkə vasitəsi ilə əlaqələr qurmaqdan, onlayn bizneslərdən rəqəmsal marketinqə, marka anlayışını yaratmaqdan maarifləndirməyə qədər sosial media həyatımıza çox təsir edir. Sosial medianın ən mühüm üstünlüklərindən biri əlaqədir. O, istənilən vaxt istənilən yerdən saysız-hesabsız istifadəçini birləşdirə bilər. Sosial media və onun şəbəkəsi vasitəsilə məlumatlar bütün dünyada paylaşıla bilir və bir-biri ilə əlaqələr qurmaq da asanlaşır. Bu da dünya miqyasında əlaqələrə yaranmasına səbəb olur. Sosial medianın həm də təhsil sahəsində faydalı olduğunu sübut edir. Media bütün dünyada pedaqoqları və mütəxəssisləri tələbələrlə birləşdirərək öyrənməyi asanlaşdırır. O, həmçinin bilik və yaradıcılığı artırmaqla bacarıqların təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Bu, öyrənənlər və pedaqoqların eyni vaxtda əlaqə qura bildikləri təlim prosesində çeviklik yaradır. Son bir neçə ildə sosial media ehtiyacı olan fərdlərə və sosial qruplara kömək etməkdə əsas rol oynamışdır. Ehtiyacı olanlara bir növ yardım və dəstək göstərmək istəyirsinizsə, sosial media bu səyahətə başlamaq üçün ən yaxşı yerdir. Media vasitəsilə hər bir insan tərəfdən həyata keçirilə biləcək təşəbbüslər üçün ehtiyacı olan insanlara kömək edən qruplara müraciət edə bilmək olur. Sosial media xeyriyyə işləri ilə məşğul olmaq, ehtiyacı olan insanlara həyatlarını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmaqla kömək etmək üçün əla platformadır. Sosial medianın əsas üstünlükləri və çatışmazlıqlarını müqayisə edərkən bu, ən əhəmiyyətli üstünlüklərdən biridir. Sosial media müxtəlif sahələrdən olan insanların geniş ictimaiyyətlə məlumat paylaşmağı üçün ən yaxşı yerlərdən biridir. Bir çox rəssamlar və peşəkarlar öz əsərlərini paylaşmaq üçün sosial mediaya müraciət edirlər. Buna görə də, sosial media yaradıcılığı və bir marka kimi insanların şəxsiyyətini artırmaq üçün əla vasitədir. Bu, sosial media platformalarının biznes üçün üstünlükləri və

çatışmazlıqlarını sadalayarkən ən yaxşı üstünlüklərdən biridir. Media milyonlarla istehlakçı ilə birbaşa əlaqə saxlamağa imkan verir və insanların yaradıcılıq səylərinin təqdir edilməsinə kömək edir.

İnternetin yaranması ilə, spam e-poçt və zərərli proqramlar və kiber zorakılıq zərərli sosial davranışlar da daxil olmaqla yeni istismar formaları mövcud olmuşdur. Bir çox təşkilat istifadəçilərdən geniş məlumat toplayır ki, bu da məxfiliyin pozulmasıdır hallarına səbəb olur. Əgər hansısa təşkilatla əlaqəlisinizsə və ya hesabınızda yüksək miqdarda balansınız varsa, həmişə kibercinayətkarlar tərəfindən hücuma məruz qalma riskiniz var. Bu kibercinayətkarlar tərəfindən qurulan kiber tələlərdən xəbərdar olmaqla kibercinayətkarların hücumuna məruz qalma ehtimalının qarşısını almaq olar. Təəssüf ki, media texnologiyasının çirkin tərəfləri də vardır. Bulinq yeni bir anlayış olmasa da, sosial media və texnologiya onu yeni səviyyəyə qaldırdı. Bulinq daimiləşən təhlükəyə, yəni kiber zorakılığa çevrildi. Kiber zorakılıq texnologiyadan və ya hər hansı elektron rabitədən istifadə yolu ilə zorakılıq deməkdir ki, bunlara işarələrin, siqnalların, yazıların, təsvirlərin, səslərin, məlumatların, mətnlərin və ya bütövlükdə ötürülən xarakterli məlumatın hər hansı bir yolla ötürülməsi daxildir. Sosial media sosial-emosional əlaqə yolunda maneəyə çevrilib, çünki istər xüsusi günlərdəki arzular, istərsə də hisslərini ifadə etmək olsun, hər şey sosial media vasitəsilə mətn məzmunu ilə məhdudlaşır ki, bu da şəxsi hisslərin və əlaqələrin olmaması ilə nəticələnir. Əvvəllər insanlar xüsusi günləri qeyd etmək üçün ziyarətə gedirdilərsə, indi mətn mesajı göndərmək daha asan olur. Bir nəticəyə gəlmiş olsaq, sosial medianın zərərlərinə nəzər salsaq, həddindən artıq istifadə sağlamlığın pisləşməsinə, zəif bədən quruluşuna, depressiyaya, stressə, narahatlığa, hətta ölümlərə səbəb ola bilər. Onun düzgün istifadəsi üçün düzgün vaxt təyin edilməlidir ki, görülən işin və həyatın səmərəli keçməsinə səbəb olacaqdır. Buna görə də sosial mediada saatların sayını azaltmaqla bu problemlərdən qurtula şansı əldə edilmiş olar.

XV əsrə nəzər salsaq ingilisdilli medianın inkişaf tarixi Avropada kitabların çapı və kütləvi yayılması ilə irəliləməyə başladı. Sonralar Böyük Britaniyanın siyasi hökmranlığı və onun bəşər tarixində ən böyük dəniz imperiyalarından birinə çevrilməsi krallığın özündə, eləcə də müstəmləkələrində ilk qəzetlərin yaranmasına kömək etdi. XIX əsrin sənaye inqilabı və XX əsrdə dünyanın rəqəmsallaşması ingilisdilli media aləmində böyük rol oynadı. Çap mətbuatı internet media platformalarında öz onlayn versiyaları ilə birgə fəaliyyət göstərməyə başladı. Google, Facebook, Apple, Microsoft kimi yeni texnologiya vasitələri yaranandan sonra ingilisdilli medianın imici, funksiyaları və missiyası kəskin şəkildə dəyişdi. İngilisdilli media dünyası və onun təmsil etdiyi məkan insanların ingilis və ya digər beynəlxalq dillərdə danışmasından asılı olmayaraq, planetdəki milyardlarla insan üçün həyat tərzi halına çevrilib. Biz bu fikrin səbəblərini İngilisdilli medianın bir tərəfdən coğrafi mövqeyi və fəaliyyəti ilə izah edə bilərik, digər tərəfdən isə onun təsiri psixoloji faktorla əlaqələndirilə bilər.

Medianın dil ilə arasındakı vacib əlaqəsi onun dilə linqvistik təsiridir ki, ingilis dilinin də yayılmasına təkan verir. Medianın təsiri dilin yeni variantlarının yaranmasına və yeni istifadələrinə səbəb olur. Kütləvi informasiya vasitələri insanlar arasında ünsiyyət üçün maddi-sosial infrastrukturu təmsil edir və nəticədə onların xüsusiyyətləri təbii olaraq dildə öz izlərini qoyur. İngilis dili qəzetlərdə, radioda və jurnallarda tamamilə üstünlük təşkil edir, kinofilm və televiziyada, xüsusən də ölkədə əsas rol oynayan siyasi kanallarında üstünlük təşkil edir. Mediaların əksəriyyəti çox tez ingilisləşdirilmişdir və buna görə də bu gün ingilis dili sözlər və mahnı adları üçün də normadır.

İngilis dilinin üstünlük təşkil etdiyi başqa bir sahə isə ümumdünya hörümçək toru yəni, "www"-dır. Dünyada insanların ingilis dilində ana və ya ikinci dil kimi danışması, internetdə ingilis dilinin həddən artıq təmsil olunması və eyni zamanda, dil müxtəlifliyinin nisbi olmaması ilə əlaqədar olaraq medianın dilə olan təsiri olduqca təccüblüdür. Bu hadisə müəyyən formada onunla əlaqələndirilə bilər ki, "www" hələ də dünyanın ingilisdilli sahələrində daha çox üstünlük təşkil edir. İnternet digər dil mədəniyyətlərində də daha əlçatan olmağa çalışır ki, bunu da günbəgün artan müxtəlif dillərdə olan saytlarda görə bilərik. Son illərdə ərzində internetdə ingilis dilindən başqa dillər də öz yerini tutur. Buna baxmayaraq, ingilis dili Ümumdünya Şəbəkəsində qlobal lingua franca kimi öz rolunu tutmağa davam edir. Digər dillər eyni linqvistik mədəniyyət daxilindəki insanlar üçün "yerli dil olaraq" istifadə olunur, lakin biz dil məhdudiyyətlərini keçdiyimiz zaman, yəni qlobal dili bildikdən sonra ingilis dili çoxumuz tərəfindən istifadə olunacaq. Beləliklə, biz veb-saytların böyük əksəriyyətinin "yerli" dildə və "qlobal" ingilis dilində istifadəsinə yiyələnmiş olacağıq. İngilis dili müxtəlif sosial iyerarxiyalar üzrə yüksək reytinqi ifadə edir və buna görə də marketinq və reklamda effektivdir. Nümunə olaraq, ingilis dilinin marketinq məqsədləri üçün istifadə edildiyi bəzi vəziyyətlərə daha yaxından nəzər salaq. Məsələn, bir çox filmlərin və kompüter oyunlarının adlarında və məşhur jurnalların reklamlarında ingilis dilinə rast gəlirik. Filmin və ya kompüter oyununun başlığının istehlakçıların satın alma qərarında mühüm amil olduğuna inanıldığı üçün, ingilis dilinin artan istifadəçi sayına səbəb olması dilə aid edilən daha yüksək statusun əks etdirilməsinin göstəricisidir.

Hamıya aydındır ki, hal-hazırda sosial media mədəniyyətə, biznesə, siyasətə, bütövlükdə dünyaya çox böyük təsir göstərib. Medianın həyatın bütün sferalarında yüksək dərəcədə hakim olmasının həm müsbət həm də mənfi tərəfləri özünü açıq şəkildə göstərir. Sıravi insanlar, bloggerlər və digər digərlərinin fikirlərinə təsir edən sosial media fenomenləri, sərbəst işləyən jurnalistlər adətən cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı öz münasibətlərini, məqsədlərini və düşüncələrini əks etdirirlər. Onlar həmçinin bəzi əhəmiyyətli məsələlərə və mövzulara diqqət yetirirlər və ya onlar özləri material yaradırlar və cəmiyyətlə əlaqədə olurlar. Bu şəxslər öz auditoriyaları üçün hekayələr hazırlayarkən, dinləyicilərinin paylaşdıqları inancların və təcrübələrin ümumi nüvəsini nəzərə alaraq məlumatları seçir və prioritetləşdirirlər. Eləcə də, öz

arqumentlərini digərləri ilə paylaşmaq istəyən hər bir siyasətçi sosial mediada aktivlik edib sıçrayış etməlidir. Bunun səbəbi, sosial saytların ABŞ, İran və Hindistan da daxil olmaqla, dünyada bir çox seçkilərdə mühüm rol oynamasıdır. Onlar həm də insanları bir məqsəd üçün toplamağa xidmət edirlər və bir çox ölkələrdə kütləvi hərəkatlara və siyasi iğtişaşlara ilham verirlər.

Dilin insanlar tərəfindən qəbulunu və istifadəsini başa düşmək üçün linqvistik təsir həmişə daha geniş sosial və mədəni kontekstdə nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu baxımdan baxsaq, Azərbaycan media məzmununda ingilis dilinin artan tezliyi yalnız sosial və mədəni reallığın əlamətidir. Preislerin dediyi kimi: "When the media of the dominant culture use young people's language to reach them, this is primarily a case of youth influencing the media, not the other way around". [3] Beləliklə, media dillərin strukturunda, yayılmasında və statusunda dəyişikliklərə böyük töhfə verir. Məsələn, media reklamları ingilis dilində cümlələrdən, sözlərdən və ifadələrdən daha tez-tez istifadə etdikdə, həm ingilis və ya amerikan mədəniyyətinin artıq sahib olduğu prestiji əks etdirir, həm də medianın öz kommunikativ hərəkətləri ilə ingilis dili statusunun təkrar istifadəsinə və möhkəmləndirilməsinə geniş töhfə verir. Bununla yanaşı, media bu yolla marketinq və həyat tərzi kimi yeni sosial sahələri də genişləndirir. Kommunikativ aktlar, istər onlayn, istərsə də üz-üzə olsun, nəinki daha geniş sosial reallıqları əks etdirir, həm də onların gücləndirilməsinə, yayılmasına və bu proses zamanı dəyişdirilməsinə də geniş xidmət göstərir.

Media ingilis dilinə bir neçə yolla təsir edə bilər. Medianın ingilis dilindən istifadəsi ilə yanaşı, onun özünə xas istifadə mexanizmləri və fəaliyyətləri var. Bu mediaya xas istifadələr, medialektlər, insan ünsiyyətinin davamlı olaraq artan hissəsinin media vasitəsilə baş verməsinin nəticəsidir. Texnologiyadakı yeniliklər nəticəsində yeni növ medialar daim yaranır və onlar cəmiyyətin bütün üvzlərinin ünsiyyətinə müxtəlif tərzdə təsir göstərir: mobil telefonlar, mətn mesajları, e-poçt, söhbət otaqları və s. Media bir-birimizlə ünsiyyət qurduğumuz bir infrastruktur kimi dildə getdikcə daha çox iştirak edir. Bu müşahidə ingilis dilinin istifadəsinə təsir edən ən azı iki məqamı gündəmə gətirir. Birincisi, ingilis dili istifadəçi ünsiyyəti haqqında meta-kommunikasiya üçün linqvistik vasitədir. İkincisi, ünsiyyətin artan istifadəçiləri linqvistik innovasiyalar və yaradıcılıq üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Kütləvi informasiya vasitələri xarici dillərin və ingilis dilinin istifadəsinə geniş töhfə verməklə yanaşı, eyni zamanda linqvistik fərqləndirmə və innovasiya üçün ilkin şərtləri də təmin edir.

Medianın yeni formaları yaranmağa davam etdikcə, hər bir platforma üçün yeni meta-dil istifadə olunur ki, media istifadəçiləri ünsiyyətin aparılmasını ehtiyacından bu meta-dildən istifadə edirlər. Meta-dil əməliyyat sistemlərinin xüsusi seçimlərini, veb ünvanlarını, brauzer növlərini və s. təsvir edən texniki terminlərdən ibarət ola bilər. Məsələn, ünsiyyətin tərkib hissəsi olan hərəkət və vəziyyətləri bildirən fel və isimlər, medianın ünsiyyət zamanı istifadə edilərək yaranan abreviaturaların və nəhayət, fəaliyyətin özü üçün məşhur ifadələrin və ya jarqonların

istifadəsi, məsələn, mətn, söhbət, poçt və s. ola bilər. Tarixə nəzər salsaq, XX əsrdə demək olar ki, bütün yeni media platformalarının Anglo-Amerikan parametrlərində hazırlanmış və ilk dəfə istifadəyə verildiyini görərik və proqram sənayesi də Anglo-Amerika şirkətləri ilə üstünlük təşkil etdiyi üçün bu meta-dillər ümumiyyətlə ingilis köklərinə malikdir. Zaman keçdikcə media terminlərini yerli dilin ekvivalentləri inkişaf edərək əvəz edə bilər. Bir çox ölkələrdə isə sözlərin yalnız bəziləri tərcümə olunacaq. Beləliklə, hər bir yeni mühit və platforma ingilis təsirinin dalğası ilə müşayiət olunub və çox güman ki, bu proses uzun müddət davam edəcək. Buna görə də, ingilis dili rəqəmsal mediada təkmilləşən və ünsiyyət qurmağa imkan verən meta-dilə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rai, A. (1984). Language and the Media: Seeing through the Newspapers. *India International Centre Quarterly*, *11*(2), 187–197. http://www.jstor.org/stable/23001658
2. Robinson, P. (2014). Media empowerment vs. strategies of control: Theorising news media and war in the 21st Century. *Zeitschrift Für Politik*, *61*(4), 461–479. http://www.jstor.org/stable/24229237
3. Preisler, B (1999a) Danskerne og det engelske sprog [Danes and the English language]. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/ Samfundslitteratur.

ДЖАФАРОВА Ф.К.

АНГЛОЯЗЫЧНЫЕ СМИ И ИХ ВИДЫ

РЕЗЮМЕ

Англоязычные СМИ — это глобальное явление не только для англоязычного сообщества, но и для всего мирового сообщества, учитывая важность той роли, которую играет английский язык как средство массовой информации. Англоязычные СМИ являются глобальными и ведущими средствами массовой информации практически во всех сферах общественной жизни в мире. Политические и экономические модели, научные открытия, международные академические программы, мир спорта, шоу-бизнеса и моды транслируются и обрабатываются в англоязычном медиапространстве. Все они отфильтрованы с учетом их уникальных характеристик и эффективно и свободно представлены международной аудитории. Сила средств массовой информации влиять на людей огромна. Он выполняет различные задачи, такие как продажа любого продукта, распространение социальных, политических, экономических событий и определение повестки дня. Хотя в мире средств массовой информации появляются разные языки, ведущим языком, который выделяется, является английский. Хотя приписывать все сегодняшние требования только одному языку неправильно, большинство статей в СМИ,

газетах и журналах предоставляют информацию на английском языке. Поэтому современное общество использует для общения общий язык, то есть английский. Это дает англоязычным СМИ центральную роль в передаче информации.

Ключевые слова: медиа, социальные медиа, газета, англоязычная пресса, война и медиа, медиа в лингвистике, СМИ.

JAFAROVA F.Q

ENGLISH LANGUAGE MEDIA AND ITS TYPES

SUMMARY

English-language media is a global phenomenon not only for the English-speaking community, but also for the entire world community, considering the importance of the role played by the English language as a medium. English-language media is a global and leading medium for almost all areas of social life in the world. Political and economic models, scientific discoveries, international academic programs, the world of sports, show business and fashion are broadcast and processed in the English-language media space. All these are filtered through their unique features and presented effectively and fluently to an international audience. The power of media to influence people is great. It performs various tasks such as selling any product, spreading social, political, economic events, and defining today's agenda. Although different languages appear in the world of media, the leading language that stands out is English. Although it is not correct to attribute all of today's demands to only one language, most of the media articles, newspapers and magazines provide information in English. Therefore, today's society uses a common language to communicate, that is, English. This gives the English-language media a central role in conveying information.

Keywords: media, social media, newspaper, English press, war and media, media in linguistics, mass media.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: fil.f.d. Aynur Fazil qızı Məmmədzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİZADƏ NƏRMİN ELDAR QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134, Bakı, Nəsimi
E-mail: elizadenermin2000@gmail.com

MƏTNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə

Dil strukturlaşdırılmış ünsiyyət sistemidir. Dilin quruluşu onun qrammatikası, sərbəst komponentləri isə lüğətidir. Dilçilik dilin elmi tədqiqidir. Dilin bütün aspektlərinin, xüsusən də onun mahiyyəti və strukturunun hərtərəfli, sistemli, obyektiv və dəqiq təhlilini ehtiva etdiyinə görə ona elmi tədqiqat deyilir. Linqvistik təhlil dil nümunəsinin elmi təhlilinə aiddir.

Linqvistik təhlil dil və nitq vahidlərinin tərkib hissələri, məzmun funksiyası və digər xüsusiyyətləri baxımından dil vahidlərinin vəziyyətini dəqiq müəyyən etmək üçün öyrənilməsidir. Linqvistik təhlilin əsas məqsədlərindən biri mətnlərin və mətn strukturlarının məzmununu başa düşmək və təsvir etməkdir.

Bu məqaləni yazarkən müxtəlif mənbələrdən, nümunələrdən və materiallardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: linqvistik təhlil, mətn, mətn prossesi, ədəbi və bədii dil

"Linqvistik təhlil" anlayışı öz çoxcəhətliyi, müxtəlif tərif və izahları ilə seçilən dilçilik bölmələrindən biridir. Dilçilik elmi hesab edilən linqvistika elminin bütün bölmələri üzrə kompleks şəkildə aparılan təhlil linqvistik təhlil adlanır.

Linqvistik təhlil dilin əsas vahidi olan sözün müxtəlif kateqoriyaların araşdırılmasını təmin etməklə bərabər, həm də bu kateqoriyaların bir-biri ilə mövcud əlaqələrini araşdırır. Dilçi alim A.Qurbanovun fikrincə, "Linqvistik təhlil dedikdə, müxtəlif mövzuya və sahəyə aid olmasına baxmayaraq, hər hansı mətnin dilçilik cəhətdən araşdırılması, elmi süzgəcdən keçirilib ümumi nəticələr çıxarılması nəzərdə tutulur" [3, s.32] . Müəllifin istifadə etdiyi "dilçilik cəhətdən araşdırılma" ifadəsi ümumi səciyyə daşıyır və fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik əlaqələr və uyğunluqlar daxil olmaqla bütün linqvistik vahidləri əhatə edir. Aydındır ki, linqvistik təhlil dedikdə ilkin yanaşma üsulu olaraq dilin müxtəlif bölmələri əsasında aparılan araşdırmalar nəzərdə tutulur. Müxtəlif şair və yazıçıların dili, onların yaradıcılıq üsulları linqvistik təhlil çərçivəsində öyrənildiyi zaman eyni məsələyə aid nümunələr bütün əsərlərdən deyil, müxtəlif əsərlərdən seçilərək araşdırılır. Konkret bir əsərin dilinin tədqiq edilməsi zamanı isə təbii ki, həmin əsərin mətni əsas götürülür. Şair və yazıçıların dili ilə bağlı araşdırmalar zamanı tətqiqat işlərində linqvistik təhlil ən çox müraciət edilən təhlil üsullarındandır.

Linqvistik təhlildən danışarkən A.Qurbanovun dil sisteminə dair linqvistik təhlili xüsusi və ümumi təhlil olmaqla iki yerə ayırması nəzəriyyəsinə toxunaq. Belə ki, alimin fikrincə ənənəvi linqvistik təhlil prinsiplərinə görə, "xüsusi linqvistik təhlil prosesində hər hansı bədii mətndə müəyyən dil hadisəsi, müəyyən konkret sistem araşdırılır, onun müxtəlif variantları, yaranma yolları və s. aşkar edilir. Bu cür xüsusi linqvistik təhlildə fonetik hadisələr, ayrı-ayrı nitq hissələri, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalar, sözün quruluşu, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, cümlə, cümlənin növləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və s. mövzular məqsəd kimi qarşıya qoyula bilər. Ümumi linqvistik təhlildə isə hər hansı bədii mətn fonetik, leksik, semantik, frazeoloji və qrammatik baxımdan araşdırılır, bunlar arasında münasibət, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri, xüsusiyyətləri meydana çıxarılır [3, s.37].

Verilmiş izahda mətnin xüsusi və ümumi linqvistik təhlilində əsaslı fərqin olmaması, həmçinin təhlil zamanı fonetik, leksik, qrammatik çərçivələrə toxunulduğu bir daha qeyd edilir. Bundan əlavə, alim linqvistik təhlil zamanı tarixilik, ardıcıllıq, dəqiqlik, əsərin ideya və məzmunu ilə onun dilinin vəhdətdə götürülməsi, mətnin janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, mətndə dil faktının ümumxalqa və ya yazıçıya aid olduğunu müəyyən edilməsi prinsipi kimi bir çox prinsiplərin mövcudluğu faktını qeyd edirdi [3, s. 37-43].

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək lazımdır ki, linqvistik təhlil zamanı növündən asılı olmayaraq bütün mətnlər müxtəlif üsul və vasitələr, prinsiplər və metodlar vasitəsi ilə təhlil edilir. Mətnin tərifinə aid qədim zamanlardan bu günümüzə qədər bir çox yanaşma və təriflər mövcud olmuşdur.

Ronald Karter və Mişel Makkartinin fikirlərinə görə "Mətn, həqiqət dünyası kontekstində semantik və pragmatik cəhətdən bir söz və ya yazılı bir dilin uzanmasıdır" [6].

"*Mətn elə bir çoxluqdur ki, onun elementləri müəyyən şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Mətnin komponentləri kimi ayrı-ayrı bitkin cümlələr özünü göstərir. Eyni zamanda mətnin tərkibində onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin, komponentlərinin bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Buradan belə çıxır ki, eyni cümlə modelinə mətn tərkibində və tərkibdən kənarda müxtəlif cür yanaşmaq lazımdır.*" [2, s. 224].

Bildiyimiz kimi, ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur - semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilər. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqlar mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca texstum – birləşmə sözünə uyğundur) – möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir [11].

Linqvistika elmində mətnin izahı aşağıdakı kimi göstərilmişdir: "Mətn böyük miqyaslı nitq vahidini təmsil edən paraqraflar ardıcıllığıdır" [5]. Aydındır ki, hər

hansı mətni təhlil edərkən onun məzmunu ilə yanaşı, onun linqvistik və qrammatik quruluşunu da təhlil etmək və yalnız ondan sonra bütün mətn haqqında məlumat verilməlidir.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, "Mətn" termininin özünün çox mürəkkəb olması onun əsas əlamətlərini ayırmağı ön plana çəkir. Mətnlər məlumat ifadə edən, müəyyən modellər əsasında yaradılan və distinktiv əlaməti olan nitq vahididir. Mətnlər nitq yaradıcılığı prosesinin məhsulu kimi müxtəlif nöqteyinəzərdən, müəyyən qanunauyğunluqlarla təhlil oluna bilər. Bu tədqiqat işində ancaq elmi mətnlərin yaranması problemləri tədqiqata cəlb olunur. İ.R.Qalperinin fikrinə görə mətni tədqiqat obyekti kimi seçənləri iki təhlükə gözləyir. Bir tərəfdən obyektin faktlarının atomirasiyası, digər tərəfdən obyektin qlobalizasiyası, yəni mətnin ayrı-ayrı funksiya və xüsusiyyətlərinin lazımınca qiymətləndirilməsi bura daxildir [7].

Mətn geniş miqyaslı obyekt olduğundan onu təşkil edən hissələr cümlədən böyükdür. Tədqiqata cəlb olunan hər bir obyekt kimi, mətn müxtəlif cür başa düşülür və müxtəlif cür də müəyyən edilir. Məsələn, Hellideyn fikrincə mətn semantikanın əsas vahididir və onu cümlədən yüksək vahid kimi müəyyən etmək olmaz. Mətn potensial olanın aktuallaşdırılmasıdır [5].

Ə.Abdullayev mətnə törədici semantika nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Onun üçün mətn elə bir bütövdür ki, bu bütöv cümlələrə söykənir və onların əlaqəliliyi nəticəsində məna, fikir ifadə edir [1].

V.Z.Demyankov belə hesab edir ki, "*mətnin birdən artıq cümləsini və ya cümlənin asılı olmayan hissələrini özündə birləşdirən ixtiyari fraqmentinə ayrılıqda baxmaq vacibdir. Mətinin əsas elementləri bunlardır: 1) hadisəni müşayiət edən şərait; 2) hadisəni aydınlaşdıran fon; 3) diskursla hadisəni eyniləşdirən məlumat; 4) hadisə iştirakçılarının qiyməti*" [8, s. 7] .

Mətn dilçiliyi və problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılardan biri də A.Məmmədov olmuşdur. O, mətn problemini müxtəlif xüsusiyyətlərinə toxunaraq yazırdı: "Ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsi əsasən iki üsulla aparılır. Birinci üsul – prepozisional üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tətbiq edir. İkinci üsul - kommunikativ üsul mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, mətn dilçiliyində aşağıdakı meylləri ayırmaq olar: bir sıra tədqiqatçılar iki sintaksis və ya sintaksisin iki səviyyəsi arasındakı əlaqəni qanunauyğun hesab etmir və mətndəki sintaktik münasibətlərin cümlədəki sintaktik münasibətlərində keyfiyyət fərqini vurğulayır. Digərləri isə mövcud dilçilik ədəbiyyatında mətnlərin təsvirinin daha aşağı səviyyənin vahidi olan cümlənin tipologiyası ilə birbaşa əlaqəsi olmadığından narazılıqlarını ifadə edir" [4] .

Mətnin linqvistik mahiyyətinə sosial qarşılıqlı təsirin situasiyası, bu təsirin iştirakçıları, sosial normalar, dünyagörüşü, mədəniyyət və mədəni təsəvvürlər kimi müxtəlif təsir vasitələri daxildir. Mətnin mətnliyi yalnız tamlıq və əlaqəliliklə deyil, həm də, intensionallığın şəraitlə əsaslanması, başqa mətnlərlə rabitəsi və

informativliyi ilə təyin edilir [9]. Həmçinin, bədii mətndə əsas mövzu geniş planlı olur və bu mövzu əsərin kiçik hissələrində ortaya atılan çoxlu sayda kiçik mövzularla əlaqələnir və sonda əsas mövzu həllini tapır və bitir [10, s. 44].

Beləliklə, mətnin müxtəlif əsaslar üzrə parçalanmasını, yaxud hissələrə ayrılmasını ümumi planda nəzərdən keçirərək bu məsələlər ətrafında konkret bədii mətn nümunələri üzrə linqvistik təhlil aparmaq lazım gəldiyini bir daha təsdiq edə bilərik.

Ədəbi dillərin tam formalaşdığı müasir dövrdə dilin funksional sferalarında daralma baş versə də, internetdən geniş istifadə, internet vasitəsi ilə informasiyanın ötürülüb qəbul edilməsi internet dili və buna uyğun olaraq internet mətnləri anlayışlarının yaranması danılmaz faktlardandır.

Bütün bunların nəticəsi olaraq, mətn dilçiliyi sahəsində aparılan tədqiqatlar, artıq bir sistem halını almış, mətnin tədqiqi prinsipləri, onun özünəməxsus kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: 1999, s. 56.
2. Abdullayev, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları / K. Abdullayev. – Bakı: Maarif, - 1998. - 282 s.
3. Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili / A.Qurbanov. - Bakı: Maarif, - 1986. - 480 s.
4. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU, 2008, s. 40
5. Halliday M.A.K. Categories of the theory of grammar//Word, №17, 1961, p. 241.
6. Ronald Karter və Michael McCarthy, Kembric ingilis dilinin qrammatikası, Cambridge University Press, 2006.
7. Гальперин И.Р. Сменность контекстно-вариативных форм членения текста // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. М.: 1982, с. 18.
8. Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста / В.З.Демьянков. Москва: Всесоюзный центр переводов, - 1979. - 282 с.
9. Кривенко Б.В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. Воронеж: ВГУ, 1993, с. 24.
10. Ликинова, О.А. Виды иронии – насмешки и средства их выражения в звучащем англоязычном художественном тексте // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2012. - №2 (5). – с. 1276-1279
11. https://kamilinfo.net/m%C9%99tn-sintaksisi-m%C9%99tn-v%C9%99-onun-daxili-vahidl%C9%99ri/

АЛИЗАДА Н. Э.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКСТА

РЕЗЮМЕ

Язык – это структурированная система общения. Структура языка — это его грамматика, а свободные компоненты — его словарный запас. Лингвистика – это научное исследование языка. Его называют научным исследованием, потому что оно влечет за собой всесторонний, систематический, объективный и точный анализ всех аспектов языка, особенно его природы и структуры. Лингвистический анализ относится к научному анализу образца языка. Лингвистический анализ — это изучение языковых и речевых единиц с точки зрения их составных частей, содержательной функции и других признаков для определения точного состояния языковых единиц. Одной из основных целей лингвистического анализа является понимание и описание содержания текстов и текстовых структур. При написании статьи использовались различные источники, примеры и материалы.

Ключевые слова: лингвистический анализ, текст, обработка текста, литературный и художественный язык

ALIZADAH N.E.

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE TEXT

SUMMARY

Language is a structured system of communication. The structure of a language is its grammar and the free components are its vocabulary. Linguistics is the scientific study of language. It is called a scientific study because it entails a comprehensive, systematic, objective, and precise analysis of all aspects of language, particularly its nature and structure. Linguistic analysis refers to the scientific analysis of a language sample. Linguistic analysis is the study of language and speech units in terms of their constituent parts**,** content function, and other features to determine the exact state of language units**.** One of the main goals of linguistic analysis is to understand and describe the content of texts and text structures**.** Various sources, examples, and materials were used in writing this article.

Keywords: linguistic analysis, text, text process, literary and poetic language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: prof. Abdürrəmhanova Könül
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏNUBƏR ZEYNALOVA SURXAY QIZI
ADU
Tebriz küç, 81
zeynalovasanubar@rambler.ru

LEHRERINNENBILDUNG IN DIGITALEN UMGEBUNGEN

Fazit

Der Einsatz elektronischer Medien im Fremdsprachenunterricht ist wünschenswert, da sie den Unterricht interessanter gestalten und zu einem besseren Verständnis der Inhalte beitragen. Viele Lehrer sehen die Vorteile digitaler Medien in der Verbesserung der Motivation und Konzentration der Schüler in der besseren Darstellung von Inhalten und Zusammenhängen und allgemein in der Beschleunigung des Lernens. Lehrer sollten Möglichkeiten schaffen, digitale Geräte in späteren Phasen des Lernprozesses zu integrieren. Sie versuchen neue Dinge lernen und im Unterricht anwenden. Die moderne Digitalisierung in die Schulen zu bringen und in den Unterricht zu verankern, ist das Ziel vieler Veranstaltungen und Projekte, die das projektorientierte und fächerübergreifende Lernen und den kreativen Umgang mit neuen Medien fördern sollen. Während der Pandemie wurde eine Mischung aus Präsenz- und Online-Phasen, also Blended Learning, populär. Es handelt sich um ein Kursformat, das aus zwei Phasen besteht, die grundsätzlich austauschbar und inhaltlich verwandt sind. In beiden Phasen wird Studienmaterial erarbeitet, die Teilnahme an nur einer Phase reicht nicht aus, um die Lernziele des Kurses zu erreichen. Beide Phasen werden von der Lehrkraft initiiert und betreut. Dabei spielt die Weiterentwicklung der Lehrkräfte eine besondere Rolle.

Stichworte: digitale Technik, Fremdsprachenunterricht, Online-Unterricht, Motivation

Der Unterricht bleibt ganzheitlich angelegt mit relevanten und realitätsnahen didaktischen Inhalten. Er kann lerntypengerecht und binnendifferenzierend angelegt werden. Das bedeutet auch, dass die Lehrkraft die Lernwege, auch mithilfe digitaler Medien, offen genug gestalten muss, damit die Lernenden selbst ihren Lernweg finden können. Die digitalen Medien spielen heute eine wichtige Rolle bei der Gestaltung des Fremdsprachenunterrichts. Um die effektiven Kenntnissen wahrzunehmen, soll man digitale Medien fast täglich eingesetzt werden. Mit ihrer Hilfe kann man den Unterricht interessanter durchführen und zu einem besseren Verständnis der Lehrinhalte beitragen. Damit verbessert man die Motivation und Konzentration der Studierenden. Didaktisches Potenzial von Podcasts und Screencast im Unterricht ist besonders vielfältig für sprachliche und kulturelle Authentizität, mobiles Lernen, Aktivierung von Vorwissen, Einführung von neuem Wortschatz usw. Das Hauptziel des Fremdsprachenunterrichts ist es die Lernenden in

die Lage zu bringen, sprachlich zu handeln (1). Im Alltag tun dies die Studierende, indem sie mailen, chatten, Blogs posten. Durch den Einsatz digitaler Medien wird der Unterricht nicht nur ergänzt, sondern auch Lernprozesse angeregt werden können, die ohne digitale Medien nicht möglich wären. Digitale Technologie ist heute:

-ein Werkzeug, um Informationen und Wissen effektiv an Studenten weiterzugeben. Es ist ein Werkzeug, um Unterrichtsmaterialien zu erstellen.

- ein Mittel zur effektiven Lernmethode.
- ein Werkzeug, um eine neue Bildungsumgebung zu schaffen: eine entwicklungsfähige und technologische.
- die Technologie der gemeinsamen experimentellen Forschung von Lehrer und Schüler.

Am Anfang der Pandemie hatten fast alle Deutschlehrer in Aserbaidschan keine Ahnung mit digitaler Umwelt zu arbeiten. Ohne Erfahrung hatten wir uns große Mühe gegeben, den digitalen Unterricht zu gestalten. Aber dabei hatten uns viele Webinare und Fortbildungen, die von verschiedenen Verlagen und Institutionen organisiert wurden, geholfen. Deutschlehrer in Aserbaidschan versuchen immer all die Neuigkeiten auf dem Bereich der deutschen Sprache anzueignen und sie im Unterricht zu benutzen. Eine zeitgemäße Digitalisierung in die Schulen zu bringen und dort im Unterricht zu verankern, ist das Ziel vieler Maßnahmen und Projekte, die projektorientiertes und fächerübergreifendes Lernen und einen gestalterischen Umgang mit den neuen Medien fördern sollen. Dabei kommt der entsprechenden Fort- und Weiterbildungen von Lehrerinnen und Lehrern eine besondere Rolle zu.

Bekanntmachung mit Microsoft Teams war eine große Freude für die Lehrkraft, um in der Pandemie ihren Unterricht zu organisieren. Microsoft Teams ist eine vielfältige Plattform, auf der jeder Lehrer seine Trainingsgruppen verbinden kann. Erstellte Teams haben verschiedene Kanäle, über die man mit Schülern kommunizieren kann, beispielsweise per Chat oder Video. Auch den Lernenden hat es Spaß gemacht. Darüber hinaus gibt es ein Aufgaben-, Kalender-, Telefon- und Dateimodul. In jeder Trainingsgruppe kann ein Notizbuch erstellt werden. Schüler können dieses Notizbuch verwenden, um Aufgaben zu erhalten und einzureichen. Sie können auch Videoanrufe planen. Auf diese Weise können neue Lerninhalte an die gesamte Lerngruppe geliefert werden. Die Möglichkeit, Bildschirminhalte zu teilen, ermöglicht es Ihnen auch, Inhalte während Videoanrufen zu beschreiben. Videoanrufe können aufgezeichnet und zur späteren Betrachtung gespeichert werden (3, 45). Aber nicht nur für Lerngruppen, sondern auch für die Organisation von Lehrkräften ist Teams ein nützliches Programm. Mit dem Planner-Modul kann man Aufgaben planen und Personen können direkt zugewiesen werden. Dabei kann der Status einzelner Aufgaben angepasst werden.

Das Programm Dhoch3 unterstützt mit Online-Studienmodulen die Ausbildung künftiger

DeutschlehrerInnen an Hochschulen im Ausland. Thematische Schwerpunkte:
- Methodik/ Didaktik des Deutschen als Fremdensprache
- Deutsch mit Anwendungs/ Berufsbezug
- Deutsch für Studierende aller Fachbereiche
- Online auf der DAAD-Moodle-Plattform

Sie bietet:
-Ergänzung für die Ausbildung vor Ort: vielfältige Lehr- und Lehrmaterialien
-Möglichkeit zur Anpassung an die lokalen Bedürfnisse und Strukturen
-Möglichkeit zur Integration in neue Curricula
-Förderung der Beschäftigung mit aktuellen Forschungsfragen.

Man entscheidet über die konkrete Anwendung vor Ort. Die Lehrer ergänzen und passen es an Kurskontexte, curriculare Vorgaben sowie an die Studierenden an. Jedes Modul besteht aus Themen und Kapiteln. Die Anzahl an Themen und Kapiteln ist variabel und folgt inhaltlichen und didaktischen Erwägungen. Jedes Thema und Kapitel besteht aus 3 Bausteinen: zur Vorbereitung der Lehre, für die Lehr- und Lernpraxis, zur wissenschaftlichen Vertiefung.

Padlet wurde auch von LehrerInnen sehr beliebt. Ein Tool für die Zusammenarbeit, mit dem Pädagogen und Lernende benutzerdefinierte Tafeln erstellen können, um Ideen und Informationen zu veröffentlichen. Es könnte als Leiter verwendet werden, um ein Gespräch zu beginnen oder um einen Studienführer zu erstellen. Ab April 2021 gehört Padlet zu den Top 150 Websites im Internet weltweit und verzeichnet auf seinen Websites schätzungsweise über 3,25 Millionen geschätzte tägliche Besucher. „ padlet.com Wettbewerbsanalyse, Marketing-Mix und Traffic - Alexa". *Alexa*. Abgerufen am 3. November 2020.

Padlet (ein Cloud-Dienst) ist ein interaktives Online-Forum, das es Lehrern und Schülern ermöglicht, in Echtzeit zusammenzuarbeiten, Inhalte zu erstellen, zu diskutieren und zu organisieren. Padlet hat viele Anwendungsmöglichkeiten, wie z. B. gemeinsames Online-Schreiben und Brainstorming, Portfolioerstellung, Gruppenarbeit oder als digitale Lernressource. Mit Hilfe von Padlet wird den Unterricht einfach und kreativ organisiert und Hausaufgaben erleichtert. Die Schüler reagieren kreativ auf Aufgaben und formulieren ihre Antworten so, dass andere sie besser korrigieren können. Dies ist ein Dienst, der es jedem Schüler ermöglicht, seine Arbeit an die Tafel zu stellen und sie vom Lehrer kommentieren und bewerten zu lassen (2.127). Es ist auch möglich, dass der Lehrer die Tafel verwendet, um pädagogische, methodische, Kontrollmessungs- und andere Materialien zu platzieren. Somit kann jedes Material in elektronischer Form auf der Tafel platziert werden.

Wozu braucht man Padlet?

1.Um zu wiederholen, was in der vorherigen Lektion gelernt wurde. Legen wir alle erforderlichen Materialien an die Tafel, bitten die Schüler, sie schnell zu überprüfen, und stellen wir Fragen, wenn sie Klärungsbedarf haben.

2. Wenn man eine Geschichte erzählt, bittet man die Schüler vorherzusagen, was als nächstes passieren wird. Lässt man sie alle ihre Ideen an die Tafel schreiben. Bespricht man, wie genau ihre Vorhersagen waren.
3. Zum gemeinsamen Mitschreiben. Bitten Sie die Schüler, während sie sich einen Vortrag oder eine Präsentation anhören, gemeinsam wichtige Ideen oder Fragen, die während des Unterrichts auftauchen, an die Tafel zu schreiben.
4. Für Treffen mit Schülern oder Lehrern. Bitten Sie sie, alle Ideen und Fragen einer Tafel hinzuzufügen und sie am Ende des Meetings zu diskutieren.
5. Für die Eventplanung. Wenn Sie beispielsweise einen Ausflug planen, können Sie alle notwendigen Informationen auf die Tafel setzen: Ort, Route, Abfahrtszeit, Kosten, Liste der Dinge, die Sie mitnehmen müssen, und so weiter.
6. Um nach dem Studium eines bestimmten Themas eine Umfrage durchzuführen. Fordern Sie die Studierenden beispielsweise auf, solche Fragen zu beantworten: „Was hast du Neues gelernt?“, „Was ist unklar?“, „Was möchtest du mich fragen?“. Sie können die Antworten der Schüler nicht nur in Padlet sehen, sondern sie auch kommentieren, indem Sie Text, einen Link oder eine Mediendatei hinzufügen. Es ist praktisch, in Zukunft eine solche Tafel zu verwenden, um das Material zu wiederholen.

In der Pandemiezeit wurde Mischung aus Präsenz- und Onlinephasen d.h. Blended Learning beliebt geworden. Hier handelt es sich um ein Kursformat, das aus zwei Phasen besteht, die sinnvoll abgewechselt werden und inhaltlich miteinander verbunden sind. Der Lernstoff wird in beiden Phasen erarbeitet, die Teilnahme an nur einer Phase reicht nicht, um die Kurslernziele zu erreichen. Beide Phasen werden von der Lehrkraft initiiert und betreut (4,96). Die Studierenden können entscheiden, an welchem Ort sie lernen möchten (an der Uni, zu Hause oder an einem anderen Ort) und wann sie lernen möchten (während der Vorlesungszeit, abends oder an den Wochenenden). Die Lehrkraft entscheidet allerdings darüber, welche Teile des Unterrichts online und welche im Seminarraum an der Uni durchgeführt werden.
Was passiert während des Unterrichts im Blended Learning:
- Vor- und Nachbereitung wird umfangreich
-Binnendifferenzierung ist einfacher möglich
- Umgang mit den Fehlern findet man synchron und asynchron
- Lehrer wird in der Rolle Lernberaterin
- Am Ende des Unterrichts wird Feedback individuell abgestimmt
- Erhöhte Flexibilität
- Mehr Effektivität

Die Rolle des Lehrers im BL

- Kein Alleinwisser
- Moderator
- Hilft Bei der Orientierung der virtuellen Lernumgebung der Lernenden

- Zusammenarbeit der Lerngruppen ermöglicht
- Motiviert und unterstützt die Lernenden
- Zeigt soziale Präsenz

Welche Vorteile haben die Lernenden im BL

- Können zeitversetzt Fragen an die Lehrkraft stellen
- Können orts- und zeitungebunden arbeiten
- können für einzelne Aspekte des Themas die Rolle des Moderierenden übernehmen
- Können die Inhalte so oft wie notwendig und in eigenem Tempo bearbeiten
- Können gegebenenfalls Inhalte weiter recherchieren
- Können digitalen Medien mehr benutzen
- Themen mit Präsentationen zeigen

Man lässt sich zwei Hauptarten von E-Learning unterscheiden:
Rezeptives Training - audiovisuelle Mittel (Projektor und Tonbandgerät, Filmset, Fernseher etc.) Lernen durch Annehmen des über die Sinnesorgane vermittelten Wissens.
Interaktives Lernen - ein Hybrid zu einem Dialogmodus der Mensch-Computer-Interaktion. Mensch-Maschine anthropozentrische (künstliche) Intelligenz und pädagogisches Expertensystem. In diesem Fall ist das Arbeitsvolumen der Studierenden unabhängig (einzeln und kollektiv) erhöhen (auf Kosten von Forschung, Praxis und Laborarbeit), außerhalb des Unterrichts eine Überprüfung der Organisation des Unterrichtsprozesses durch Erneuerung des Unterrichts erfordern. Lehrer werden zu einer Art Tutor (Koordinator). Heute ermöglicht die Anwendung von neuen Informationstechnologie der Ausbildung im Bildungsprozess eine geringe Implementierung.

- Die Interessen und Anforderungen der Schüler, der Vorbereitungsstand und die Fähigkeiten werden gemeistert
- Berücksichtigung der individuell-typologischen Merkmale des Materials, des Bildungsprozesses individualisiert;
- Denkaktivitäten der Schüler in Richtung einer selbstständigeren Suche ;
- Ermutigt die Schüler, sich unabhängiges Wissen anzueignen, indem sie sich selbst verbessern;
- Veranstaltungs- und Prozesskomplex zur Stärkung der interdisziplinären Kommunikation in der Ausbildung bietet Lernen;
- bietet dynamische Erneuerung des Lernprozesses durch Erhöhung seiner Mobilität und Robustheit;.

Der Hauptzweck der Informatisierung des Bildungssystems sind moderne Informationen Menschen zu kultivieren, die der Gesellschaft würdig sind, um ein einheitliches Bildungs- und Informationsumfeld im Land zu schaffen, ist zu erstellen (1). Bei der Verwendung der Informationstechnologien muss bereitgestellt werden:
Verbesserung der Bildungsqualität;

Bildung einer modernen Informationskultur;
Angleichung des Rechts auf Bildung für Menschen jeden Alters.

Literatur

1. Paşayev H. Təhsilimizdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi. Azərtac, Bakı, 12 may 2022
2. Digitale Medien im Unterricht – Entwicklung professionellen Wissens und professionsbezogener Einstellungen durch Coaching. Von der Pädagogischen Hochschule Heidelberg zur Erlangung des Grades einer Doktorin der Philosophie (Dr. phil.) genehmigte Dissertation von Simone Dinse de Salas aus Brackenheim, 2019
3. Mayer, Richard E. Multimedia Learning. New York: Cambridge University Press 2001
4. Herzig, Bardo. Medienbildung. Grundlagen und Anwendungen. Handbuch Medienpädagogik. Band I. München 2012

Zeynalova Sənubər Surxay qızı

NƏTICƏ
RƏQƏMSAL MÜHITDƏ MÜƏLLIM HAZIRLIĞI

Xarici dil dərslərində elektron medianın istifadəsi arzu olunandır, çünki onlar dərsi daha maraqlı edir və məzmunun daha yaxşı başa düşülməsinə töhfə verir. Bir çox müəllimlər rəqəmsal medianın üstünlüklərini tələbələrin motivasiyasını və konsentrasiyasını yaxşılaşdırmaqda, məzmun və əlaqələrin daha yaxşı təqdim oluna bilməsində və ümumilikdə öyrənməni sürətləndirməkdə görürlər. Müəllimlər rəqəmsal cihazları təlim prosesinin sonrakı mərhələlərinə inteqrasiya etmək üçün imkanlar yaratmalıdırlar. Azərbaycandakı alman dili müəllimləri həmişə alman dili sahəsində bütün ən son yenilikləri öyrənməyə və onlardan dərsdə istifadə etməyə çalışırlar. Müasir rəqəmsallaşdırmanın məktəblərə gətirilməsi və onun siniflərdə yerləşdirilməsi layihə yönümlü və fənlərarası öyrənmə və yeni mediadan yaradıcı istifadəni təşviq etmək məqsədi daşıyan bir çox tədbir və layihələrin məqsədidir. Pandemiya zamanı əyani və onlayn mərhələlərin qarışığı, yəni qarışıq öyrənmə populyarlaşdı. Bu, əsaslı şəkildə bir-birini əvəz edən və məzmun baxımından əlaqəli olan iki mərhələdən ibarət kurs formatıdır. Tədris materialı hər iki mərhələdə hazırlanır, yalnız bir mərhələdə iştirak kursun təlim məqsədlərinə nail olmaq üçün kifayət deyil. Hər iki mərhələ müəllim tərəfindən başlanır və ona nəzarət edilir. Burada müəllimlərin müvafiq olaraq daha da təkmilləşdirilməsi xüsusi rol oynayır.

Açar sözlər: rəqəmsal texnologiya, xarici dil dərsi, onlayn tədris, motivasiya

Зейналова Санубар Сурхай кызы

РЕЗЮМЕ
ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

Использование электронных носителей на уроках иностранного языка желательно, поскольку они делают урок более интересным и способствуют лучшему пониманию содержания. Многие учителя видят преимущества цифровых медиа в повышении мотивации и концентрации учащихся, в лучшем представлении содержания и связей и в целом в ускорении обучения Учителя должны создавать возможности для интеграции цифровых устройств на более поздних этапах учебного процесса. узнавать новые вещи и использовать их на уроках. Внедрение современной оцифровки в школы и ее внедрение в классы является целью многих мероприятий и проектов, направленных на поощрение проектно-ориентированного и междисциплинарного обучения и творческого использования новых медиа. Во время пандемии стало популярным сочетание очного и онлайн-этапов, то есть смешанное обучение. Это формат курса, состоящий из двух этапов, которые принципиально взаимозаменяемы и связаны по содержанию. Учебный материал разрабатывается на обоих этапах, участия только в одном этапе недостаточно для достижения целей обучения курса. Оба этапа инициируются и контролируются учителем. Особую роль здесь играет дальнейшее совершенствование учителей Особую роль здесь играет дальнейшее совершенствование учителей.

Ключевые слова: цифровые технологии, уроки иностранных языков, онлайн-обучение, мотивация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Sərxan Abdullayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİAĞA SƏDRİ oğlu SƏFƏRƏLİYEV
Gəncə Dövlət Universiteti
Dissertant
gence.4-mekteb@mail.ru
Gəncə ş., 4-cü mik., bina 15 mən. 9

BƏDİİ MƏTNDƏ NİDALARIN POETİKASI

Xülasə

Nidalar köməkçi nitq hissələrinin bir tərkib hissəsi kimi xüsusi leksik məna daşımır. Onlar cümlədə daxili hiss-həyəcan emosiyalarını bildirir, ona görə də təbiəti etibarı ilə özünəməxsus semantik mühit yaradır. Köməkçi nitq hissələri bu xüsusiyyətə görə iki əsas qrupa bölünür. Birinci qrupa qoşma və bağlayıcılar daxil edilir ki, onların başlıca vəzifəsi cümlə daxilində qrammatik-sintaktik əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. İkinci qrupa ədat, modal söz və nidalar daxildir ki, bu köməkçi nitq hissələri birbaşa qrammatik funksiya daşıya bilmir. Ancaq ədat, modal söz və nidalar qrammatikaya aid mənbələrdə morfoloji element kimi xarakterizə edilir. Ona görə mütəxəssislər morfoloji element kimi ədat, modal söz və nidalara dair qrammatikliyin izah edilməsinə müəyyən cəhdlər göstərirlər. Ən optimal motiv ondan ibarət hesab edilir ki, ədat, modal söz və nidalar müstəqil mənaya malik olmur, onların bəziləri, xüsusən də ədat və modal sözlərdə şəkilçiləşməyə meyillilik müşahidə edilir. Bunlar əlbəttə ki, ədat, modal söz və nidaların qrammatikliyi ilə əlaqədar diqqətəlayiq faktlardır. Lakin bu arqumentlər göstərilən köməkçi nitq hissələrinin qrammatikliyi barədə tam təəssürat yaratmır. Buraya onu da əlavə etmək olar ki, qrammatik vəzifə əlaqəyaradıcılıq kimi anlaşıldığına görə adı çəkilən köməkçi nitq hissələrində də həmin funksiyanı əsas götürmək olar. Belə ki, ədat, modal söz və nidaların əlaqəyaradıcılığı onların cümlə üzvləri arasında semantik vəhdət yaratmasından ibarətdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ədat, modal söz və nidaların əlaqəyaradıcılığı sırf qrammatik yox, qrammatik-semantik mühitlə bağlıdır. Nidaların poetizmi də məhz onların hesabına cümlə semantikasının ritorizmlə, ahəngdarlıqla, pafosla və ritmik ardıcıllıqla təcəssüm olunması ilə səciyyələnir.

Açar sözlər: *emosionallıq*, *semantika, qrammatika, cümlə, poetizm*

Morfologiyaya aid kitablarda nidalar həm əsas nitq hissələrindən və həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənən nitq vahidləri kimi izah olunur. Ona görə də çox zaman nidalar nitq hissələri içərisində xüsusi nitq hissəsi adı altında qeyd olunur. Nidaların xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim edilməsinin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, onlar hansısa hissi, həyəcanı, emosiyanı müvafiq qaydada adlandırmır. Yalnız nida sözləri emosiyaların ifadəsi kimi işlənir. Nidaların nitq vahidi kimi müvafiq fonetik vasitələrlə ifadəsi bir növ onlara aid hiss, həyəcan və emosiyaların imitasiya

variantından ibarət olur. Odur ki, nidalar köməkçi nitq hissələri daxilində xüsusi bir qrup kimi verilir. Nidalar hiss, həyəcan və emosiyaların adlarından ibarət olmayıb onların fonetik elementlər vasitəsi ilə imitativ variantı hesab edildiyi üçün müəyyən dərəcədə təqlidi sözlərlə ümumi cəhətlərə də malikdirlər.

Muxtar Hüseynzadə köməkçi nitq hissələrini təsnif edərkən nidaları xüsusi nitq hissəsi kimi ayırır. Eyni zamanda Muxtar Hüseynzadə xüsusi nitq hissələri qrupuna yamsılama və imitativlər adları altındakı nitq elementlərini də daxil edir. Bunların əsas funksional xarakterinin isə daha çox hiss və duyğuların verilməsindən ibarət olduğu qeyd edilir [3, s. 17]. Göründüyü kimi köməkçi nitq hissələrindən bəhs edərkən onların qrammatik təbiəti ilə semantik xarakteri arasında fərq qoyulur, ancaq köməkçi nitq hissələrinin ümumi sintaktik funksiyasına dair məsələlər nəzərdə tutulmur. Halbuki köməkçi nitq hissələrinin hər birinin özünəməxsus fərqləndirici keyfiyyətləri mövcuddur. Bununla yanaşı onu demək lazımdır ki, köməkçi nitq hissələrinin hər biri morfoloji element kimi özünəməxsus sintaktik funksiyaya malikdir. Konkret olaraq onu demək mümkündür ki, söz, söz birləşməsi və mətnlərdə qrammatik-sintaktik əlaqə yaradılması bağlayıcılarla qoşmaların əsas aparıcı vəzifəsindən ibarətdir. Ədat və modal sözlərə gəlincə onların emosional təsirlə yüklənmiş qaydada cümlə konstruksiyası daxilində əlaqə yaratması təqdir olunur ki, bu da keyfiyyət baxımından qrammatik bağlılığa yardımçılıq kimi nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, ədat və modal sözlər cümlədə müvafiq emosionallığın əlaqələndirici vasitəsi kimi çıxış edir ki, bunu da qrammatik-semantik bağlılıq kimi başa düşmək mümkündür. Eyni fikri nidalar barəsində də demək olar. Məsələn, nidaların cümləyə qrammatik münasibətini təkcə onların hiss, həyəcan bildirməsi kontekstində mümkün olduğu fikrini irəli sürmək əlaqəyaradıcılıq baxımından düzgün sayılmaz. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə *ey* nidasının hiss, həyəcan, çağırış, yalvarış emosiyası ilə müşayiət edilən əlaqəyaradıcılıq funksiyası aydın müşahidə olunur: *Ey dövlətimin zavalı oğlum» Ey başı ağır bəlalı oğlum! Ey məktəbü-dərsin aşinası! Ey rişteyi-elm mübtəlası!* (M.Ə.Sabir) [3, s. 275]. Göründüyü kimi, burada *ey* nidası daxili hiss – həyəcanla ifadə olunan əlaqəyaradıcılıq xüsusiyyəti əsasında cümlələrin bir-birinə bağlanmasını təmin edir. Bu da nidanın köməkçi bir nitq hissəsi kimi yerinə yetirdiyi qrammatik-semantik keyfiyyətinin bariz nümunəsi kimi nəzərə alına bilər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, nidalar cümlədə emosionallıq üzrə semantik çalarlıq yaratdığı kimi eyni zamanda cümlə üzvlərinin və cümlələrin arasında bağlılıq vəzifəsini də yerinə yetirir. Məhz nidaların bu keyfiyyətini nəzərə almaqla onların xüsusi bir nitq hissəsi kimi semantik çərçivədə qrammatiklik yaratması barədə fikir irəli sürmək mümkündür. Köməkçi nitq hissələrinə dair mənbələrdə bir qayda olaraq qoşma və bağlayıcıların qrammatikliyi barədə bəhs olunur. Ədat, modal söz və nidaların qrammatikliyi isə daha çox onların müstəqil mənaya malik olmaması ilə yanaşı xüsusən ədat və modal sözlərin bir qisminin şəkilçiləşmiş variantda işlənməsi əsasında izah edilir. Demək olar ki, bu sahədə irəli sürülən fikir və mülahizələrdə təkrarlıq olmasa da oxşar münasibətlər müşahidə edilir.

Köməkçi nitq hissələrindən biri kimi nidaların ekspressiv-emosional və həmçinin, qrammatik funksiya daşıması barədə B.Xəlilovun, A.Nağdəliyevin, C.İsmayıloğlunun, Q.Rüstəmovanın tədqiqat işlərində maraqlı fikir və mülahizələr mövcuddur [3, s. 292; 5; 6, s. 389; 7, s.6]. Məhz son vaxtlarda irəli sürülən yeni fikir və mülahizələrin əsasında köməkçi nitq hissələrindən biri kimi nidaların qrammatik keyfiyyəti ilə bağlı hər hansı tezisin irəli sürülməsi təbii qarşılanmalıdır. Bütün deyilən fikirləri nəzərə almaqla belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, nidaların qrammatikliyi təkcə onun müstəqil mənaya malik olması ilə məhdudlaşmır. Nidaya aid qrammatiklik onun cümlədə iştirakı ilə baş verən emosiyalar mühitindəki əlaqələnmə, vəhdətyaratma və ümumiləşmə çərçivəsi üzrə səciyyələnir.

Nidaların poetizmi də müvafiq olaraq emosiyaların təkrarlar və paralellər mühitində ritm, ahəngdarlıq, pafos və ritorizm vasitəsi ilə canlandırılması əsasında baş verir. Nidalarda ekspressiv və emosionallığa görə imtitativlərlə oxşarlıq da müşahidə edilir. Nidaların dildə imitativ element kimi formalaşması ilə əlaqədar olaraq Buludxan Xəlilov onları təqlidi sözlərlə oxşar və fərqli cəhətlərini xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Burada əsas fərq kimi göstərilir ki, hər iki qrupa daxil olan nitq vahidləri nominativ və adlandırma funksiyası bildirmir, onlar ümumilikdə ifadə etmək funksiyasına malik olurlar [4, s. 317]. Fərqli cəhətlərinə gəlincə onu demək lazımdır ki, təqlidi sözlər fiziki proseslərə, təbiət hadisələrinə və bioloji varlıqlara aid səslərin imitasiyası əsasında formalaşırsa nidalar ancaq insana və insan psixologiyasına dair hiss, həyəcan və emosiyaların bildirilməsi məqamında yaranır. Təqlidi sözlərdən birbaşa həm fonetik söz yaradıcılığına uyğun qaydada və həm də morfoloji yolla yeni sözlər düzəlir: *xır-xırt, şar-şart, gur-gurp, çır-çırt, cın-cınq; xır-xırıltı-xırılda, şar-şarılda-şarıltı, gur-gurultu-gurulda, çır-çırtıltı-çırtılda, cın-cınqıltı-cınqılda* və s.

Nidalar qrammatik şəkilçilər və həmçinin qoşma və bağlayıcı kimi hansısa nitq vahidinin bir-biri ilə əlaqələnməsinə xidmət etmir. Lakin onları cümlədə cümlə üzvləri ilə heç bir qrammatik bağlılıq yaratmayan element kimi mənalandırmaq olmaz. Nidalar da ədatlar və modal sözlər kimi cümlədə ekspressiv təsir yaradır. Nidaların ekspressivliyi onların hiss-həyəcan emosiyası ilə səciyyələnir. Nidaların cümlədəki ekspressiyası da təkcə bir üzvə yox, bütün cümləyə aid olur və bu ekspressiya bütün cümlə konstruksiyasında ümumi bir əlaqə yaradır. Nidaların iştirakı ilə cümlədə qorxu, vahimə, tələş, əzab, nifrət, iztirab, qəzəb, şadlıq, razılıq, istehza, həsrət, təəccüb, tərif, zövq, çağırış, yalvarış, imdad, qüssə, heyrət, təsəlli, kədər və digər emosiyalar bildirilir.

Ədat və modal sözlərdə olduğu kimi nidalarda da cümlə konstruksiyası üzrə baş verən bu bağlılıq ümumi ekspressiya ilə müşayiət olunur. Məhz bu tipli universal əlaqəyaratmada nidaların qrammatik-bağlama funksiyası baş vermiş olur. Nidalar cümlədə emosiyayaradıcı bir nitq vahidi kimi işlənməklə həm də cümlə mətnlərində ardıcıl təkrarlanma yolu ilə poetikliyin ifadə vasitəsinə də çevrilə bilirlər.

Nidaların cümlə mətnlərində poetik vüsət yaratmasını aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görmək olur:

Nidalar ayrı-ayrı cümlələrdə təkrar işlənən cümlə emosiyasını qüvvətləndirir, eyni zamanda onların ardıcıl təkrar işlənməsi ilə ritm, ahəngdarlıq, ritorizm yaranır:

Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə ardıcıl işlənən ayrı-ayrı cümlələrdəki nidaların təkrarı qorxu, həyəcan, vahimə, tələş emosiyalarını gücləndirdiyi kimi, həm də poetiklik baxımından ritm, ahəngdarlıq və ritorizm yaradır:

[Ziba Xanım]. Evi yıxılsın Mirzə Həbib vəzirin ki, bizim axırımızı bu günə çıxartdı. (İstir geri dönsün kişi sədası eşidir, səksənir, əylənir). Vay, yad kişinin səsi gəlir! Vay indicə qapıdan girəcəkdir, qapıdan çıxa bilmənəm, nə edim? [1, s. 105-106]. *[Tanrıverdi]. Barakallah qoçaqlarım, necə iş gördük! (Qəflətən gözü Foka sataşıb). Ey vay, yarı! Yaman yerdə gün axşam oldu! Bu kimdir görəsən? [Fok]. Ey vay! Bu quldur olacaqdır!* [1, s. 82]. *[Fok]. Nə yaxşı çiçəkdir, nə gözəl qoxusu var. Bunu Mariya Adamovnaya peşkəş edəcəyəm. (Qəflətən gözü Tarıverdiyə sataşıb). Ax dədəm vay! Bu kimdir? Vay aman! Allah sən saxla!* [1, s. 82]. *[Tanrıverdi]. Ey vay, ayı! Ay Namaz! Ay zalxa! Ay Pərzad! Evim yıxıldı. Ay haray, ay Aman! Kömək edin, ay Allahı sevən, dadıma yetişin! Vay Aman, qələt edərəm quldurluğa dəxi çıxmanam, heç kimi soymanam!* [1, s. 85]; [Mola Salman]. *Uf*, nə istidir, uf lənətə gələsiniz. *Uf* əl çəkməzlər! Çarə yoxdur [1, s. 43].

[Xırda xanım]. *Əbdürrəhim, Pəri, Nurcahan, bu saat mənə bir xəbər, ay ürəyim çatladı… Mənə bir az su! Tez, öldüm, ay su!* [9, s. 41].

Nidalar müştərək mübtədası olan cümlələrdə ardıcıl olaraq təkrar işlənməklə iztirab, həyəca, tələş, emosiyanı canlandırır və ritm yaradır:

[Məşədi İbad]. (çağırır) Ədə tutun, Ədə qoymayın! Ay tez olun, qaçdı! Ədə bu nə iş idi mənim başıma gəldi, ay tutun, ay qoymayın [2, s. 280]; Tez ol, qızım, rayona zəng elə. Məntəqə yanır, pambıq od tutub… Ay camaat, kömək eləyin! Ay haray, qoymayın! [5, s. 227].

Nidalar eyni cümlə daxilində ardıcıl təkrar işlənərək müvafiq emosiyaları canlandırmaqla həm də ritm və ahəngdarlıq yaradır. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: Təlaq, qorxu, həyəcan, vahimə, narahatlıq emosiyası bildirir:

[Nazir]. Ay haray, ay dad! A başına dönüm, axır mənim təqsirim nədir? A qurbanın olum, bir təqsirimi buyur, sonra öldürürsən, öldür! [1, s. 103]; *[Mola İbrahimxəlil]. Ax, siz bu gün nə üçün buraya ayaq basdınız? Bu nə işdir ki, mənim başıma gətirdiniz? Belə müsibət olmaz ki, məni saldınız? Mən sizə yaxşılıq etmək fikrindəyəm, siz mənim əməyimi və cəfamı zaye fikrindəsiniz! Vay, vay, vay. Ax, ax, ax*! [1, s. 41]. *[Fatma xanım]. Uy, uy, uy! Aman, Aman, dad balam sənin kimisinin əlindən* [9, s. 44] əsərləri, *Sonrakı peşmançılıq fayda verməz, [Fatma xanım]. Yüyürün, başınıza dönüm, yüyürün, ayaqlarınıza qurban olum… Vay, vay, oğulsuz qalan canım vay* [9, s.55].

Nidaları ardıcıl təkrarı ilə sevinc, şadlıq, məmnunluq, razılıq, heyrət kimi emosiyalar canlandırılır və eyni zamanda poetizmin səciyyəvi əlamətləri olan ritm, ahəngdarlıq və ritorizm yaradılır:

[Əhməd]. Bay, bay, bay! heç fikir eləmə, kişi. Əhvalatı Cahangir bəyə demişəm, arxayın ol. [9, s.144]; *[Əhməd]. Pərvərdigara, sən özün rəhm elə, yazığıq! Bah, bah, bah!.. Düyanın axırıdır, vallah*. [9, s.145]. [Sultan bəy]. *Allaha and olsun bir şillə çəkərəm ki, dişlərin qarnına gedər. Bəli, Sultan bəyin qızı bir gədəyə aşiq olubdur, pəh, pəh, pəh!* [2, s. 319]. *[Mola Səfi] (diz üstə qalxıb). Pəh, pəh, pəh! Buna bax, heç sözüm yoxdur… Afərin, maşallah! Belə işin nə qədər səfası var, heç bilirsiz? Pəh, pəh, pəh! O qədər səfası var ki, yer ilən göy arası tutmaz!* [9, s. 108].

Dil vahidləri informasiyaların verilməsinə, qəbul olunmasına, yayılmasına və mühafizə olunmasına, eyni zamanda, məntiqi, psixoloji, emosional və ekspressiv səviyyədə çatdırılmasına xidmət etdiyi üçün onların təkcə qrammatik-nominativ qaydada təhlili dilçilik tədqiqatları üçün yeganə sayıla bilməz. Odur ki, nitq vahidlərinin təhlilində və tədqiqində müxtəlif parametrlərdən yanaşılır. Belə ki, məsələn, dilçilik tədqiqatlarında üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, dialektoloji araşdırmalar, şifahi nitq problemləri, o cümlədən poetizm məsələləri də mühüm yer tutur. Poetizm məsələsi özündə tarixiliyi və müasirliyi birləşdirir. Poetizm məsələsi bədii təfəkkürdə formalaşmış informasiyaların çatdırılmasına xidmət edir. Poetizmdə dil normaları ilə ritm, ahəngdarlıq, ritorika, pafos, həmçinin, məntiqi-psixoloji proseslər bir vəhdət təşkil edir. Odur ki, poetizmin tədqiqində və təhlilində daha yeni istiqamətlərin meydana çıxacağı nikbin təsəvvürlərlə qarşılamalıdır.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. Əsərləri, Üç cilddə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
2. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. (Dərslik), 2 hissədə, II h., Bakı, Nurlan, 2007, 354 s.
5. İsmayıloğlu C. Köməkçi nitq hissələri: www cahid info /archives/ 1317.
6. Nağdəliyev A. Müasir Azərbaycan dili. Gəncə, Zahidoğlu MMC, Poliqrafiya, 2016, 450 s.
7. Rüstəmov Q. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi. Dərs vəsaiti. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 160 s.
8. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005.

Алиага Садри оглы Сафаралиев

Поэтика восклицаний в художественном тексте

Резюме

Восклицательные знаки не имеют специального лексического значения как составная часть вспомогательных частей речи. Они выражают в предложении внутренние чувственно-возбужденные эмоции, поэтому по своей природе создают своеобразную смысловую среду. По этому признаку служебные части речи делятся на две основные группы. К первой группе относятся суффикс и союзы, основной задачей которых является создание грамматико-синтаксической связи внутри предложения. Ко второй группе относятся идиомы, модальные слова и восклицания, вспомогательные части речи которые не могут иметь прямой грамматической функции. Однако наречия, модальные слова и идиомы характеризуются как морфологические элементы в грамматических источниках. Именно поэтому специалисты предпринимают определенные попытки объяснить грамматику идиом, модальных слов и восклицательных знаков как морфологических элементов. Наиболее оптимальным мотивом считается то, что фразеологизмы, модальные слова и восклицания не имеют самостоятельного значения, некоторые из них, особенно фразеологизмы и модальные слова, склонны к суффиксации. Конечно, это заслуживающие внимания факты о грамматике обычаев, модальных слов и восклицательных знаков. Однако эти рассуждения не дают полного представления о грамотности указанных вспомогательных частей речи. Здесь нужно указать, то, что поскольку под грамматической задачей понимается создание связи, то эту функцию можно взять за основу в названных вспомогательных частях речи. Таким образом, коммуникативность наречий, модальных слов и восклицательных знаков заключается в создании смыслового единства между их членами предложения. Отсюда можно сделать вывод, что коммуникативность фразеологизмов, модальных слов и восклицательных знаков связана не только с грамматической, но и с грамматико-семантической средой. Поэтичность восклицаний связана с воплощением семантики предложения с риторикой, гармонией, пафосом и ритмической последовательностью.

Ключевые слова: *эмоциальность, семантика, грамматика, предложение, поэтизм*

Aliaga Sadri Safaraliyev

Poetics of exclamations in literary text

Summary

Exclamations do not have a special lexical meaning as a component of auxiliary parts of speech. They express inner feeling-excited emotions in the sentence, therefore, by their nature, they create a unique semantic environment. Auxiliary parts of speech are divided into two main groups according to this feature. The first group includes suffices and conjunctions, whose main task is to create a grammatical-syntactic connection within the sentence. The second group includes idioms, modal words and exclamations, which auxiliary parts of speech cannot have a direct grammatical function. However, adverbs, modal words and idioms are characterized as morphological elements in grammar sources. That is why experts make certain attempts to explain the grammar of idioms, modal words and exclamations as morphological elements. The most optimal motive is considered to be that idioms, modal words and exclamations do not have an independent meaning, some of them, especially idioms and modal words, tend to be suffixed. Of course, these are noteworthy facts about the grammar of custom, modal words and exclamations. However, these arguments do not give a complete impression of the grammaticality of the indicated auxiliary parts of speech. It can be added here that since the grammatical task is understood as communication creation, that function can be taken as a basis in the mentioned auxiliary parts of speech. Thus, the communicativeness of adverbs, modal words and exclamations consists in the creation of semantic unity between their sentence members. It can be concluded from this that the communicativeness of idioms, modal words and exclamations is not only related to the grammatical, but the grammatical-semantic environment. The poeticism of exclamations is related to the embodiment of sentence semantics with rhetoric, harmony, pathos and rhythmic sequence.

Key words: *emotionalism, semantics, qrammar, sentence, poetism*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYSEL RASİM QIZI ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
aysel.nemetli1995@gmail.com

DİLDƏ MƏKAN ANLAYIŞININ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏSİ

Xülasə

Məkan hərəkətdə olan materiyanın mövcudluğunun obyektiv real formasıdır. Məkan anlayışı obyekt və predmetlərin yanaşı mövcudluğunu, bir-birindən aralı olmasını, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir.Məkan anlayışı dar mənasından başqa, geniş mənasında da işlədilir. Mənaca məkan təkcə obyektiv-real, yəni maddi olanı deyil, şüur hadisələrini də əhatə edir, çünki onların hər ikisi mövcuddur. Deməli, məkana maddi, obyektiv reallıq da daxildir, yəni maddi reallıqla yanaşı, o, ən coşqun fantaziya, nağıl əsatirlərin məhsulları mənəvi məkan kimi mövcud ola bilər.Dildə məkan, məkan məzmununu morfoloji üsulla yaradan vasitələr vardır.

Məqalədə məkan anlayışı ifadə edən sözlərin morfoloji yolla araşdırılması aparılmışdır.Məlum olduğu kimi, ismin bəzi hal kateqoriyaları:yönlük,yerlik, çıxışlıq hal məzmun olaraq məkani-qrammatik hal səciyyəsini daşıyır. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, məkan məzmunu anlayışı əsasən ismin hal kateqoriyasında öz əksini tapmışdır.Məkan anlayışı hadisələrin baş verdiyi yeri müxtəlif hallarla ifadə edir və hadisələrin olub – bitdiyi və ya baş verəcəyi yeri təyin edir.Tarixi köklərə əsaslanaraq müxtəlif morfemlərdən istifadə edərək məkan anlayışlı sözlər yaradıb, bugün də o sözlərdən istifadə etməkdəyik.

Açar sözlər: morfoloji, vasitə, hal, məkan, anlayış

Materiyanın varlıq formalarından olan məkanın universal kateqoriya kimi özünəməxsus yeri vardır. Zamanla bərabər məkan da həmişə müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssislərinin, o cümlədən filosof və dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Məkan haqqında fəlsəfi anlayışda maddi cisimlərin yer tutumuna malik olmaq, müəyyən yer tutmaq və dünyanın başqa əşyaları arasında xüsusi surətdə yerləşmək kimi ən ümumi xassələri əks etdirilir. Dünyadakı bütün canlı və cansız obyektləri məkan-zaman göstəricilərinə malikdir. Məkan və zaman maddi obyektlərin əlaqələrini ifadə edən formalardır. Onlar ümumi və obyektiv xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, dünyada məkan və zamandan kənarda heç nə mövcud deyildir. Məkan və zaman hər cür varlığın əsas formalarıdır.

Bizi əhatə edən aləmdəki obyekt və predmetlərin hər biri başqa obyekt və ya predmetlərin içərisində, arasında, bu və ya başqa yerdədir, bəzilərinə yaxındır, bəzilərinə uzaqdır, bəzilərindən sağda və ya solda, bəzilərindən yuxarıda və ya aşağıdadır. Başqa sözlə, gerçəklikdəki obyekt və predmetlər məkan daxilində

mövcuddur. Məkan hərəkətdə olan materiyanın mövcudluğunun obyektiv real formasıdır. Məkan anlayışı obyekt və predmetlərin yanaşı mövcudluğunu, bir-birindən aralı olmasını, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir.. Fəlsəfədə məkana belə tərif verilir: "Məkan dedikdə obyektlərin yer tutumu, bir-birilə yanaşı mövcudluğu, onlar arasındakı məsafə başa düşülür." Məkan, yer, fəza, boşluq sahə zamanla yanaşı materiyanın mövcudluq formalarından biri olmaqla dünya xalqlarının təsəvvürlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır. İnsanlar "məkan" anlayışının köməyilə dünyanın ölçülərini xarakterizə edirlər. Zaman anlayışı kimi məkan anlayışı da dildə öz əksini tapır. Çünki məlumdur ki, dünyanın hər bir fraqmenti söz şəklində dildə öz ifadəsini tapmaqdadır. yektiv reallıq və maddi məkan anlayışları eynimənalı olub, bir-biri ilə üst-üstə düşür. Məkan anlayışı dar mənasından başqa, geniş mənasında da işlədilir. Mənaca məkan təkcə obyektiv-real, yəni maddi olanı deyil, şüur hadisələrini də əhatə edir, çünki onların hər ikisi mövcuddur. Deməli, məkana maddi, obyektiv reallıq da daxildir, yəni maddi reallıqla yanaşı, o, ən coşqun fantaziya, nağıl əsatirlərin məhsulları mənəvi məkan kimi mövcud ola bilər. Hər cür dünyagörüşün fundamental anlayışlarından olan məkan kateqoriyası dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrin mərkəzində olmaqɸla onun uzun sürən inkişafı gedişində işlənmişdir. Fəlsəfi dünyagörüşü maraqlandıran çoxlu məsələləri öz ətrafında birləşdirən insan – dünya problemi, təfəkkürün məkana münasibəti məsələsinin həlli ilə əlaqədar olaraq "məkan" anlayışı və onunla bağlı təlim ətrafında həmişə müzakirələr getmiş və getməkdədir. İdeal məkan öz formalarının mövcudluğunu müəyyən edir. Məsələn, ideal məkan bir tam kimi özünün müxtəlif formalarını, növlərini doğurur, bundan ötrü səbəblər və əsaslar tələb olunmur. Bəs bir tam kimi ideal məkanın özü necə yaranmışdır? Bu sual cavabsız qalır və deməli, əbədi və sonsuz məkan haqqında tezis sübutsuz qəbul olunan postulativ xarakter daşıyır. İdeal məkan məhz öz mövcudluğunda heç bir səbəblə şərtlənməyən, özü-özünün səbəbi olan varlıqdan, Allahdan yaranmışdır, onun məkanıdır. İdeal məkan → məkan → real məkan. Qeyd etmək lazımdır ki, sözün dar mənasında, yəni maddi məkan kimi işlədilən məkanda bəzən iddia edildiyi kimi, heç də material məkan ilə üst-üstə düşmür, çünki yalnız özlüyündə material məkan deyil, eyni zamanda onun atributları olan hərəkət, məkan və zaman, habelə əlaqə və münasibətləri də maddi olub, obyektiv reallıqlar kimi mövcuddur. Buna görə də obyektiv reallıq və maddi məkan anlayışları eynimənalı olub, bir-biri ilə üst-üstə düşür. Məkan həm maddi, həm də mənəvi olanı, yaxud obyektiv və subyektiv olanı, reallığı əhatə etməklə onların vəhdəti kimi çıxış edir. İnsanın dünyada öz yerini müəyyənləşdirməsi mövcudluğunun mahiyyətini və mənasını başa düşməsi üçün mühüm olan məkan haqqında bəhs etiklərimizdən aydın olur ki, mövcud olub, daha yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizəsinin gedişində insanı real aləmin mürəkkəbliyindən, rəngarəngliyindən, onun real hadisə və proseslərində baş çıxarmağ imkan verən anlayışlar sistemində məkan anlayışı və ona yaxın olan "gerçəklik", "reallıq" anlayışları xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilində yer

məzmununu, məkan anlayışını ifadə etmək üçün leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr mövcuddur. Məkan hərəkətdə olan materiyanın mövcudluğunun obyektiv real formasıdır. Məkan anlayışı obyekt və predmetlərin yanaşı mövcudluğunu, bir-birindən aralı olmasını, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir. Məkan anlayışının mənasını və əhəmiyyətini dərk etmək, onu fundamental fəlsəfi kateqoriya kimi səciyyələndirməkdən ötrü gerçəklik və reallıq analyışlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu ona görə lazımdır ki, proses və hadisələrin ümumi xarakteristikasının ifadəsi olmaq etibarilə məkan anlayışının məzmunu məhz həmin anlayışlar vasitəsilə konkretləşdirilir. Mövcudluq mənasında işlədilən gerçəklik keçmişdə, indi mövcud olan və gələcəkdə mövcud olaraq bütün şeylərin, hadisələrin, halların məcmusudur. Spatium addımda ölçülən və yaradılan məkandır (7,139). Dünyanın dil mənzərələrində insanın məkanı onun ətraf mühiti, atmosferi, coğrafi landşaft, flora və fauna ilə müəyyənləşir. Müəyyən etnosa aidlik insanın etnik məkanıdır. Hər hansı bir etnos üçün məkan coğrafi landşaftla təyin olunur. Q.D.Qaçevun fikrincə, məkanın rus obrazı biristiqamətli sonsuzluq, üfüqi hərəkəti özündə təcəssüm etdirir (10, 200). Rus dil mənzərəsində məkan kainat sistemində dünya anlayışı ilə assosiasiya olunur. Dünya "yaşanılan məkan" kimi qavranılır. Bununla bağlı, dünyanı görmək, özünü göstərmək, yəni yaşadığı yeri tərk edib digər yerləri, öz etnosu tərəfindən öyrənilməyən yerləri görmək kimi ifadəsi yayılmışdır. Yəni, dildə məkan anlayışının ifadəsinə xidmət edən vasitələri məkan makrosahəsi kimi götürsək, bu makrosahənin aşağıdakı mikrosahələrdən təşkil olunduğunu görmək mümkündür.

1. Leksik yolla ifadə olunan məkan mikrosahəsi;
2. Morfoloji yolla ifadə olunan məkan mikrosahəsi;
3. Sintaktik yolla ifadə olunan məkan mikrosahəsi

Dildə məkan, məkan məzmununu morfoloji üsulla yaradan vasitələrə aşağıdakılar daxildir: İsmin bəzi hallarının morfoloji əlamətləri əsasında təyin etmək olar. Məlumdur ki, ismin hal kateqoriyası qrammatik semantikasına əsasən iki qrupa ayrılır: (8,46)

a) Qrammatik hallar – adlıq, yiyəlik, təsirlik;

b) Məkani-qrammatik hallar – yönlük, yerlik və çıxışlıq.

Yönlük hal. Tədqiqatçılar yönlük halı "məkani hallar"a aid edir. Doğrudan da, ismin bir halı kimi, bu halın mənasında məkan anlayışı qüvvətlidir, lakin onda qrammatik obyekt çaları da var. Feilin xüsusiyyətlərindən, yönlük halda olan sözün lüğəvi mənasından asılı olaraq, bu mənaların nisbəti dəyişə bilir. İsmin yönlük halı hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, hərəkətin istiqamətini, çatacağı son nöqtəni, zaman və məkan hüdudunu bildirir.

Söz kökünə -a, -ə şəkilçisi (saitlə bitən sözlərdə y bitişdirircisi ilə) artırılmaqla düzəlir..Məsələn: Ətraf kəndlərdən mal alanlar, mal satanlar hamısı bu meydançaya cəm oldular. (Ə.Haqverdiyev) Lap gecə yarısı da Hacının evinə getsən, onun quzu bozartması, ərik qaysavası dərhal hazırdır. (İ.Əfəndiyev)

Bu nümunələrdə yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş söz və söz birləşməsi məkan məzmununa malikdir. Nümunədəki söz və söz birləşmələrini idarə edən feillər dinamik olduğuna görə hərəkətin icrası üçün məkan tələb edirlər. Onun üçün də bu halda idarə olunan sözlər və söz birləşmələri məkan bildirir və hara? sualına cavab olur.

Yönlük halda tarixən qədim -ra-rə morfoloji göstəricisi olmuşdur.Bunun izlərinə Azərbaycan dilində rast gəlmək olur. Məsələn, iç-rə, dış-ra, iç-ə-ri, dış-a-rı,o-ra, bə-ri, ha-ra və s sözlərdə -ra,-rə şəkilçisi birikmiş şəkildə çıxış edir. Bu qəbildən olan sözlərdə -ra, -rə məkan bildirir.Ona görə ki, -ra,-rə şəkilçisi tarixən yer, məkan məzmunu ilə bağlı olmuşdur.Y.Seyidov yönlük halda olan sözün nə zaman məkan anlayışı ifadə etməsi haqqında yazır ki, "Əgər bu halda (yönlük halda) olan isim lüğəvi mənasına görə məkan bildirirsə və onun aid olduğu təsirsiz hərəkət feilidirsə. Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr yönlük hal tam məkan mənalı hal kimi çıxış edir: kəndə getmək, dağlara qalxmaq, evə gəlmək." (15,60)

Yerlik hal. İsmin yerlik halında olan sözlər və birləşmələr işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın tutduğu sahəni, müəyyən bir xüsusiyyətin yerləşdiyi əşyanı, obyekti bildirir. Azərbaycan dilində yerlik halın morfoloji əlaməti -da, -də şəkilçisidir. Yerlik hal şəkilçisi adından məlumdur ki, məkan bildirir. Yerlik halda leksik mənasına əsasən məkan bildirən isimlər işlənəndə həmin sözlərin leksik mənası ilə qrammatik mənası üst-üstə düşür və yerlik halın məkan anlayışı ifadə etməsi daha dolğun şəkildə özünü göstərir. Məsələn: Əvvəl dediyim kimi, Kürdobanın şura sədri arandaqalmışdı. (İ.Əfəndiyev), Nökərlər bağda ocaq qalayıb tələşlə üfləyir, gözlərinin yaşını cırıq arxalıqları ilə silirdilər. (Y.V.Çəmənzəminli) Nümunələrdən göründüyü kimi, yerlik hal, yönlük və çıxışlıq hallardakı mütəhərriklikdən məhrumdur, donuq, statik haldır.

Çıxışlıq hal. İsmin çıxışlıq halı da məkan mənası ifadə edir.İsmin çıxışlıq halı iş, hal, hərəkət və hadisənin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir, subyek- hər hansı bir obyektdən uzaqlaşdığını göstərir. Söz kökünə -dan, -dən şəkilçisi artırılmaqla düzəlir. Nəhayət, uzaqdan itlərin hürüşməsi eşidildi. Heç yerdən işıq gəlmirdi. (İ.Əfəndiyev). Çoban Ərşad bunu deyib, damdan çıxdı. (İ.Əfəndiyev) Nümunələrdən göründüyü kimi, ismin çıxışlıq halında olan sözlər və birləşmələr hərəkətin məkanını bildirir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, başqa nitq hissələrinə aid olan sözlər hallandıqda məkan semantikasına malik olmadıqlarına görə yönlük, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul etsələr belə məkan mənası verə bilmirlər. Yalnız ora, bura və hara əvəzlikəri, yer zərfləri məkan anlamlı olduğu üçün bütün halların, xüsusən məkani-qrammatik halların morfoloji əlamətini qəbul edib məkan mənasını saxlayırlar: bura, buranın, buraya, buranı, burada, burada; aşağı, aşağının, aşağıya, aşağını, aşağıda, aşağıdan. (9,55)

Fəlsəfi kateqoriyaların dil vasitələri ilə ifadə edilməsi dilçiliyin aktual problemlərindən biri kimi hər zaman tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Məkan

və zaman kimi fundamental fəlsəfi kateqoriyalar dünya dillərində müxtəlif qrammatik (morfoloji, sintaktik), leksik ifadə vasitələri ilə ifadə olunur. Hər bir dil gerçəkliyin inikasını mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinə, həyat tərzinə, tarixi təcrübəsinə uyğun olan müəyyən üsulla reallaşdırır. Azərbaycan dilində məkan anlayışı bildirən sözlərin ifadə üsullarında bunları aydın görə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU, 1956.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 214 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.
4. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
5. Əliyev K.Y. Üslubiyyatda frazeologiyanın yeri // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, 1967, s. 36-41
6. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2000, 280 s.
7. Hacıyev Z.C. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: "Turan evi" nəşriyyatı, 2012, 488 s.
8. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (Ali məktəb üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
9. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
10. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: "Turan evi" nəşriyyatı, 2007, 438 s.
11. Kazımov Q.Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
12. Quliyeva A.R. Üslublar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr. Bakı: Elm, 2002, 165 s.
13. Mahmudova Q.Ç. Türk dillərinin frazeologiyası. II c., Bakı: Nurlan, 2009, 296 s.
14. Məhərrəmli Q.M. İsmayılov R.H. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
15. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, Bakı: Bakı Universiteti, 2011.
16. Радчук О.А., Аубакирова В.К. Лингвокультурные концепты слов "space" и «пространство» в английском и русском языках. Philology. 2020. № 6 (30), с. 64-68
17.Смирницкий А.И. Лексикология английского языка.
18. Шанский М.Н. Лексикология современного русского языка, Москва: Изд.-во «Просвещение»,1964, 316 с.

АБДУЛЛАЕВА АЙСЕЛЬ РАСИМ

МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ПОНЯТИЯ В ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: транспортное средство, морфологическое пространство, падеж, концепт

Пространство есть объективно реальная форма существования движущейся материи. Понятие пространства означает сосуществование объектов и субъектов, их удаленность друг от друга и их расположение друг относительно друга Понятие пространства используется в широком смысле, помимо его узкого значения. Смысловое пространство включает в себя не только предметно-вещественное, то есть материальное, но и явления сознания, ибо они оба существуют. Поэтому пространство включает в себя материальную и объективную реальность, то есть наряду с материальной реальностью оно может существовать как духовное пространство, продукты самой дикой фантазии и сказок Язык имеет средства, создающие пространство и пространственное содержание в морфологический способ. В статье морфологически рассмотрены слова, выражающие понятие пространства.Как известно, некоторые падежные категории имени существительного: направление, местонахождение, выходящий падеж имеют в качестве содержания признак пространственно-грамматического падежа. В результате исследования было установлено, что понятие пространственного содержания в основном отражается в падежной категории имени существительного. или произойдет Пространственные слова, использующие различные морфемы, основанные на исторических корнях, созданы, мы все еще используем эти слова сегодня.

ABDULLAYEVA AYSEL RASİM

MORPHOLOGİCAL EXPRESSİON OF SPATİAL CONCEPT İN LANGUAGE

Summary

Keywords: morphological, means, place, case, concept

Space is the objectively real form of existence of matter in motion. The concept of space means the co-existence of objects and subjects, their distance from each other, and their location relative to each other. The concept of space is used in a broad sense, in addition to its narrow meaning. Meaning space includes not only the

objective-real, that is, the material, but also the phenomena of consciousness, because they both exist. Therefore, the space includes the material and objective reality, that is, along with the material reality, it can exist as a spiritual space, the products of the wildest fantasy and fairy tales. The language has tools that create space and spatial content in a morphological way. In the article, the words expressing the concept of space have been examined morphologically. As it is known, some case categories of the noun: direction, locality, exiting case have the feature of spatial-grammatical case as content. As a result of the research, it was found that the concept of spatial content is mainly reflected in the case category of the noun. The concept of space expresses the place where the events took place with different cases and determines the place where the events ended or will happen. Spatial words using different morphemes based on historical roots created, we still use those words today.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: akad. Nizami Qulu oğlu Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

СВЕТЛАНА НОВРУЗОВА
доктор философии по филологическим наукам, доцент,
Института Языкознания им. Насими НАНА
snovruzova952@gmail.com

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Резюме

Первая четверть 20 века была периодом социальных и политических событий, революций и политической борьбы. В этот период изменения в обществе, общественно-политических и культурных событиях повлияли на формирование общественно-политической терминологии. Социально-политическое и даже идеологическое содержание изменений лексики в дореволюционные и послереволюционные годы проявилось уже в период этих изменений. Газеты, издававшиеся в начале 20 века, играли важную роль в общественно-политической и культурной жизни Азербайджана. В частности, в большевистской печати преобладали общественно-политические термины. В этот период также наблюдается употребление терминов арабского происхождения, персидского происхождения, тюркских элементов, русских и европейских общественно-политических терминов, привнесенных через русский язык. В ранние времена в результате влияния литературного языка некоторые сочетания прилагательных использовались для выражения понятий, связанных с социокультурным развитием. Поскольку эти сочетания не соответствуют фонетическим и грамматическим законам азербайджанского языка, в период нормализации они были заменены общеупотребительными словами и словосочетаниями. Поскольку понятия, относящиеся к некоторым терминам, устаревают и исчезают, они вообще лишены права иметь место в терминологической базе современного литературного языка. Помимо общественно-политических процессов общественно-политическая терминология обогатилась переводами произведений классиков марксизма-ленинизма. Социально-политические термины положительно влияют на развитие идейного мышления широких кругов читателей и формируют их мировоззрение. События в художественной литературе связаны с событиями определенного периода. Общественно-политические события того периода даны с помощью определенных терминов, являющихся средством их выражения.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, начало 20 века, общественные события, общественно-политические термины.

Начало 20 века было периодом больших общественно-политических событий, политической борьбы и революций в Азербайджане. Изменения в обществе, социально-экономической ситуации, политические процессы, т.е. политико-идеологические течения отражаются в лексике языка. В этот период общественно-политические и культурные события оказали основное влияние на формирование общественно-политической терминологии. «Формирование национальных языков, коренные изменения, происходящие в них, зависят от развития политической и экономической жизни общества» [1, с.21]. Многие общественно-политические термины были созданы в связи с новой социальной ситуацией и революционной борьбой. При изучении определенного периода истории нашего языка (1905-20 гг.) мы видим, что словарный состав языка развился по сравнению с предыдущими периодами. В этот период общественно-политический лексикон азербайджанского языка обогатился, в его состав вошел ряд слов и терминов. В этот период было создано и вошло в язык множество общественно-политических терминов в связи с общественными процессами. Например, *bolşeviklər hərəkatı, fəhlə firqəsi, füqəra sinfi, kənd şuraları, ittihad firqəsi, menşeviklər* и т. д.

«Исторические условия начала XX века характеризуются важными фактами. Рабочее движение и забастовки были широко распространены в Азербайджане, особенно в Баку. В этих мероприятиях используются политические термины — политические организации, рабочие ассоциации» [3, с.26].

Общественно-политические термины, использовавшиеся в начале XX века, можно классифицировать по смысловым группам следующим образом.

а) Общественно-политические термины, обозначающие идейно-политическое направление, партийно-политическое мировоззрение: *Dövlət Duması, parlament, Büro idarəsi, Milli Komitə, Bakı Komitəsi, Sovet Xalq Komissarları, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi* и т. д.

б)общественно-политические термины, обозначающие государственное устройство и межгосударственные объединения: *federasiya, liberalizm, cümhuriyyət, sosial-demokrat* и т. д.

в) Социально-политические термины, обозначающие политические звания, должности и другие занятия, связанные с этой сферой: *qubernator, əmirbahadır, qaradonaçalnik, sədr-əzəm, nayib, məclisi-məbusan (deputat), vitsekonsul* и т. д.

г) Социально-политические термины, обозначающие класс, статус и социальный статус: *fəhlə, əmələ, kəndli, ağa-nökər, işçi* и т. д.

д) Социально-политические термины, обозначающие политический процесс, событие и ситуацию: *inqilab, baykot, tətil, protest* и т. д.

е) Общественно-политические термины, обозначающие названия официальных документов: *məşrutə, manifestasiya, deklarasiya, bəyannamə, rus poçtası, qətnamə, viza, əmirnamə* и т. д.

ж) Социально-политические термины, обозначающие общественно-политическую группировку или участников какого-либо движения, политических или союзных членов: *sağlar, sollar, hürriyyətçi, şovinist* и т. д.

з) Социально-политические термины, связанные с революцией, забастовкой, движениями: *Böyük Oktyabr inqilabı, Dünya inqilabı, əkinçi inqilabı, qələm azadlığı, iqtisadi tətil, proletariya hərəkatı, siyasi-iqtisadi mübarizə, cahan ictimai inqilabı* и т. д.

Изменение общественно-политического сознания, конечно, более ярко выражено в социально-политической терминологии. Следует отметить, что лексика, выражающая понятия социалистического мировоззрения, определилась как система в 1905-1920 годах, особенно в языке большевистской печати.

Н. Худиев пишет: «В большевистской печати буржуазные журналисты критикуются за противодействие обогащению словарного состава литературного языка Азербайджана за счет интернациональных и русских слов, тем самым увеличению общественно-политических понятий и лексики, выражающей их в литературном языке является не только языковым и лексическим явлением, но и воспринимается как важное общественно-политическое событие» [2, с.25].

Социально-политическое и даже идеологическое содержание изменений лексики в дореволюционные и послереволюционные годы проявилось уже в период этих изменений. Например, подобные изменения русского литературного языка в послереволюционный период подвергаются резкой критике в эмигрантской печати; причина этого заключалась в том, что слово иногда подчинялось целям кампании, ему придавалось субъективное содержание [5, с. 61].

Если мы обратимся к общественно-политическим терминам, использовавшимся в начале 20 века, то наряду со словами арабского и персидского происхождения мы можем найти турецкие слова, русские и европейские слова.

1) общественно-политические термины, созданные за счет внутренних возможностей языка;

2) общественно-политические термины арабского происхождения;

3) общественно-политические термины персидского происхождения;

4) общественно-политические термины русского происхождения;

5) Общественно-политические термины европейского происхождения.

Слова, созданные благодаря внутренним возможностям языка - Слова, термины и сочетания, употреблявшиеся в этот период, связанные с общественно-политической обстановкой, были созданы из слов, принадлежащих лексике нашего языка. Например, *işsizlik, alış-veriş, elçi, vergi, seçim* и т. д.

В начале 20 века в лексику азербайджанского литературного языка входили слова арабского происхождения, не соответствующие произношению, стройности и структуре нашего языка. Общественно-политические термины арабского происхождения: *əsgəri idarə, əmələ, xitabət kürsüsü, istibdad, mustəbil, tərxis, vəkalət, hicrət, firqə, iqtidar, müxalifət, tətil, hökumət, islahat* и т. д.

В ранние времена в результате влияния литературного языка некоторые сочетания прилагательных использовались для выражения понятий, связанных с социокультурным развитием. Однако, поскольку прилагательное сочетание не соответствует фонетическим и грамматическим законам азербайджанского языка, в период нормализации оно было заменено общеупотребительными словами и словосочетаниями. Например, *inqilabi-kəbir, rəisi-külli, naibül-vüzəra, firqeyi-ürəfa, mətai-dünya, nəşri-maarif, üsuli-cədid, risaleyi-təslim, cəmiyyeti-xeyriyyə, sədri-məclis* и т. д.

В этот период часть идиом, употреблявшихся в азербайджанском языке, была заменена специальными словами, а другая часть образовалась в виде соответствующих словосочетаний в нашем литературном языке. Например, *əfvi-ümumi, hakimi-mütlək, izzəti-nəfs, cəlayi-vətən, üsuli-idar, divanı-hərb* и т. д.

Общественно-политические термины персидского происхождения: *nümayişgah, padşah, bazari-firuş* и т. д. Следует отметить, что слов персидского происхождения, используемых в этот период, немного по сравнению со словами из других языков.

Общественно-политические термины из турецкого языка: *qələmodası, ücrət* и т. д.

В этот период можно наблюдать употребление слов, принадлежащих русскому языку. Например, *popeçitel, uprava, pristav, draqun ofiser, uyezd, uçrejdeniya, naçalnik, syezd, sovet, zemstvo, doklad, çinovnik, zabastovka* и т. д.

Слова из европейских языков стали поступать в азербайджанский язык в 19 веке. Это связано с включением Азербайджана в состав России и общественно-политическими событиями. В этот период процесс перетекания слов европейского происхождения в азербайджанский язык через русский язык также нашел свое место в печати. Например, *politika, departament, provokator, jandarm, deklarasiya, rota, konsul, burjua, veto, avtokrat, avanqard, kommunizm, kooperasiya, demokratiya, sessiya, sistem, sosial-demokrat* и т. д.

Если посмотреть на состав социально-политических терминов, использовавшихся в этот период, то можно найти элементы разных языков. Например, слово арабского происхождения + общественно-политический термин, принявший суффикс, принадлежащий персидскому языку: *əmirnamə, mərəmnamə*, *millətpərəst, tələbnamə, tərəqqipərvər* и т. д.

Слова, принадлежащие к европейским языкам + суффиксы персидского происхождения: *konsulxana, misyonerxana* və s.

Среди слов, употребляемых в прессе, также можно встретить параллельно употребляемые общественно-политические термины. Например, *siyasət/politika. "*İştə bu nəzərlə həmişə maarifi politika aləti deyil, cəmaət ümidgahı etmək istəyənlərin xahişi idi" ("Tərəqqi", 20 noyabr 1908, № 107). / "...İranda hürriyyət - bu siyasət ticarətinə məşğul olduğu bahəm bir də bu firqənin digər nümayəndəsi Fon-Andrenə baxınız" ("Tərəqqi", 27 noyabr 1908, № 113).

Vəkil / *advokat*. "Bildi ki, ən əvvəl müqtədir bir *vəkil* olub millətə xidmətə burdan başlamaq lazımdır" ("Həyat", 22 sentyabr 1905, № 11). / Şəhidi-mərhum İrəvanda şöhrətli, diplomalı böyük *advakatların* qarşısında öhdəsinə götürdüyü böyük-böyük işləri mütəssil qazanırdı ("Həyat", 22 sentyabr 1905, № 11).

Hürriyyət /azadlıq. "*Hökumət hər bir vəsilə və yol ilə olsa da hürriyyəti,azadlığı basmaq istiyor*..." ("Təkamül", 23 dekabr 1906, № 2).

В 20-е и 30-е годы 20 века перевод произведений классиков марксизма-ленинизма на азербайджанский язык сыграл важную роль в развитии словарного запаса литературного языка. В процессе перевода произведений классиков марксизма-ленинизма обогащалась общественно-политическая терминология, увеличивалось социальное содержание лексики, что означало качественное обновление лексико-семантической нормы.

Социально-политические термины положительно влияют на развитие идейного мышления широких кругов читателей и формируют их мировоззрение. События в художественной литературе связаны с событиями определенного периода. Общественно-политические события того периода даны с помощью определенных терминов, являющихся средством их выражения. В переводной литературе терминологические средства, относящиеся к событиям того периода, большей частью сохраняются в соответствии с оригиналом и оживляют определенный ситуативный колорит.

Yaramaz *provokator* bizi ələ verdi, gecə ikən hamımızı gəlib apardılar (6); Açıq-aydın *sabotaj* etdiyi üçün dəmiryol meşə komitəsi rəhbərliyini işdən çıxarmaq, tədqiqat orqanlarına vermək… (6);

В начале 20 века общественно-политические процессы, происходившие в этот период, оказали особое влияние на обогащение общественно-политического терминологического фонда.

Литература

1. Əlizadə A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, 1997.

2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (Sovet dövrü). Bakı, "Elm və təhsil", 2013.

3. Hüseynova N. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər) Bakı, 2008.

4. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
5. Л.М.Грановская. Некоторые особенности развития словарного состава русского языка в 20-е годы XX в. и проблема нормы. – Литературная норма в лексике и фразеологии, М., изд., «Наука», 1983.
6. А.Н.Островский. Гроза. М., 1860.

S.İ.Novruzova

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNOLOGİYANIN İNKİŞAFI

Xülasə

XX əsrin ilk rübü ictimai-siyasi hadisələr, inqilablar, siyasi mübarizələrin baş verdiyi bir dövr idi. Bu dövrdə cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, ictimai-siyasi və mədəni hadisələr ictimai-siyasi terminologiyanın formalaşmasına təsir etmişdir. İnqilabaqədərki, eləcə də inqilabdan sonrakı illərdə lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrin ictimai-siyasi, hətta ideoloji məzmunu həmin dəyişmələr getdiyi dövrdə də aşkar hiss edilirdi. XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan mətbu orqanları Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında vacib rola malik idi. Xüsusən, bolşevik mətbuatında ictimai-siyasi terminlər çoxluq təşkil edirdi. Bu dövrdə ərəb mənşəli, fars mənşəli terminlərin, türk elementlərinin, rus və rus dili vasitəsilə daxil olan Avropa mənşəli ictimai-siyasi terminlərin də işlənilməsi müşahidə edilir. Ilk dövrlərdə ədəbi dilin təsiri nəticəsi kimi bəzi izafət birləşmələrindən də sosial-mədəni inkişafla bağlı anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Bu birləşmələr Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarına uyğun gəlmədiyindən, normalaşma dövründə müvafiq şəkildə ümumişlək xarakterli söz və söz birləşmələri ilə əvəz olunmuşdur. Bəzi terminlərə aid anlayışlar köhnəlib aradan çıxdığı üçün onlar ümumiyyətlə, müasir ədəbi dilin terminoloji bazasında norma hüququ daşımaqdan məhrumdur. İctimai-siyasi proseslərlə yanaşı marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin tərcümə olunması ilə də ictimai-siyasi terminologiya zənginləşdi. İctimai-siyasi terminlər geniş oxucu kütləsinin ideyası təfəkküründün inkişafına müsbət təsir göstərir, onların dünyagöruşünü formalaşdırır. Bədii ədəbiyyatda hadisələr müəyyən dövr hadisələri ilə bağlı olur. Həmin dövrə aid ictimai-siyasi hadisələr onların ifadə vasitəsi olan müəyyən terminlərlə verilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, XX əsrin əvvəlləri, ictimai hadisələr, ictimai-siyasi terminlər.

S.İ.Novruzova

DEVELOPMENT OF SOCIO-POLITICAL TERMINOLOGY AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Summary

The first quarter of the 20th century was a period of social and political events, revolutions and political struggles. During this period, changes in society, socio-political and cultural events influenced the formation of socio-political terminology. The socio-political and even ideological content of the changes in vocabulary in the pre-revolutionary and post-revolutionary years was already manifested during the period of these changes. Newspapers published at the beginning of the 20th century played an important role in the socio-political and cultural life of Azerbaijan. In particular, social and political terms prevailed in the Bolshevik press. During this period, there is also the use of terms of Arabic origin, Persian origin, Turkic elements, Russian and European socio-political terms introduced through the Russian language. In early times, as a result of the influence of the literary language, some combinations of adjectives were used to express concepts related to sociocultural development. Since these combinations do not correspond to the phonetic and grammatical laws of the Azerbaijani language, during the period of normalization they were replaced by commonly used words and phrases. Since the concepts related to some terms become obsolete and disappear, they are generally deprived of the right to take place in the terminological base of the modern literary language. In addition to socio-political processes, socio-political terminology has been enriched by translations of the works of the classics of Marxism-Leninism. Socio-political terms have a positive effect on the development of the ideological thinking of a wide range of readers and form their worldview. Events in fiction are associated with the events of a certain period. The socio-political events of that period are given using certain terms, which are a means of expressing them.

Keywords: Azerbaijani language, early 20th century, social events, socio-political terms.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: fil.f.d., dos. Sima Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ДЖАВАИР ГУСЕЙНОВА АЛЛАХВЕРДИ ГЫЗЫ
БГУ
(г. Баку, ул. Захид Халилова 23)
E-mail: javahir.huseynova.a@bsu.edu.az

КОНЦЕПТ «ВОЙНА» В АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАТИНЕ МИРА
(на основе лексикографического анализа)

Резюме

Одно слово «война» вызывает страх, ужас, панику в сердцах жителей любой точки мира. Каким бы различным ни было восприятие людей, все они сойдутся в одном мнении, что «война» - это потери, разрушение, страх, боль, смерть. Однако любое явление не существует в природе изолировано. Переплетаясь с культурой, оно приобретает добавочное оценочное лексическое значение. Объектом исследования данной статьи является «война». Мы рассмотрим войну с концептуальной точки зрения, выясним какие ассоциации она вызывает у носителей английского языка. Опираясь на лексикографический анализ понятия «война», выявим его лексико-семантический вариант. Данный процесс поможет нам лучше понять англоязычную картину мира, также предоставит возможность в следующих работах в рамках данного концепта выявить языковые сходства и различия между английской, азербайджанской и русской картинами мира.

Ключевые слова: *война, концепт, лексико-семантический вариант, слово, основной смысл, периферия, языковая картина мира.*

В связи с последними событиями, происходящими в мире, все больший интерес вызывает у политологов, психологов, филологов, в частности у лингвистов тема «войны». «Война», будучи неотъемлемой частью истории человечества на протяжении многих лет являлась и по сей день остается актуальным объектом исследования ученых-лингвистов. В то время как политологи анализируют стратегии ведения военных действий, в лингвистических исследованиях «война» изучается с концептуальной точки зрения. Рассматривая «войну» внутри концептосферы, в первую очередь нужно отметить, что «концепт» как термин привлек внимание ученых в 90-х гг. прошлого века. С.А. Аскольдов-Алексеев еще в 1928-ом году в своем научном труде под названием «Концепт и слово» на примере слов «тысячеугольник», «справедливость», «закон», «право» дал концепту следующее понятие: «концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода». Говоря о заместительной функции концепта, автор приводит в пример «растительный

организм». Когда мы говорим о растительных организмах, мы имеем в виду множество растений, будь они реальные или вымышленные. В своей работе С.А. Аскольдов-Алексеев затронул также проблему концепта и художественного слова. Противопоставив их, он пришел к выводу, что оба эти явления можно считать загадочными. «Слова в одном случае не вызывая никакого познавательного «представления», понимаются и создают нечто, могущее быть объектом точной лексической обработки. В другом случае, слово, не вызывая никаких художественных образов, создает художественное впечатление, имеющее своим результатом какие-то духовные обогащения. Таким образом, по мнению А.С. Аскольдов-Алексеева концептом является мысленное образование, которое также является ментальной единицей, базирующейся на языковых и культурных знаниях, ассоциациях, представлениях, иными словами, это – единица, служащая для описания картины мира (1, 270).

Являясь объектом исследования когнитивной лингвистики, концепт рассматривается в качестве мыслительной деятельности, которая находится в постоянном изменении. Такими изменениями могут послужить: наложение дополнительных фоновых концептов к основной, изменение стандартных наборов ситуаций. Так как основными составляющими концепта являются языковая и речевая семантика, реализация концепта осуществляется как в словесном знаке, так и в языке в целом (4, 8).

В своем научном труде под названием «Культурные доминанты в языке» В.И. Карасик, противопоставляя «концепт» «понятию», приходит к следующему выводу о том, что концепт является более объемной, чем понятие и содержит три компонента: понятийный, образный и ценностный. Концепт в отличие от понятия не только мыслится, но и переживается (2, 13).

Концепт принято считать семантическим образованием, которые является результатом мыслительных процессов, познавательной деятельности личности и общества, определяющий отношение общественного сознания к определенному явлению или предмету, носящий в себе характерные особенности определенной этнокультуры. Концепт реализуется в каждой языковой картине мира по-своему. Отсюда вытекает вопрос: «Что же такое языковая картина мира?».

Языковую картину мира принято определять следующим образом: это – представление о действительности, выраженное в языковых знаках и значениях – языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенных в системных значениях слов, информация о мире или результат отражения объективного мира языковым сознанием того или иного языкового сообщества (3, 102). Как считает М.В. Пименова, языковая картина мира представляет собой давно сложившуюся и сохранившуюся по сей день национальную картину мира, отражающую мировоззрение и мировосприятие

народа. Национальная картина мира, будучи дополненной ассимилированными знаниями имеет отражение в языковых формах, ограниченных национальной культурой определенного народа (5, 5-9).

Язык как принимает участие в процессе формирования языковой картины мира, так и сам выражает другие картины мира человека, которые посредством специальной лексики находят свое отражение в языке и привносят в него черты культуры человека. Посредством языка знание и опт индивида превращается в коллективное знание, коллективный опыт.

В данной статье с целью исследования концепта «война» в английской картине мире проведем концептуальный анализ на основе восьми толковых словарей, в число которых входит Кембриджский, Оксфордский и др.

Слово «Война» - “War” является многозначным. По этой причине в толковых словарях приводятся различные дефиниции слова “war”, где меняется не только количество его значений, но также их группировка. В одних словарях война описывается несколькими словами, а других же дается подробная дефиниция. Ниже приведено пара примеров словарных статей из разных источников:

War – noun

1) armed fighting between two or more countries or groups, or a particular example of this:

- Nuclear war
- A war film/grave/hero/poet
- If this country goes to (= starts to fight in a) war we will have to face the fact that many people will die.
- Britain and France declared war on Germany in 1939 as a result of the invasion of Poland.
- War broke out between the two countries after a border dispute.
- They've been at war for the last five years.
- He died in the First World War/the Vietnam war.

2) war of attrition – a war that is fought over a long period and only ends when one side has neither the soldiers and equipment nor the determination left to continue fighting

3) ***war of nerves – a situation, often before a competition or battle, in which each opposing side attempts to frighten or discourage the other by making threats or by showing how strong it is***

4) any situation in which there is strong competition between opposing sides or a great fight against something harmful:

- The past few months have witnessed a price war between leading supermarkets.
- The president vowed to wage war on/against terrorism.

- the war on drugs

Idioms

Be in wars - to have injuries to many different parts of the body:

- You've got a cut on your arm as well, you poor thing. You really have been in the wars!

War clouds are gathering - If you say that war clouds are gathering over a particular country, you mean that a war seems increasingly likely there:

- It was the 1930s and war clouds were gathering on the horizon in Europe.

(Cambridge Dictionary)

War – noun

1) a situation in which two or more countries or groups of people fight against each other over a period of time

- the Second World War
- the threat of (a) nuclear war
- to win/lose a/the war
- war between A and B the war between England and Scotland
- war with somebody England's war with Scotland
- war against somebody The war against Spain lasted 18 years.
- war on somebody It was the year Britain declared war on Germany.
- (formal) In the Middle Ages England waged war on France.
- He returned home to the US at the end of the war.
- Social and political problems led to the outbreak (= the beginning) of war.
- Where were you living when war broke out?
- The government does not want to go to war (= start a war) unless all other alternatives have failed.

2) a situation in which there is aggressive competition between groups, companies, countries, etc.

- war with somebody The US threatened a trade war with Europe after the breakdown of the talks.
- war against/on somebody They launched a trade war against France.

3) ***a fight or an effort over a long period of time to get rid of or stop something unpleasant***

- war on somebody/something The government has declared war on drug dealers.
- Our two countries work together in fighting the war on terrorism.
- war against somebody/something We seem to be winning the war against crime.
- a war against drug abuse

Idioms

all's fair in love and war – (saying) in some situations any type of behavior is acceptable to get what you want

have been in the wars – (informal) to have been injured in a fight or an accident

- You look like you've been in the wars—who gave you that black eye?

a war of nerves – an attempt to defeat your opponents by putting pressure on them so that they lose courage or confidence

- The union has been fighting a war of nerves with the management over pay.

a war of words – a bitter argument over a period of time between two or more people or groups

- the political war of words over tax

Collocations

Starting a war

declare/make/wage war (on somebody/something)
go to war (against/with somebody)
cause/spark/provoke/foment/quell unrest
incite/lead/crush/suppress a revolt/rebellion
launch/mount/carry out a surprise/terrorist attack

Military operations

adopt/develop/implement/pursue a military strategy
carry out/execute/perform military operations/maneuvers
send/deploy/station/pull back/withdraw troops
go on/fly/carry out a reconnaissance/rescue mission

Fighting

join/serve in the army/navy/air force
be/go/remain/serve on active duty
serve/complete/return from a tour of duty
be sent to the front (line)
attack/strike/engage/defeat/kill/destroy the enemy

Civilians in war

harm/kill/target/protect innocent/unarmed civilians
cause/avoid/limit/minimize civilian casualties/collateral damage
impose/enforce/lift a curfew
engage in/be a victim of ethnic cleansing

Making peace

make/bring/win/achieve/maintain/promote peace
call for/negotiate/broker/declare a ceasefire/a temporary truce
sign a ceasefire agreement
call for/bring/put an end to hostilities
demand/negotiate/accept the surrender of somebody/something

(Oxford Dictionary)

War – noun
1
A (1) : a state of usually open and declared armed hostile conflict between states or nations
(2) : a period of such armed conflict
(3) : STATE OF WAR
B : the art or science of warfare
C (1) obsolete : weapons and equipment for war
(2) archaic : soldiers armed and equipped for war
2
A : a state of hostility, conflict, or antagonism
B : a struggle or competition between opposing forces or for a particular end
a class war
a war against disease
C : VARIANCE, ODDS sense 2
Warless – adjective
War – verb
warred; warring (*intransitive verb)*
1 : to be in active or vigorous conflict
2 : to engage in warfare
war
Examples

- Although fans around the world have long dreaded the prospect of sending the boys off to war their mandatory duties, the news isn't exactly surprising. – *Vulture, 20 Oct. 2022*
- Spears' father, Jamie Spears, sought the court's permission to take Spears' deposition as the two sides continue to war over attorneys' fees and other costs connected to her 13-year conservatorship. – *Elizabeth Wagmeister, Variety, 27 July 2022*
- Not even a year after our interview, Obama hired Carney to be his press secretary, sending him out to match wits with the press scrum over the killing of Osama bin Laden, the massacre at Sandy Hook and the war over Obamacare. – *Greg Burton, The Arizona Republic, 16 Jan. 2023*
- Wagner insists its fighters, not the regular Russian army, seized Soledar, a claim that's led to an internal turf war in Russia over who should get credit for a victory here. – *CBS News, 15 Jan. 2023*
- So, to have that happen, and then fight for the revolution in non-segregated units, and then the next time a war was fought completed unsegregated was Korea? – *Marlow Stern, Rolling Stone, 15 Jan. 2023*

- Up close, the distinction between these factions sometimes collapsed into personal grievances or turf war.– *Benjamin Wallace-wells, The New Yorker, 15 Jan. 2023*
- But digging just below that surface reveals a sinister, murderous and money-hungry underside to truffle hunting that casts the fungi less as a fragrant Italian delicacy than as the bloodhound diamond of a secret, deadly and perpetual war. – *Jason Horowitz, BostonGlobe.com, 14 Jan. 2023*

(Merriam-Webster Dictionary)

Рассмотрев вышеприведенные словарные статьи, можно отметить, что «война» воспринимается как вооруженный конфликт, борьба между двумя и более сторонами. В результате проведенного анализа согласно выявленному нами лексико-семантическому варианту, можно дать следующее определение «войне»: “War is an armed conflict between nations or parties”. ЛСВ содержит такие семы, как конфликт (conflict), вооруженный отряд (force), оружие (arms), страна (nation), стороны (parties). На основе исследуемых словарных статей, выявлен следующий синонимический ряд: сражение (battle), кровопролитие (bloodshed), борьба (combat), конфликт (conflict), враждебность (hostility) и другие. Ниже приведена таблица ЛСВ для концепта “War”.

Семы / Синонимы	Conflict	Arms	Force	Parties	Nations	Количество совпадений	Коэффициент частоты
Battle	-	+	+	+	-	3	100
Combat	-	+	+	+	-	3	16
Struggle	-	+	+	+	-	3	50
Fight	-	-	+	+	-	2	50
Strife	+	-	-	+	-	2	17
Strike	-	+	+	-	-	2	100
Hostility	+	-	-	-	+	2	12
Warfare	+	-	-	-	+	2	14
Bloodshed	+	-	-	-	-	1	4

Используя данные таблицы представим структуру концепта «война» следующим образом: в центре расположено ядро – основное понятие, на периферии же находятся иные значения, которые сформировались под влиянием культуры, традиции, индивидуального опыта носителей английского

языка. Ядро содержит дефинитивное значение ключевого слова концепта «война», на периферии же находятся различные ассоциативные связи носителей. Периферия делится на три уровня: ближний, дальний и крайний. В Ядро входят лексемы с наибольшей частотой использования носителями языка. Данные лексемы используются в прямом значении. Они нейтральны, не обогащены эмоциональной окраской и меньше всего зависят от контекстуальной ситуации. Следующий пласт семантического поля составляют лексемы, входящие в ближнюю периферию. Такие слова так же имеют нейтральную окраску, меньше всего зависят от контекста, однако в отличие от ядерных лексем частота их употребления гораздо ниже. Дальнюю периферию составляют лексемы со сравнительно невысокой частотностью. Такие лексемы могут быть как однозначными, так и иметь несколько значений. По сравнению с ядерными лексемами и словами ближней периферии, лексемы, входящие в дальнюю периферию, оснащены эмоционально-экспрессивной или стилистической окраской. Крайняя периферия содержит лексемы имеющие низкую частотность употребления в языке. В отличие от перечисленных выше групп, слова данного уровня семантического поля имеют сильную экспрессивную выраженность и стилистическую окраску. В крайнюю периферию входят также слова, которые чаще употребляются в переносном смысле или являются компонентами других лексико-семантических групп. (7, 894).

Изучив лексико-семантическое поле ЛСВ “War”, мы приходим к выводу о том, что модель языкового выражения данного концепта имеет следующую структуру: ядро содержит лексему “war”. В ближнюю периферию входят лексемы “battle”. Дальнюю периферию составляют лексемы “fight, hospitality, strike, struggle, warfare, clash, collision”. В самый крайний ярус попадают слова “combat, strife, bloodshed”.

Таким образом, вследствие лексикографического анализа можно прийти к выводу, что концепт «война» является настолько многогранным, что включает в себя большое количество различных значений. Безусловно эти значения играют большую роль в жизни англичан. В английской картине мира «война» рассматривается как конфликт между сторонами, и вызывает сознании носителей языка ассоциацию с вооруженными действиями. Они воспринимают войну как борьбу, столкновение, битву. Реже встречаются ассоциации как спор, разногласие. Такие представления как кровопролитие и сопротивление можно сказать почти не встречаются. Однако несмотря на это можно заметить, что оценка «войны» в сознании англичан носит отрицательной характер.

Таким образом концепт «война» – “war” имеет большое значение в сознании людей, так как история человечества претерпела огромное количество войн. Исследование способов реализации данного концепта в том или ином языке, предоставит нам возможность познакомиться с культурой

данного языка поближе, а также глубже изучить историю того или иного народа.

Javahir H.A.

THE CONCEPT OF "WAR" IN ENGLISH WORLDVIEW
(based on lexicographic analysis)

SUMMARY

The single word "war" can cause fear, horror and panic in the hearts of people anywhere in the world. No matter how different the perception of people is they all probably would agree in this statement that "war" means losses, destruction, fear, pain, death. However, there is no phenomenon, which exists in nature in isolation. Intertwined with culture it acquires an additional evaluative lexical meaning. The object of study of this article is "war". We will consider the war by a conceptual point of view and find out what associations it evokes among native English speakers. Based on the lexicographic analysis of the concept of "war", we will identify its lexical-semantic version. This process will help us to understand the English-language worldview better, and provide an opportunity to identify linguistic similarities and differences between the English, Azerbaijani and Russian worldviews in the future works within the framework of this concept.
Key words: *war, concept, lexical-semantic variant, word, the basic meaning, periphery, the language worldview.*

Cavahir H.A.

"MÜHARİBƏ" KONSEPTİ DÜNYANIN İNGİLİS DİLİ MƏNZƏRİSİNDƏ
(leksikoqrafik təhlil əsasında)

XÜLASƏ

Təkcə "müharibə" kəlməsi dünyanın istənilən yerində insanların qəlbində qorxu, dəhşət və panika yaratmağa malikdir. İnsanların qavrayışı nə qədər fərqli olsa da, müharibənin itkilər, dağıntılar, qorxu, ağrı, ölüm mənasını daşıdığı haqda hamı həmfikir olacaqdır. Ancaq təbiətdə baş verən fenomenlər yalnız bir məna daşımaz və digərlərindən ayrılıqda mövcud olmazlar. Hər hansısa bir fenomen mədəniyyətin, adət-ənənələrin dilin təsirinə məruz qalaraq əlavə leksik məna əldə edir. Bu məqalənin tədqiqat obyekti "müharibə"olduğu üçün, biz həmin anlayışı konseptual nöqteyi-nəzərdən təhlil edəcəyik və onun ingilis dilli insanların arasında hansı assosiasiyaları yaratdığını müəyyən edəcəyik. "Müharibə" anlayışının leksikoqrafik təhlili əsasında onun leksik-semantik variantını müəyyən edəcəyik. Bu proses bizə ingilisdilli insanların dünyagörüşlərini daha yaxşı anlamağa kömək edəcək. Bu konsepsiya çərçivəsində görüləcək gələcək işlərdə ingilis, azərbaycan və rus

dillərinin dünya mənzərəsi arasında linqvistik oxşarlıq və fərqləri müəyyən etməyə imkan yaradacaq.

Açar sözlər: *müharibə, konsept, leksik-semantik variant, söz, ilkin məna, periferiya, dünyanın dil mənzərəsi.*

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аскольдов-Алексеев, С.А. Концепт и слово [Текст] / С.А.Аскольдов-Алексеев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. - М.: Academia, 1997. – С. 267 – 279.
2. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке [Текст] В.И.Карасик // Языковой круг: личность, концепты, дискурс: сб. науч. трудов. — Волгоград; Перемена, 2002. – С. 166-205.
3. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. [Текст] / О.Ф. Корнилов, 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
4. Кубрякова, Е.С. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека[Текст] /Е.С.Кубрякова // Вестник Чувашского государственного педагогического университета имени И. Я. Яковлева. 2003. № 4 (38). – С. 2-12.
5. Пименова, М. В. Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / М.В.Пименова. Кемерово, 2004. — Вып. 4. – С. 5-9.
6. Luthra S., Fox N.P., Blumstein S.E. Speaker Information Affects False Recognition of Unstudied Lexical-Semantic Associates // Attention, Perception & Psychophysics. 2018. Vol. 80, №4, pp. 894-912.

Список словарей

1. Babylon English Dictionary [Электронный ресурс] / http://www.babylon.com
2. Cambridge Dictionaries [Электронный ресурс] / http://dictionary.cambridge.org
3. Collins Dictionary [Электронный ресурс] / http://www.collinslanguage.com
4. Longman Dictionary of Contemporary English [Электронный ресурс] http://www.ldoceonline.com

5. Merriam Webster Dictionary [Электронный ресурс] / http://www3.merriam-webster.com
6. Oxford Dictionaries [Электронный ресурс] / http://oxforddictionaries.com
7. Thesaurus [Электронный ресурс] / http://thesaurus.com
8. Webster's Online Dictionary [Электронный ресурс] / http://www.websters-online-dictionary.org
9. Thorndike E.L. The teacher's word book – Teachers College, Columbia University, 1921. – pp. 274.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankişi oğlu Muradov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

UOT:82.159.9

VƏSİLƏ FƏXRƏDDİN QIZI VƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi,
LALƏ FÜZULİ QIZI ABDULLAZADƏ,
müəllim
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
valiyeva.vasila@gmail.com

KOMİK MATERİALIN PSİXOLOJİ SPESİFİKLİYİ

XÜLASƏ

Məqalədə anlama fenomeninin pilləli təşkili və komik mətnin semantik rekonstruksiyasına vasitəçilik edən belə idrak mexanizmlərinin əhəmiyyəti, məsələn, məzmunun şifahi dildən məcazi dilə tam tərs tərcüməsi, konstruksiya və sinxron tərcümə kimi fərziyyələrə, psixikada bir neçə müstəqil psixi məkanın saxlanması, onların arasında ixtiyari məqsədyönlü hərəkət imkanına həsr edilmişdir. Komiksin ümumi adekvat başa düşülməsi üçün öz zehni istehsalının semantik təsvirin formalaşması prosesinə təsir dərəcəsini tənzimləməyə imkan verən yetkin metakoqnitiv idarəetmə sisteminə ehtiyac olduğunu da göstərmək mümkün oldu. Komik mətnin başa düşülməsi və onun komik effekti təcrübəsinin ayrılması empirik şəkildə əsaslandırıldı. Eyni zamanda komediyanın qavranılması və dərk edilməsi çox vaxt ümumi psixoloji qanunlardan təcrid olunmuş, özünəməxsus təbiətə malik müstəqil proses kimi təsvir olunur. Bununla əlaqədar olaraq, komediya ümumi nəzəriyyəsini qurmaq və komik materialla dəqiq təmin edilən və stimullaşdırma növlərinin köməyi ilə əldə edilə bilməyən bu xüsusi təcrübənin mahiyyətini izah etmək üçün çoxsaylı cəhdlər əsasən spekulyativ xarakter daşıyır və nəticə verir.

Açar sözlər: komik fenomen, yumor, psixoloji potensial, binar, psixoloji potensial

Elmi fənlərdən hər hansı birinin komik fenomenlə məşğul olmasından asılı olmayaraq, tədqiqatçıların diqqəti, bir qayda olaraq, ya komik hadisələrin növlərinin təsnifatına, ya da onların dil, mədəniyyət və cəmiyyətdə fəaliyyətinin konkret aspektlərinə istiqamətlənir. Eyni zamanda komediyanın qavranılması və dərk edilməsi çox vaxt ümumi psixoloji qanunlardan təcrid olunmuş, özünəməxsus təbiətə malik müstəqil proses kimi təsvir olunur. Bununla əlaqədar olaraq, komediya ümumi nəzəriyyəsini qurmaq və komik materialla dəqiq təmin edilən və stimullaşdırma növlərinin köməyi ilə əldə edilə bilməyən bu xüsusi təcrübənin mahiyyətini izah etmək üçün çoxsaylı cəhdlər əsasən spekulyativ xarakter daşıyır və nəticə verir.

"Komediya" termininin özü hazırda qeyri-ciddi, gülməli üçün sinonim kimi başa düşülür (FES, 1983). Özümüz də əlavə edirik ki, “gülməli” sözünün lüğətdəki tərifi gülüş doğuran hər şeyi bu anlayışa daxil edir. Özümüzdən əlavə edə bilərik ki, “gülməli” sözünün lüğət tərifi bu anlayışa gülüş doğuran hər şeyi ehtiva edir. Bununla belə, "komik" = "gülməli" = "gülməyə səbəb olan hər şey" məntiqi əlaqəsi

terminoloji hadisəni gizlədir, çünki bu halda beyin sahələrinin elektrik stimullaşdırılmasını komik hərəkətlər kimi tanımaq lazımdır, komediyanın reaksiyası və subyektiv təcrübəsi, mövzunun müxtəlif xarici stimullara aid etdiyi səbəb xüsusi bir gülüş doğurur. (Fried et al., 1998).[1] Aydındır ki, komediya anlayışının belə şərhi sağlam düşüncəyə ziddir. Buna görə də, biz əvvəlcədən qeyd edəcəyik ki, informasiyanı qəbul edənin bu cür qıcıqlanmalara reaksiyasını komik bir stimulun psixikasına təsirinin nəticəsi hesab etməyəcəyik. Hal-hazırda komediya adətən yumor, hazırcavab, ironiya, satira, parodiya və sarkazma bölünür. Eyni zamanda, yumor adətən komik olanın ciddi ilə birləşməsini ehtiva edən və obyektə müsbət, xeyirxah münasibətlə, onunla qismən eyniləşdirməyə qədər səciyyələnən komediyanın bir növ kimi müəyyən edilir (FES, 1983).

Beləliklə, reallığa yumoristik münasibət subyektin empatiya, empatiya qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Komediya yumorun bütün növləri arasında ən neytral, "zərərsizdir": o, bilik obyektinə gizli təcavüz və ya hücumları ehtiva etmir.

İroniya, satira və parodiya, yumordan fərqli olaraq, obyektə mənfi münasibətin üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. Bir fenomen kimi ağıl komediya çərçivəsindən kənara çıxır, çünki bu, ilk baxışdan uzaq olan fikirlərin gözlənilməz birləşməsidir və bu, nəzərdən keçirilən obyektlərdə əvvəllər görünməyən bir keyfiyyəti üzə çıxarmağa imkan verir. Bu, mürəkkəb zehni xüsusiyyətdir, birincisi, uzaq anlayışları assosiasiya şəkildə əlaqələndirmək bacarığı və ikincisi, öz intellektinin tənqidi qiymətləndirilməsi. Bu baxımdan, hazırcavab şeylər komediya ilə heç bir əlaqəsi olmayanlar ola bilər - məsələn, elmi nəzəriyyələr, rejissor tapıntıları və s. Ancaq belə bir "ağıl oyunu" hər hansı bir gülməli faktın və ya əlaqənin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olarsa, ağıl komik fenomen statusu qazanır (Ivanova, 2002)[2].

Müasir elmdə tədricən “yumor” anlayışının genişləndirilməsi və onun komediya ilə eyniləşdirilməsi tendensiyası formalaşdığından, biz məqalədə “komik”, “gülməli” və “yumor” terminlərini sinonim kimi işlədəcəyik.

Komediyanın psixoloji potensialı. Komediyanın psixoloji tədqiqatları xüsusi bir statusa malikdir, çünki onlar gülüşlərin yaradılması, başa düşülməsi və emosional təsir mexanizmlərinin universal izahı olduğunu iddia edirlər. Bu günə qədər komediyanın vahid psixoloji nəzəriyyəsi olmasa da, bu onun praktik məqsədlər üçün aktiv istifadəsinə mane olmur. Komediya materialın zəngin potensialı çoxdan praktik psixologiya tərəfindən qəbul edilmişdir. Məsələn, sağlam yumor hissi cəmiyyətin yüksək səviyyəli intellekti ilə əlaqələndirilir (Seçko, 2008) və sosial qarşılıqlı əlaqə və anlaşmanın ən mürəkkəb və incə formalarını təmin edən intellektual qabiliyyətlərin "zirvəsi" hesab olunur [7].

Bu, çox vaxt intellektual, yaradıcı və istedadlı insanlara xasdır (Druzhinin, 2007). Məhz buna görə də komik situasiyaları anlamaq üçün tapşırıqlar çox vaxt ümumi (D.Vekslerin akkumulyatoru) və sosial (C.Gilford və M.Sallivan testi) zəkasının diaqnostikası üçün nəzərdə tutulmuş metodlara daxil edilir. Subyektin yumoristik

komponentin varlığını tanımaq və onu düzgün şərh etmək bacarığı bir çox işin uğurla başa çatması üçün zəruri şərtdir. Uşağın obrazlı və məntiqi təfəkkürünü qiymətləndirmək üçün "cəfəngiyyat" üsulundan istifadə olunur, eyni zamanda ondan elementar yumor formalarını başa düşməyi tələb edir. Komediyanı qavramaq və anlamaq qabiliyyəti təkcə intellekt ilə deyil, həm də insanın şəxsi resursları ilə təmin edilir. İnkişaf etmiş yumor hissi sağlam (İvanova, Enikolopov, 2006), özünü aktual heab edən şəxsiyyətin əlaməti kimi hesab olunur və həyatın həddindən artıq ciddiliyə və normallığına, və ya əksinə, insanın nevrotizminə səbəb ola bilər.[3]

Gülməli hadisəni anlamaq qabiliyyətinin itirilməsi çox vaxt intellektual və ya şəxsiyyət disfunksiyasının əlamətidir. Buna görə də, komediyaya fərdi reaksiyaların öyrənilməsinin psixodiaqnostik ənənəsi geniş yayılmışdır. Beləliklə, S. Svebak, insanın vəziyyətə reaksiyasını - yumoristik və ya yumoristik komponentdən məhrum olan kompleksi müəyyən edən həm koqnitiv, həm də şəxsi münasibətləri özündə cəmləşdirən "Yumor hissi anketi"ni hazırladı (Svebak, 1974).

G. Lefcourt və R. Martin tərəfindən hazırlanmış "Situasiyalı Yumor Cavab Anketi" (Martin, Lefcourt, 1984) də var, lakin onun dezavantajı bu cür reaksiyaların yalnız onların ifadəli komponenti vasitəsilə operativləşdirilməsidir. Bir qədər sonra, bir insanın gündəlik həyatda yumordan kortəbii istifadə etməklə əldə etdiyi məqsədlərin diapazonunu müəyyən etməyə imkan verən"Yumor Üslubları Sorğusu" yaradıldı (Martin et al., 2003) [10].

Rusiyada, A. G. Shmelev və V. S. Boldyreva tərəfindən bir insanın motivasiya sferasının xüsusiyyətlərini diaqnoz etmək üçün istifadə olunan, lakin eyni zamanda onun intellektual resurslarına təsir edən "Yumoristik ifadələr testi" (TUF) geniş istifadə olunur (Pavlenko, 2003). Rusiyada, A. G. Shmelev və V. S. Boldyreva tərəfindən bir insanın motivasiya sferasının xüsusiyyətlərini diaqnoz etmək üçün istifadə olunan, lakin eyni zamanda onun intellektual resurslarına təsir edən "Yumoristik ifadələr testi" geniş istifadə olunur (Pavlenko, 2003)[5]. Maraqlıdır ki, bu metodun əsasını təşkil edən prinsip - subyektlərin müəyyən bir mövzuda yumora sabit üstünlük verməsi - klinik praktikada müxtəlif psixopatologiya növlərinin differensial diaqnostikası üçün də əsas ola bilər (Ivanova, 2007; Ivanova, Enikolopov, Mitina)[2].

Diaqnostik problemlərin həlli ilə yanaşı, yumor psixogigiyenik və psixoterapevtik məqsədlər üçün fəal şəkildə istifadə olunur. Qeyd olunduğu kimi pozitiv (affiliativ və özünütəsdiqedici) yumor üslubları depressiv vəziyyətlərə (Olson və digərləri, 2005) və nevrotikliyə (Martin, 2003) həssaslıqla mənfi təsir göstərir[10].

Yumorun orta səviyyəli stressin təsirlərini neytrallaşdırmaq qabiliyyətini dəstəkləmək üçün kifayət qədər dəlil də var (Lefcourt və Martin, 1986; Newman və Stone, 1996). R.Martin bunu onunla izah edir ki, "stressora məruz qalmadan əvvəl yumor idrak hazırlıq stimulu kimi xidmət edir, sonrakı hadisələrin şərhini dəyişdirir və onların yaratdığı narahatlığı zəiflədir" (Martin, 2009, s. 325)[10].

N. P. Dedovun tədqiqatı işində yumorun ekstremal vəziyyətlərdə insan davranışına müsbət təsirini və psixikaya tənzimləyici təsirini göstərir. G. Lefcourt yumoru mübarizə strategiyalarından biri hesab edir. Yumor həm də özünü həyata keçirməkdə çətinliklər yarandıqda yeniyetməlikdə narahatlığın kompensatoruna çevrilir (Posoxova, Marchenkova, 1998) və müsbət yumor üslublarından istifadə etmək meyli şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən məmnunluqla müsbət əlaqələndirilir.

Yumoristik üsullar A. Ellis tərəfindən rasional-emotiv terapiya (Ellis, 2002; Ellis, 1962; Ellis, Dryden, 1987) və F. Farelli və D. Brandsma (Farelli, Brandsma, 1996) tərəfindən təxribat terapiyası kimi terapevtik yanaşmalarda istifadə olunur. . Yumor hissini və situasiyaları yumoristik şəkildə yenidən düşünmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş xüsusi təlim və təhsil proqramlarının yaradılması getdikcə populyarlaşır (İvanova, 2002; Musiychuk, Musiychuk, 2007; Umyarova, 2008).[9] [2]

Həyatın müxtəlif sahələrində terapevtik yumorun tətbiqinə həsr olunmuş xüsusi təşkilatlar var(məsələn, Assotiation for Applied and Therapeutic Humor, http://www.aath.org).Yumoristik təsirin yuxarıda sadalanan müsbət təsirləri əsasən komediyanın indiyə qədər toxunulmamış bir xüsusiyyəti əvvəllər xoşagəlməz və bəlkə də qaçılmaz kimi qəbul edilən bir vəziyyətin subyektiv təsvirinin idrak genişlənməsinə verdiyi töhfə ilə izah olunur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, obyektdə gülməli bir şey tapmaq üçün onunla müvəqqəti olaraq fərqlənmək, ona kənardan baxmaq, belə ki, hətta onun əvvəllər mövcud olan, lakin diqqətdən kənarda qalan xüsusiyyətləri də diqqət mərkəzində olması lazımdır. Onları yenidən kəşf etməklə subyekt yeni informasiya və nəticədə yeni (vəziyyətdən subyektiv kənarlaşma yolu ilə üzə çıxan) informasiya ilə əvvəllər mövcud olan məlumatlar arasında əlaqələr şəbəkəsinin yaranması ilə təmin edilən potensial yeni mənalar toplusunu yaradır.

Komediyanın bu funksiyası çox vaxt yaradıcı adlanır, çünki o, “yeni mənanın yaranması yolu ilə mövcud olanlara alternativ olan mənaların yaradılmasını təmin edir (Musiyçuk, 2007, s. 39)[6]

Koqnitiv effektə əlavə olaraq, bu cür hərəkətlər başqa bir resursa malikdir - onlar psixoloji səviyyədə bir insanın vəziyyəti öz mülahizəsinə uyğun olaraq aktiv şəkildə dəyişdirmək qabiliyyətini təsdiqləyir, yəni onu subyektiv olaraq idarə edir. Öz növbəsində, idarə olunmayan stressin mənfi nəticələrinin inkişafına mane olur (Jukov, 2007). Xoşagəlməz hadisələrin və obyektlərin lağ edilməsi, affektiv özünütənzimləmənin güclü vasitəsi kimi çıxış edərək, onların informasiyanı qəbul edənin psixikasına subyektiv təsir gücünü zəiflətməyə imkan verir (Nikolskaya, 2008).[4]

Qeyd etmək lazımdır ki, komik materialın semantik məzmununun təsvir olunan psixoloji dəyişiklikləri yalnız alıcının emosional inkişafı, öz duyğularını və digər insanların emosiyalarını dərk etmək qabiliyyəti şəraitində mümkün olur. Bu bacarıqları təyin etmək üçün tez-tez "emosional intellekt" anlayışından istifadə

olunur, biz A. V. Karpov və A. S. Petrovskaya (Karpov, Petrovskaya, 2006) metakoqnitiv psixi tənzimləmə təzahürü kimi şərh etməyə istiqamətlənirik.

Emosional intellektin bu anlayışı onu qismən müasir psixologiyada fəal şəkildə inkişaf etdirilən "theory of mind" anlayışına yaxınlaşdırır. "Ağıl nəzəriyyəsinin" mövcudluğu (Başqasının şüurunun modelini qurmaq bacarığı (Çerniqovskaya, 2008) və ya zehni modelin (Sergienko, 2006)) mövcudluğu subyekti zehni olaraq öz mövqeyinə köçürməyə imkan verir. Digəri, öz psixikasında niyyətlərini, məqsədlərini və düşüncələrini, habelə vəziyyətin intellektual və emosional qiymətləndirilməsini yenidən qurur. Özünüinkişafında təsvir olunan qabiliyyət bir neçə mərhələdən keçir. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, subyektin özünün zehni məzmunundan fərqli olan başqasının psixi dünyasının məzmunu (onun niyyətləri, düşüncələri və hissləri) haqqında təsəvvürlərə malik olduğu səviyyə uşaqda üç və ya dörd ildən əvvəl görünmür.(Gardenfors, 2003). Maraqlıdır ki, məhz bu yaşda uşaqlarda aldatmadan fəal istifadə etmək və anlamaq qabiliyyəti formalaşır ki, bu da tez-tez "theory of mind"nin yaranmasının göstəricisi hesab olunur (Gerasimova, Sergienko, 2004).

Aldadıldığı başa düşmək bacarığı, öz növbəsində, zarafatları başa düşmək üçün əsasdır - təsadüfi deyil ki, bir çox komik mətnlərin süjet toqquşması aldanmış gözləntilərin təsirini oynamaq üzərində qurulur. Əvvəlki araşdırmalarımız göstərdi ki, komik mətndəki personajların psixi vəziyyəti haqqında informasiyanı qəbul edənin "oxuması" onların davranışlarının interpretasiyasının müvəffəqiyyətindən və süjeti başa düşməyin ümumi keyfiyyətindən asılıdır (Şerbakova, 2007)[8].

Yuxarıda deyilənlər belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, komediyanın əsas psixoloji funksiyaları bunlardır: 1) diaqnostik; 2) əlaqə; 3) müalicəvi; 4) koqnitiv.

Komik mətnin binar strukturu. Komik materialın xüsusiyyətlərini tutmaq üçün biz ikili təşkil edilmiş mətn anlayışını təqdim etdik (Şerbakova, 2008). Onun fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, iki komponentli (iki müstəvi) idrak strukturuna malikdir, onun hər iki hissəsi arasında semantik əlaqələr qurmaq lazımdır[8].

İkilik bir-biri ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan iki kontekstin (koordinat fəzalarının) müqayisəsi ilə bağlıdır ki, bu kontekstdə subyektin təfəkkürü belə mətnin koqnitiv emalı prosesində fəaliyyət göstərməlidir. Bu koordinat boşluqları qeyri-müəyyənliyi olan açar sözlərə və ya ifadələrə (homoqraflar, omofonlar, omonimlər, frazeoloji vahidlər) uyğun gələn bir və ya bir neçə nöqtədə kəsişir.

Bu açar sözlər mənaca birbaşa əlaqəsi olmayan iki koordinat məkanında eyni vaxtda olmaqla, onlar arasında bir növ semantik "körpü" rolunu oynayır. Bir qayda olaraq, birinci kontekst ən əsasdır - onu anlamaq üçün intellektual səylər tələb olunmur. İkinci kontekst bir az qarışıqdır və açar söz və ya ifadələrin, məcazi və ya çox da yayılmamış mənasına əsaslanır. Binar (ikili) mətnin müvəffəqiyyətlə başa düşülməsi üçün informasiyanı qəbul edən bu qeyri-müəyyənliyi dərk etməli və hər iki mənalı konteksti bir-biri ilə zehni olaraq əlaqələndirməlidir, müstəqil olaraq ümumi mənası yenidən yaratmalıdır. Bu intellektual hərəkətlər müəyyən bir

mürəkkəbliyi təmsil edir, buna görə də binar (ikili) mətnlər haqlı olaraq intellektual tapşırıqların xüsusi bir növü hesab edilə bilər. Komik mətnlərə əlavə olaraq, psixologiyada uzun müddət təfəkkürün və şəxsiyyətin motivasiya sahəsinin diaqnostikası vasitəsi kimi istifadə olunan atalar sözləri, məsəllər, metaforalar, süjetli verbal mətnlər və təsvirlər daxildir. Onlarla işləyərkən subyektin təqdim olunan materialın şərhlərinin ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənən bir neçə şərhin mövcudluğunu dərk etmək, ikinci dərəcəli olanlar və onlardan hansının əsas olduğunu müəyyən etmək bacarığı qiymətləndirilir. Komik mətnlərlə işləyərkən resipiyentə də oxşar intellektual tələblər qoyulur. Belə bir problemi uğurla həll etmək üçün resipyentin zarafatın mətnində təqdim olunan problemli vəziyyəti, orada çıxış edən personajları, onlar arasındakı əlaqələri və münasibətləri, habelə onların psixi məkanında mümkün qədər tam və dəqiq şəkildə canlandırmalıdır. Bunun üçün lətifənin informasiya məzmununu adətən lətifənin təqdim olunduğu verbal işarələrin dilindən subyektiv psixi obrazların dilinə çevirmək lazımdır, çünki mənanın yenidən qurulması üzərində sonrakı işlər aparılacaqdır. bu şəkillərlə. Buna görə də, bu intrapsixik dillərarası tərcümənin dolğunluq və adekvatlıq dərəcəsi komik mətnin mənasının başa düşülməsinin tamlığını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir. Subyektiv şəkildə yaradılan təsvirlərin orijinal şifahi məzmuna uyğunluğu nə qədər dəqiq olarsa, başa düşülmə bir o qədər dolğun və keyfiyyətli olacaqdır. Bununla belə, sadalanan zehni əməliyyatların icrası komik mətnlərin bəzi xüsusiyyətlərinə görə hətta böyüklər, intellektual bacarıqlı insanlar üçün çox vaxt ciddi çətinliklərə səbəb olur. Komik mətnlərlə koqnitiv təhlil çətindir, çünki A. A. Brudni tipologiyasına görə, onların başa düşülməsinə istiqamələdirilən, mürəkkəb konfiqurasiyalar təşkil edən və bir çox potensial bitişik interpretasiya variantlarının mövcudluğunu müəyyən edən bir neçə semantik xəttdən ibarət mətnlər növünə aiddir. Bu o deməkdir ki, son semantik rekonstruksiyanın qəbuledicinin koqnitiv hərəkətlərindən və emosional reaksiyalarından asılılığı komik mətnin başa düşülməsi halında proseslərin dərk edilməsi işinə vasitəçilik edir. İnanırıq ki, bu, komik komponenti ehtiva edən müəyyən etdiyimiz materialın interpretasiyasının mürəkkəbliyini izah edir(Şerbakova, 2007)[8].

Təsvir edilən çətinliklər komik mətnin semantik təsvirinin resipyientin psixikasında sürətli və dəqiq formalaşmasına mane olur. Buna baxmayaraq, onun adekvat başa düşülməsi üçün onların təsirini neytrallaşdırmaq və insanın psixi məkanında müəllif tərəfindən qoyulmuş və konkret təcrübənin meydana gəlməsini təmin edən komediyanın koqnitiv "çərçivəsini" bərpa etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному/Пер. с нем. – СПб.: Азбука – классика, 2005. – 288 с.

2. Иванова Т.В. Остроумие и креативность // Вопросы психологии. – 2002a. – № 1. – С. 76 – 87.

3. Иванова Т. В. Психология восприятия комического. – Самара: Самар. науч. центр РАН, 2002b. – 142 с.

4. Жуков Д. А. Биология поведения: гуморальные механизмы; Учебник. – СПб.: Речь, 2007. – 443 с.

5. Павленко Е. В. Тест юмористических фраз: Метод. руководство. – СПб.: ГУНПП «ИМАТОН», 2003. – 26 с.

6. Мусийчук М. В. Креативный механизм юмора в образовании // «Ананьевские чтения – 2007»: Материалы науч.-практ. конф. / Под ред. Л. А. Цветковой. СПб., 2007. – С. 38 – 40.

7. Сечко Н. Ф. Интеллектуальные способности студентов и особенности восприятия ими юмора // Психология когнитивных процессов: Сб. науч. ст.: Материалы 2-й Всеросс. науч.-практ. конф. / Под ред. А. Г. Егорова, В. В. Селиванова. – Смоленск: Универсум. – 2008. – С. 296 – 299.

8. Щербакова О. В. Влияние объективной информации и субъективных проекций на понимание сюжетных изображений // Сб. статей по материалам лучших дипломных работ выпускников факультета психологии СПбГУ 2006 года / Под ред. Л. А. Цветковой, В. Б. Чеснокова. СПб., 2007. – С. 158 – 164.

9. Ellis A., Dryden W. The practice of rational-emotive therapy. – N. Y.: Springer, 1987.

10. Martin R. A., Lefcourt H. M. Situational humor response questionnaire: Quantitative measure of sense of humor. Journal of Personality and Social Psychology. – 1984. – Vol. 47. – № 1. – P. 145 – 155.

В.Ф.Велиева
Л.Ф.Абдуллазаде

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА КОМИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

РЕЗЮМЕ

В статье подтвердились гипотезы об уровневой организации феномена понимания и важности таких когнитивных механизмов, опосредующих смысловую реконструкцию комического текста, как полный обратимый перевод содержания с вербального языка на образный, построение и одновременное удержание в психике нескольких независимых ментальных пространств с возможностью произвольного целенаправленного перемещения между ними. Также удалось показать, что для общего адекватного понимания комического необходимо наличие зрелой системы метакогнитивного контроля, позволяющей регулировать степень влияния собственной психической продукции на процесс формирования смысловой репрезентации шутки. Было эмпирически обосновано разведение понимания комического текста и переживания его комического эффекта.

В то же время восприятие и понимание комедии часто описывают как самостоятельный процесс, имеющий своеобразный характер, обособленный от

общепсихологических закономерностей. В связи с этим многочисленные попытки построить общую теорию комедии и объяснить сущность именно этого частного переживания, именно обеспечиваемого комическим материалом и не достигаемого с помощью видов стимуляции, носят во многом умозрительный и результатный характер.

Ключевые слова: комический феномен, юмор, психологический потенциал, бинарность, психологический потенциал

Valiyeva Vasila Fakhraddin
Abdullazadeh Lala Fuzuli

Psychological specificity of comic material

Summray

The article confirmed the hypotheses about the level organization of the phenomenon of understanding and the importance of such cognitive mechanisms that mediate the semantic reconstruction of a comic text, such as a complete reversible translation of content from verbal language into figurative language, the construction and simultaneous retention in the psyche of several independent mental spaces with the possibility of arbitrary purposeful movement between them. It was also possible to show that for a general adequate understanding of the comic, it is necessary to have a mature system of metacognitive control, which allows one to regulate the degree of influence of one's own mental production on the process of forming the semantic representation of a joke. The separation of the understanding of the comic text and the experience of its comic effect was empirically substantiated. At the same time, the perception and understanding of comedy is often described as an independent process with a unique nature, isolated from general psychological laws.In this regard, the numerous attempts to construct a general theory of comedy and to explain the essence of this particular experience precisely provided by the comic material and which cannot be achieved with the help of types of stimulation are largely speculative and result.

Key words: comic phenomenon, humor, psychological potential, binary, psychological potential

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: f.f.d./dos.A.M.Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYDAN ŞAHİD QIZI RIZAYEVA
ADU
aydanrzayeva1222@gmail.com

LİNQVOKULTUROLOGİYA LINQVİSTİKADA

Xülasə

Linqvokulturologiya leksikologiyanın mühüm hissələrindən biridir. Həmçinin, bir elm sahəsi kimi antropoloji dilçiliyin istiqaməti kimi formalaşmışdır. Dilçilikdə bu sahənin həmçinin, qəbul edilmiş fikirlərdən biri də antropoloji paradiqmanın məntiqi yekunu əsasında yarandığı fikridir. Antropoloji paradiqma isə öz növbəsində dilçilik tarixində XIX əsrin sonlarının məhsulu kimi hesab edilir.

Dilçilikdə linqvokulturologiya ilə birgə, linqvokonseptologiya anlayışı da mövcuddur ki, bu anlayış mövcud olan ədəbiyyatlarda struktur, funksional və klassik semantikanın davamı və eləcə də inkişafı kimi anlaşılır. Bu anlayış eləcə də sosiologiyanın, tarixin, kulturologiyanın və bir sıra digər fənnlərin məlumatlarından istifadə edilməsini də nəzərdə tutur. Linqvokonseptologiya semantikanın bir fərqli forması kimi də qəbul edilir, əsas tədqiqatı isə yuxarıda qeyd etdiyimiz konseptlərdir. Yeni dilçilik istiqaməti hesab edilən linqvokulturologiya XXI əsr dilçiliyində meydana gəlmişdir. Burada da dil, yalnız, dərketmə və kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həmçinin, millətin mədəniyyət kodu kimi nəzərdən keçirilir.

"Linqvokulturologiya" bir elm sahəsi kimi dilçilik elminin daxilində, dilçiliyin bir sahəsi, qolu kimi formalaşmışdır. Bu sahənin əsas predmeti mədəni konseptlər ilə dil arasındakı əlaqənin öyrənilməsi təşkil etməkdədir. Son zamanlarda da həmçinin Azərbaycan dilçiliyində linqvokulturoloji tədqiqatlar ilə əlaqədar bir sıra fikirlər mövcuddur. Deyilən bu fikirlər xüsusilə maraq doğurur. Müasir dövrdə linqvokulturologiyaya nəzər yetirdikdə bir neçə istiqamətdə formalaşdığını görürük.

Nəhayət, onu söyləyə bilərik ki, linqvokulturologiyada mühüm yerlərdən birini mədəniyyətin başlıca və həlledici konseptlərinin öyrənilməsi tədqiqi tutur.

Açar sözlər: linqvokulturologiya, dilçilik, metod

"Linqvokulturologiya" bir elm sahəsi kimi dilçilik elminin daxilində, dilçiliyin bir sahəsi, qolu kimi formalaşmışdır. Bu sahənin əsas predmeti mədəni konseptlər ilə dil arasındakı əlaqənin öyrənilməsi təşkil etməkdədir. Rus dilçiliyinə nəzər yetirsək linqvokulturologiya ifadəsini mədəni dilçilik anlamında əvəz edərək "kulturnaya linqvistika (культурная лингвистика)" ifadəsi altında istifadə etdiklərini görə bilirik [1].

Linqvokulturologiyaya əsasən, şüurun mədəni səviyyəsində dil kök salmışdır və bu bir mədəni hadisə olaraq qəbul edilməlidir. Linqvokulturologiyanın əsas tezisi isə "mədəniyyət dil strukturları ilə bilavasitə əlaqədədir" formasında səslənir.

Artıq dünya dilçiliyində linqvokulturologiyanın bir sıra görüşləri öz növbəsində geniş formada tətbiq edilməkdədir. Elə bu baxımdan da bu elm sahəsinin metodologiyasının, nəzəri əsaslarının öyrənilməsi prossesi çağdaş dönəmin aktual problemlərindən hesab edilir. Linqvokulturologiyanın metodologiyasında bir sıra metodlar olmasına baxmayaraq, əsas götürülən bir metod var. Qeyd edilən bu metod sistem metodu adlandırılır. Bu metod siqmatikanın, praqmatikanın, semantikanın vəhdətini nəzərdə tutur [3; s.52].

Bu elm sahəsi ilə məşğul olan alimlər, tədqiqatçılar linqvokulturologiyanın özünəməxsus vahidini müəyyən ediblər – "linqvokulturema". Bu məsələlər öz növbəsində polemika müstəvisində hərtərəfli və geniş formada araşdırılmışdır. Linqvokulturologiyanın təşəkkül tarixinə nəzər yetirdikdə müstəqil bir sahə olaraq formalaşmasının tarixinin bir o qədər də qədim olmadığını görürük. Dilçilik sahəsində linqvokulturologiyanın yaranması ötən əsrin sonlarına doğru olduğu hesab edilir [3; s.40].

Bir qədər keçmişə nəzər yetirdikdə, dilçilik sahəsində V. Fon Humboltun "О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода" (İnsan dillərinin quruluşunun fərqi və insan nəslinin mənəvi inkişafına təsiri haqqında olan) əsərini mütləq şəkildə qeyd etməliyik. Bu əsər linqvokulturologiyanın yaranmasına istiqamət göstərən tədqiqatlardan biri hesab edilir. V. fon Humbolt bu tədqiqatda dil ilə dilin daşıyıcısı olan xalq arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğu fikrini irəli sürür [10; s.254].

Tədqiqatçının fikrinə əsasən, hər hansısa bir dilin dərindən və dəqiq formada öyrənilməsi sözügedən dil daşıyıcısının daxili aləminin öyrənilməsinə də ehtiva edən amillərdən biridir. Buraya öz növbəsində tarixi və fəlsəfi faktorlar da əlavə edilməlidir. Bu, qeyd edildiyi zaman üçün çox yeni və eləcə də cəsarətli bir yanaşma idi. Bu növ yanaşma isə, həm də ehtiva etdiyi cəhətlərdən biri isə odur ki, fərqli dil formalarının arxasında gerçəkliyi fərqli formada dərketmə və eləcə də görmə qabiliyyəti dayanır. Öz növbəsində isə, bütün bu deyilənlər, nəticcə olaraq dilin mədəniyyətinin özünəməxsus cəhətlərini əks etdirdiyinə gətirib çıxarır.

Son zamanlarda da həmçinin Azərbaycan dilçiliyində linqvokulturoloji tədqiqatlar ilə əlaqədar bir sıra fikirlər mövcuddur. Deyilən bu fikirlər xüsusilə maraq doğurur. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

Reyhan Həbibli bununla əlaqədar olaraq belə qeyd edir [6; s.65]: "Linqvokulturologiya mədəniyyət hadisələrinin araşdırılmasında dil materiallarından istifadə edən, eləcədə mədəniyyətin dildə inikasını öyrənən bir sahə kimi, həm dilin diaxroniyası, xalqın tarixi, həm də müasir dövrlə əlaqədardır. O, etnik mentalitet, mədəniyyət və dil arasındakı əlaqələrin aşkarlanmasına istiqamətlənmişdir".

Tədqiqatçı A.Bünyatovanın fikirlərinə nəzər yetirək [3; s.74].: "Mədəniyyət və dil qarşılıqlı münasibətinin, əlaqənin mürəkkəb və çox aspektliliyi; onların insanlar arasındakı ünsiyyət prosesi zamanı qarşılıqlı münasibəti, təsiri, əlaqəsi, bir-

başa, yeni bir mədəniyyətin tədqiqi ilə əlaqədar olan elmi sahənin – yəni, linqvokulturologiyanın yaranmasına, aşkarlanmasına gətirir".

Müasir dövrdə linqvokulturologiyaya nəzər yetirdikdə bir neçə istiqamətdə formalaşdığını görürük. Bunlar aşağıda qeyd etdiklərimizdir [9; s.304]:

1. Diaxronik linqvokulturologiya - buraya müəyyən zaman daxilində etnosun linqvokulturoloji səviyyəsinin öyrənilməsi daxildir;
2. Konkret bir linqvokulturoloji situasiyanın araşdırılması – yəni, ayrı-ayrı sosial etnosların və ya qrupların mədəni baxımdan parlaq dövrünün linqvokulturologiyasının araşdırılması;
3. Qarşılaşdırmalı linqvokulturologiya - bu sahə son zamanlarda inkişaf etməyə başlamışdır;
4. Müqayisəli linqvokulturologiya – bu bölməyə müxtəlif, ancaq bir-biri ilə əlaqədar olan etnosların, qrupların linqvokulturoloji təzahürlərinin öyrənilməsi daxil edilir;
5. Linqvokulturoloji leksikoqrafiya – qeyd edilmiş bu bölmə ölkəşünaslıq lüğətlərinin hazırlanmasıyla məşğul olur. Bu tip lüğətlər məhz "linqvoölkəşünaslıq lüğətləri" adlandırılır. Misal olaraq ölkələr üzrə Rusiyada çox sayda bu tip lüğətlərin tərtib edildiyini göstərə bilərik.

- Böyük Britaniya - Великобритания: Лингвострановедческий словарь, Москва: 1999,
- Amerika - *Amerikana. Англо-русский лингвострановедческий словарь - Под ред. Н.В.Чернова, Смоленск: 1996*,
- Almaniya – Мальцева, Д.Г.Германия: страна и язык - Лингвострановедческий словарь, Москва:1998,
- Avstriya - Н.В.Муравлева Австрия: Лингвострановедческий словарь, Москва:1997,
- Yunanıstan- Н.Г.Николау, Греция - Лингвострановедческий словарь, Москва:1995,
- Fransa - Франция: Лингвострановедческий словарь - Под ред. Л.Г.Ведениной, Москва: 1997.

Ötən əsrin sonlarında qeyd etdiyimiz və digər bir sıra ölkələrin linqvokulturoloji lüğətləri işıq üzü görmüşdür.

Bir elm sahəsi kimi linqvokulturologiyanın formalaşmasının 3 əsas mərhələsini fərqləndirmək mümkündür: birinci mərhələ yuxarıda adını qeyd etdiyimiz V.fon Humboltun əsərləri və eləcə də onların təsiri ilə E.Sepirin, A.Potebnyanın və digərlərinin elmi yaradıcılığını daxil etmək mümkündür; ikinci mərhələyə isə linqvokulturologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasını qeyd etmək olar; üçüncü mərhələ, eləcə də son mərhələyə linqvokulturologiyanın multidissiplinar bir elm sahəsi kimi inkişafını qeyd edə bilərik. Beləliklə, bütün bu deyilənlərə əsasən belə nəticəyə gələ bilərik ki, linqvokulturologiya humanitar fənn

hesab edilir. Bu, öz növbəsində dil proseslərində özünü göstərən, mənəvi və maddi mədəniyyəti öyrənən, eləcə də canlı bir milli dildə təcəssüm etdirən fənndir.

Bu sahə eləcə də, dilin təməl funksiyalarından biri olan mədəniyyətin yaradılması, saxlanması, yayılması və inkişafı üçün bir vasitə olmasının hansı formada, necə qurulduğunu aydınlaşdırmağa, izah etməyə imkan verir. Burada əsas məqsəd dilin vahidlərdə hansı formada görünməsi, mədəniyyəti necə yaymasını və qorumasını öyrənməkdir. Hal hazırki, müasir dövrdə "linqvokulturologiya" müstəqil bir elm sahəsi kimi özünə xas olan bütün problemləri həll etməli, bununla bərabər olaraq ümumi şəkildə aşağıda qeyd edilmiş suallara cavab verməlidir:

- ilk olaraq, mədəniyyətin anlayışlarının və eləcə də, dil vahidlərinin formalaşmasında, meydana gəlməsində necə iştirak edir;
- mədəniyyətdən gələn mənalar dil işarəsinin hansı hissələrinə əlavə edilə bilər;
- bu mənalar dinləyicilər və danışanlar tərəfindən hansı səviyyədə anlaşılır;
- bunların nitq strategiyalarına təsiri necədir;
- dil daşıyıcısının mədəni və dil kompetensiyasının həqiqətən də mövcud olub olmadığı,
- bu kompetensiya dil daşıyıcıları tərəfindən tanınaraq, mədəni mənalar mətnlərdə, tekstlərdə təcəssüm edilir;
- mədəni və dil kompetensiyası ifadəsi deyildikdə nəzərdə tutulan anlayış dil daşıyıcıları tərəfindən nitq qavranılması və tanınması proseslərdir;
- bu elm sahəsinin əsas, mühüm olan anlayışlarını hansı formada sistemləşdirmək mümkündür və bunlar kimi br sıra digər suallar mövcuddur.

Ədəbiyyat;

1. Axundov, A. Ümumi Dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 278 s.
2. Bəylərova A.(2018) Konnotasiyanin tədqiqində linqvokulturoloji yanaşma // Filologiya məsələləri, №11, s.3.
3. Bünyatova A. (2018). Linqvokulturologiya və mədəniyyətlərarası ünsiyyət // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, №2, s. 271-277
4. Məmmədov, A., Məmmədov,M. "Diskurs tədqiqi", Bakı – 2013,
5. Məmmədov,A., Məmmədov,M. (2010) Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çaşıoğlu.
6. Həbibli R. (2012). Toponimlər linqvokulturoloji fenomenlər kimi// Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyasi, №1, 5.
7. Biber D. and Finegan, E. (1994) Sociolinguistic Perspectives on Register. Oxford: Oxford University Press.
8. Антрушина Г.Б., Афанасьева О.В. Морозова Н.Н. Лексикология английского языка. М.; Дрофа, 2000, стр.208.

9. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.; Высшая школа, 1959, стр.318.
10. Гумбольдт в. Фон. (1985). Язык и философия культуры. М., 1985, с. 355.

Linguoculturology in linguistics

SUMMARY

Linguistics is one of the important part of the lexicology. Also, it was formed as a direction of anthropological linguistics as a field of science. Also? One of the accepted ideas of this field in linguistics is the idea that it arose based on the logical conclusion of the anthropological paradigm. The anthropological paradigm, in turn, is considered a product of the end of the 19th century in the history of linguistics.

In linguistics, together with linguoculturology, there is also the concept of linguconceptology, which is understood as a continuation and development of structural, functional and classical semantics in existing literature. This concept also involves the use of information from sociology, history, cultural studies and a number of other disciplines. Linguistics is also considered as a different form of semantics, and its main study is the above- mentioned concepts.

Linguistics, which is considered a new direction of linguistics, appeared in XXI century linguistics. Here, too language is considered not only as a means of understanding and communication, but also as a cultural code of the nation.

“Linguculturalogy” as a field of science was formed within the science of linguistics, aas a field and branch of linguistics. The main subject of this field is the study of the relationship between cultural concepts and language. Recently, there are also a number of ideas related to linguistic and cultural studies in Azerbaijani linguistics. When we look in modern era, we see that it is formed in several directions.

Finally, we can say that one of the important places in linguoculturalology is the study of the main and decisive concepts of culture.

Key words: linguoculturology, linguistics, method

Лингвокультурология в лингвистике

РЕЗЮМЕ

Лингвокультурология одна из важных частей лексикологии. Также она была сформирована как сфера науки как одно направление антропологической лингвистики. Также одной из общепринятых идей этого направления в языкознании является представление о том, что оно возникло на основе логического завершения антропологической парадигмы. Антропологическая парадигма, в свою очередь, считается продуктом конца XIX века в истории языкознания.

Вместе с лингвокультурологией в лингвистике имеется концепт лингвоконцептологии, которая понимается, как продолжение и развитие структурной, функциональной и классической семантики в существующей литературе. Также данный концепт включает в себя использование всякого рода информации взятой с материалов социологии, истории, культурных наук и множества других дисциплин. Языкознание также рассматривается как иная форма семантики, основным предметом изучения которой являются вышеперечисленные понятия. Языкознание, которое считается новым направлением языкознания, появилось в языкознании XXI века. И здесь язык рассматривается не только как средство понимания и общения, но и как культурный код нации.

«Лингвокультурология» как область науки сформировалась в рамках науки о языкознании, как область и отрасль языкознания. Основным предметом этой области является изучение взаимосвязи между культурными понятиями и языком. В последнее время в азербайджанском языкознании также существует ряд идей, связнных с лингвистичесческими и культурологическими исследованиями. Эти идеи особенно интересны. Когда мы смотрим на лингвокультурологию в современную эпоху, мы видим, что она формируется в нескольких направлениях.

Наконец, можно сказать, что одно из важных мест в лингвокультурологии занимает изучение основных и определяющих концептов культуры.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвистика, метод

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: ***prof. Könül Abdurəhmanova***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRMİNƏ İLQAR QIZI QASIMOVA
ADU
qasimova-nermine@mail.ru

ETNOLİNQVİSTİKANIN TƏDQİQİ

Xülasə

Xalqın etnoqrafiyasını əks etdirən leksikanın mənşəyinin, etimologiya və etnomədəni cəhətlərinin müəyyən edilməsi dilçiliyin aktual problemlərindən biridir. Etnoqrafik lüğətin tədqiqi xalqın həyat tərzi, məşğuliyyəti, inancları, habelə ictimai-siyasi quruluşu haqqında aydın təsəvvür yaradır. Xalqın mədəniyyətinin, maddi-mənəvi, məişət leksikasının, adət- ənənələrinin və bir çox məşğuliyyətlərinin birgə təhlili nəticəsində etnolinqvistik sistemin yaradılmasına şərait yaradılır.

Etnosun tarixinin daşıyıcısı dildir. Xalqın həyatında baş vermiş bütün bu dəyişiklikləri dilin leksikası özündə əks etdirir. Xalqın zəngin mədəni və maddi irsinin, əmək fəaliyyətinin, dünyagörüşünün öyrənilməsində etnoqrafik leksika mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dil cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində xalqın mədəniyyəti və həyatı ilə əlaqədardır. Xalqın mənəvi, əxlaqi, maddi kimi mədəniyyət elementləri onun dilində əks edilir. Dilin etnoqrafik təbəqəsi etnik milli cəhətləri özündə əks etdirərək dünyanın tarix, dil, coğrafiya, mənəviyyat və mədəniyyət birliyinin güzgüsüdür. Dil vahidlərini etnolinqvistika etnomədəni, etnososioloji, etnotarixi kontekstdən tədqiqata cəlb edir. Daha geniş formada qeyd etsək, etnolinqvistika dil vahidlərinə əsaslanaraq dil ilə etnos arasındakı qarşılıqlı əlaqələri meydana gətirən elm sahəsidir.

Etnolinqvistik sistemin yaradılmasına şəraiti xalqın mədəniyyəti, mənəvi və maddi, məişət leksikası, adət-ənənələri, əsas məşğuliyyətlərinin birgə təhlili yaradır.

Açar sözlər: etnolinqvistika, leksika, mədəniyyət

Dilin cəmiyyətin inkişaf etməsində rolu ilə əlaqədar Boduen de Kurtene təhlil edərək belə qeyd edir [10; s.77]:

“Dil geniş mənada insanla cəmiyyət münasibətində yaranan psixoloji, ictimai,və yaxud da psixo-ictimai hadisə hesab edilirsə, dar mənada yanaşdıqda öz daxili qanunlarıyla inkişaf edən fəaliyyət və vasitədir”

Dilin əsas vahidi hesab edilən sözdə, təfəkkürdə olan fikirlər ilə birgə, insan - cəmiyyət münasibəti də təzahür edir. Söz xalqın etnogenezisini və eləcə də inkişaf tarixini, mərhələlərini nəsillərdən nəsillərə ötürərək qoruyub saxlayır. Qeyd edilmiş bu prosses sosial aləmin və cəmiyyətin təzahürlərinin bütün sahələrini əhatələyir. Belə bir nəticə hasil olur ki, dil elə bir işarələr sistemi hesab edilir ki, bir tərəfdən insanlar arasında ünsiyyət zamanı yaranıb, onların şüurundan asılı olmadan obyektiv formada mövcud olursa, bu sistem digər tərəfdən də insanların şüurunda formalaşır. Başqa sözlərlə desək, bu sistem subyekt - obyekt xarakteri daşıyır. Cəmiyyətin həyatında dil sistemi fəaliyyət göstərən digər sistemlər ilə vəhdət təşkil edir [5; s.47].

Buna əsasən də, dilin lüğət tərkibinin öyrənilməsi, lüğətlərdə əksi məsələsi dilçiliyin inkişafının bütün mərhələlərində vacib əhəmiyyət daşıyır. Leksikologiya ilə əlaqədar tədqiqatlar sırasına nəzər yetirdikdə, sistemli elmi, tarixi- müqayisəli araşdırmaların azlığını olduqca aydın şəkildə görürük.

Müxtəlif dillərinin leksikasına aid tematik, leksik-semantik aspektdən çoxlu sayda araşdırmalar aparılmışdır ki, bu da tarixi və nəzəri ümumiləşdirmələr üçün əsas hesab edilə bilər. Leksikanın tematik qrupları son dövrlərdə geniş formada öyrənilir.

Amma, dillərə nəzər yetirdikdə, leksik-semantik və tematik qruplar ilə əlaqədar tədqiqatların azlıq təşkil etdiyini görürük. R.Xadıyevanın öz fikirlərini aşağıdakı formada qeyd edir [6; s.3]; "dillərin lüğət tərkibi "etnoqrafik", "etnolinqvistik" termini adı altında istfadə edilir. Bir qayda olaraq verilmiş bu növ adlar altında da bu və ya digər xalqın adət-ənənəsi, məişəti və geyimin milli xüsusiyyətlərini əks etdirən söz və anlayış sferasının tədqiq edilməsi məsələsi nəzərdə tutulur".

Sözün etnolinqvistik və kultoroloji aspekti daha geniş tərkiblidir. Buna əsasən də, lüğət tərkibinin mənəvi və maddi mədəniyyət ilə birbaşa əlaqədə, başqa sözlərlə qeyd etsək, etnomədəni yanaşma tərzilə öyrənilməsi dilin bütövlüyünün qavranılmasına, tamamilə fərqli bir mənzərənin meydana gəlməsinə gətirib çıxara bilər. Beləliklə, sözün linqvistik təbiətinin dərk edilməsində semantik əlamətlərin öyrənilməsi yeni perspektivlər açır. Təsvir edilən obyektin etnolinqvistik tədqiqatlar zamanı meydana gələn əlamətlərin kulturoloji stereotipini müəyyən etməyə, sözü semantik cəhətdən aydınlaşdırmağa şərait yaradır. Etnoqrafik leksikanın sərhədlərinin bu cəhətdən müəyyən edilməsi və etnolinqvistik təhlili müasir dövrdə olduqca aktual problemlərdən biridir. Çünki, müstəqil bir elm sahəsi kimi müqayisəli etnolinqvistika dil və kültürü tutuşdurma və əlaqəli formada tariximüqayisəli aspektdən, intralinqvistik və ekstralinqvistik faktorları, habelə cəmiyyət və dilin inkişaf qanunlarını nəzərə alaraq araşdırır.

Etnolinqvistikanı N.A. Tolstoy tədqiqatçının diqqətini dil - mədəniyyət, dil - xalq yaradıcılığı, dil - mənəvi mentalitet və s. kimi bir sıra qarşılıqlı əlaqələrə yönəldən dilçilik istiqaməti, daha geniş anlamda isə dilçilik sahəsi olaraq izah edərək öz fikrini aşağıdakı formada qeyd edib: "Etnolinqvistika bir elm sahəsi kimi etnologiya və dilçiliyin ayrı-ayrı elementlərinin cəmi və yaxud da sadəcə onların hibridi deyildir. Bir sıra digər oxşar elmlər kimi onun da fəaliyyət göstərdiyi və formalaşdırdığı dəqiq müəyyən edilmiş tədqiqat obyekti mövcuddur" [9; s.182].

Müəllif obyekti qeyd edərək etnoqrafik leksikanı nəzərdə tutur. Etnoqrafik leksika əsasında tarixi ardıcıllığı izləyərək, müqayisəli şəkildə tədqiqatlar apararaq dillərin qohumluq məsələsi ilə əlaqədar doğru nəticələr əldə etmək mümkündür. Belə zəngin olan bir dil xəzinəsini hərtərəfli araşdırma aparmadan bir xalqın nə dilinin tarixini, nə də özünü öyrənmək mümkün deyildir. Ümumilikdə, özündə xalqın ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, iqtisadiyyatını, incəsənətini, bir sözlə, maddi və

mənəvi həyatını özündə əks etdirən etnoqrafik leksikanın tədqiq edilməsi xalqın etnogenezisinin adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin araşdırılmasına xidmət edir. Fernando de Sössür qeyd edir ki:

"Xalqın adətləri onun dilində əks edilir. Digər tərəfdən yanaşdıqda isə, milləti müəyyən dərəcədə də olsa məhz elə dil formalaşdırır" [5; s.82].

Bu cəhətdən etnoqrafik leksikanın sinxron və diaxron, tarixi, etnik-mədəni aspektdən, həmçinin tematik qrupların funksional-üslubi, struktur - semantik baxımdan tədqiq edilməsi həmin xalqların müasir milli mədəniyyətinin, tarixinin, qohumluq əlaqələrinin müəyyən edilməsi, qədim tarixi mədəni irsinin aşkar edilməsi istiqamətində kifayət qədər zəngin faktlar ön plana çəkir. Etnoqrafik leksikanın mənbələri aşağıdakılar hesab edilir: şifahi xalq yaradıcılığı materialları, qəbirüstü yazılar, qayaüstü rəsmlər, elmi mənbələr, ədəbi-bədii mənbələr, arxeoloji qazıntılar, dialektoloji materiallar.

"Etnolinqvistika" etnologiya, dilçilik, mifologiya, kulturologiya, folklorşünaslığın fövqündə dayanaraq, dil və mədəniyyətin əlaqəsini, dilin etnoqrafik leksikasını, dilin inkişafındakı etnopsixoloji, etnomədəni, etnodil faktorların təsirini öyrənən, etnik dünyagörüşün dildə əksini tədqiq edən ümumi bir elm sahəsidir.

Etnolinqvistik tədqiqatlar aşağıda qeyd etdiyimiz üç istiqamətə əsasən həyata keçirilir: 1) şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin mənəvi və maddi mədəniyyət kontekstində formal və əhatəli təhlili formasında, 2) dünya xalqlarının dil atlasının kulturoloji-linqvistik areallar əsasında, daha doğrusu, dil modelinin tərtib edilməsi formasında, 3) kulturoloji-linqvistik arealların müəyyən edilməsi, onların vahid semiotik yanaşma çərçivəsi daxilində kompleks tədqiq edilməsi formasında.

Bu elm xalqın mədəniyyət və məişətdəki spesifikasının tarixi inkişafını, dəyişkənliyini, xalqların etnik coğrafiyasını, etnogenezisini, onların qarşılıqlı şəkildə mədəni-tarixi əlaqələrinin tədqiqi ilə məşğul olur. Etnolinqvistika bütün baş vermis bu prosseslərin dildə əks edilməsi və yaxud da, dilin prosseslərə təsiri məsələlərini öyrənir. Bu isə öz növbəsində etnoqrafik leksikanın xalqın etnoirsindən, milli yaradıcılığının etnolinqvistik təsvirindən irəli gəlir. Xalqın təfəkkürü ilə dilin sıx şəkildə əlaqədar olması, həmin dildə danışan xalqın təcrübəsini ifadəsi buna səbəbdir.

Dilin mənəvi mədəniyyət, milli mentalitet, mifologiya, xalq yaradıcılığı ilə sıx əlaqədə olması ilə bağlı olaraq, onun kulturoloji funksiyası şərait yaradır ki, etnolinqvistikanın dili mədəniyyətin verbal kodu və söz modeli kimi tədqiqat obyekti seçsin. Etnolinqvistika etnos, mədəniyyət və dilin bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqədə olmasını əsas götürərək, söz, söz birləşmələrinə milli-mədəni kontekstdən yanaşır.

"Sözün etnokulturoloji mənası" - bu anlayış belə yanaşmanı əks etdirmək ilə sözün semasioloji cəhətdən tədqiq edilməsinə yeni baxış tələb edir. Eyni zamanda dil daşıyıcısının təfəkkürü etnokulturoloji ənənələr əsasında formalaşaraq, onun daşıyıcısına çevrilir. Təfəkkürün söz ilə ifadə edilməsi etnokulturoloji izlərin sözə aşılanması deməkdir. Bu öz növbəsində "etnoleksem" anlayışını meydana gətirir.

Etnoleksem - sadə bir dil vahidi yox, eləcə də, xalqın inanc və ənənələrinin, mədəniyyətinin mifoloji və kosmoqonik fikirlərinin, ümumilikdə, xalq biliklərinin daşıyıcısıdır. Məhz qeyd edilmiş bu xüsusiyyətlərə görə etnoleksemlərin etnolinqvistik cəhətdən tədqiq edilməsi özündə sözün yalnızca qrammatik və linqvistik-morfoloji anlamını deyil, onun semantikasında mövcud olan kulturoloji aspekti də həmçinin əks etdirilməlidir. Dilin etnolinqvistik cəhətdən tədqiq edilməsi tarix, dilçilik, folklor və etnoqrafiyasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Təəssüflər olsun ki, xalqın mədəniyyəti, tarixi, dili, etnogenezi linqvistik, tarixi-etnoqrafik, folklor-ədəbi tədqiqatların obyektinə çevrilsə də, etnolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi nəzəri əsasları hazırlanmamış, etnolinqvistik yanaşma dildə hələ də sistemlilik qazanmamışdır. Bu, ən mühüm problemlərindən biridir.

Etnomədəni leksikaya aşağıdakı bir sıra və digər qruplar daxil edilir [8; s.3]: dil daşıyıcılarının yaşadığı yer ilə əlaqədar xarakterik olan təbii hadisələrin adı; mənəvi mədəniyyət leksikası; maddi mədəniyyət leksikası; yaş və cins təsnifləndirilməsi terminləri; ailə və qohumluq əlaqələri; ictimai əlaqələr ilə əlaqədar olan terminlər; insanın mənəvi həyatı ilə əlaqədar olan sözlər - incəsənət, musiqi, əyləncə və s., təhsil və tərbiyə ilə əlaqədar olan sözlər; insani dəyərlərlə ictimai əlaqələri xarakterizə edən terminlər; ənənələr, folklore, mifologiyanı bildirən sözlər və s.

Etnoqrafik leksikanın tarixi baxımdan tədqiq edilməsi, yəni, daha aydın formada desək, müəyyən dövr etnoqrafiyasının öyrənilməsi elə də geniş xarakter daşımır. Etnoqrafizmlərin etimologiyasının təhlil edilməsinə bir sıra əsərlərin leksikası ilə əlaqədar dilçilərin tədqiqatlarında çox da geniş yer verilməmişdir. Baxmayaraq ki, etnokulturoloji leksikanın daşıyıcısı olan etnoqrafizmlər xalqın və dilin tarixini özündə əks etdirdiyi üçün, onların mənşəyinin müəyyənləşməsi dildəki tarixi izlərin aşkar edilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat;

1. Axundov, A. Ümumi Dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 278 s.
2. Bünyatova A. (218). Linqvokulturologiya və mədəniyyətlərarası ünsiyyət // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, №2, s. 271-277
3. Rüstəmova A. Sosial linqvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı, 2005, s. 82
4. Mirzəliyeva M. Söz yaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər.//Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. III c, Bakı, 2012, s.12-13.
5. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU nəşr, 2003,407 s.
6. Qurbanova İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik nəş., 2014, 240 s., s.3);
7. Quliyeva N. Etnoqrafiya və etnologiya. Bakı, 2009, 156 s., s.3.
8. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья., М., Изд.Наука, 1981, с.3.

9. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса//Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос. М- Л, Наука, 1983, с. 181-190, с.182.
10. Куртене де Б. Избранные работы по общему языкознанию. I т., М., Изд-во АН СССР, 1963.384 с, с.77.

A study of ethnolinguistics

SUMMARY

Determing the origin, distribution are, etymology and ethnocultural aspects of the lexicon reflecting the ethnography of the people is one of the urgent problems of linguistics. The study of the ethnographic lexicon creates a clear picture of the people`s lifestyle and conditions, occupations, beliefs, as well as the socio- political structure. The conditions for the creation of the ethnolinguistic system are created by a joint analysis of the people`s culture, spiritual and material, household lexicon, customs and many occupations.

Language is the bearer of ethnos history. The lexicon of the language reflects all these changes in the life of the people. Ethnographic lexicon is of great importance in the study of the rich cultural and material heritage of the people, activity, worldview.

Language is related to the culture and life of the people at all stages of the development of the society. The cultural elements of the people, such as spiritual, moral and material are reflected in their language.

The ethnographic layer of the language is a mirror of the unity of history, language, geography, spirituality and culture of the world, reflecting ethnic national features. Ethnolinguistics involves language units in research from the ethnocultural, ethnosociological, ethnohistorical context. Broadly speaking, ethnolinguistics is a field of science that creates interactions between language and ethnos based on language units.

The conditions for the creation of the ethnolinguistic system are created by a joint analysis of the people`s culture, spiritual and material, customs and main occupations.

Key words: ethnolinguistics, lexicon, culture

Изучение этнолингвистики

РЕЗЮМЕ

Определение происхождения, ареала распространия, этимологии и этнокультурных аспектов лексики, отражающей этнографию народа, является одной из актуальных проблем языкознания.

Изучение этнографической лексики создает четкую картину быта и условий жизни народа, занятий, верований, а также общественно – политического устройства.

Условия для создания этнолингвистической системы создаются совместным анализом народной культуры, духовной и материальной, бытовой лексики, обычаев, основных занятий.

Язык является носителем истории этноса. Лексика языка отражает все эти изменения в жизни народа. Этнографическая лексика имеет большое значение в изучении богатого культурного и материального наследия народа, трудовой деятельности, мировоззрения.

Язык связан с культурой и бытом лядей на всех этапах развития общества. Культурные элементы народа, такие как духовные, нравственные и материальные, отражаются в их языке. Этнографический слой языка является зеркалом единства истории, языка, географии, духовности и культуры мира, отражающим этнические национальные особенности. Этнолингвистика вовлекает в исследование языковые единицы из этнокультурного, этносоциологического, этноисторического контеста. В широком смысле этнолингвистика – это область науки, которая создает взаимодействия между языком и этносом на основе языковых единиц.

Условия для создания этнолингвистической системы создаются совместным анализом народной культуры, духовной и материальной, бытовой лексики, обычаев, основных занятий.

Ключевые слова: этнолингвистика, лексика, культура.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: ***prof. Könül Abdurəhmanova***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC MƏMMƏDOVA
SAMİRƏ HƏSƏNOVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail:mammadova.74@bk.ru

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz olmuşdur. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, fonetik, leksik və qrammatik quruluşda baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Bu mənada kommunikasiya prosesində iştirak etməklə biz həm danışılanı başa düşür, həm də özümüz mətni-söyləmi yaradırıq, birinci aktda bizim ən əsas məqsədimiz dildə ifadə edilən fikirlərin dərk edilməsidir. Axı dil fikri təcəssüm etdirmə vasitəsidir. Ancaq dilin kodlaşdırılması zamanı istifadə olunan bilik yalnız dil haqqında olan biliklərimizlə məhdudlaşmır. XXI əsr şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq, tolerantlıq əsri kimi dəyərləndirilir. Xarici dillərin öyrədilməsində müasir təlim metodları şagirdlərin yalnız elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, təfəkkürün, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına, şagirdlərdə biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsinə, vərdişlərin formalaşmasına, möhkəmlənməsinə əsaslanır. Monoloji və dialoji nitqin təşkilində tələbat və həmin tələbatın ödənilməsi üçün səmərəli şəraitin olması vacibdir. Məhz buna görə nitq ünsiyyətinin baş verməsi üçün müvafiq situasiyanın olması zəruridir. Bütün bunlar metodiki işlərin siyahısına daxildir. Belə ki, buraya yazı, oxu və digər bacarıqlar da aid edilir. Nəticə etibarilə, müxtəlif kommunikativ fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə tədrisdə keyfiyyəti əldə etmək mümkündür. Motivasiya sahəsində müasir dövrdə aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət daha çox ayrı-ayrı fərdlərin daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsirinə göstərdikləri reaksiyaya yönəldilir. Buradan bizi müəyyən davranışlara sövq edən motiv, maraq və tələbatlar barədə məsələlər ortaya çıxır. Motivasiya bir kəsi həvəsləndirmək məqsədinə nail olmaq üçün daxili təkan və münasibətlərə istiqamət verən ən önəmli faktorlardan biridir. Hər hansı bir məqsəd üçün hərəkətə keçməyə sövq edir, arzuları, ehtiyacları və s. təmin edir.Bır çox məqamlarda motivasiya şəxsin öyrənmə istəyi kimi təqdim olunur. Konkret olaraq, motivasiya arzu, niyyət, nail olmaq, motiv, məqsəd, məqam və s. kimi başa düşülür. Bunlar isə müxtəlif situasiyalarda müxtəlif cür izah oluna bilər. Kommunikativ fəaliyyətlərə gəlincə, onlar motivasiyaedici mühit formalaşdırırlar.

Beləliklə, şifahi nitqin inkişafında kommunikativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi vacib şərt kimi nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: motivasiya, metod, texnologiya, nitq, dil

Müasir məktəblərin inkişafının bugünki mərhələsində sözügedən işlər təhsil sisteminin vacib bir elementi kimi çıxış edir. Bu islahatlar nəticəsində əldə edilən qərarlar olduqca vacibdir. Bu işlərin dərs proqramları ilə düzgün şəkildə əlaqələndirilməsi tədrisin səmərəliliyini daha da artırır. Bu zaman müəyyən bir fənlə bağlı qarşıya qoyulan işlərin planlaşdırılması və aparılmasında fəaliyyətlərin hər birinin məktəbin təhsil sisteminə uyğunlaşdırılmasının vacibliyi nəzərə alınmalıdır. Bunlar formasından asılı olmayaraq, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəldilməlidir. Həyata keçirilən işlər şagirdlərin xarici dilə olan marağının davamlılığına və inkişafına, təcrübi bacarıqlarının inkişafına, mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, şagirdlərin diqqətlərinin və yaddaşlarının güclənməsinə öz töhfəsini verməli və onları daha faydalı fəaliyyətlərə həvəsləndirməli, məsuliyyətlilik, kollektivçilik, müstəqil davranış və təşkilatçılığı inkişaf etdirməlidir. Bu baxımdan məktəblərdə kommunikativ fəaliyyətlərin keçirilməsi zərurəti danılmazdır. Bəzi kommunikativ fəaliyyətlər dilöyrənənlə -dilöyrənən, dilöyrənən –müəllim arasındakı şifahi ünsiyyətin təmin edilməsini dəstəkləyir. Bunlar internet vasitəsilə də mümkündür. Biz onları yeddi kateqoriyaya ayıracağıq: 1. Razılaşma 2.Müzakirələr 3.Təqdimatlar 4. Kommunikativ oyunlar 5. Problem həlli 6. Özün haqqında danışmaq 7. Simulyasiya və rollu oyunlar. Razılaşma kateqoriyasında dilöyrənənlər müvafiq müzakirələrdən sonra bir-biri ilə razılaşmalıdırlar. Bu baş verənə qədər tapşırıq tam hesab olunmur. "Razılaşma" adlı fəaliyyətlər azad fikir söyləmə və spontan nitq vərdişlərinin inkişafında müvəffəqiyyətli hesab olunur. Bu baxımdan verilmiş nümunəni nəzərdən keçirək. "Səyahət" adlı fəaliyyət növündə dilöyrənənlərə tətilə getmək və özləri ilə on əşya götürmək tapşırılır. Onlar on əşya ilə bağlı fikir birliyi əldə etməlidirlər. Dilöyrənənlərə getdikləri ölkədə iki həftə qaldıqları müddətdə öz çantalarına hansı on əşyanı qoymaq istədiklərini yazmaq tapşırılır. Onlar siyahını bitirdikdən sonra cütlüklərə bölünürlər. Hər bir cütlük tərtib etdiyi siyahını göstərməlidir. Bu, cütlüyün hər bir üzvünü orijinal siyahını dəyişməyə sövq edəcəkdir. Cütlüklər siyahını bitirdikdən sonra qalan iki cütlük qoşulur və yerdə qalan dörd təhsilalan bununla razılaşmalıdır. Daha sonra qruplar birləşir. Siyahılar yenidən işlənilir. Müəllim fəaliyyətin uzandığını gördükdə fidbək verilir. Qrup öz seçimini izah və müdafiə edir. Bu cür fəaliyyətlər olduqca maraqlı və əyləncəli olmaları ilə dilöyrənənlərin diqqətini çəkir. Başqa coğrafi məkanların adlarının qeyd olunması da mümkündür. "Dilemma" adlı növdə isə dilöyrənənlərə situativ və eyni zamanda alternativ təkliflər verilir. Bu zaman lüğətin öyrədilməsi, tapşırıqlar əsas hesab olunur[1,s.13]. Bundan əlavə, digər fəaliyyət növləri də mövcuddur ki, müzakirələrə həvəsləndirmək üçün bir yol da qruplardır. Burada onlar 3-4 nəfər olmaqla yerləşdirilir və mətnin ətrafında düşünmək tapşırılır. Müəllim bacardıqca daha çox fikir söyləməyi tələb edir. Nümunələr belə ola bilər. Dilöyrənənlər dənizkənarı səyahət haqqında müəyyən işlər həyata keçirməlidirlər.

Onlar qruplara bölünərək, dəniz kənarındakı fəaliyyətlər haqqında düşünürlər. Bu qruplar geniş müzakirə fəaliyyətlərini formalaşdıra bilərlər. Bunları edəndə onlar həmrəylik göstərməlidirlər. Bu texnika müzakirələrə cəlb edilmək üçün kiçik tapşırıqlar əsasında yaxşı nümunədir. Debatlar yuxarı siniflər üçün də faydalıdır. Onlar 2 qrupa bölünərək, öz fikirlərini hazırlayırlar. Bu hazır olanda komandalar təklif irəli sürən və onlarla bu şəraitdə mübahisə edə biləni seçirlər. Digərləri qısa çıxışlar edə bilərlər. Müzakirələrin sonunda müəllim sərbəst səsvermə təşkil edə bilər ki, burada da təklifin qəbul edilib edilməməsi aşkarlanır.Çalışma və tapşırıqlar da vacib hesab edilir.

Aşağıdakı müzakirə xarakterli çalışmaya nəzər salaq.

The Media. Reading 1. Youth and Media. Thinking about the topic. Skimming. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C.Identifying Main Ideas and Supporting Details . D.Relating reading to personal Experience. Reading 2. Our world. Predicting. Skimming. A. Comprehension Check. B. Vocabulary Study. C. Making inferences. Relating reading to personal Experience. Burada müəllimin rolu da danılmazdır. İKT vasitəsilə "Five- E- Lesson Plan" əsasında dərsləri həyata keçirmək mümkündür. Bunlardır: 1. Həvəsləndirmə 2. Biliyi genişləndirmə 3.İzah etmə 4.Əməkdaşlıq 5.Qiymətləndirmə. Birinci mərhələdə dilöyrənənlər dərsə həvəsləndirilirlər. İkinci mərhələdə video təqdimatlar vasitəsilə əsas termin və anlayışlar müəllim tərəfindən izah olunur. Üçüncüdə isə dilöyrənənlər əməkdaşlıq şəraitində qruplarda birlikdə çalışırlar. Belə ki, oyunlar, iş vərəqələri və digər istiqamətverici fəaliyyətlərə cəlb edilməklə motivə olunurlar. Dördüncü mərhələdə artıq sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərirlər.Axırıncı mərhələ qiymətləndirmə mərhələsidir.

Qeyd edək ki, hər "Five -e- Lesson Plan" qiymətləndirmə ilə bitir. Kommunikativ fəaliyyətlər "information gap" prinsipləri üzərində də qurulur. Dilöyrənənlər tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Bu fəaliyyətlərə aşağıdakılar da daxil edilir:

1. Information gap 2. Letter writing. Bu zaman dilöyrənənlər məktublar yaza bilərlər. Məsələn, *Note taking* etc.

Ümumiyyətlə, kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasında aşağıdakı fəaliyyətlər ön plana çəkilir:

1. Communicative activities
2. Information –gap activities
3. Task-completion activities
4. Information-gathering activities
5. Opinion- sharing activities
6. Information-transfer activities
7. Reasoning-gap activities
8. Jigsaw activities
9. Role plays

Əlbəttə, burada motivasiya aparıcı amilə çevrilir. Hər hansı tələbata cavab verən və fəaliyyəti istiqamətləndirən şərtlərdən ən önəmlisi dilin öyrənilməsinə olan həvəsdir. Dillərin tədrisində motivasiya mənimsənilməli olan linqvistik materialların öyrənilməsinin zəruriyyəti və dilöyrənənlərin yerinə yetirdikləri müxtəlif fəaliyyət növlərinin məq-

sədəuyğunluğu kimi çıxış edir. Bu tədrisin səmərəliliyini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Hər hansı dil materiallarının mənimsənilməsi zamanı tədricən mürəkkəbləşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi və mərhələli şəkildə yaradıcı nitq ünsiyyətinə keçməsini mümkün edən amillərdən ən vacibi təhsilalanların dilin öyrənilməsı və ondan kommunikativ məqsədlərlə istifadə edilməsinə olan marağıdır. Məhz bu baxımdan müxtəlif mətnlərin təhlili vacib sayılır. Bu işlərin təşkili zamanı klassik ədəbiyyat nümunələrinin oxunması oxu bacarıqlarının inkişafına öz töhvəsini verə bilər.Əyani vasitələrin istifadəsi də faydalı hesab olunur. Belə ki, müəyyən bədii ədəbiyyat nümunəsi oxumaqla xarici dil müəllimləri dilöyrənənlərə müxtəlif kömmunikativ situasiyalar təqdim edə bilər. Əsərdə təsvir olunmuş kommunikativ situasiyalar əsasında onlar rollara girərək dialoq qura bilər və beləliklə, kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması üçün səmərəli şərait yaradıla bilər. Lakin bu vasitələrin istifadəsi üçün şəraitin olmaması da çətinlik yaradır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi zamanı yarana bilən kommunikativ situasiyaların sayı qeyri-müəyyən və qeyri-məhdud olduğundan onların hamısını nəzərə almaq qeyri-mümkündür. Hər hansı konkret təlim kontekstlərində istifadə ediləsi olan bu və ya digər metod və ya üsulun seçilməsi üçün məsuliyyət məhz xarici dil müəlliminin üzərinə düşür. Heç şübhəsiz, tədris edilən xarici dildə ədəbiyyat nümunələrinin aşılanması müəllim və dilöyrənənlərin şüurlu, xüsusi şəkildə qurulmuş və məqsədyönlü fəaliyyəti prinsipləri üzərində təşkil edilməlidir. Bu da maraq və niyyətləri tam şəkildə fərqli olan müəllim və dilöyrənənlərin təlim prosesində fəal iştirakını nəzərdə tutur. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin məqsədyönlü öyrədilməsi həm müəllim, həm də dilöyrənənlər tərəfindən tədris prosesinin məqsədlərinin dərk edilməsini və tədrisin keyfiyyətini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Müəllimin replikaları ünsiyyətin baş verdiyi konkret situasiyanı nəzərə almaq zəruriliyini nəzərdə tutur, dilöyrənənlərin qurduğu dialoqda isə funksional-üslubi vahidlik əlamətləri verilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirilərkən debatlar da nəzərə alınmalıdır. Formal debatların bir növü də “Baloon” adlanır. Bu zaman təhsilalanlar öz rollarını seçməlidirlər. İKT əsaslı müzakirələr də bir çox dərslərin əsas tərkib hissəsi olmalıdır. Burada əsas məsələ onların uğurlarına aparan fəaliyyətin xüsusi olaraq təşkilidir. Bunun düzgün təşkil edilməməsi onların uğursuzluğuna apara bilər. Yazı kommunikativ fəaliyyətlərin vacib hissəsidir. Bu zaman yazılı nitqlə bağlı çalışmalar yerinə yetirmək məqsədəuyğun hesab edilir. Digər fəaliyyət növlərini təqdim edirik. “Çalışmalar” adlı fəaliyyət növündə müəllim çalışmaların növünü qeyd edir. Dilöyrənənlər yalnız sözlərdən istifadə etməklə (no gestures) çalışmalar yerinə yetirməlidirlər. Bu fəaliyyət əyləncəli olmaqla bərabər, real ünsiyyətə şərait yaradır. “Modellər hazırlamaq” adlanan növdə kiçik qruplarda modellər düzəltmək üçün materiallar verilir(məsələn, kərpic düzəltmək, Leqo və s.). Onlara verilən materiallardan modellər düzəltmək tapşırılır. Əvvəlki qrupdakılar hazırladıqları modeli göstərməyə bilərlər. İKT əsaslı fəaliyyətlərdən biri və ən çox yayılanı “təsvir et və çək” tapşırığıdır. Bu zaman dilöyrənənlərdən birinə şəkil verilir, digərləri ona oxşar çəkməlidir. Dilöyrənənlər cütlüklərdə çalışa bilərlər. Tapşırıqlardan biri də kommunikativ oyunlardır. Kommunikativ oyunlar

"information gap" prinsipləri üzərində qurulur. Dilöyrənənlər oyuna oxşar tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Bəndləri diqqətə çatdırırıq. "Fərqi və oxşarlığı tapın" bəndində dilöyrənənlər cütlüklərə ayrılırlar. Hər cütlükdə təhsilalan A və B –yə şəkil təqdim edilir. B- yə də bəzi məqamlar fərqli olmaqla təxminən oxşar şəkil verilir. Onlar şəkilləri görmədən müzakirələr əsasında fərqləri tapa bilər. "Təsvir et və hazırla" bəndində dilöyrənənlərə cütlərlə işə hazırlaşmaq tapşırılır. "Hekayə yazmaq" bəndində isə onlara şəkilli hekayələrin hissələri verilir. Belə ki, kiçik parçaları görsələr də bütöv hekayəni bərpa etməlidirlər. Qrupun hər bir üzvü müxtəlif hissələri gördüklərindən bunu etmək o qədər də çətin olmur. Sözügedən fəaliyyətlərin sırasında şer yazmaq da vardır. Onlara pərakəndə şəkildə şer parçaları təqdim edilir. Bu fəaliyyətə oxu, dinləmə, müzakirələr daxildir. Növbəti bənd problem həlli ilə bağlıdır. "Problem həll etmə" fəaliyyəti problemin həllini tapmağa yönəldilir. İki nümunəyə nəzər salaq. "Desert dilemma" fəaliyyəti zamanı mürəkkəb situasiyalar verilir. Daha sonra onlar qruplara ayrılır. Hər qrup göstərişləri yerinə yetirməyə hazır olmalı və səhra şəraitinə hazır olmalıdır. Daha sonra müəllim həll yollarını nəzərdən keçirir. "Fast food" adlı fəaliyyət də maraqla qarşılanır. Qeyd edək ki, kompüterlərin siniflərə inteqrasiyası dil tədrisi üçün böyük töhvə oldu. Kompüter oyunları arasında qərarların qəbul edilməsi baxımından populyar oyunlar silsiləsidir. Bu proqramda dilöyrənənlər bulka, kolbasa, içkilər və s. ərzaqların miqdarı haqqında qərar verir və nə qədər pul ödəyəcəklərini müəyyənləşdirirlər. Onlara hava haqqında da məlumatlar verilir. Düzgün qərarlar verdikdə onlar qələbəyə yaxınlaşır, səhv qərarlar verdikdə isə uduzurlar. Oyun izah edildikdən sonra müəllim dilöyrənənləri qruplarda yerləşdirir. Hər qrupun nümayəndəsi kompüterin qarşısında dayanaraq piştaxtaya doğru gedir. Beləliklə, müzakirələr sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bir və ya iki mini kompüter olan məktəblərdə "Fast food" kompüter oyununu tez başa çatdıran qruplar oyunu yaddaşda saxlayaraq, növbəti qruplara ötürür. Müəllimlər kiçik ingilis dili üzrə kompüter klubları təşkil edərək, həvəsli olanları cəlb edə bilərlər. İKT əsaslı tapşırıqlardan biri də "Özün haqqında danış" adlı fəaliyyətdir. Bu cür çalışmalar "Humanistic" adlı kateqoriyaya aid edilir. Bu fəaliyyət sinifdə nikbin əhval -ruhiyyənin tənzimlənməsini dəstəkləyir[2, s.45]. Bu baxımdan cəld və asan başa gələn sadə fəaliyyət formaları təqdim edirik. "What we have in common" adlı fəaliyyətdə isə dilöyrənənlərə cütlüklərə ayrılaraq beş ümumi məhfumun aşkara çıxarılması tapşırılır. Bu onları müxtəlif məzmunlu mətnləri əhatə etməyə həvəsləndirir. Buraya musiqi zövqləri, idman, ailələr (sənin bacı və qardaşın varmı) və s. kimi mövzular daxil edə bilər. "Musical associations" kimi fəaliyyətlər də maraqlı hesab edilir. Bu cür informasiya kommunikasiya texnologiyalarına söykənən fəaliyyətlər dilöyrənənlərin hiss və düşüncələrini müzakirələrə, fikir mübadilələrinə həvəsləndirir[3, s.401]. Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyən müxtəlif kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə vacib hesab edilir və günün tələbinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
2. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
3. Jack C.Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Mammadova S,
Hasanova S.

The advantage of using communicative activities in developing oral speech in ELT at secondary schools

Summary

Through comprehension activities the learner can internalize some vocabulary and some grammatical structures, which will help the learner to understand more, when she knows enough to actually express in a simple way. In real communication situations the learner has to depend on memorized survival phrases to meet the most immediate needs. Teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. In the article great attention was given to the facts taken from the literature. Linguistic awareness is essential for learning. It was measured by, for instance, the following items of the initial test: finding rhyme words, in the general section of the test, and building words out of sounds and segmenting words into syllables, in the auditory section of the test. The success in tasks that require phonemic awareness is considered the most important prerequisite for learning to read. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. One of the important goals of the article is to detect and find out the advantages of activities. The author emphasizes its role in methodology. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech interesting. Teachers can help students overcome this by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom. Language is a tool, not an end in itself. Many times, your material will dictate the pattern you use, but, unless the pattern is suited to your purpose and audience, do not hesitate to try another one. Try to choose a pattern that permits you to move from the familiar to the unfamiliar or from the simple to the complex.

Key words: motivation, method, technology, speech, language

Мамедова С.,
Гасанова С.

Польза использования коммуникативные деятельности в формировании устной речи при преподавании английского языка в средних школах

Резюме

В условиях, когда обучение иностранному языку приобретает особое значение, к преподавателю предъявляются достаточно высокие требования, в соответствии с которыми речь его должна быть максимально приближена к речи лингвистически образованного носителя языка, что предполагает, в частности, умение экспромтного речевого общения на иностранному языке в любой ситуации. Совершенно очевидно, что изучающие язык должны быть коммуникативно компетентными. С другой стороны, коммуникативная модель использования языка в целях речевого общения, предполагает формирование умения понимать и продуктивно использовать язык в устной и письменной речи. В настоящее время широкое распространение получил коммуникативный подход к изучению языков, который в качестве основной цели обучения иностранному языку и его изучения предполагает овладение изучаемым языком как средством коммуникации. Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.Следует отметить, что в настоящее время происходят значительные изменения в методике обучения иностранным языкам, и, в первую очередь, являющемуся основным языком общения на глобальном уровне, английскому разрабатываются творческие методы преподавания, предполагающие обучение путем вовлечения обучаемых в процесс изучения языков в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. Коммуникативное преподавание языка предполагает обучение языку в определенном контексте для обмена мыслями. Необходимым условием успешного внедрения новаторских идей является активность, в том числе коммуникативная активность участников процесса обучения языку.

Ключевые слова: мотивация, метод, технология, речь, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülər Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVA ŞƏFİQƏ KƏRƏM QIZI
AzTU,"Xarici dillər"kafedrasının baş müəllimi
CƏFƏROV RƏFİQ CƏFƏR OĞLU
AzTU,"Humanitaar fənnlər"kafedrasının dosenti,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
H.Cavid 25

ÜMUMDİLÇİLİK SİSTEMİNDƏ ABBREVİATURALARIN MÖVQEİ VƏ ONLARIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Dilçilik terminalogiyasında müşahidə olunan üsullardan biri də abreviaturalardır. *Abreviatura*termini italyan dilindən alınma hesab olunur. Öz növbəsində italyan dilindəki *abreviatura* sözü də latın dilindən keçmədir, başqa sözlə desək, latın mənşəlidir. Belə ki, latın dilindəki *brevis* sözü "qısa" mənasındadır. Bəzi dilçilər bu sözü latın dilindəki abbrevio "ixtisar edirəm" sözü ilə əlaqələndirir.

.***Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4c. Bakı "Elm****",yazılır:"*Dilçilikdə abreviaturaların müxtəlif növlərini fərqləndirirlər: hərfi abreviaturalar, hərfi-səsli (qarışıq) abreviaturalar və səsli abreviaturalar. Abreviaturaların aşağıdakı növləri vardır:1.Hərfi ixtisarlar; 2.Qarışıq ixtisarlar; 3.Heca-termin ixtisarları. Abreviaturanın göstərilən növləri bu və ya digər dərəcədə tədqiq etdiyimiz dillərdəki dilçilik terminlərində də özünü göstərir. Terminologiyada abreviatura üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminalogiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmunda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəklə salmaq nəzərdə tutulur. Onlar yeni anlayış ifadə etmirlərvə söz birləşməsi şəklində formalaşan terminlərin ixtisar formasıdır**."(1.s.43**) Oxşar fikrə İ.Qasımovda da rast gəlirik. Terminologiyada abreviaturaların əhəmiyyətini qeyd edən müəllif yazır: "Bu yolla terminlərin çoxalması dildə söz yaradıcılığının digər üsullardan xeyli fərqlənir. Belə ki, digər üsullarla termin yaratma zamanı dilin leksik qatı bu və ya digər yeni vahidlərlə zənginləşirsə, abreviatur dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərin eyni məzmunda, lakin başqa formada – qısaldılmış şəkildə meydana çıxmasıdır". Qeyd eləmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində abreviaturaları tədqiq edən M.M.Adilov leksik abreviaturaların dilin digər sözlərinə aid bütün xüsusiyyətlərə malik olduğunu və abbreviasya hadisəsinin məhsulu olan abbreviaturaların dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynadığını qeyd edir. Aərbaycan dilində abreviatura əsasında meydana çıxan dilçilik terminlərini müxtəlif prinsiplər əsasında qruplara ayırmaq olar Bunlardan birincisi abreviaturanın hansı dildəki söz birləşməsi əsasında meydama çıxması prinsipidir. Bu prinsiplə abbreviatura üsulu ilə meydana çıxmış dilçilik terminlərini iki qrupa ayırmaq olar: 1. Hərfi ixtisarlar: Hərfi ixtisarlar dilçilik terminologiyasında daha çox işlənir. Belə ixtisarlar deyildikdə, terminlərin baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlar nəzərdə tutulur. Bu da ondan irəli gəlir ki,

çoxsözlü terminlər işlədilir. Məsələn, Beynalxalq Fonetik Transkripsiya-BFB, Kazan Dilçilik Məktəbi-KDM, DESKRİPTİV DİLÇİLİK MƏKTƏBİ-DDM, Dillərin Tipoloji Təsnifi-DTT, Füsey Nəzəriyyəsi -FN, Funksional Dilçilik Məktəbi-FDM və s.

2: Heca-termin ixtisarlar. Bu ixtisarlarda terminlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınıb bütöv terminlə birləşdirilir. Məsələn, hidroleksem, hipersema, hiperurbanozm, subopdinativ, desemantikləşmə, etnolinqvistika, palaoqrafiya, siqnifikasiya, sinsemantika, transformasiya və s. Qeyd edək ki, abbreviaturalardan istifadə olunmasının həm üstün, həm də kəsir cəhətləri vardır. Dil sisteminin lakonizm tələblərinə cavab verdiyinə görə onların işlədilməsi əl verişlidir. Lakin abbreviaturların daxili mənası bir çox hallarda geniş auditoriyaya məlum olmur, onlar şifahi nitqdə az işlənirlər. Bütün bunlar Azərbaycan dilində dilçilik terminlərində abbreviaturalardan geniş istifadə olunduğunu aydın şəkildə göstərir.

Açarsözlər:_ İxtisar, söz, xarici dil, üslub, tədqiqat, müasir, məna, neft, inkişaf, tələffüz, cəmiyyət, termin, ifadə, istifadə.

Abbreviatura– qısaltma, ixtisaretmə. Mürəkkəb adların ixtisarı. Müəyyən sözlərin başlanğıc hissələrindən, yaxud həmin sözlərin ilk hərflərindən düzəldilmiş söz. Ədəbiyyatvə dildə əməli qənaət məqsədilə istifədə olunur. Məsələn, ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik üzrə Əməkdaşlıq Təşkilatı) , BDU (Bakı Dövlət Universiteti), AzTU (Azərbaycan Texniki Universiteti) və s.

Yaranma üsulları:

1. Sözlərin baş hərfləri ilə müxtəsər yazılışı; məsələn: BDU – Bakı Dövlət Universiteti, RİK – Rayon İcraiyyə Komitəsi;
2. İki və daha çox sözdən ixtisarla düzəldilmiş bir söz; məsələn: kolxoz, sovxoz, komsomol.
3. Dildə çox işlənən “və s.” “və.i a.””və. b.” Kimi ixtisarlar da abbreviaturaya daxildir.

İxtisarlar üç cür yazılır:

a) Tam ixtisarlar aid olduqları sözlərə (xüsusi və ya ümumi isimlər) uyğun olaraq böyük və ya kiçik hərflə yazılır. AR (Azərbaycan Respublikası), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), MM (Milli Məclis), m (metr), sm (santi-metr)...

b) Yarımçıq ixtisarlar aid olduqları sözlərə uyğun olaraq, böyük və kiçik hərflərlə, mürəkkəb adlanır tərkib hissələri isə bitişik yazılır: akad. (Akademik), prof (professor), Azərkitab (Azərbaycan Kitabı), AzərTac (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi)...

c) Sözün orta hissəsinin düşməsi ilə yaranan ixtisarlar defislə yazılır: MEA-dan, BMT-yə, MDB-nin...

d) Mürəkkəb adların bir çoxu, xüsusən ölkə, idarə və təşkilad adları mürəkkəb ixtisarlar şəklində də işlədilir. Məsələn, ADR- Azərbaycan Demokratik Respublikası, AMEA –Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, BDU – Bakı Dövlət Universiteti,

BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ADPU – Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti, ATU – Azərbaycan Tibb Universiteti və s. Bu ixtisarlar, əsasən, aşağıdakı zərurətdən yaranır:

A) Tələffüzdə çox vaxt aparmaq
B) Yazıda az yer tutmaq üçün

Mürəkkəb ixtisarların oxunuşu onların asan və gözəl səslənməsinə görə müəyyən edilir və ixtisarlara qoşulan şəkilçilər həmin sözlərin son ahənginə uyğun yazılır.Məsələn, BDU (be-de-u), BDU ya, BMT (be-em-te) və s.

Mürəkkəb adların ixtisarları ***abreviatura*** adlanır. Elə mürəkkəb ixtisarlar da var ki, onlar heç bir tələffüzə yatmır, yalnız bütöv sözlərlə oxunur. Məs: ARSN (Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi).

M.Qasımov. "Terminalogiyanın əsasları." kitabında müəllif yazır**:"**Termin yaranması zamanı dilin leksik qati bu və ya digər yeni vahidlərlə zənginləşirsə, abbreviatur dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinin eyni məzmunda lakin başqa formada qısaldılmış şəkildə meydana çıxmasıdır. Doğrudur, bir çox dilçilik tədqiqatlarında bu üsulu da termin yaradıcılığının bir növü hesab edirlər. Bu yolla da dildə yeni terminlərin formalaşdığını qeyd edirlər. Bu fikirlərə əsas M.Qasımov da öz fikrini belə ifadə etmişdir. "Ayrı-ayrı dillərdə elmi-texniki terminlərin yaradılması üsullarından biridə sözlərin ixtisari, yəni abreviaturadır." **("M.Qasımov. Terminalogiyanın əsasları.(2.s.140.")**

Abreviaturalar bir növ şifrələnmiş sözlər və söz birləşmələridir. İxtisar sözlər müxtəlif dillərdə rəngarəng şəkildə təzahür edir, abrevasiya müxtəlif çalarlıqda leksik vahid yaradıcılığına xidmət edir. Dünyanm ayrı- ayrı dilləri abrevasiyalar hesabına öz lüğət fondunu və lüğət tərkibini zənginləşdirir. Çünki abreviaturalar cəmiyyətin və dilin inkişafi ilə yanaşı çoxalır, dilləri zənginləşdirir, leksikanin inkişafına xidmət edir. Cəmiyyət və dil daim inkişafda olduğu üçün abreviaturalar da daim, inkişafdadır. Bir dildə baş verən abrevasiya prosesinin başqa dilə dəxli yoxdur, yəni ,abreviasiya hər bir dilin ozundə baş verməlidir. Bir dildə baş verən abreviasiya hadisəsinin məhsulu başqa dilə yalnız sadə sözlər kimi daxil ola bilər. Məsələn: *O&G (oil and gas)-neft və qaz; JB (junk basket)- tutqac (quyudan kiçik cisimləri çıxarmaq üçün).*

W.S. ***Allen "Living English speech" London, 2005****.p.172.*

Semasialogiya tələb edir ki, hər bir leksik vahidin orjinalda mənası olsun. ixtisar sözlərin mənası isə onların fonetik tərkibi arxasında "gizlənmiş" olur. Onların mənasını açmaq üçün yenidən geriyə, hələ ixtisar olunmamış söz və söz birləşmələrinə müraciət etmək lazım gəlir. Deməli, dildə ən əvvəl söz və söz birləşməsi olmalıdır və abreviaturu ilə sinonim kimi yanaşı yaşamalıdır ki, lazım gələndə, onun mənasını açmağada xidmət etsin. Başqa sözlə bu sinonimlik mütləq olub abreviaturların əsas semantik meyarını təşkil edir. Başqa dillərdən alınma sözlərin keçdiyi dildə onların göstərilən sinonimliyi mövcut deyildir**. (3.s.172)**

Bütün dillərdə sözlərin əvvəlindəki informasiya daha güclü olur. Bu fikri ixtisar sözlərin bir növü olan inisiallrı bir daha təsdiqləyir. İnisalların geniş yayilmasının bir səbəbi də məhz budur. Burda söz birləşməsi komponentlərinin ancaq baş hərfləri saxlanır, qalan hərflər isə atılır, informasiya ancaq baş hərflərdə əmələ gəlmiş leksik vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn, *MOS-(Məclumov, Orucov, Səfərov)-dənizin müxtəlif dərinliklərində buruq altı sahə);* Müasir Azərbaycan dilinin digər terminoloji qatlarında abreviaturların nisbətən az istifadə olunsa da, neft- qaz yataqlarının işlənməsi sahəsində neft-qaz leksikologiyada müxtəlif məqsədlərlə termin-söz birləşmələrinin qısaldılmış formalarında daha çox istifadə olunur. Belə dil vahidləri bəzən hamıya məlum olan, mənası hamı tərəfindən başa düşülən aktiv işləkliyə malik bir çox idarə və alətlərin tələffüzünün asanlaşdırılmasına, onların sadələşdirilməsinə xidmət edir. Məsələn:

NQÇİ-neft - qaz çıxarma idarəsi, NKB-nasos kompressor borusu, SAM-səthi aktiv maddəiəri, TPK-torpedalı perforasiya, LHY-layların hidravlik yarılması prosesi, QİI-qazma işləri idarəsi, ARDNŞ-Azərbaycan dövlət neft şirkəti və s.

Çünki gündəlik ünsiyyət zamanı çətinlik törədən komponentli termin söz birləşmələrinin onların qısa sinonimləri ilə əvəz olunması tələffüzü asanlaşdırdığı kimi, ünsiyyəti də daha anlaşıqlı etməyə, danışanın və dinləyənin bir-birini daha yaxşı anlamasına imkan verir.

İngilis dilində heca ixtisarları iki cür düzəlir:

1. müxtlif sözlərin başlanğıc hissələrindən. Məsələn: *DS-drill stem- işçi boru* sözün başlanğıc, orta və son *hissəsi-cvg-caving-uçulma, dağılma(quyu lüləsi divarında); dwks-drawworks-qazıma bucurqadı; drk-derrick-qazma vışkası; btm-bottom-quyudibi; crg-coring-(kern götürməklə qazıma); pkr-packer(paker)*

a)sözün başlanğıc və orta hissəsi-*emg-emergency-qəzalı;b) PL- pipeline (boru kəməri).*

ç) sözün başlanğıc və son *h\ssəs\-dd-dead-ölü(quyu);neft,qazı olmayan(quyu),bx box-qazıma borusu qıfılın muftası;*

d) müxtəlif hissədən ibarət olanlar: *btmd-bootomed-...(qədər) qazılmış dərinləş-dirilmiş; cplg-coupiing-birləşməçmufta; cmtg-cementing- sementləmə;*

İngilis dilində neft və qaz sənayesi terminologiyasında hərfi ixtisar daha geniş yayılıb. Bu üsulla terminlər onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən düzəlir və böyük hərflələrlə yazılır. Məsələn, *RB-rock bit (şaroşkalı balta): RALOG-running radioactive log (radioaktiv karotaj aparma); VOC- variable operating costs (istismar xərclər (mədəndə); BHL- bottom-hole location (quyu dibinin yeri);D &A-dry and abandoned (boş cıxmış və tərk edilmiş (quyu)); O $ G -oii and qas (neft və qaz). Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində qısaltmalar yazılışına görə iki cür olur. Bəzi terminlər qısaldılması kiçik hərflə yazılır. Ingilis dilində bəzi ixtisarlar çoxmənalı olurlar. Məsələn, m.p,- l.medium pressure(orta təzyiq); 2.m.p,- manifold pressure (manifoldda təzyiq); MR- marine rig (dəniz qazıma qurğusu); 2.meter run-*

(ölçü zondunun quyuya reysi); PE l.petroleum engineer (mühəndis-neftçi);-2. Pumping equipment (nasos avadanlığı).
İngilis dilini ixtisarlarında bəzən sözün ilk iki və ya üç hərfi, hətta beş hərfi də verilir. Məsələn: *pet-petroleum (neft); petrf-petroliferous (neftli,neft); no rec-no recovery-(sıfır kern çıxışı); asph- (asfalt, neft bitumu).*
Bəzən qısaldılan hərfdən sonra nöqtədə qoyulur. Məsələn: *c.r.- core (kern, süxur süturjcuğu); d.d - drilling deeper (quyunu dərinləşdirmə); fin.drlg. - finished driling (qazıma qurtarmışdır.); m.a.p. - manifold air pressure (manifoldda hava təzyiqi).*

.Li. Armstrong, I.C. Ward " Handbook of English Abbreviations" Cambridge, 2009*.p.123*

.
Maraqlı burasındadır ki, ədəbiyyatda da əksər hallarda ingilis dilindəki kimi yazılır.Həmçinin rus dilinə məxsus olan ORT, NTV teleşirkətlərin və teleqraf agentliklərin ixtisar olunmuş adları Azərbaycan dilində də rus dilində olduğu kimi işlədilir. Beləliklə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yeni sözlərin yaranmasında termin-abrevüatüralar özünəməxsus yer tutur və həmçinin türk dilində olan STV, NTV, TRT teleşirkətlərin ixtisar adları türk və Azərbaycan dilində eynilə səslənir**.(4.p.123)**

Kalka üsulu ilə yaranan abrevüatüralar haqqında bir neçə söz.

Kalka üsulu ilə Yaranan abrevüatüralardan onunla fərqlənir ki, bu növ abrevüatüralar olduğu kimi Azərbaycan dilinə tərcümə edilir və abrevüatüranın mənası mənbə dilində olduğu kimi qalır. Kalka şəkilli abrevüatüralar media və idman sahələrində daha çox işlanirlər.

Məsələn: ЦСКА-ОМИК ;СКА-ОМЕ

ЦСКА-nın açılması - sentralnıy sportivnıy komanda armi.

Eynilə Azərbaycan dilinə kalka ediləndə;

OMIK-Ordu Mərkəzi idman Kulubu.

Kalka üsulu ilə baş hərflərin yığılaraq bu çox sözlü terminin abrevüatüralarında zənnimizcə, elə əvvəldən yalnışlığa yol verilmiş və həmin leksik abrevüatüra "MOİK" (Mərkəzi Ordu idman Kulubu) -kimi kolka edilməsi məqsədə uyğun olardı.

Eləcə də, kolka üsulu ilə dilimizdə işlənən ИТАР-ТАСС abrevüatüraları kolka üsulu ilə dilimizə РИТА-СИТА kimi tərcümə olunur və bu növ abrevüatüralar mətbuat sahəsində uğurla işlənirlər.

Eləcə də "**MAZEP**" sözü Azərbaycan dilində xırda texniki peşə termini olub çox sözlü terminin baş sözündən yığılmışdır.

MA3EP termini də MA3EP abrevüatüraları kimi ingilis dili dilinə məxsus olub Azərbaycan Dilinə 60-cı illərdən sora rus dili vasitəsiylə daxil olmuşdur. Bu texniki abrevüatüraların mənası "məqsədyönlü şüalanma ilə kiçik dalğaların gücüləndirilməsi" deməkdir. "MA3EP" abrevüatürası MA3EP-ə nisbətdə ümumişlək dilimizdə işlənir ki, bu da MA3EP-in müasir elmi-texniki tərəqqi sahəsində onun

böyük şöhrət qazanmağı və istifadə olunması ilə əlaqəddardır. "МАЗЕР" abrevüatürasının iraf.Ç.Taunsun təklifi ilə kvantın Pribori dəstəyinin malekulla istifadə olunan radiostiktroekona verilən addır. Ancaq kvant elektronikasında ən çox şöhrət qazanan ЛАЗЕР olmuşdur. Hər iki alınma termin abrevüatüralar rus dili vasitəsiylə dilimizə daxil olmuş texniki terminalogiyada geniş şəkildə istifadə olunur. NTV, TRT teleşirkətlərinin ixtisar olunmuş adları türk və Azərbaycan dillərində eynilə işlənir.

Ədəbiyyat:

1 .Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4c. Bakı "Elm", 1987.s.43.
2M.Qasımov. Terminalogiyanın əsasları**.**Bakı.Elm.1986.s140**.**
3 W.S. *Allen "Living English speech" London, 2005.p.172.*
4..Li. Armstrong, I.C. Ward " Handbook of English Abbreviations" Cambridge, 2009.p.123

Ш,Алиева,Р.Джафаров

ПОЛОЖЕНИЕ АББРИАТУРЫ В ОБЩЕЕЯЗЫКОЗНАНИЙ И ИХ РОЛЬ В ОБОГАЩЕНИИ СЛОВАРНОГО СОСТАВА ЯЗЫКА

Резюме:

Аббревиатуры являются одним из приемов, наблюдаемых в лингвистической терминологии. Аббревиатура термина считается производной от итальянского языка. В свою очередь, слово аббревиатура в итальянском языке также происходит от латинского языка, другими словами, имеет латинское происхождение. Таким образом, латинское слово brevis означает «краткий». Некоторые лингвисты связывают это слово с латинским словом abbrevio «сокращать».

В языкознании выделяют разные виды сокращений: буквенные сокращения, буквенно-звуковые (смешанные) сокращения и звуковые сокращения. Аббревиатуры бывают следующих видов: 1. Буквенные сокращения; 2. Смешанные редукции; 3. Слоговые сокращения. В той или иной степени указанные виды аббревиатур проявляются и в лингвистических терминах изучаемых нами языков. Метод аббревиатуры в терминологии отличается от других методов в терминообразовании. Потому что в этом методе предполагается не создание нового термина для выражения того или иного понятия, а облечение уже существующих в терминологии терминов в удобную форму с тем же содержанием, но в сокращенной форме. Они не выражают нового понятия и представляют собой сокращенную форму терминов, образованных в виде словосочетаний. Аналогичное мнение мы находим у И. Гасымова. Отмечая значение аббревиатур в терминологии, автор

пишет: «Умножение терминов таким способом существенно отличается от других способов словообразования в языке.

Ключевые слова: сокращение, слово, иностранный язык, метод, общество, термин, выражение, использование.

SH.Alieva,R.Djafarov

THE POSITION OF ABBREVIATIONS AND THEIR ROLE IN ENRICHING THE VOCABULARY OF THE LANGUAGE

Summary

Abbreviations are one of the devices observed in linguistic terminology. The abbreviation of the term is considered to be derived from the Italian language. In turn, the word abbreviation in Italian also comes from the Latin language, in other words, it has a Latin origin. Thus, the Latin word brevis means "short". Some linguists associate this word with the Latin word abbrevio "to shorten".

Different types of abbreviations are distinguished in linguistics: letter abbreviations, letter-sound (mixed) abbreviations, and sound abbreviations. Abbreviations are of the following types: 1. Letter abbreviations; 2. Mixed reductions; 3. Syllabic abbreviations. To one degree or another, the specified types of abbreviations are also shown in the linguistic terms of the languages we study. The abbreviation method differs in terminology from other methods in term formation. Because this method is not supposed to create a new term to express this or that concept, but to put the terms that already exist in terminology into a convenient form with the same content, but in abbreviated form. They do not express a new concept and represent an abbreviated form of terms formed in the form of word combinations. Analogous opinion we find in I. Gasymov. Noting the importance of abbreviations in terminology, the author writes: "The multiplication of terms in this way is essentially different from other ways of word formation in language.

Key words: Abbreviations, word, foreign language, method, research, modern, mean, oil, development, pronunciation, society, term, expression, application.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Həbib Mirzəyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

GÜNEL KAMIL QIZI YUNUSOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
yunusova_edu@mail.ru,

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT (F.KÖÇƏRLİ, M.Ə.RƏSULZADƏ, A.SUR)

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində türk ədəbiyyatına isti və səmimi bir münasibət mövcud olmuşdur. Bu münasibət ədəbi-nəzəri fikirdə də özünü göstərmişdir. Demikratik baxışlı ziyalılarımız türk ədəbiyyatı, onun müxtəlif problemləri, şəxsiyyətləri ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişlər. F.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə, A.Sur da bu ziyalıların cərgəsində idi.

Firidun bəy Köçərlinin əsərlərində türk ədəbiyyatı məsələləri ilə əlaqəli müəyyən mülahizələri, görkəmli milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin türk ədəbiyyatı ilə bağlı diqqətəlayiq qənaətləri və A.Surun türk ədəbiyyatı tarixinə münasibəti məqalədə öz əksini tapır. Məqalədə adı çəklən müəlliflərin türk ədəbiyyatı ilə bağlı fikirləri araşdırılır. Göstərilir ki, həmin müəlliflər türk ədəbiyyatının müxtəlif problemləri, hadisələri, ayrı-ayrı simaları, onların həyat və yaradıcılığı ilə əlaqəli qiymətli fikirlər söyləmişlər. Firidun bəy Köçərlinin Yusif Nabi və Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə bağlı araşdırmaları məqalədə daha əhatəli təqdim olunub.

A. Surun "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" kitabında müəllifin türk ədəbiyyatının tarixinə ümumiləşdirici nəzəri, onun inkişaf tarixini və qanunauyğunluqlarını, inkişafının əsas xüsusiyyətlərini, ədəbi meyillərini müəyyənləşdirməsindən də bəhs olunur. Azərbaycan oxucusunu türk klassikləri ilə tanış etməyə təşəbbüs göstərmişlər. Belə bir təşəbbüs həmin qardaş xalqın ədəbiyyatını azərbaycanlı oxuculara tanıtmaqla yanaşı həm də milli mühitdə fikir intibahına kömək etmişdir. Vətən, millət ideallarının yüksəlişinə təkan vermişdir.

Açar sözlər: *ədəbi-nəzəri fikir, XX əsr, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-mədəni mühit, türk ədəbiyyatı, F.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə, A.Sur.*

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin əsərlərində türk ədəbiyyatı məsələləri ilə əlaqəli müəyyən mülahizələrlə üzləşirik. İki türk sənətkarı ilə bağlı onun araşdırmaları isə daha əhatəlidir. Bunlar Yusif Nabi və Mövlana Cəlaləddin Rumidir. Diqqətəlayiq cəhətdir ki, alim "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı fundamental ədəbiyyat tarixinə Yusif Nabi ilə bağlı ayrica oçerk daxil etmişdir [4,100-116]. Bunun səbəbini isə onun Məhəmməd Füzulidən sonra "Azərbaycan şüəra və üdəbasına şüərayi-sələfdən artıq nüfuz etməsi", başqa sözlə, Azərbaycan ədəbi fikrinə kifayət qədər güclü təsir göstərməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Oçerkdə Yusif Nabinin həyat və yaradıcılığı haqqında konkret və məzmunlu məlumat öz əksini tapır. Əvvəl onun əsərlərnin adları sadalanır. Sonra tərcümeyi-halı barədə bilgi verilir. Şairin həyatı haqqında danışarkan tədqiqatçı şairin öz əsərlərindəki avtobioqrafik faktlardan çıxış edir. Bu faktların çoxu sənətkarın "Xeyriyyeyi-Nabi" əsərində oğlu Əbülxeyr Məhəmməd Çələbiyə yazdığı pəndnaməsində mənzum şəkildə verdiyi bioqrafik notlardır. Həmin notlara istinad edən F.Köçərli onun doğulduğu, yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi və vəfat etdiyi məkanlar barədə sübutlu və dəyərli məlumatlar verir.

Oçerk müəllifi türk şairini "nazik" mətləblər ifadə edən "hikmət və mərifət əhli" kimi təqdim edir və yazır: "Onun da Füzuli Bağdadi kimi asari-həkimanələrində xeyli dərin mənalar, uca fikirlər, müstəqim və mətin rəylər daimül-övqat zində və baqi qalacaqdır. Bundan əlavə mərhum Nabinin oğlu Əbülxeyr Məhəmməd Çələbiyə xitabən yazdığı dəlayili-aqilanə və nəsayihi-müşfiqanə ki, nəticəsi cümleyi-nasə aiddir, bizim dünyəvi səadətimiz, üxrəvi nicatımız və mənəvi tərəqqimiz üçün ən məqbul və mötəbər bir dəsturül-əməldir" [4, 105]. F.Köçərli Nabi yaradıcılığı ilə Füzuli yaradıcılığı arasında müqayisələr də aparır. Bildirir ki, doğrudur, "bəlağət və fəsahət"də Füzulidə özünü göstərən "lətafət və təravət" Nabidə hiss olunmur. Lakin hikmət və fəlsəfə nöqteyi-nəzərindən onun kəlamları da ağıl sahiblərinə hikmət və zövq bəxş edir.

Oçerkdə Nabi yaradıcılığının mövzu və ideya istiqamətləri, əsərlrinin bədii siqləti, əsas çalarları barədə də müəyyən təsəvvür yaradılır. Şairin poeziyasından xeyli bədii nümunə verilir. Müxtəlif janrda və mövzuda olan bu poetik nümunələrin bəziləri təhlil edilir. Şairin poetik irsindən seçilmiş həmin klassik nümunələrdə "həqiqətən, elmə, sənətə bağlı olan, humanist ideallarla yaşayan bir sənətkarın şəxsiyyəti görünür" [1, 46].

Cəlaləddin Rumi yaradıcılığına münasibətini, rəğbətini F.Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabındakı "Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali" oçerkində ifadə edir. Alim Xalxalinin "Sələbiyyənamə" poemasından söz açarkan orada müəllifin ideyanın ifadəsi üçün rəmzi-alleqorik vasitədən ustalıqla yararlandığını söyləyir. Təmsil və nağılvari hadisələr fonunda, simvolik əhvalatla cəmiyyətə məxsus " xeyli məsləhətli sözlər və gözəl nəsihətlər" söylədiyini, mətləbi verilən nağıl və təmsilatın altında gizlətdiyini nəzərə çatdırır. Belə bir bədii üsuldan yararlanmaqda Xalxalini C.Ruminin layiqli xələfi kimi dəyərləndirir. Rumini isə bu yolun böyük ustadı hesab

edir: "Xalxalinin bu tutduğu nizamü rəviş Mollayi-Ruminin şivəvü qaydasına bənzəyir ki, adi bir şeyin üstə söz açıb tülküdən, canavardan, atdan, eşşəkdən və ya insan növi şahdan, gədadan, dərvişdən və qənidən bəhs etdiyi əsnada məqamı gəldikcə münasibi-məqal haşiyələrə çıxıb, xeyli həkimanə və fəlsəfanə sözlər söyləyir ki, onların məalü məzmunu cümləni heyrətə salır"[5, 365].

F.Köçərli deyilən bədii priyomdan istifadədə bu iki sənətkarın yaradıcılıq məharətini də müqayisə edir və bildirir ki, əlbəttə, türk şairi öndədir, daha ustaddır. Doğrudur, "Məsnəvi" də olan "hikmətamiz sözlər, barik nüktələr", dərin fikirlər "Sələbiyyə"də yoxdur. Ancaq Xalxalinin əsərində də "gözəl nəsihətlər"in, "müşfiqanə öyüdlər"in, məqbul zarafatların, nazik işarələrin olduğunu inkar etmək mümkün deyil. Bununla da ədəbiyyatşünas alim Azərbaycan şairinin əsərini dəyərli bir nümunə kimi oxucuya təqdim etməklə yanaşı Mollayi-Rumini də böyük ustad, klassik ədəbiyyatda yaradıcılığı örnək ola biləcək bir ədəbi şəxsiyyət kimi qəbul edir.

Görkəmli milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həm də istedadlı ədəbiyyatşünas idi. Onun türk ədəbiyyatı ilə də bağlı diqqətəlayiq qənaətləri vardır. "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı ictimai-siyasi məzmunlu əsərində müəllif AXC-ni hazırlayan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühiti şərh edərkən XIX-XX əsrlərin qovşağında Azərbaycanda ədəbiyyatın inkişaf qaynaqlarına və tendensiyasına da toxunur. Qeyd edir ki, bu tarixi mərhələdə bir tərəfdən ədəbiyyat öz əski klassik ənənəsinə bağlı şəkildə inkişaf edir. Digər tərəfdən isə onun forma və məzmununda yeniləşmə, müasirləşmə, avropalaşma hadisəsi baş verir. Bu yeniləşmənin təsir mənbələri, kanalları Rusiya və Türkiyə idi. Ona görə də müəllif ədəbiyyatımızın bu mərhələsini "Bir tərəfdən rus ədəbiyyatı, digər tərəfdən də Osmanlı ədəbiyyatı təsirində bulunan" bir dövr kimi səciyyələndirir [7, 16].

M.Ə.Rəsulzadənin 1907-ci ildə mart ayının 26-da "Təkamül" qəzetində "İslam mətbuatı" sərlövhəli ədəbi-tənqidi səpkidə bir məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalə Həsən Səbri Ayvazovun o zaman "Füyuzat" jurnalında hissə-hissə çap edilən "Nədən bu hala qaldıq?" pyesinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Yazıda müəllifin pyesə nəzəri-estetik münasibəti yığcam və elmi detallarla ifadə olunmuşdur. Burada, əsasən, H.S.Ayvazovun təzəcə çap olunub oxucu ictimaiyyətinə təqdim olunmuş dram əsərinin qüsurlu, müəllifin sözləri ilə desək, "nəqs" cəhətlərindən söhbət açılır. Məhəmməd Əmin bəy qeyd edir ki, müsənnif, yəni Ayvazov əsərdə bir sosialist obrazı yaratmışdır. Lakin bu obraz bir sosialist kimi düzgün verilməmişdir. Onun xarakterində, hərəkət və davranışlarında sosialistə məxsus olmayan cəhətlər vardır: "Bu əsərdə "sosialist" vəzifəsinə qoyulan bir qəhrəmanın hərgiz sosialistlik məramnaməsi və taktikasına (xətti-hərəkətinə) müvafiq olmayan sözlər, nitqlər və hərəkətlər verilyor ki, bu da müsənnifin xəbərsizliyinə və yainki yazının, əsərin başqa bir fikir ilə yazılmasına istidlal ediyor" [8, 140]. Tənqidçi pyes müəllifinin obrazın xarakterində nələri düzgün, inandırıcı vermədiyini də açıqlayır. Bildirir ki, əvvələn, qəhraman elə verilir ki, sanki o, kütlə içərisinə getməkdən, camaatla və ədiblərlə ünsiyyətdə olmaqdan çəkinir. İkncisi, öz ana dilini yaxşı bilmir və bəzi

dönük ziyalılar kimi ona biganə yanaşır. Üçüncüsü, öz millətindən bixəbərdir və onu yaxşı tanımır və s. Rəsulzadə qeyd edir ki, bunlar sosialistlərin əksəriyyətinin səciyyəsinə uyğun cəhət deyil. Çünki onların çoxu kütlə içərisinə, xüsusilə fəhlələr arasına mütəmadi olaraq gedib öz ideyalarını təbliğ edirlər. Bu, hamıya bəllidir. Digər tərəfdən sosialistlərin əksəriyyəti mənsub olduqları xalqın dilini bilir, onun həyat və güzəranına yaxşı bələddir, təbliğatlarını da xalqın öz dilində aparırlar. Müəllif davam edərək xatırladır ki, obrazın xarakterindəki bu qüsurlar Səbribəyzadənin sosialistləri yaxşı tanımamasından irəli gəlmir. Əksinə, yazıçı onların məsləkinə, amalına, xarakterinə, ideyalarına aşinadır. Sadəcə olaraq bu bilgiləri yaratdığı bədii qəhrəmanın xarakterinə hopdura bilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Tofiq Fikrətə böyük məhəbbət bəsləmiş, onun şəxsiyyəti və yaradıcılıq amalı barədə mülahizələrini "Böyük bir itik" adlı məqaləsində ifadə etmişdir. 1917-ci ilin 20 sentyabrında Rəsulzadənin naşiri və redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzetində nəşr olunan bu yazı əslində türk şairinin vəfatı münasibətilə qələmə alınmış nekroloq idi. Məqalənin məzmunu, xarakteri bir nekroloq-mərsiyəni xatırladır. Bu yazı sanki türk ədəbiyyatının və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin qeyb etdiyi əzəmətli bir şəxsiyyətin itkisinə axıdılan göz yaşı, mənsur mərsiyədir. Məqalənin ruhu bütünlüklə təəssüf və nisgillə doludur.

Rəsulzadə əvvəlcə oxucuya T.Fikrətin ölüm xəbərini verir. Sonra şairin "Tarixi-qədim" şeirinə diqqəti cəlb edir. Şeirdən bir beyt nümunə verərək onun məzmununa diqqəti cəlb edir. Bildirir ki, o, bütün ömrü boyu bəşəriyyətin qan-qırğınına, ölüm və fəlakətinə, zülm və məşəqqətinə, ölüb-öldürmək xislətinə acıyan, gözyaşı tökən bir şair olmuşdur. Bəşər tarixini insanın çirkin, şər əməllərinin qanlı tarixi kimi qiymətləndirmişdir və həmin acı həqiqəti bu şəkildə ifadə etmişdir:

Din şəhid istər, asiman qurban
Hər zaman, hər məkanda qan, qan, qan.[9, 346]

Müəllif sonra Birinci dünya müharibəsinə, onun qan-qırğınlarına, fəlakətlərinə diqqəti yönəldir. Müharibənin müxtəlif xalqların nəinki adi adamlarını, hətta bir çox böyük şəxsiyyətlərini də bu xalqların əlindən aldığını xatırladır. T.Fikrət üçün də müharibənin ciddi bir dərdə, ağrıya çevrildiyini söyləyir. Bildirir ki, "mərsiyəsini yazdığı", həm bu günün, həm də sabahın şairi olan bu dahi insan cismən ölsə də, ruhən yaşayır. Sonra şairin ruhuna xitab edir: "Yoxsa Tofiq əyarındakı şairlər ölməz, məhv olmazlar, onlar fərdanın, fərda onlarındır!

Əvət, ey ustad, ey gözəl türk sənətkarı, ey aşiqi-nalani-hürriyyət, ey nəvazəndeyi-alami-bəşəruyyət, ey ruhi-fəyyazi-şairiyyət, əmin ol ki, sən:-"Uğraş, dedin, çalış, ara bul, qoş, atıl, bağır, durmaq zamanı keçdi, çalışmaq zəmanıdır"-dedinsə, bu xitabın boşa getmədi. Türk gəncliyi çalışdı, çalışmağa əzm etdi; bu əzmi, heç şübhəsiz ki, ümid olunan feyzi verəcək!"[9, 348]. Məhəmməd Əmin bəy T.Fikrətin türk gəncliyinin tərbiyəsində, mübariz ruha, döyüşkən xarakterə müasir əqidəyə yiyələnməsində əvəzsiz iş gördüyünü xatırladır və alqışlayır.

Türk ədəbiyyatına həssas, fəal münasibət göstərən tənqidçilərimizdən biri də Abdulla Sur idi. O, İstanbulda ali təhsil almışdı və türk ədəbiyyatı tarixinə yaxından bələd idi. Hətta türk ədəbiyyatı tarixinə aid iri həcmli fundamental bir əsər də yazmışdır. Həmin əsər "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" adlanır. Kamal Talıbzadənin verdiyi məlumata görə əsər üç cilddən və təxminən 1000 səhifədən ibarət olmuşdur[13, 229]. Bu iri həcmli kitab türk ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixini özündə ehtiva etmişdir. Təəssüf ki, əsər bütöv şəkildə gəlib bizə çatmamış, ondan ancaq bəzi fraqmentlər qalmışdır. Həmin hissələr hal-hazırda AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda ФР-544 (3577), ФР-567 (3579), ФР-976 (3576) şifrəsi altında saxlanılır.

"Türk ədəbiyyatına bir nəzər" kitabında müəllif türk ədəbiyyatının tarixinə ümumiləşdirici nəzər salmış, onun inkişaf tarixini və qanunauyğunluqlarını, inkişafının əsas xüsusiyyətlərini, ədəbi meyillərini müəyyənləşdirməyə, bu ədəbiyyatın elmi tarixini yazmağa çalışmışdır. Əldə olan fraqmentlər A.Surun dəyərli bir ədəbiyyat tarixi ərsəyə gətirdiyini sübut edir. Həmin fraqmentlərdən bəlli olur ki, tənqidçi ədəbi-bədii gedişatda heç bir yenilik yaratmayan epiqonçu şeirin əleyhinə çıxmış, formanı məzmuna qurban verən, "yalnız surət və üslubda gözəllik əndişəsində" olan forma axtarışçılarının mövqeyini tənqid etmişdir. Ədəbiyyatda yeniliyin, "üsuli-cədid" hərəkatının tərəfdarı olmuşdur. Bu mənada İbrahim Şinasinin mövqeyini təqdir etmişdir. "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" kitabının əldə olan fraqmentlərində Şinasi ilə bağlı səhifələr də vardır. Burada yazılanlardan bəlli olur ki, A.Sur Şinasinin yenilikçiliyini, xüsusilə onun realizmini, həyat həqiqətlərinə, yəni "hissiyyati-həqiqiyyə və təbiiyyəyə müraciət" etmək meyilini bəyənir. Onu türk ədəbiyyatında yeniliklər yaradan bir sənətkar kimi təqdir edir: "Şinasinin böyüklüyü şairliyində deyil, bir qaç əsrdən bəri təhəkküm etmiş olan tərzi-şeiri hökmdən isqat edərək əski məbnayi-ədəbiyyatı kökündən sarsıtmış olmasındadır. Cərəyani-ədəbiyi Avropa zövqünə və şeiri-təbiilik vadisinə çevirmiş olmaq kimi bir himməti-məşkurə ibraz etməsindədir"[13,230]. Tənqidçi onu da xüsusi olaraq vurğulayır ki, Şinasinin novatorluğu heç də o demək deyil ki, o, şərq və türk ədəbiyyatının klassik ənənələrindən qopmuşdur və onunla bağlılığı yoxdur. Əksinə, sənətkarın nail olduğu novatorluq məhz ənənənin, əski qanunauyğunluğun bətnində yetişmişdir. Yəni Şinasi "sağ əli istiqbala uzadılmış olduğu halda, sol əli mazidən ayrılmamışdır". Müəllif türk sənətkarının yaradıcılığında forma, məzmun və estetik zovq məsələlərinin vəhdətdə götürüldüyünü də nəzərə çatdırır. Qeyd edir ki, bəzi türk şairləri uzun əsrlər boyunca daha çox ləfzi gözəllik arxasınca qaçıb məna-məzmun gözəlliyini arxa plana keçirmişlər. Başqa sözlə, "üslublarını bəyəndirmək üçün üzənərək yazmışlar isə, bu əsərlər laübali yazdıqları şeylərdən, bizim nöqteyi-nəzərimizcə, daha gözəl olmamışdır"[13, 231]. Bu, onların yaradıcılığının qüsurlu cəhətidir. Müasir ədəbi həyat isə əsərdən daha çox məna-məzmun gözəlliyi tələb edir. Oxucuya müasir həyatı, onun həqiqətlərini anlatmağı sənətkarın vacib vəzifəsi kimi ortalığa qoyur.

A.Surun "Sinan Paşaya bir nəzər" və "Nəfiyə bir nəzər" məqalələri türk ədəbiyyatının bu iki böyük ədəbi simasının həyat və yaradıcılığına elmi-nəzəri baxışın təzahürüdür. Bunlar əslində məqalə-oçerklərdir. Birinci məqalə 1907-ci ildə "Füyuzat" jurnalının 28-ci nömrəsində oxuculara çatdırılmışdır. Əsər M.Füzulidən verilmiş iki beytlik epiqrafla başlayır. Sonra Sinan Paşanın avtobioqrafiyası barədə qısa məlumat verilir. Onun XVI əsrdə Fateh Sultan Mehmet dönəmində yaşadığı, tanınmış ziyalı və dövlət adamı olduğu xatırladılır. Onun yaradıcılıq amalı, məsləki və ərkanı barədə deyilir: "Asarında bir mətanəti-fikriyyə, əfkarında bir ülviyyəti-mənəviyyə qoxusu duyulmaqda və bir təriqəti-sufiyyə, bir taəti-həqqaniyyə ruhu uçuşmaqdadır" [7, 444].

Tənqidçi Sinan Paşanın şəxsiyyəti və yaradıcılığından bəzi nümunələrlə oxucuları tanış edir. Göstərir ki, Sinan Paşa yalnız ədəbiyyat adamı, şair və nasir deyildir. Həm də müxtəlif elmləri mükəmməl bilən alimdir. A.Sur, əsasən, onun "Təzərrönamə", "Nəsihətnamə" və "Mənaqibi-məşayix" əsərlərindən danışır. Həmin əsərlərin mövzu-məzmun xüsusiyyətləri barədə məlumat və həmin əsərlərdən müəyyən tipik parçalar verir. Sənətkarın özünəməxsus yazı manerası, üslub tərzi olduğunu söyləyir: "Sinan Paşanın ufaq təmsillərə, kiçik hekayələrə belə varıncaya qədər bütün asarında iltizam etdigi tərzi-təhrir kəndinə məxsus olub səcli, qafiyəli tənazür və tənasüb üsuluna müraatən yürüdülmüş qayət səlis, qayət mövzun, ahəngdar bir üslubdur; həm də o qədər ahəngi, o qədər insicamlıdır ki, bir vahidin zəhrəsi yox ki, andə bir hərf artıra və bir kimsənin qüdrəti yox ki, andən bir nöqtə qaldıra"[7, 446]. Göründüyü kimi, Sur türk ədibinin sənətkarlıq qüdrətinin əzəmətini xüsusi notlarla oxucuya çatdırır.

"Nəfiyə bir nəzər" məqaləsi də A.Surun mətbu məqalələrindəndir [11]. Burada müəllifin Nəfinin yaradıcılığına elmi-nəzəri baxışı öz əksini tapmışdır. Məqalədə türk şairinin yaradıcılığına ikili münasibət bəslənilir. Belə ki, A.Sur onun həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərindən danışır, sənətkarın ədəbi irsinin ən ümumi cəhətlərini, əsas xüsusiyyətlərini, uğurlu və kəsirli cəhətlərini şərh edir. Nəfini böyük fikir və qələm sahibi, cəsarətli, qorxu bilməz, qürurlu bir "şairi-atəşzəban" hesab edir. Onun təbini, əsərlərindəki orijinallığı, zərifliyi tərifləyir, köhnəpərəstliyi isə bəyənmir: "Nəfi qayət qayın, qayət səlis bir təbə malik, şiddəti-əfkarə sahib, iqtidarlı, lakin təsəvvüratı köhnə, həqiqətə, təbiətə müğayir bir şairi-əfizəban idi. Şeiri mövzun qədli, sərbəst ədalı, tərənnümsaz, cazibədar bir qıza bənzətmək caiz olsa idi. Nəfinin təngili, qalınsədalı, mərdanə qılıqlı, süsdən ari, kibrfüruş qadınlar qiyafətində təcəlli edər görür idik"[11].

Tənqidçi nəzərə çatdırır ki, Nəfi özündən əvvəl gələn, hamı üçün etalon olan Füzuli, Baqi kimi şairləri təqlid etmədi. Özünə məxsus təmtəraqlı, ehtişamlı bir yol tutdu. Dəyərli qəsidələr inşa etdi, odlu-alovlu həcvlər yazdı. Aşiqanə qəzəllərində belə özünə məxsus gözəllik nümayiş etdirdi, "cəngavəranə mənzumələr, bahadıranə nəşidələr" ortalığa çıxardı. Onun əsərlərindəki üslubi çalar, həqiqəti söyləmək bacarığı da orijinaldlr. Mövzuları həqiqətə müvafiqdir. Xəyali, uydurma olmayıb

həqiqətin ifadəsinə xidmət edir: “Nəfinin üslubu bir taqım əlfaz cüzilə və kəmaləti-mütəntəniyə boğulmuş olduğu üçün nəzərə şəşəəli , ehtişamlı bir tövrdə çarpmaqdadır. Quru qurunmayışlardan nə çıxar? Həqiqət istəriz: bir az məzin olmalı! Təbiət istəriz, bir az da münəvvər olmalı!”[11]. A.Sur göstərirdi ki, Nəfi qəzəl, qəsidə kimi ənənəvi janrlardan, klassik modellərdən bəhrələnərkən heç də tapdanmış yolla getmədi, orijinal bir üslub nümayiş etdirdi.

Tənqidçi türk şairinin yaradıcılığına obyektiv yanaşır. Onun əsərlərindəki müsbət cəhətləri təqdir etdiyi kimi qüsurları da nəzərə çatdırır. Onun kəlamında bir çox yanlış mühakimələr, uyğun olmayan təşbehlər, anlaşılmaz istiarələr, məntiqsiz mübaliğələr, “sayğısız həşvlər, hətta qafiyə yanlışlıqları” olduğunu söyləyir. Bildirir ki, Nəfi bəzən ifadə gözəlliyinə aludə olur, onun arxasınca qaçır və əsərin məna gözəlliyini unudur. Belə məqamlarda onun şeirləri uğursuz alınır.

Türk sənətkarının yaradıcılığındakı mədhiyyəçiliyə ifrat aludəçilik, məddahlıq, bəzi həcvlərindəki subyektivlik, qərəzçilik, fərdiyyətçilik də tənqidçini qane etmir. Ümumiyyətlə, A.Surun məqaləsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nəfi poeziyasına obyektiv nəzəri-estetik baxışın ilk dəyərli nümunələrindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Bəktaşi İnayət. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu /İ. Bəktaşi.- Bakı: Yazıçı,-1986.- 184 s.
2. ”Füyuzat” jur.[1906-1907].Tam mətni. / Latın əlifbası ilə təkrar nəşrə hazırlayan: Ofelya Bayramlı.-Bakı: Çaşıoğlu,-2007.-672 s.
3. Köçərli Firidun bəy. Seçilmiş əsərləri / F.Köçərli.-Bakı: Azərb. SSR EA nəşri,-1963.- 341 s.
4. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı : [2 cilddə] /F. Köçəli- Bakı:Elm.-c.1.-1978.-598 s.
5. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı :[2 cilddə] /F. Köçəli- Bakı: Elm.-c.2.-1981.-459 s.
6. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Böyük bir itik / Bakı:“Açıq söz” qəz., 1917, 20 sentyabr
7. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Azərbaycan Cümhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə.- Bakı: Elm,-1990.-116 s.
8. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə.-Bakı: Azərnəşr.-c.1[1903-1909].-1992.-470 s.
9. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə.-Bakı: Qanun. -c.4 [1917- aprel,1918].-2013.-456 s.
10. Sur Abdulla Tofiq. Sinan Paşaya bir nəzər //-Bakı:“Füyuzat” jur.,-1907.-№28,-s.6-8
11. Sur Abdulla Tofiq. Nəfiyə bir nəzər/ Bakı:“Həqiqət” qəz., 1909, 20, 27, 28, 29 dekabr

12. Sur Abdulla Tofiq. Türk ədəbiyyatına bir nəzər (Türk ədəbiyyatı tarixi, fraqmentlər). AMEA M.Füzuli adına RƏİ. FR-544 (3577), FR-567 (3579), FR-976 (3576)
13. Talıbzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi / K.Talıbzadə. - Bakı: Maarif,- 1984.- 328 s.

SUMMARY

AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY, AZERBAIJAN'S LITERARY-THEORETICAL ATTITUDE TOWARDS TURKISH LITERATURE

(F. Kocherli, M.A. Rasulzadeh, A. Sur)

At the beginning of the 20th century, there was a warm and sincere attitude towards Turkish literature in the literary and cultural environment of Azerbaijan. This relationship has also shown itself in the literary-theoretical opinion. Our democratically minded intellectuals have expressed interesting opinions about Turkish literature, its various problems and personalities. F. Kocherli, M. A. Rasulzade, A. Sur were among these intellectuals.

Certain opinions related to the issues of Turkish literature in the works of Firidun Bey Kocherli, notable conclusions of the prominent national ideologist Muhammad Amin Rasulzade regarding Turkish literature, and A. Sur's attitude to the history of Turkish literature are reflected in the article. The article examines the opinions of the mentioned authors on Turkish literature. It is shown that those authors expressed valuable opinions related to various problems, events, individual figures of Turkish literature, their life and creativity. Firidun Bey Kocharli's research on Yusif Nabi and Maulana Jalaladdin Rumi is presented more comprehensively in the article.

In A. Sur's book “A glance at Turkish literature”, the author's general theory of the history of Turkish literature, its development history and regularities, the main characteristics of its development, and the determination of its literary trends are also discussed. They took the initiative to acquaint Azerbaijani readers with Turkish classics. Such an initiative not only introduced the literature of that fraternal nation to Azerbaijani readers, but also contributed to the renaissance of ideas in the national environment. It gave impetus to the rise of the ideals of the homeland and the nation.

Key words: *literary-theoretical idea, XX century, Azerbaijani literature, literary and cultural environment, turkish literature, F. Kocherli, M.A. Rasulzadeh, A. Sur*.

РЕЗЮМЕ

В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА К ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (Ф.Кочерли, М.А.Расулзаде, А.Сур)

В начале 20 века в литературно-культурной среде Азербайджана существовало теплое и искреннее отношение к турецкой литературе. Эта связь проявилась и в литературно-теоретическом воззрении. Наши демократически настроенные интеллектуалы высказали интересные мнения о турецкой литературе, ее различных проблемах и лицах. Среди этих интеллектуалов были Ф. Кочерли, М. А. Расулзаде, А. Сур.

В статье отражены отдельные мнения, касающиеся вопросов тюркской литературы в творчестве Фиридун бека Кочерли, заметные выводы видного национального идеолога Мухаммада Амина Расулзаде относительно турецкой литературы, отношение А. Сура к истории турецкой литературы. В статье исследуются мнения упомянутых авторов о турецкой литературе. Показано, что эти авторы высказывали ценные мнения, связанные с различными проблемами, событиями, отдельными деятелями турецкой литературы, их жизнью и творчеством. В статье более полно представлены исследования Фиридун бека Кочарли о Юсифе Наби и Маулана Джалаладдине Руми.

В книге А. Сура “Взгляд на турецкую литературу” также рассматриваются авторская общая теория истории турецкой литературы, история и закономерности ее развития, основные характеристики ее развития, определение ее литературных направлений. Они выступили с инициативой познакомить азербайджанских читателей с турецкой классикой. Такая инициатива не только познакомила азербайджанских читателей с литературой этого братского народа, но и способствовала возрождению идей в национальной среде. Это дало толчок к возвышению идеалов Родины и нации.

Ключевые слова: *литературно-теоретическая мысль, XX век, Азербайджанская литература, литературно-культурная среда, турецкая литература, Ф. Кочерли, М.А.Расулзаде, А. Сур*.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Elman Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ФАТИМА ДУРСУНОВА
Доктор философии по филологии, доцент
Бакинский государственный университет
ул. Захида Халилова 33
fatimad@bk.ru

КОЛХОЗНЫЙ РОМАН В ЛИТЕРАТУРАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

РЕЗЮМЕ

Литература социалистического выбора уделяла особое внимание жанру романа. Малые прозаические жанры меньше подвергались регулированию сверху, чем жанр романа, который создавался строго по заданным канонам. Это привело к появлению многих жанровых модификаций, таких как производственный роман, колхозный роман и др. В данной статье исследуются процессы формирования колхозного романа в рамках литератур тюркских народов СССР. В статье рассматривается творчество узбекских писателей Абдулла Кадыри, Абдуллы Каххара, туркменских писателей Ата Ниязова, Агахана Дурдыева, киргизского писателя Т.Сыдыкбекова, казахских писателей Сабита Муканова и Габидина Мустафина. Именно в творчестве этих писателей впервые в литературах тюркских народов СССР формируется колхозный роман. В статье также отмечается, что колхозный роман следует делить на два периода: колхозный роман довоенного периода и колхозный роман послевоенного периода. Основной тематикой довоенного колхозного романа является создание колхозов, раскулачивание, борьба с врагами коллективизации. В послевоенных колхозных романах повествуется о реформах, осуществляемых в колхозах демобилизованными после Второй мировой войны. Роман Габидина Мустафина «Миллионер» представлен как образец послевоенного колхозного романа.

Ключевые слова: колхозный роман, тюркская литература, довоенный колхозный роман, послевоенный колхозный роман, коллективизация, классовая борьба в деревнях.

В системе жанров литературы социалистического выбора особое место занимает жанр романа. «Схема построения романа задана в соцреалистическом каноне наиболее жестко в сравнении с регулированием малых прозаических форм, лирики или драмы» (7, 319).

Активное участие государства в литературных процессах способствовало появлению все новых модификаций этого жанра. Политика объединения единоличных крестьянских хозяйств в коллективные или иными словами коллективизация, проводимая в Советском союзе с 1928 по 1937 года, споспешествовало появлению такой жанровой модификации, как колхозный роман.

Данная жанровая модификация возникла впервые в рамках русской советской литературы. В данном контексте стоит отметить, что напряженная полемика вокруг судьбы русского крестьянства в русской литературе к тому моменту была завершена и ««колхозный роман» запечатлел единственный ответ на вопрос о возможном будущем деревни» (7, 322).

«С началом коллективизации деревенский роман трансформировался в жанр колхозного романа, который стал одним из знаковых явлений литературы социалистического реализма» (7, 323).

Социалистическое преобразование деревни наиболее ярко отображено в романе М.Шолохова «Поднятая целина», где автор повествует о коллективизации на Дону. Процессы раскрестьянивания и коллективизации были встречены русским крестьянством неоднозначно, зачастую эта политика государства вызывала недовольство и протесты. Строить коллективное хозяйство приходилось буквально «с кровью и потом», поэтому, по первоначальному замыслу автора, роман был назван именно так – «С кровью и потом».

Вслед за русской советской литературой колхозный роман появляется и в литературах тюркских народов СССР.

7-11 мая 1934 года в Ташкенте состоялся 1-ый республиканский съезд советских писателей Узбекистана, который определил контуры будущего узбекской советской литературы. Именно на этом съезде говорилось о необходимости создания произведений о социалистических преобразованиях в узбекских кишлаках.

Антиколхозные настроения в узбекских кишлаках тормозили процессы массовой коллективизации. Сопротивления дехкан против политики коллективизации стали причиной весьма сложной и противоречивой ситуации в узбекских деревнях. Процесс коллективизации был непосредственно связан с вопросом перестройки психологии крестьянства. Появление колхозных романов в узбекской литературе, в первую очередь, было связано с вопросами идейной переделки узбекского крестьянства. Одной из важнейших задач колхозного романа стало изображение силы коллектива, способного решить вопросы, непосильные для отдельного крестьянина.

Автором первого крупного эпического произведения о коллективизации в Узбекистане становится зачинатель жанра романа в узбекской литературе Абдулла Кадыри.

Все события в повести “Абид-кетмень” (1935) разворачиваются в кишлаке «Четан» в период коллективизации сельского хозяйства. Автор отображает чрезвычайно сложный процесс формирования новой колхозной деревни.

Смеем предположить, что перед автором была поставлена определенная задача – создать образ нового советского дехканина, ибо только новый человек

был способен реализовать новую политику партии по коллективизации сельского хозяйства, наряду с этим показать изменения, происходящие в сознании узбекских крестьян, которые, в конечном итоге, стали причиной вступления крестьян в колхозы.

Первое крупное эпическое произведение о социалистических преобразованиях в узбекской деревне, несмотря на многие положительные отзывы, вызвало также критику со стороны некоторых советских литературоведов. Автора обвиняли в том, что он не смог воссоздать полную картину перехода деревни на социалистический путь развития, а классовая борьба изображена недостаточно остро. В центре произведения, в основном, судьба одного человека, что, по мнению советских критиков, является слабой стороной советского романа, целью которого было отражение монументальности эпохи и масштабности перемен.

Абдулла Кадыри создает образ дехканина-середняка Абида, носившего прозвище «кетмень». В самом начале коллективизации Абид пытается противостоять этим процессам, но затем становится одним из наиболее активных сторонников. Образ Абида является ключевым в произведении, так как привлечение на сторону колхозов середняков, занимающих промежуточное экономическое положение между бедняками и зажиточными крестьянами, становилось решающим фактором в борьбе за эти социальные преобразования. Бедняк, не имея никакого единоличного хозяйства, с радостью становился совладельцем колхозного хозяйства, а зажиточные крестьяне-кулаки, практически с первых дней коллективизации, были объявлены вражеским элементом.

В.И.Ленин в своих трудах о русском крестьянстве писал, что «средний крестьянин, это тот, кто не эксплуатирует и сам не подвергается эксплуатации, который живёт мелким хозяйством, своим трудом… середняк не прибегает к эксплуатации чужого труда…, живёт своим хозяйством» (6, 236).

Не эксплуатирующий чужой труд и пользующийся исключительно плодами своего труда середняк становится той самой опорой для формирования нового колхозного сознания.

Путь Абида-Кетменя в колхоз не прост. Для идейной переделки своего героя автор использует излюбленный прием литературы социалистического выбора: сравнивая старое с новым, прошлое с настоящим, ярко иллюстрирует новое как передовое, а прошлое как изжившее себя отсталое прошлое.

Деревенская беднота в произведении представлена образом Берды-Татара, который проходит путь от батрака до передового строителя колхоза в родном кишлаке. Образы носителей реакционных идей Мухсина-дамлы и Хатиба-дамлы занимают важное место в системе отрицательных образов произведения.

Советская литература и печать 1930-х годов среди множества образов «врагов народа» особо выделяет образ кулака-вредителя. Спусковым крючком для формирования образов «врагов народа», в частности «кулаков» или «капиталистических элементов деревни», стала речь И.В.Сталина на июльском Пленуме ЦК 1928 года, где вождь впервые серьезно заявил о возрастающей опасности со стороны классовых врагов.

Вслед за Абдуллой Кадыри о социалистической перестройке жизни узбекских кишлаков пишут и такие известные узбекские писатели, как Хусаин Шамс, Абдулла Каххар и многие другие.

А.Каххар впервые обращается к теме коллективизации в своей повести «Утбасар», а затем уже пишет более монументальное произведение – роман «Огни Кошчинара».

События в повести «Утбасар» разворачиваются в первые годы колхозного строительства в Узбекистане. Утбасар – председатель молодого коллективного хозяйства, ставшего на борьбу с бывшими крупными землевладельцами, потерявшими свои богатства во время земельно-водной реформы, проведенной Советской властью в первые годы ее установления.

Автор рисует широкую картину создания нового колхозного хозяйства, фокусируясь на трудностях, с которыми приходится сталкиваться председателю Утбасару. А.Каххар изображает острую классовую борьбу в период коллективизации, выделяя особый класс «вредителей», поджигающих колхозное имущество.

Утбасар – пример нового человека, сознание которого менялось по мере того, как менялась жизнь в родной деревне. Повесть служит решению одной из важнейших задач, поставленных перед колхозным романом – показать влияние коллективного труда на формирование коллективного сознания, указать на преимущество коллективного над индивидуальным.

Во многом это были совершенно новые художественные задачи для узбекской литературы, поэтому для решения этих задач узбекские советские писатели обращались к богатому опыту русских советских писателей, в частности к творчеству М.Шолохова. При анализе образа председателя колхоза Утбасара выявляются определённые параллели с образом Семена Давыдова.

Более сложной оказалась судьба романа «Огни Кошчинара». Впервые роман был опубликован в 1947 году под названием «Кошчинар», но роман подвергся резкой критике со стороны советских литературоведов. Автора обвинили в недостаточно правдивом изображении действительности, в искажении фактов, связанных с коллективизацией в узбекских деревнях.

Автору пришлось внести коррективы в свое произведение и переиздать уже в 1951 году под новым названием «Огни Кошчинара». Автор прибегает к наиболее проверенным иконографическим фабулам литературы

социалистического выбора, создав картину жизни человека, прошедшего путь от темного батрака до строителя новой советской действительности.

События в романе охватывают период от земельно-водных реформ до перехода на коллективные хозяйства. Сыдыкджан – простой батрак, который женится на дочери богача Зуннунходжи Шарофат. Но именно с этого момента начинаются его реальные проблемы. Во-первых, Зуннунходжа отдает свою дочь за батрака, чтобы с помощью родственника-батрака получить права на воду и землю, а во-вторых, прикрыть позор бесчестной дочери. Наряду с этими привилегиями Зуннунходжа также получает трудолюбивого, покладистого батрака, готового работать не покладая рук. Но со временем Сыдыкджан начинает осознавать тот факт, что в доме Зуннунходжи он не на правах зятя, а в качестве бесплатного батрака. Уничижительное отношение со стороны Шарофат лишь укрепляет этот факт.

Последней каплей становится его ссора с тестем, который называет его псом. Сыдыкджан покидает дом со словами: «Я пес, моя цепь золотая – пусть будет ваша. Если выражаться по-новому, я не хочу вашу дочь, а если по старинке: ей трижды объявляю развод» (3, 112).

С помощью односельчанина Урманджана он вступает в коллективное хозяйство, носящее название «Кошчинар». Строительство нового колхоза требует от Сыдыкджана не только упорного труда, но и борьбы против врагов коллективизации. Первым в галерее врагов оказывается тесть Зуннунходжа, к нему примыкают и такие герои, как Абдусамадкари, Рахматулла Абиди, Мирхамид и другие. Эти герои всячески пытаются противостоять новым преобразованиям в кишлаке, занимаясь вредительством. Как и в повести «Утбасар», автор наиболее ярко рисует картину борьбы против врагов коллективизации, наделяя главного героя Сыдыкжана качествами настоящего борца.

Столь яркие картины классовой борьбы в узбекских деревнях в период коллективизации рисует и другой, не менее известный узбекский писатель Шариф Риза в повести «Снег выпал, следы засыпал».

Тема коллективизации в туркменской литературе была впервые затронута в поэтических произведениях. «Поэты разъясняли в своих стихах преимущество коллективного ведения хозяйства перед индивидуальным» (4, 188). Известный туркменский писатель Берды Кербабаев в стихотворении «Байрам» создает собирательный образ крестьянина, вступившего в колхоз, осознав преимущество коллективного ведения хозяйства. Молла-Мурт в своем стихотворении «Объединённые хозяйства» рисует образ врагов коллективизации, называя их «волками в овечьей шкуре».

Теме коллективизации особое место уделяет и туркменская драматургия. Пьесы «Человек под маской» и «Комсомольцы нашего села» А.Дурдыева, «Айна» и «Хлопок» А.Карлыева и многие другие драматические

произведения были посвящены классовой борьбе в туркменских деревнях, борьбе с кулаками, строительству колхозных хозяйств.

Становление и формирование туркменской прозы начинается с жанра коротких рассказов (новелл). Поэтому неслучайно, что впервые тема коллективизации в туркменской прозе затрагивается в коротких рассказах. Берды Кербабаев, Агахан Дурдыев, Ата Каушутов, Х.Дерьяев, Н.Сарыханов пишут короткие рассказы об изменениях, которые происходят в туркменской деревне.

Одним из первых крупных прозаических произведений о жизни туркменской деревни в период коллективизации стала повесть «Последняя ночь» Ата Ниязова. Новаторство автора состояло в том, что в произведении нет сцен открытой классовой борьбы, столкновений между крестьянами и богачами в период колхозного строительства. Автор посвящает свое произведение врагам, которых словами поэта Молла-Мурта можно назвать «волками в овечьей шкуре».

Сельский богач Розы-бай, осознавая опасность открытого противостояния, идет на хитрый шаг: произносит пламенные речи на сельском собрании, выступает поборником коллективизации и одним из первых записывается в колхоз. Ничего не подозревающие крестьяне избирают Розы-бая председателем колхоза. Получив полномочия председателя, Розы-бай делает все возможное для саботирования деятельности вновь созданного колхоза. Назначив на ключевые позиции своих сторонников, он создает целую сеть по саботажу работы колхоза. К примеру, он срывает посевную кампанию, не доставив вовремя семена. Но ему не удается осуществить свои планы по развалу колхоза. В ночь, когда она собирается со своими сторонниками для обсуждения дальнейших планов по нанесению вреда колхозу, их заговор раскрывается. Это становится последней ночью для врагов колхоза.

Одним из первых колхозных романов в киргизской литературе по праву можно назвать роман «Кен-Суу» Т.Сыдыгбекова. В ауле Кен-Суу в период коллективизации баи и кулаки пытаются противостоять этим процессам и подорвать недавно сформировавшийся колхоз. В разоблачении баев и кулаков важную роль играют комсомольцы села Сапарбай, Самтыр и девушка по имени Бубуш.

Свой второй роман «Темир» Т.Сыдыгбеков также посвящает жизни киргизского аила в период коллективизации, продолжив тему противостояния аульской бедноты и богачей.

Коллективизация в Казахстане была не только трагической страницей истории этого народа, но и положила конец кочевой цивилизации с его особым жизненным укладом и духовным опытом. Именно коллективизация стала причиной одной из самых страшных трагедий казахского народа – голодомора («ашаршылык»). Вследствие этой ужасной трагедии от голода погибли более

трети всех казахов, став меньшинством на своих исторических землях. Скот был единственным источником пропитания для кочевых народов. В период коллективизации скот стали отнимать у людей, однако не имея возможности прокормить огромное количество скота, собранного в одно место, забивали его на месте. Таким образом, была истреблена огромная часть поголовья скота, что привело к массовому голоду. По одним оценкам количество погибших во время голодомора составляет 1,5 миллиона человек, по другим эта цифра достигает 3 миллионов.

Тем не менее, перед казахской советской литературой стояли все те же задачи, что и перед литературами других народов СССР. Одним из первых казахских романов о социалистическом переустройстве аулов стал роман «Сын бая» Сабита Муканова. Роман должен был воссоздать картину ожесточенной классовой борьбы вокруг раздела земельных угодий. Автор планировал показать противостояния феодально-байской среды и бедняков, однако роман подвергся критике со стороны советских литературоведов. Автора обвинили в том, что в романе большое место уделено описанию байских детей, особенно истории любви детей местных баев Буркута и Батес. С точки зрения новой морали, любовь богачей не могла быть идеализированной. По мнению критиков «все это вышло на передний план и заслонило изображение победы нового» (2, 376).

К жанру колхозного романа обращается и такой известный казахский писатель, как Г.Мустафин, создав крупное эпическое произведение «Миллионер». В данном контексте следует отметить, что этот роман, согласно классификации современного российского литературоведа Е.Скороспеловой, следует идентифицировать как послевоенный колхозный роман.

Послевоенный колхозный роман имеет некоторые особенности, которые отличают эту жанровую модификацию от основного жанра колхозного романа. Как правило, героем этого романа становится человек, прошедший войну, доблестно боровшийся на полях сражения, но вернувшись в родную деревню решает посвятить себя полям колхозным, делая все возможное для развития родного колхоза.

Образцом для подражания для многих писателей становится роман Семена Бабаевского "Кавалер Золотой Звезды". Главный герой романа – бывший танкист, герой Советского Союза Сергей Тутарин возвращается после войны в родную станицу Усть-Невинск, застав родной колхоз полностью разоренным. Сергей Тутарин предлагает пятилетний план по развитию родного колхоза, благодаря которому колхоз удается вывести в ряды передовых. Тутарин становится героем среди членов колхоза и любимцем руководства.

«Появление романа стало "находкой" для "бесконфликтной" критики, получившей "совершенный" образец жанра. Роман был объявлен "примером настоящего творчества", настоящим шедевром соцреализма» (7, 325).

Герой романа «Миллионер» Жомарт также, как и Сергей Тутарин, прошел всю войну, вернувшись в родной аул он видит, что некогда зажиточный колхоз начинает отставать по причине игнорирования председателем колхоза Жакыпом необходимых перемен. Жомарт вступает в конфликт с председателем колхоза, добиваясь реформ в родном колхозе.

Список литературы:

1. Абдумавлянов А., А.Бабаханов, История узбекской литературы, Ташкент: Издательство «Учитель», 1966, - 235 с.
2. Богданова М.И. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. - Москва: Изд-во Московского унив., 1960. -490 с
3. Каххар А. Огни Кочинара, М.: Советский писатель, 1956, - 300 с.
4. Кор-оглы Х. Туркменская литература, М.: Издательство «Высшая школа», 1972, -285 с.
5. Кор-оглы Х. Узбекская литература, М.: Издательство «Высшая школа», 1976, -303 с.
6. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 38. М: Государственное издательство политической литературы, 1963. – 644 с.
7. Скороспелова Е.Б. Русская проза XX века: от А.Белого ("Петербург") до Б.Пастернака ("Доктор Живаго"). – М. 2003. – 420 с.

Fatima Dursunova

Türk xalqları ədəbiyyatında kolxoz romanı

Xülasə

Sosialist realizm ədəbiyyatı çərçivəsində roman janrına xüsusi diqqət yetirilirdi. Kiçik nəsr janrları roman janrına nisbətən əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalara əməl etmirdilər. Roman janrı isə yuxarı məqamlar tərəfindən müəyyən edilən qaydalara uyğun olaraq yaradılırdı. Bu da, sənaye romanı, kolxoz romanı və s. kimi bir çox janr modifikasiyalarının yaranmasına səbəb olur. Bu məqalədə SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatı çərçivəsində kolxoz romanının formalaşması araşdırılır. Məqalədə özbək yazıçıları Abdulla Qədiri, Abdulla Qəxxar, türkmən yazıçıları Ata Niyazov, Ağaxan Durdıyev, qırğız yazıçısı T. Sıdıqbekov, qazax yazıçıları Sabit Mukanov və Qabidin Mustafinin yaradıcılığından bəhs edilir. SSRİ türk xalqları ədəbiyyatında ilk dəfə kolxoz romanı məhz bu yazıçıların yaradıcılığında formalaşır. Məqalədə qeyd olunur ki, kolxoz romanı müharibədən əvvəlki dövrün kolxoz romanı və müharibədən sonrakı dövrün kolxoz romanı kimi iki yerə bölünməlidir. Müharibədən əvvəlki kolxoz romanının əsas mövzusu kolxozların yaradılması, kulaklara, kollektivləşmə düşmənlərinə qarşı mübarizədir. Müharibədən sonrakı kolxoz romanlarında İkinci Dünya Müharibəsindən sonra tərxis olunanların kolxozlarda apardıqları islahatlardan bəhs edilir. Qabidin Mustafinin

"Milyonçu" romanı müharibədən sonrakı kolxoz romanı nümunəsi kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: kolxoz romanı, türk xalqaları ədəbiyyatı, müharibədən əvvəlki kolxoz romanı, müharibədən sonrakı kolxoz romanı, kollektivləşmə, kəndlərdə sinfi mübarizə.

Fatima Dursunova

Kolkhoz Novel in the Literature of the Turkic Peoples

Summary

The social realism paid special attention to the genre of the novel. Small prose genres were less subject to regulation from above than the genre of the novel, which was created strictly according to predetermined canons. This led to the emergence of many genre modifications, such as the industrial novel, the kolkhoz novel, etc. This article examines the formation of the kolkhoz novel within the framework of the literatures of the Turkic peoples of the USSR. The article deals with the work of Uzbek writers Abdulla Kadyri, Abdulla Kahkhar, Turkmen writers Ata Niyazov, Agakhan Durdyev, Kyrgyz writer T. Sydykbekov, Kazakh writers Sabit Mukanov and Gabidin Mustafin. It is in the works of these writers that the kolkhoz novel is formed for the first time in the literatures of the Turkic peoples of the USSR. The article also notes that the kolkhoz novel should be divided into the two periods: kolkhoz novel of the pre-war period and the kolkhoz novel of the post-war period. The main theme of the pre-war kolkhoz novel is the creation of the collective farms, dispossession of kulaks, and the fight against the enemies of collectivization. Post-war kolkhoz novels tell about the reforms carried out in the collective farms by those demobilized after the Second World War. Gabidin Mustafin's novel "Millionaire" is presented as an example of a post-war kolkhoz novel.

Key words: kolkhoz novel, Turkic people's literature, pre-war kolkhoz novel, post-war kolkhoz novel, collectivization, class struggle in the villages.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: professor Ramiz Əskər
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELZA İSMAYILOVA
Xəzər Universiteti
e-mail: elzaxanim@yahoo.com

"KOROĞLU" DASTANINDA KOSA SƏFƏR

(Azərbaycan və Türkiyə variantları əsasında)

Xülasə

Türk mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində mühüm yeri olan "Koroğlu" dastanının qəhrəmanları qeyri-adi bədən quruluşuna, yenilməz gücə, həddindən artıq iştahaya malikdirlər. Bundan əlavə, onların qəzəbi, sevgisi və hətta yuxusu normal insanlardan fərqlidir. Bu səbəbdən də, mənsub olduqları cəmiyyətdən qurtulub, onların adından döyüşən qəhrəman olublar.

Şücaətləri ilə seçilən bu qəhrəmanlar öz başçıları Koroğluya sadiqdirlər. Koroğlunun əmrindən çıxmadan ona xidmət etməyə çalışırlar. Adətən, Koroğlu bir çətinliyə və ya zindana düşəndə bu igidlərin sayəsində xilas olur. Koroğlu əsgərlərini çox sevir. Onlardan kimsə səfərə çıxsa, Koroğlu sazı ilə onlara uğurlar arzulayır.

Məqalədə qaynaqlar əsasında qeyd edilir ki, Cəlalilər dövrünün salnamələrində Dəli Həsən, Giziroğlu Mustafa bəy, Tanrıtanımaz və s. kimi, Koroğlunun adlı dəlilərindən olan Kosa Səfər də bir bölükbaşı və uydurma şəxs deyil, gerçəkdən yaşamış Cəlali qulduru olmuşdur. Eyni zamanda, müxtəlif faktlar əsasında belə qənaətə gəlinir ki, Kosa Səfər də Anadoluda baş vermiş Cəlali üsyanlarında iştirak etmiş,

Osmanlı - Səfəvi arasında baş vermiş Sufiyan döyüşündə əsir düşmüşdür. Kosa Səfər I Şah Abbasın əmri ilə öldürülmüşdür.

Açar sözlər: Koroğlu, dastan, Kosa Səfər, Cəlali, döyüş, Sufiyan

"Koroğlu" dastanı Türk xalqlarının mədəni zənginliyinin, əsrlər boyu davam edən dəyişmə və yaradıcılığının nümunəsidir. Yüzillər boyunca Qafqaz türklərindən azərbaycanlılara, Anadolu coğrafiyasından Altay türklərinə qədər bir çox Türk toplumlarında "Koroğlu" dastanı danışılır və çox sevilir. Digər dastanlarda olduğu kimi, "Koroğlu" variantlarında qəhrəmanlar fiziki və mənəvi gücləri ilə diqqət çəkir. Koroğlu görkəmli, sadiq, vəfalı, cəsur, fədakar və mərd igidləri ilə birlikdə çətinliklərin öhdəsindən layiqincə gəlir. Koroğlu dəliləri əmrə tabe olur və anda sadiqdirlər. Çətin anlarda, ölüm bahasına da olsa, bir-birilərinə kömək edirlər.

Görkəmli görünüşlü və cəld davranışlı bu igidlər həssas və sənətkar ruhludurlar. Yeri gələndə Çənlibeldə Koroğlunun başına toplaşmış dəlilərdən Dəli Həsən, İsabalı / Esabalı, Bəlli Əhməd, Dəmirçioğlu, Eyvaz, Bıyıklı Yusuf, Kosa Kənan, Bursalı Topal Dursun, Celali bəy, Çopur Səfər, Dağistanlı Həsən, Dəli Ahmet, Dəli Abbas, Dəli Hoylu, Dəli Mehdi, Dəli Mehter, Dilbilməz, Geridönməz, Güdümən, Gürcüoğlu Məmməd, Kabiresığmaz, Kiziroğlu Mustafa bəy, Koca Arap, Ərəb Reyhan / Reyhan

Arap, Halaypozan, Təpədələn, Tanrıtanımaz, Toxmaqvuran, Tozkoparan, Depedelen, Tüpdağıdan və s. öz hisslərini şeirlə, sazla ifadə edir və bədahətən şeir də oxuya bilirlər. Saz çalmaq, bədahətən şeir oxumaq kimi bacarığı olan bu insanlar sadəlövhlüklərinə görə ölümlə üz-üzə gəlmələrinə baxmayaraq, məğlub olunmağı heç cür qəbul etmirlər.

Koroğlunun adlı dəlilərindən biri də **Kosa Səfər**dir. Bu obraza dastanın Xuluflu nəşrinin "Koroğlu кimdir" (*Koroğlunun dəlilərinin sayı bir rəvayətə görə yeddi yüz yetmiş yeddi, bəzi aşıxların nağılına görə yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi imiş. Hər halda el aşıxlarının çoxusunun dediyinə görə yeddi yüz yetmiş yeddidi. Bunların içində Koroğlu qədər iyit, onun qədər qoçaq və tədbirçilər az deyilmiş. Bunlardan ən məşhurları **Kosa Səfər,** Bəlli Əhməd, Eyvaz və Dəmirçi oğlu Həsən idi* [15, s. 23]; "Dəli Koroğlu və Bolu bəy" *(Deyirlər ki, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd, Eyvaz, **Kosa Səfər**, Çopur Meyti, Halay Pozan, Tüpdağıdan atlanıb, Koroğlunun ardınca getmək istəyirdilər ki, bu halətdə Koroğlu ilə qabaqlaşdılar* [15, s. 104]; "Koroğlunun Dərbənd səfəri" (*Deyirlər ki, Koroğlu Osmanlı padşahının əlindən qaçıb, yenicə Çənlibelə çatanda başında ancaq yeddi dəlisi var imiş. Onlar da, Dəmirçioğlu, İsabalı, Halaypozan, Tüpdağıdan, Tanrıtanımaz, **Kosa Səfər**, Bəlli Əhməd idi,* /15, s. 105] qollarında rast gəlirik.

Təhmasib nəşrinin "Koroğlunun Bağdad səfəri" / "Durna teli" (*... Koroğlu bir də gördü ki, Dəli Mehtər, Kosa Səfər, Çopur Mehdi, İsabalı, Tüpdağıdan, Toxmaqvuran, Halaypozan, Tanrıtanımaz, Dilbilməz onun qabağında əl qılıncda dayanıblar,* 17, s. 131]; "Koroğlunun Bayazid səfəri" (*Koroğlu hər şeyi hazır görəndə Kosa Səfərə dedi: − Birbaş Bayazidə gələrsiniz. Mən sizi orada gözləyəcəyəm,* [17, s. 217] qollarında Kosa Səfər obrazı ilə qarşılaşırıq.

Maraqlıdır, gürcü şairi David Givişvili "Koroğlu"nu gürcü dilində bir-birinin davamı kimi dörd kitab şəklində çap etdirmişdir. Birinci kitab 1887-ci ildə "Qaçaq Koroğlu", sonrakı üç kitab isə 1891, 1911 və 1912-ci illərdə "Koroğlu" adı ilə yayımlanmışdır. İkinci kitabda Koroğludan başqa, Bəlli Əhməd, **Kosa Səfər**, Bığlı Yusuf, Giziroğlu, Tanrıtanımaz, İsabalı, Bəndədən Utanmaz və Dəli Baltanın da igidliklərindən söz açılır [23, s. 21]. Yeri gəlmişkən, D.Givişvilinin kitabında adı çəkilən Bıyıklı Yusuf obrazı dastanın türk variantlarında da iştirak edir.

"Koroğlu"nun Ümit Kaftancıoğlu nəşrində digər igidlərlə birlikdə Bıyıklı Yusufun də adı çəkilir: "*Paşa öyle dona kalsın, Köroğlu Boz Kule`ye çıktı. Derviş giyimini çıkardı, kendi öz giyimini kuşandı. Köse Kenan, Reyhan Arap, Celali Memmet Bey, Ayvaz, Kiziroğlu, Kocabey, Demircioğlu, Bıyıklı Yusuf oturmuş dem odasında eğleniyorlardı* [13, s. 36]; *Öz özüne Gürcistan`ı batıran / Bağdat`tan Basra`dan şikar getiren / Kendi bir han oğlu, Mısır d`oturan / Bıyıklı Yusuf`um yanımda gerek* [13, s. 53]

Təhmasib nəşrində Koroğlu ilk dəfə Dəli Həsənlə qarşılaşırsa, dastanın bu gürcü variantında Koroğlu ilk dəfə dörd qaçaqla – İncə Ərəb, Baba Həncan, Bığlı Yusuf və **Kosa Səfər**lə qarşılaşır, onlarla vuruşur [23, s. 23].

Dastanın Paris, Tiflis nüsxələrində və H.Əlizadə nəşrlərində Kosa Səfər obrazına rast gəlinmir. H.Əlizadə nəşrinə əlavə olunmuş bir qoşmada Səfər deyil, Cəfər adı çəkilir: *Koroğlu çağırır yenə Cəfəri, / Yox imiş dünyanın sonu, səfəri* [16, s.169].

"Koroğlu" dastanının Maraş rəvayətində Kosa Səfərin də adı çəkilir. Orada verilən siyahıda Sapancalı Kosa Səfər Koroğlunun minbaşıları arasında yer alır: ***Binbaşılar:*** *Reyhanlı Kürdü: Deli Hoylu, Çukurova`dan: Koca-Kenan, Malatyalı: Darı-Dikmez, Darendeli: Kabre-Sığmaz, Kastamonulu: Eceli-Yakın, Keza: Cıdalı-Kenan,* ***Sapancalı: Köse-Sefer****, Bağdatlı: Dellak Hasan, Beyşehri`nden: Demircioğlu, Üsküdarlı: Han-Ayvaz* [6, s. 77]. Kosa Səfər rəvayətin 28, 112, 122 saylı qoşmalarında iştirak edir: *Köse Sefer bilür yolun doğrusu / Burada bell`olur yiğit kangısı* [6, s. 192].

Maraş rəvayətinin 121-ci qoşmasında qeyd olunur ki, Koroğlu əsirlikdə olarkən Güdümen onu görməyə gəlir. Koroğlu Güdümenlə söhbətləşir, vətən həsrəti ilə yanıqlı mahnılar söyləyir, Güdümen də ona cavab verir. Koroğlu ondan Şirin Dönə, Ayvaz və igidlərini soruşur. 122-ci qoşmada Koroğlu Güdümen vasitəsilə Kosa Səfərə məktub göndərir. Həmin məktubdan misralar: *Benden selam eylen Köse Sefere / Çıkıp şu dağlara yaslanmalıdır; Yürü Köse Sefer bir meydan alsın / Düşmanın içine cıs cıblak dalsın / Çektirmen kılıncı kınında kalsın / Kılınçlar kınında paslanmalıdır* [6, s. 196].

Antep rəvayətinin "Dellek Deli Hasan`ın Çamlıbel`e gelmesi" hekayəsində Kosa Səfərin adı çəkilir: *"Düşmana kurt kimi dalan Kose Sefer verməz aman"* [5 s.173, 217]. Bu rəvayətdə qurda bənzədilən Kosa Səfər Maraş rəvayətinin 28 saylı qoşmasında kürdə bənzədilir: *"Demirc`oğlu merde benzer / Köse - Sefer Kürde benzer"* [6, s. 155].

Qeyd edək ki, "Koroğlu"nun Türkiyə variantlarında, xüsusilə də Antep rəvayətində Koroğlu Ayvazı Üsküdardan gətirmək üçün yola çıxır. O, yolda rast gəldiyi çobanla paltarını dəyişir və kürd qılığına girir. Kürd paltarı geyinməklə bərabər, tanınmamaq üçün danışmasını da dəyişərək kürd kimi danışır, özünü Ayvaza *Kürdoğlu* deyə tanıdır [5, 39-65]. Yuxarıdakı nümunədən də görünür ki, Koroğlu kimi, Kosa Səfər də kürdə bənzədilir.

Sicillər (*Sicil* sözü türkcədə *məhkəmə qərarlarının işləndiyi dəftər* anlamına gəlir.) və arxiv sənədləri arasında xüsusilə seçilən Ankara Şeiriyyə Sicilində asi Kosa Səfərin quldur dəstələrinin at oynatdıqları Maraş Bəylərbəyliyində dörd yüz atlı ilə fəaliyyət göstərdiyi, əhalini qətlə yetirib var-yoxlarını talan etdiyi qeyd edilir: *"Vezir Mehmet Paşa Konya`ya yaklaştığında, bu vilayette faaliyette bulunan Celali Hüseyin Paşa, süratle Şark`a doğru uzaklaştı ve `Yazıcı`ya katılmak üzere, Maraş Vilayetine geçti. Bu sırada bu vilayette "üç yüz nefer piyade ve atlu ile Maymun Davudoğulları ve dört yüze karib atlu ve sekban ile* ***Köse Sefer*** *ve iki yüz atlı ile Osman Paşa Mütesellimi Ömer bulunmakta idiler* [1, s. 386]; *"... eşkiyadan üçyüz nefer atlı ve piyade ile Maymun Davutoğulları ve dörtyüze karib atlu ve sekban ile* ***Köse Sefer*** *ve ikiyüz atlu ile Osman Paşa mütesellimi ve hala fitne ve fesat üzere olan Hüseyin*

Paşa vilayetimize gelüp katl-i nüfus ve garet-i emval eyleyüp evlerimiz ihrak ve ehl-ü iyalimiz çeküp envanı zulüm ve teaddi etmeleriyle vilayetimiz harap ve yebap olup bu kadar eşkiya vilayetimize müstevli olmuş iken ehl-ü iyalimiz levendat elinde bırakup sefere gitmeğe vechen minel-vücuh iktidarımız yoktur ve gidemezüz..." [Ankara Ş.Sc. Nr. 6, s . 257- Evasıt-ı Safer 1008 (= 1599 / 1600), 1, s. 511].

İbnülemin karton 3, Nr. 542, 27 şevval 1011/ 11 aprel 1603-cü il tarixli sənəddə Kosa Səfər paşa Erzurum bəylərbəyi olduqdan sonra onun dəstəsinin hər tərəfi əvvəlkindən daha çox soyduqlarını və günlərcə burada qalaraq kəndlilərə zülm etdikləri üçün soyğunçu (harami) yatağı Erzurumun qorxunc bir qaçqınlıq içində qaldığı yazılır: "… *Erzurum Köse Sefer Paşa`ya verildi. Köse Seferin bölükleri her tarafı öncekilerinden daha fazla soyuyorlar ve günlerce müsafir kalıyorlardı. Hulasa, Erzurum yöresi dahi, diğer Anadolu vilayetleri gibi, korkunç bir perişanlık içinde büyük kaçgunluk devrine girdi. Mirimiran bölüklerinin dehşetinden köylüler dağılmışlardı; Pasinler bomboştu"* [1 s. 433].

Tarixdən bilindiyi kimi, 1603-1618-ci illər Səfəvi - Osmanlı müharibəsinin bir mərhələsi olmuş, döyüş Səfəvi ordusunun qələbəsi ilə nəticələnmişdir. 1605-ci il noyabrın 6-da Sufiyan (Təbriz Bəylərbəyliyi) ətrafında Səfəvi - Osmanlı ordusu arasında baş vermiş savaşdan bəhs edilən tarixi qaynaqların, demək olar ki, hamısında qeyd edilir ki, Erzurum bəylərbəyi Kosa Səfər Sufiyan döyüşündə savaşmış, I Şah Abbasın əsgərləri tərəfindən əsir götürülmüş və şahın əmri ilə öldürülmüşdür.

Kosa Səfərin kimliyi ilə bağlı məlumatlara Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin (1560-1634) "Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi)" kitabında da rast gəlirik. Müəllifin yazdığına görə, əvvəlcə Cəlalilər hərəkatında iştirak edən, sonralar Erzurum hakimi olan Kosa Səfər Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşündə iştirak etmiş, Sufiyan döyüşündə əsir götürülərək edam edilmişdir: *"Rum sərdarının yanında olan və öz şücaət və döyüşkənliyi ilə rumiyyə arasında şöhrət qazanan Ərzrum bəylərbəyi Kosa Səfər, Şam bəylərbəyi Osman paşa, Əli Paşa Zəncirqıran və başqa paşalar qızılbaş ləşkərinin yaxınlaşmasından xəbər tutdular. Onlar özlərinin şan-şövkət və qüdrətlərilə qürurlanaraq huşu başdan aparan təkəbbür badəsi ilə məst olub dəstə-dəstə və sancaq-sancaq öz ordularından ayrıldılar, qəhrli səflərin önündə səf qurdular* [20, s. 697]. ... *Qəhrli döyüşçülər məğlub olan rumilərin ardınca götürülüb, hər gecə bir dəstəni canlar alan nizələrin ucu ilə həlak torpağına tullayırdılar. O vəhşətlə dolu səhrada ölü cəsədlərdən təpələr yarandı. Sərdarların əksəriyyətinin bəziləri əsir tutuldu, bə'ziləri isə öldürüldü. Öz igidliyi ilə qürrələnib həmişə hədyan sözlər danışan Ərzrum bəylərbəyi və mötəbər sərdar olan* ***Kosa Səfər****, həmçinin Rəziyyə xatunun oğlu və ikinci vəzir, habelə vəzire – əzəmin qayimməqamı olan Mustafa paşa, Qars vəziri Şirəhməd paşa, bu dövlətdən üz çevirib qorxaq sərdara birləşən Qazi xanın qardaşı Qorçi xan Kürd əsarətə düçar olanlardan idilər. Öz bəyənilməz hərəkətlərinə mükafat olaraq* ***Kosa Səfər*** *öldürüldü.*

Qətl olunanlar sırasında Əli paşa Zəncirqıran və Şam bəylərbəyi Osman paşa da vardı ... [20, 699].

Yeri gəlmişkən, bu sitatda adı çəkilən Zəncirqıran "Koroğlu" dastanının Urfa rəvayətində Koroğlunun dəlisi kimi göstərilir və adı bölükbaşılar arasında çəkilir: "*Köroğlu`nun delilerinden Zincir-Kıran, Dağ-Deviren, Hoylu Bey ve Demircioğlu`nun da ricaları fayda vermez ...*" [6, s. 39, 77].

Tarixçi İbrahim Peçevi / Peçuylu (1572/74 -1650) "Peçevi tarihi" kitabının ikinci cildinin 246-248-ci səhifələrində Sinan Yusuf paşadan bəhs edərkən Səfəvi – Osmanlı savaşından da söz açır, Kosa Səfərin Sufiyan döyüşündə iştirakını və onun döyüşə başlaması üçün Sinan paşadan icazə istəməsini belə təsvir edir: "*Sivas Beylerbeyi Sarı Ahmet Paşa`nın Celali türünden yirmi beş bin kadar askeri vardı. Beraberindeki **Köse Sefer Paşa** ve Alaca Atlı Hasan Paşa`nın da on bin atlısı bulunuyordu. Bunlar sözbirliği ederek serdarın yanına geldiler ve iznini istediler: `Varalım, şahın askerine erişelim, elimizden geldiği kadar çalışalım, inayet yüce Tanrı`nındır. Eğer şahı yener ve askerini bozarsak devlet ve şeref sizin, yüzaklığı padişahın olur; yok eğer şah bizi yener ve kökümüzü kırarsa yine devlet padişahın olur. Çünkü bu kadar Celali kırılmış olur, düşman eliyle yılan tutulmuş olur. Her iki halde de padişahımıza ve devletimize yararlı olur` dediler. Ama serdarmize yararlı olur` dediler. Ama serdar buna izin vermedi. Çok ısrar ettiler ise de bir yararı olmadı, sözünden dönmedi"* [22, s. 246].

Erməni tarixçisi Arakel Təbrizinin (1590-1670) 1669-cu ildə Amsterdamda ermənicə çap olunmuş "Tarix kitabı"nda Cəlalilər hərəkatı, Səfəvi – Osmanlı müharibələri haqqında da məlumat verilir. Müəllif kitabında məşhur Cəlalilərin siyahısını, üsyan tarixini və neçə nəfərlə üsyan etdiklərini də vurğulayır. Bu siyahıda Koroğlu ilə birlikdə, dastanda onun silahdaşlarından dördünün adı vardır: Kosa Səfər, Giziroğlu Mustafa bəy, Koca bəy (Türk variantından: *... Ardahan yaylalarında Koca Bey atlısı var idi, ki derebeyi gökte uçan kuş şerrinden korkardı"* – 14, s. 445), Tanrıtanımaz [10, стр. 94, 95].

Eyni zamanda, kitabda Kosa Səfər də Cəlalilərin tanınmış başçılarından biri hesab edilir və onun qaldırdığı üsyan tarixi də verilir: *"Кёса - Сафар восстал в 1048 (1599) году"* (**Tərcüməsi**: Kosa Səfər 1048 / 1599-cu ildə üsyan etdi) [10, стр. 94].

Qeyd edək ki, fransız şərqşünası Marie-Félicité Brosset (1802-1880) Arakel Təbrizinin "Tarix kitabı"nı erməni dilindən fransızcaya tərcümə etmişdir. Bu tərcümə (Arakel de Tauriz. Livre d`histoires) Brosset-in "Collection d`historiens armeniens" (Erməni tarixçiləri toplusu) adlı kitabının birinci cildində (1874) yer alır. Tərcümənin yeddinci bölümündə Karayazıcının 1047 / 1597-ci (Arakel Təbrizinin kitabının 94-cü səhifəsində 1598) il oktyabrın 23-də dəstəsi ilə Urfada üsyan qaldırdığı, həmin dövrlərdəki bir çox üsyanların, o cümlədən Kosa Səfər üsyanının tarixi də göstərilir: *"Kosa - Safar se révolta en 1048"* **(Tərcüməsi:** Kosa Səfər 1048-ci ildə üsyan qaldırdı) [8, p. 311]. Kitabın 310-cu səhifəsində yazılır ki, Arakel Kosa Səfərin 1598-ci ildə üsyan etdiyini Urfada eşitmişdir.

Onu da bildirək ki, bu barədə Pertev Naili Boratav da 1942-ci ildə "Yurt ve Dünya" adlı dərginin 20-ci sayında çap olunmuş məqaləsində məlumat vermişdir [7, s. 239].

Amerikalı yazar Karen Barkey "Bandits and bureaucrats: The Ottoman route to state centralization" (1996) adlı kitabının "Banditry as a social type" / Banditizm sosial bir növ kimi) adlı fəslində, Arakel Təbriziyə istinadən, Koroğlu və onun dostlarını cəlali kimi təqdim edir *"Arakel Tabrizli discloses that Köroğlu and his friends* ***Köse Sefer****, Mustafa Bey Giziroğlu, and Koca Bey roamed the countryside accompanied by ill-reputed and shady members of Celali bands* (**Tərcüməsi:** Koroğlu və dostlarından Kosa Səfər, Mustafa bəy Giziroğlu və Koca bəy Cəlali çetesinin üzvləri ilə birlikdə çöllərdə gəzirdilər) [4, p.182].

Osmanlı elm və mədəniyyət dünyasının məşhur şəxsiyyətlərindən olan Katib Çelebi / Mustafa Abdullah (1609-1657) "Fezleke (Osmanlı tarihi (1000-1065 / 1591-1655)" adlı əsərinin birinci cildinin 246, 319-322, 347, 348-ci səhifələrində Kosa Səfər paşadan da bəhs edir. Dastanda Koroğlunun dəlilərindən olan Dəli Hasanın Karaman əyalətini, Kosa Səfərin isə Erzurumu zəbt etdikləri qeyd edilir:

Erzurum Eyaleti Köse Sefer Paşa`nın segbanları ve levendi elinde ve Sivas Eyaleti`nı "Alaca-atlu" dımekle ma`ruf Ahmed Paşa zorbaları ve Karaman Eyaleti`ni Deli Hasan ve Merzifon ve Kastamonu ve Kangırı sancaklarını Tavil ve Kara Said zabt idüp, bunun emsali Celaliler dünyayı tutdu [9, s. 246].

Peçevi və Katip Çələbiyə görə, Kosa Səfər Səfəvilər və Osmanlılar arasında 1605-ci il noyabrın 6-da Sufiyan ətrafında baş vermiş döyüşdə iştirak etmişdir. Şah Abbasın qoşunu ilə Rəvan və Akçakala yaxınlığında məskunlaşdığı xəbəri eşidilincə Erzurum bəylərbəyi Kosa Səfər Cığalazadə Sinan paşadan döyüşmək üçün icazə və əsgər istəyir və şahı əli-qolu bağlı hüzuruna gətirəcəyini bildirir: *"Hala Şah-ı gümrah bir cüz`i revafız ile mahall-i mezburda revan olup, siz 'asker ile menzil be-menzil gelin ve bana bir mıkdar 'asker virin. İlgar idüp varayın. İnşa'a`llah ümiddir ki Şah`ı dest ü gerden-beste huzuruna getirem"* [9, s. 320]. Sinan paşa Səfəvi ordusunun içərisinə xəbər öyrənmək üçün göndərilmiş Karakaş paşa gəlməyincə hərəkət etməyəcəyini bildirir, Kosa Səfərin döyüşə başlamasına icazə vermir. Kosa Səfər paşa hələ çadırlar qurulmadan məşvərətsiz və tədbirsiz hərəkət edir. Ordu komandanı Sinan paşanının razılığı və döyüş əmri olmadan Kosa Səfər dikbaşlıq və təkəbbürlük, özünübəyənmişlık edir, yanında olan bir bölük qorxusuzlar ilə – Sivas bəylərbəyi Raziye-zadə, Ahmed paşa və onun qardaşı, Haydarpaşa-zadə Ali paşa, bir sözlə, on altı bəylərbəyi və iyirmidən çox sancaq bəyini yanındakı ləvəndləri (başsız və sərvətsiz) ilə birlikdə özünə birləşdirir. Sərdardan *"Acele itmesin ve hiffet edüp çok ileri gitmesin"* xəbəri gəlməsinə baxmayaraq, Cığalazadənin sözünü dinləmir. Anidən düşmən üzərinə hücuma keçir və günorta vaxtı döyüşürlər [9, s. 321, 322, 347].

Kosa Səfər paşa döyüş meydanında şir-pələng kimi döyüşür, düşməni yerlə bir edir, günəşin batmasına qədər vuruşur. Türk qoşunlarının hücumu Karçakay xanın qoşunlarını sarsıdır. Səfəvi əsgərlərinin darmadağın olmasını təpənin üstündə

dayanan Şah Abbas görür. O, dağın başında dayana bilmir, yaxınlıqdakı bir təpəyə enir. Bu hücumlardan qorxuya düşən Səfəvi əsgərləri Şah Abbasın mövqelərinə doğru çəkilir və şahın qoşunundan yardım aldıqdan sonra yenidən Osmanlı ordusu üzərinə yeriyirlər.

Şah Abbasın əlavə qüvvələr göndərməsi ilə bu geri çəkilmə dayandırılır. Hücum edən türk qoşunlarının əsas qərargahdan uzaqlaşdığını görən Şah Abbas mübarizənin bu anda qalib gələcəyini başa düşür və bu qoşunları daha da uzaqlaşdırmaq üçün qüvvə göndərir. Osmanlı ordusunun pərakəndə vəziyyətdə olduğunu görən Şah Abbas düşmən ordusunun böyük bir qismini tələyə salaraq məhv edir.

Geridə qalan əsgərləri isə Allahverdi xanın əmrindəki ordu dəstələri öldürür. Belə ki, Allahverdi xanın komandanlığındakı əsgərlərin bir çoxu öldürüldükdən sonra qoşunlarının olduğu yerə dönərkən düşmənlə döyüşdən qayıdan Kosa Səfər paşanın dəstəsi ilə rastlaşır. Döyüşdən dönən Osmanlı əsgərləri yorğun və sayları az, Qızılbaş əsgərləri isə qüdrətli və çox olduğundan müqavimət göstərmək mümkün olmur. Allahverdi xanın komandanlığındakı qoşunlar Kosa Səfər paşanı və əsgərlərini tam mühasirəyə alır və onları ələ keçirir. Kosa Səfərin əsgərlərindən bir bölük Şəbüstərə qaçır və onların arasından Tekkeli paşa, Cəlalı Karakaş paşa və Kacar Mehemmed paşa tabeçiliyində olanlar ilə Qızılbaş ordusunun mühasirəsini yarıb əvvəlki mövqelərinə qayıda bildikləri halda, digərləri isə böyük məğlubiyyətə uğrayır və şəhid olana qədər vuruşurlar. Əməliyyatı başladan Kosa Səfər paşa əlində hərb alətlərindən əşya qalmayana qədər vuruşur, lakin sonradan atı yıxılır və Qızılbaşlar onu əsir tutub bəzi zahidlərlə birlikdə şaha təslim edirlər.

Şah onlardan bəzilərini öldürdür, bəzilərini isə hifz eyləyir. Hətta Səfər paşa yaralı halda onun önünə gətirildikdə şah ona deyir ki, bir igidsən, mənə itaət etsən, məzhəbimi qəbul etsən, səni bağışlaram: "*Bana muti olup (itaat edip) mezhebimi kabul etsen, bir yarar yiğitsin, sana riayet ederdim"*. Bunu eşidən Kosa Səfər yarasına bağlanmış şini çıxarıb kənara atır və deyir: *"Sana ve mezhebinde olan mülhidlere hezar lanet!.. Bana şimden gerü şehadet evladır"* (Sənə və məzhəbində olan kafirlərə min lənət! Mənə bundan sonra şəhidlik daha yaxşıdır!). Kosa Səfər şahı ən ağır sözlərlə söyür. Bu cavabdan sonra Şah Abbasın əmri ilə Kosa Səfərin başı kəsilərək edam edilir [9, s. 348].

Osmanlı tarixçisi Mustafa Naimanın (1655-1716) "Tarih" kitabının birinci cildində göstərilir ki, hökmdara cəlalilərdən şikayət edilir, bunların arasında "Koroğlu"dakı dəlilərdən Dəli Hasan və Erzurum bəylərbəyi cəlali Kosa Səfər də vardır: *"Padişahım! Asker-i İslaın seferde iken Celali hanümanları istisal ve ecille-i ekabiri ezille-i esagir rütbesine isal (devlet büyüklerini, zelil küçükler derecesine indirdiler) ve seraser (baştan başa) memalik-i mahrusayı pamal eyledi.* ***Erzurum eyaleti Köse-Sefer paşanın*** *sekbanları ve leventleri elinde, Sivas eyaleti Alaca-Atlu demekle maruf Ahmed paşa zorbaları hükmünde, Karaman eyaleti,* ***Deli-Hasan*** *ve Merzifon, Kastamonu, Kangri sancakları Tavil ve Kara-Said zaptında olup, Celaliler dünyayı tuttu. Beş altı kere serdar tayin olundu, bir maslahat görülmedi. Devlet*

büyüklerinin ihmali ve mahremdi esrar-ı saltanat olanların iğfalı bu acayip işe sebep olmağla bihasebe'l-şer' ve'l-kaanun her birinin cezası verilmek ve diğerlerine ibret olmak ve din ve devletin mühim işlerinden olduğunu... " [21, s. 317].

Bu kitabda Katib Çelebinin "Fezleke (Osmanlı tarihi (1000-1065 / 1591-1655)" adlı əsərinin birinci cildinə istinadən, kitabın 317, 401, 407, 409, 412, 442, 443, 444, 490, 492-ci səhifələrində Səfəvi - Osmanlı müharibəsindən, Erzurum bəylərbəyi Kosa Səfərin Sufiyan döyüşündə iştirakından və əsir götürülərək öldürülməsindən də danışılır.

Avstriya şərqşünası və tarixçisi Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) "Büyük Osmanlı tarihi" adlı əsərinin səkkizinci cildində Sufiyan döyüşündən danışarkən Erzurum bəylərbəyi Kosa Səfər haqqında da məlumat verir. O da Peçevi, Katib Çelebi və Mustafa Naima kimi tarixçilərin Kosa Səfərlə bağlı verdikləri məlumatları təkrarlayır və qeyd edir ki, Kosa Səfər bu döyüşdə Cağaloğluna şahı tutub əl-ayaqları bağlı gətirəcəyini vəd edir. Erzurum bəylərbəyi Səfər paşa, Sivas bəylərbəyi Ahmed paşa və Alaca-atlı Hasan paşa şah üzərinə yürüş etmək üçün sərdardan icazə istəyirlər. Cağaloğlu düşmən ordusundan xəbər öyrənmək üçün içəriyə göndərdiyi Karakaş paşanın geri qayıtmasını gözlədiyini bildirir, o gələnə qədər heç bir hərəkətə icazə vermir. Lakin Kosa Səfər başına buyruq hərəkət edir, bu döyüşdə əsir düşür və Şah Abbasın əmri ilə öldürülür [12, s. 49, 70].

Tarixçi William J. Griswold 1983-cü ildə çap etdirdiyi "The great Anatolian rebellion, 1000-1020/1591-1611" (Anadoluda böyük üsyan 1000-1020 /1591-1611) adlı kitabının "The battle of lake Urmiye, 1014/1605" (Urmiya gölü döyüşü, 1014/1605) adlı altbaşlığında Səfəvi-Osmanlı arasındakı döyüşdən bəhs edir. Bu altbaşlıqda Kosa Səfərə də yer verilir: *Köse Sefer Pasha had been warned of the Persian`s ability to distract and deceive. "Do not hurry," Sinan Pasha had admonished his officers, go easy and don`t advance too far. But Köse Sefer and his division dashed ahead, anxious to attack the Persian force. The Ottoman challenge seemed successful, even if disobedient, until Köse Sefer ..."* (**Tərcüməsi:** Kosa Səfər paşa Farsların diqqətdağıtma və aldatma bacarığından xəbərdar edilmişdi. Sinan paşa zabitlərinə nəsihət verdi: "Tələsməyin, rahat gedin, çox da uzağa irəliləməyin". Lakin Kosa Səfər və diviziyası Pers qüvvəsinə hücum etmək narahatlığı ilə irəli atıldı. Kosa Səfərə qədər Osmanlı meydanoxuması, itaətsiz də olsa, uğurlu görünürdü...). [11, p.105, 106]. Cəlali üsyanlarından bəhs edən bu monoqrafiyanı Ülkün Tansel "Anadolu`da büyük isyan 1591-1611" adı ilə türkcəyə çevirmişdir.

Türk tarixçisi Mustafa Akdağ "Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası / Celali İsyanları" adlı kitabında Arakel Təbrizi və Brosset-ə söykənərək, Kosa Səfərlə Koroğlunun dost olmasını və Kosa Səfərin Karayazıcı - Dəli Hasan üsyanında iştirak etməsini də nəzərə çarpdırır və kitabın 386-cı səhifəsində verdiyi istinadda yazır:

Maraş halkının hatırasına Köroğlu`nun arkadaşı olarak geçen (III, Türk Tarih kongresi zabıtları, s. 126). Köse Sefer`in 1598`de isyan ettiğini, Arakel, Urfa`da duyduğunu söylüyor; Brosset`in adı geçen eseri (Collection d`Historiens Armeniens Arekel de Tavriz, p. 310) [1, s. 386]. Kosa Səfər üsyanının tarixini A.Təbrizi 1599, M.Akdağ isə 1598-ci il kimi göstərir. M.Akdağ Kosa Səfər paşanı Erzurum bəylərbəyi kimi də təqdim edir [1, s. 433].

"Azərbaycan tarixi" kitabında da onun 1599-cu ildə Şərqi Anadoluda olan çıxışı xüsusilə qeyd edilir. Göstərilir ki, Kosa Səfərin dəstəsi iğtişaşı 1602-ci ildə Ərzurum-da davam etdirmişdir. Keçmiş Cəlali sonralar Ərzurum hakimi olmuş, Azərbaycana yürüş edən Cığaloğlunu müşayiət etmişdir. 1605-ci il noyabrın 7-də (Bu tarix Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının VIII cildində 1603-cü il kimi göstərilir, 2, s. 406)

Kitabda yazılır ki, Kosa Səfər Təbriz yaxınlığındakı Sufiyan ətrafında gedən döyüşdə Osmanlı qoşunu ilə birlikdə məğlubiyyətə uğramışdır. O əsir düşüb, edam edilmişdir: *"Arakel Təbrizli, Yeremiya Kömürçüyan hərəkatın digər iştirakçısı Kosa Səfəri üsyançı cəlalilərin daha məşhur başçıları sırasına aid edir, onun 1599-cu ildə Şərqi Anadoluda olan çıxışını xüsusi qeyd edirlər. Kosa Səfərin dəstəsi iğtişaşı 1602-ci ildə Ərzurum hüdudlarında davam etdirmişdir. Keçmiş cəlali sonralar Ərzurum hakimi olmuş, Azərbaycana yürüş edən Ciqaloğlunu müşayiət etmişdir. 1605-ci il noyabrın 7- də Təbriz yaxınlığında Sufiyan ətrafında gedən həlledici döyüşdə Osmanlı qoşunu ilə birlikdə məğlubiyyətə uğramışdır. Salnaməçinin qeydinə görə, "cəsurluğu ilə fərqlənən Kosa Səfər əsir düşmüş və edam edilmişdir"* [3, s. 508].

Bu tədqiqdə bir sıra istinad kitabları araşdırılır, Orta Asiya çöllərindən Balkanlara qədər uzanan geniş bir sahədə formalaşan və günümüzdə də inkişaf etməkdə olan "Koroğlu" dastanının igidlərindən söz açılır, bu igidlərin fiziki quruluş baxımından normal insanlardan dəfələrlə böyük olduqları, gücü, bacarığı, istedadı ilə seçildikləri, bəzi çətinlikləri zəka və ağılları ilə həll etdikləri də vurğulanır. Kosa Səfərin də, Koroğlu və digər dəlilər kimi, fənd, hiylə, zəkası sayəsində və qiyafət dəyişməklə çətinliklərdən asanlıqla çıxdığı qeyd edilir. Eyni zamanda, Koroğlu, Dəmirçioğlu, İsabalı, Eyvaz, Nigar xanım, Kosa Kənan, Şirin Döne, Dəli Hoylu, Güdümen kimi aparıcı obrazlarla birlikdə, Kosa Səfərin də saz çalmaq, bədahətən şeir oxumaq bacarığına malik sənətçi bir insan olduğu da göstərilir.

Məqalədə Koroğlunun etibarlı dəlilərindən Kosa Səfərin kimliyi müəyyənləşdirilir, onun dastanda xüsusi yeri olduğu üzərində durulur. Müxtəlif tarixi qaynaqlar işığında Kosa Səfərin yaşadığı zaman, fəaliyyəti və aqibəti haqqında məlumatlar diqqətə çatdırılır. Bu araşdırma ilə Kosa Səfərin XVI əsrdə Osmanlı İmperiyasında baş vermiş Cəlali üsyançılarından biri olduğu anlaşılır. Mənbələrdəki məlumatlar göstərir ki, Kosa Səfər bir üsyançı, bir eşkıya və Osmanlı Dövlətində Erzurum bəylərbəyi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

"Koroğlu" dastanının Azərbaycan və Türkiyə mətnlərində yer alan Kosa Səfər Koroğlunun adlı dəlilərindən biri kimi göstərilir. Onu da bildirək ki, indiyədək gücü, cəsarəti və igidliyi ilə seçilən Kosa Səfərlə bağlı ətraflı araşdırma aparılmayıb. Bu araşdırmada Kosa Səfərin məşhur bir Cəlali eşkıyası və sonradan Erzurum bəylərbəyi olduğu bildirilir, bu fikir sənədlər əsasında təsdiqlənir. Nəticə olaraq, bütün bu məlumatların işığında Kosa Səfərin həqiqətdən uzaq, qondarma, xəyali bir obraz deyil, canlı, gerçək, real bir bir şəxs olduğu bildirilir. Məqalə Kosa Səfərin kimliyini öyrənmək üçün əsas mənbə sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Akdağ, Mustafa. Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası / Celali İsyanları. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cilddə, səkkizinci cild Bakı, 1984.
3. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Bakı, 2014.
4. Barkey, Karen. Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization. Ithaca and London: Cornell University Press, 1994 (Eşkıyalar və devlet: Osmanlı tarzı devlet merkezileşmesi. Çevirmen: Zeynep Altok. İstanbul, 1999.
5. Beyaz, Hüseyin. Köroğlu (Antep rivayeti). İstanbul: Karacan Yayınları, 1981.
6. Boratav, Pertev Naili. Köroğlu. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984.
7. Boratav, Pertev Naili. Folklor ve Edebiyat II. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
8. Brosset, Marie-Félicité. Collection d`historiens arméniens, t. I, S.-Pétersbourg, Impr. de l`Académie imperiale des sciences, 1874.
9. Çelebi, Katib. Fezleke (Osmanlı tarihi (1000-1065/1591-1655). I cilt. Hazırlayan: Zeynep Aycibin. İstanbul: Çamlıca, 2016.
10. Даврижеци, Аракел. Книга историй. Москва: Наука, 1973.
11. Griswold, William J. The great Anatolian rebellion, 1000-1020/1591-1611. Berlin: Klaus Schüarz Verlag, 1983.
12. Hammer, Joseph. Büyük Osmanlı tarihi. 8. cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994.
13. Kaftancıoğlu, Ümit. Köroğlu kolları: Halk destanları. İstanbul: Büyük Yayın Dağıtım, 1974.
14. Kaplan M., Akalın M., Bali M. Köroğlu destanı. Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.
15. Koroğlu (V.Xuluflu nəşri). Bakı: Elm, 1999.
16. Koroğlu (H.Əlizadə nəşri). Bakı: Azərnəşr, 1941.
17. Koroğlu (M.Təhmasib nəşri). Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1956.
18. Koroğlu (Paris nüsxəsi). Bakı: Ozan, 1997.
19. Koroğlu (Tiflis nüsxəsi). Bakı: Səda, 2005.

20. Münşi, İsgəndər bəy Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi, II kitab). Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
21. Naima, Mustafa Efendi. Naima tarihi./ Çeviren: Zuhuri Danışman. birinci cilt, İstanbul: Bahar Matbaası, 1967
22. Peçevi, İbrahim Efendi. Peçevi tarihi. II cilt / Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
23. Vəliyev, Həmid. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində. Bakı: Yazıçı, 1984.

ЭЛЬЗА ИСМАИЛОВА

Коса Сафар в эпосе Кёроглу

(На основе азербайджанского и турецкого вариантов)

Резюме

Герои эпоса «Кероглу», занимающего важное место в истории турецкой культуры и литературы, обладают необычным строением тела, непобедимой силой и непомерным аппетитом. Кроме того, их гнев, любовь и даже сон отличаются от нормальных людей. По этой причине они избавились от общества, к которому принадлежали, и стали героями, сражающимися за него.

Отличающиеся храбростью, эти герои верны своему лидеру Кёроглу. Они стараются служить Кёроглу, не отступая от его приказов. Обычно, когда Кёроглу попадает в беду или попадает в тюрьму, его спасают благодаря этим смельчакам. Кероглу очень любит своих солдат. Если кто-то из них отправится в путешествие, Короглу желает им успехов на своем сазе (музыкальном инструменте).

В статье на основе источников отмечается, что в хрониках эпохи Джалали Дели Гасан, Гизироглу Мустафа-бей, Танританимаз и др. Коса Сафар, один из героев Короглу, был не бандитом и вымышленным лицом, а настоящий бандит Джалали. В то же время на основании различных фактов делается вывод, что Коса Сафар также принимал участие в восстаниях Джалали в Анатолии, а также попал в плен в суфийской битве между османами и сефевидами. Коса Сафар был убит по приказу шаха Аббаса I.

Ключевые слова: Короглу, эпос, Коса Сафар, Джалали, битва, Суфиян

ELZA ISMAYILOVA

Kosa Safar in the epic Koroglu

(Based on Azerbaijan and Turkish options)

Summary

The heroes of the “Koroğlu” epic, which has an important place in the history of Turkish culture and literature, have an unusual body structure, invincible strength, and excessive appetite. In addition, their anger, love, and even sleep are different

from normal people. For this reason, they got rid of the society they belong to and became heroes fighting on their behalf.

Distinguished by their bravery, these heroes are loyal to their leader Koroglu. They try to serve Koroglu without leaving his orders. Usually, when Koroglu gets into trouble or prison, he is saved thanks to these brave men. Koroglu loves his soldiers very much. If any of them go on a trip, Koroglu wishes them success with his saz (musical instrument).

In the article, based on the sources, it is noted that in the chronicles of the Jalali era, Deli Hasan, Giziroglu Mustafa Bey, Tanrıtanımaz, etc. Kosa Safar, one of Koroglu's heroes, was not a bandit and a fictitious person, but a real Jalali bandit. At the same time, based on various facts, it is concluded that Kosa Safar also took part in the Jalali uprisings in Anatolia, and was captured in the Sufiyan battle between the Ottomans and the Safavids. Kosa Safar was killed by the order of Shah Abbas I.
Key Words: Koroglu, epic, Kosa Safar, Jalali, hero, battle, Sufiyan

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilbər Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİDAN TAHİRZADE
(Konya Selçuk Üniversitesi)
fidantahirzade04@gmail.com

RAMİZ RÖVŞEN: HAYATI VE ESERLERİ

ÖZET

Bu çalışma ünlü Azerbaycan şaiiri Ramiz Rövşen'in hayatı ve şiirleri üzerinedir. Ramiz Rövşen Azerbaycanın çağdaş şiirin en parlak temsilcilerindendir.Çalışmada şairin hayatı ile genel bilgiler, Ramiz Rövşen'e göre şairliğin ne olduğu, edebiyata nasıl geldiği, şiirlerini nerede ve hangi ortamda yazdığından ve prensiplerinden bahsedilmiş; eserleri, kitapları hakkında, şiirlerinde hangi konulara değindiğine dair bilgiler yer almaktadır. Ramiz Rövşen'e göre şair ileticidir, toplumu rahatsız eden, düşündüren meseleleri, dertleri, acıları kendisinde yaşayıp şiire dönüştürendir. 30 seneden fazladır ki, Ramiz Rövşen Azerbaycan'ın en popüler şairlerinden birisidir. Sanattaki verimliliği zaman içerisinde artmıştır. Şairin son dönem şiirleri içerik bakımından çok sert. İlk dönem şiirlerinde daha felsefi konulara ağırlık vermiştir. Bu günki şiirlerinde ise toplumun acısını doğrudan ifade etmeye, bir çok acı gerçekleri açık söylemeye gerek duyuyor. Ramiz Rövşen aynı zamanda çevirmendir. Yaptığı tercümelerle bunu emin bir şekilde söylemek mümkündür. O milli ve dünya şiirinin derin bilicisi, deneme yazarıdır. Şairin çeşitli yıllarda Azerbaycan, Türkiye ve İran'da şiir kitapları yayınlanmış. Yazara ait senaryolarla çok sayıda film ve belgesel çekilmiştir. Ramiz Rövşen'in başvurduğu farklı konulardan biri de "ayrılık" konusudur. Ramiz Rövşen'in bazı şiirlerine has olan küçük hikayeler, şiir diliyle yansıtılmış hikayeler de ilk şiir kitabından itibaren başlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, R.Rövşen, şiir, savaş, insan.

Ramiz Mehmetali oğlu Rövşen 15 Aralık 1946 yılında Bakü şehrinin Emircan köyünde doğdu.

İlk ve orta öğrenimini Surahanı ilçesindeki 208 numaralı okulunda tamamladıktan sonra ilk lisans eğitimini 1964-1969 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesi'nde tamamladı.

O aynı zamanda Moskova'da Yüksek Senaryo Kursunu (1976-1978) bitirmiştir. 1971-1987 yılları arasında Cafer Cabbarlı adına "Azerbaycanfilm" stüdyosunda çeşitli görevlerde çalışmış, 1987-1992 yıllarında ise aynı kurumda baş editör görevini üstlenmiştir. Çalışma faaliyetini daha sonra Azerbaycan Tercüme Merkezi'nde baş editör konumunda (1992-2009) devam ettirmiştir. 2009 yılından itibaren günümüze kadar aynı merkezde Edebi Yayınlar Bölüm Başkan danışmanı görevini yürütmektedir. Ramiz Rövşen Azerbaycan Yazarlar Birliği Yönetim Kurulu'nun üyesidir.

Ramiz Rövşen'e göre şair ileticidir, toplumu rahatsız eden, düşündüren meseleleri, dertleri, acıları kendisinde yaşayıp şiire dönüştürendir. 30 seneden fazladır ki, Ramiz Rövşen Azerbaycan'ın en popüler şairlerinden birisidir. Sanattaki

verimliliği zaman içerisinde artmıştır. Şairin son dönem şiirleri içerik bakımından çok sert. İlk dönem şiirlerinde daha felsefi konulara ağırlık vermiştir. Bu günki şiirlerinde ise toplumun acısını doğrudan ifade etmeye, bir çok acı gerçekleri açık söylemeye gerek duyuyor. Onun için şiir, son noktayı koyduğu zaman biter. Aynı şiirin sonraki kaderi şairi aslında ilgilendirmiyor. Şaire göre sıradan bir okur, ya da şarkıcı, her kim okuyacaksa, söylecekse, şiir artık onun olur. O şiirlerini bir topluluğun karşısında okumayı sevmez. Kendi ifadesine göre bir veya birkaç kişi olunca şiirlerini daha hevesle okur. (R.Rövşen, 15 Aralık, 2012)

Şairin kendi prensipleri vardır. O bu prensipleri çiğneyenle arkadaşlık yapmaz. Eskiden daha çok kendisinden büyüklerle arkadaşlık ederdi ama şimdi kendisinden 20-30 yaş küçük insanlarla arkadaşlık ediyor. Onunla arkadaş olmak çok zor. Arkadaş çevresini büyütmeyi sevmiyor. (R.Rövşen, 15 Aralık, 2012)

Ramiz Rövşen biri erkek, ikisi kız olmak üzere üç çocuk babasıdır. Onun şiirleri hiçbir zaman çocukları için ekmek teknesi olmamıştır. Onun maddi desteği film sektöründe senaryocu ve editör olarak çalışmak olmuştur. Kendi ifadesine göre hayatı boyunca kimseye karşı hayranlık duymamış, Allah ile kendi arasına kimseyi almamıştır. Ama edebiyatta önemli sima olarak Mirze Celil Bey'i (ünlü Azerbaycan yazarı Celil Memmedguluzade'yi) görüyordu.

Ramiz Rövşen gezmeyi çok sever. O, şiirlerinin çoğunu da evde, masa arkasında değil, dışarıda gezerek yazar. Hatta oğlu bazen şaka ile, senin hangi şiirinin kaç adım olduğunu biliyorum, der. Müzik ise onun hayatında belki de kelimeden daha önemli rol taşıyor. Klasik müziği, halk müziğini daha çok seviyor. Mozart, Şopen'i de dinliyor.

Samet Vurgun'dan kalan bir gelenek vardır ki o da gerçek şairin tüfeğini alıp ava gitmesidir. Samet Vurgun'un hayranı olan Ramiz Rövşen'in babası da bu fikirdeydi hatta küçükken oğlunu alır kendisi ile birlikte ava götürürdü. Oğluna tüfek kullanmayı bile öğretmişti. Ama zaman geçtikçe Rövşen ava gitmeyi bırakmış ve sadece "kelime avcısı" olmakla yetinmişti. (R.Rövşen 2004)

Şairin anlattıklarına göre bazen öyle anları oluyormuş ki, yazdıklarını yakıyormuş. Bir kere 70'li, bir kere de 80'li yıllarda bu durumu yaşamış. Ama artık 90'larda yakmaya bir şey bulamamış. Bazen sanat bunalımına girdiği zaman sanki hiçbir şiiri, yazısı yokmuş gibi düşünüyor, tabii ki bu anlar kısa süreli olarak geçici nitelik taşımıştır. (R.Rövşen, Mart, 1993).

Üniversitede bütün öğrenciler Ramiz Rövşen'i şair diye tanıyorlardı. O her hareketinde ister hocalar, ister öğrenciler olsun, düzgün davranışıyla, konuşma tarzıyla seçiliyordu. Yakışıklılığıyla, giyimiyle hatta sesi ile hep dikkat çekiyordu.

Onun edebiyata gelişi hiç de kolay olmamıştır. 1970-1980'li yıllarda Ramiz Rövşen'in şiirlerine farklı tepki gösterenler de olmuştur. Onun bu yeteneğini olumlu değerlindirenler çoktu (Resul Rza, Ekrem Eylisli, Yaşar Garayev, Mehmet Araz, Aydın Mammedov, Kamil Veliyev, Arif Emrahoğlu vb.) ve aynı zamanda (tuhaf derneklerle bağlantısının olduğunu, ulusal kimlikten yoksun imajlar yarattığını) iddia

edenler vardı (örnek olarak Asif Efendiyev). Ama zaten gerçek şairin yolu övgüsüz, eleştirisiz olmaz, derler.

Ramiz Rövşen aynı zamanda çevirmendir. Boudler'den ve Yesenin'den ("Kara Adam" düzyazısı) yaptığı tercümelerle bunu emin bir şekilde söylemek mümkündür. O milli ve dünya şiirinin derin bilicisi, deneme yazarıdır. Onun ünlü Azerbaycan şairleri Mikayil Müşfig ve Mehemmed Hadi hakkında yazmış olduğu denemeleri vardır.

20. yüzyıl Azerbaycan şiirinde Samet Vurgun, Süleyman Rüstem, Şehriyar, Resul Rza, Memmed Rahim, Mikayil Müşfig, Aliağa Vahid, Mirvarid Dilbazi, Bahtiyar Vahabzade, Neriman Hasanzade, Halil Rza Ulutürk, Cabir Novruz, Memmed Araz, Tofig Bayram, Fikret Goca, Vagif Samedoğlu, Sabir Rüstemhanlı, Zelimhan Yagub gibi isimlerle birlikte şiirin ana temsilcileri sırasında Ramiz Rövşen de vardır.

Şairin çeşitli yıllarda "Bir Yağmurlu Şiir" (1970), "Gök Yüzü Taş Barındırmaz" (1987), "Kelebek Kanatları" (1999), "Gidelim Biz Olmayan Yere", "Nefes-Kitaplar Kitabı" (2006) adlı şiir kitapları Azerbaycan, Türkiye ve İran'da yayınlanmış; yazara ait senaryolarla çok sayıda film ve belgesel çekilmiştir.

1970 yılında Bakü'de Gençlik Yayınevi tarafından yayınlanan, 53 sayfadan oluşan "Bir Yağışlı Neğme" isimli ilk şiir kitabında R.Rövşen'in kahramanı daha çok isyankar, savaşçı ve itirazcı ruhu taşıyor. Bu kitapta: "Garğış" (1966), "Ne Varlıdı Bu Torpag" (1966), "Neğme Gırğını İli" (1967), "İlhılar" (1968), "Menim Telefonum" (1968), "İki Gün Sonra" (1968), "Bayatı" (1968), "Gece Nağılı" (1968), "Deli Eliş'le Bizim Elesger'in Nağılı" (1968), "Yorğunluq" (1969), "Tenha Garılar" (1970), "Torpag" (1970) vb. isimli şiirleri toplanmıştır. Kitabın sanat editörü Y.Agayev, ressamı N.Babayev"dir. Kitabın editörü ve önsöz yazarı Ekrem Eylisli'dir.

70'li yıllar şiirimizin kendini gerçekleştirme dönemidir. Sanki şiirimiz tüm dünyaya açılmış, gördüğünü görmüş, aldığını almış ve sonra kendisine geri dönmüş gibidir. En önemlisi, metafizik düşünce yani, Tanrı ile insan arasındaki ilişki şiirimize geri dönmüştür.

Yetmişli yıllarda yayınlanan "Bir Şiirli Neğme" kitabındaki son şiiri "Yorgunluk"'dur. Savaş konusu üzerine yazılan bu şiirin içeriği, tek kelimeyle, Allah'ın gökten inip ve ayı orak gibi ellerine alıp tarlaları biçmekten bıkmış kocasız kadınlara yardım etmesidir:

Ayın orağa benzediyi
hemin[1] gecede,
Bütün günü
sünbül[2] biçen gadınlar

[1] Hemin gecede: O gece
[2] Sünbül: Tahılların başağı. Burada ekin anlamında.

yorulub yatmışdılar.
sünbüllerin içinde.
Sızнag-sızнag[3]
didim-didim olan[4]
yorğun gollarından başga,
Bütün bedenleriyle
girmişdiler yuhuya[5].

Savaş konusu üzerine yazılan bu şiirin içeriği, tek kelimeyle, savaşın sadece erkekler için değil, kadınlar için de özellikle arka cephede kadınların yaşamış olduğu zorluklarla, sıkıntılarla ilgilidir. Bu kadınların yardım bekleyecek bir kimsesi yok ve umutları sadece Allah'adır. Şair metaforik bir dille bunu anlatmıştır: Allah'ın gökten inip ve ayı orak gibi ellerine alıp tarlaları biçmekten bıkmış kocasız kadınlara yardım etmesi bunun şiirsel bir dille aktarımıdır. Şairin o dönemler tasavvufla ilgili pek bir bilgisi yoktu. Ancak bu şiir tamamen tasavvuf şiiri niteliği taşır. Bu şiir yayınlandığında soviet rejiminin sansürü olarak, Allah ve ölüm kelimelerine ciddi derecede yasak vardı. Değil "Allah", "Vallahi" yazmak bile yasaktı. Bu, o dönem sistemini yasağıydı. Ancak şairin şiiri bu yasağı, sınırı aşabilmiştir.

Şairin ikinci kitabı 1987 yılında yayınlanmıştır. "Gök Üzü Daş Sahlamaz" (Gök Yüzü Taş Barındırmaz) isimli bu kitap "Ay Işığı" şiiri ile başlıyor. Bu kitapta şair-kahraman kendi içine kapanıp, dünya ile barışıyor. Bu kitaptaki şiirlerin ("Göy Üzü Daş Sahlamaz", "Başı Kesik Gözel Kötük", "Gocalıg", "Dünya Menden Kimler Keçdi", "Tek Adam", "Gedenler Döner Uzaqdan" vb.) her birisinde dünya, zaman ve insanla ilgili meditatif düşünce, yalnızlık, nasihat, teselli, yorgunluk vb. Vardır. Kitabı okuduğun zaman alıyorsun ki şair buradaki şiirlerini öfkeyle, acıyla havaya, suya, geceye, dut ağacına, Ay ışığına söylüyor. Ne güzel ki, R.Rövşen'in tüm şiirlerinde "Ay ışığı" onunla:

Ay işığı düşdü göyden,
canımdan-ganımdan keçdi,
Gözümün içinden keçdi,
Özümün içinden keçdi,
keçdi, dabanımdan keçdi,
Az galdı ki,
Ikiye böle meni,
Başımdan göye mıhladı,
dabanımdan yere meni,
Ha istedim, addım ata bilmedim...

[3] Sızнag: Deri üzerinde oluşmuş iltihaplı kabarcık.
[4] Didim didim olan: Yara bere içinde olan.
[5] Yuhu: Uyku

Şiirde bahsedilen kişinin parça parça "öldürülüp", onun ruhunda yeni düzenin yaratılması, bambaşka bir ışığın saçılması süreci tanımlanmıştır. (Yusifli, 2014)

Şairlerin sık sık tercih ettikleri farklı konular var ki, bu konulara Ramiz Rövşen de başvurmuştur. Ama şair her hangi geleneksel bir konuya da renk katabiliyor. Mesela, "ayrılık" konusu, - Azerbaycan şiirinin hiçbir zaman eskimeyen, ama son senelerde kalıp haline gelmiş ve aynı tanımlama vasıtalarıyla "süslenmiş" bir mevzusu – göz yaşları, kalp ağrısı, ağlama kelimeleri üzerinde bütünleşiyor. V.Yusifliye göre Ramiz Rövşen'in "Çiçekler doğulur bu yaz gecesi" isimli şiiri ise iyimser bir ayrılık tonu aşılar:

Çiçekler doğulur[6] *bu yaz gecesi,*
bu yaz gecesinde sevmeye ne var?!
Dersem[7] *güllerini bu gelen yazın,*
Sallanıb yellensem budaglarından,
Eşitsem[8] *adımı, seven bir gızın*
Hele[9] *öpülmemiş dodaglarından, -*
bu yaz gecesinde ölmeye ne var?!

Ramiz Rövşen'in bazı şiirlerine has olan küçük hikayeler, şiir diliyle yansıtılmış hikayeler de ilk şiir kitabından itibaren başlamaktadır. İlk kitabındaki, "Deli Eliş ile Bizim Alesker'in Nağılı" adlı eser şiir diliyle yazılmış, insanı derinden etkileyen bir hikayedir, belki de bir şiir hacminde, nesir ve şiir eseridir. Yazar Anar'ın bu konudaki bir tespiti de ilgi çekicidir: "İlginçtir ki, bu genç şairin üslup özelliklerine dikkat çeken Resul Rıza daha 1976 yılında yazdığı "Ramiz Rövşen" adlı makalesinde aynı şeyleri vurgulamıştı. (Anar, 10 Aralık 2006)

Belki de kimi yazılara hikaye demek mümkün lakin hikayede sonuç tam olarak gözlenemez olduğu halde Ramiz'in bu tür şiirlerinde daha ilk satırlardan bir heyecan, bir şeylere, bir sonuca doğru yürüyüş hissediliyor.

KAYNAKLAR

Rövşen R. (2006), Nefes Kitablar Kitabı (şiir, nesr, esse). Bakü: Qanun Yayınevi.
Rövşen R. (2012), "DÜNYADAN QALİB KİMİ GEDƏCƏM". http://simsar.az/news/a-29154.html
Rövşen R. (2004), "Anam Menim 77 Yaşlı Nevemdir", El Dergisi.
Rzayev A. (2006), Rövşen Aydınlık Demektir, 525. Gazete №232, s.6
Yusifli V. (1996), Poeziyamızın Ramiz Rövşen Günü.

[6] Doğulmak: Doğmak, burada açmak manasında
[7] Toplamak
[8] İşitmek, duymak
[9] Henüz

Yusifli C. (2014), Ramiz Rövşen Yaratıcılığı Poetik Sistem Gibi, Filolofi Fantaziya. Bakü: YYSQ Yayınevi.

Фидан Тахирзаде

РЕЗЮМЕ
Жизнь и творчество Рамиз Ровшана

Это исследование о жизни и стихах известного азербайджанского поэта Рамиза Ровшана. Рамиз Ровшан – один из самых ярких представителей современной поэзии Азербайджана. В исследовании упоминается жизнь поэта и даются общие сведения о том, что такое поэзия по Рамизу Ровшану, как он пришел в литературу, где и в какой среде писал свои стихи и упоминаются принципы и темы, которые он затрагивал в своих стихах. По словам Рамиза Ровшана, поэт является тем, кто передает мысли, он тот, кто переживает проблемы, беды и боли, которые волнуют общество и заставляют людей думать и превращать это в поэзию. Уже более 30 лет Рамиз Ровшан является одним из самых популярных поэтов Азербайджана. Его продуктивность в искусстве со временем возросла. Последние стихи поэта очень суровы по содержанию. В своих ранних стихах он сосредоточился на более философских вопросах. Однако в сегодняшних стихах ему необходимо прямо выразить боль общества и открыто выразить многие горькие истины. Рамиз Ровшан. также является переводчиком. Об этом можно с уверенностью судить по его переводам. Глубокий знаток отечественной и мировой поэзии, Рамиз Ровшан-эссеист. Сборники стихов поэта в разные годы издавались в Азербайджане, Турции и Иране. По сценариям автора снято множество кино- и документальных фильмов. Одним из специфических вопросов, на который ссылается поэт, является тема «разлуки». Небольшие рассказы, переданные языком поэзии, присущие только некоторым стихотворениям Рамиза Ровшана, начинаются с его первой поэтической книги.
Ключевые слова: Азербайджан, Р. Ровшан, поэзия, война, человек.

Fidan Tahirzade

Abstract
RAMİZ ROVSHAN'S LIFE AND WORKS

This study is about the life and poems of the famous Azerbaijani poet Ramiz Rovshan. Ramiz Rovshann is one of the brightest representatives of contemporary poetry in Azerbaijan. In the study were mentioned the poet's life and general information, what is poetry according to Ramiz Rovshan., how he came to literature, where and in which environment he wrote his poems and its principles There is

information about his works, books, and which subjects he mentioned in his poems. According to Ramiz Rovshan., the poet is a transmitter, he is the one who experiences the issues, troubles and pains that disturb the society and make people think and transform it into poetry. For more than 30 years, Ramiz Rovshan. is one of the most popular poets of Azerbaijan. His productivity in art has increased over time. The poet's recent poems are very harsh in terms of content. He focused on more philosophical issues in his early poems. In today's poems, however, he needs to express the pain of the society directly and to express many bitter truths openly. Ramiz Rovshan. is also a translator. It is possible to say this with certainty with his translations. He is a deep connoisseur of national and world poetry, an essayist. The poet's poetry books were published in Azerbaijan, Turkey and Iran in various years. Many movies and documentaries have been shot with the scripts of the author. One of the different issues that Ramiz Rövşen refers to is the issue of "separation". Small stories and stories reflected in the language of poetry, which are unique to some of Ramiz Rovshan.'s poems, also start from his first poetry book.
Keywords: Azerbaijan, R.Rovshan, poetry, war, human.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: professor Jalə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CAHANXANIM YAQUBOVA MIRAMIN QIZI
Seyidzadecahan@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi

CEYN OSTİNİN "QÜRUR VƏ QƏRƏZ" ROMANINDA QADIN QƏHRƏMANLARIN PSİXOLOJİ TƏSVİRİ

XÜLASƏ

Məqalədə XVIII əsr İngilis ədəbiyyatının əhəmiyyətli yazıçılarından olan Ceyn Ostinin qadın və evlilik mövzusundakı öz dünyası, düşüncələri və görüşləri araşdırılır. Ceyn Ostinin romanlarında qadın və evlilik mövzusu iç-içə keçmişdir. Bu məqalədə də həmin mövzular ayrı-ayrılıqda dəyərləndirilib təhlil olunmuşdur. Yazıçı romanlarında maddi dəyərlərlə evliliyi bərabər tutur.

Bununla yanaşı, ağıllı qadınların, özündən yüksək təbəqədəki kişilərlə evlənə biləcəklərini göstərmişdir. Eynilə, "Qürur və qərəz" romanındakı Elizabet Bennet kimi. Onun əsərlərində romantik sevgi səhnələri, demək olar ki, yoxdur. Çünki yazıçı bu cür halları bayağılıq kimi qiymətləndirirdi.

Açar sözlər: İngilis ədəbiyyatı, roman, Ceyn Ostin, Qürur və Qərəz, evlilik, qadın.

İngilis yazıçısı Ceyn Ostin romanlarında əsasən qadın və evlilik mövzusunu ələ alıb. Bu iki mövzu birləşərək o dövrdə yaşamış qadınların daxili aləmlərini, dünyagörüşlərini, eləcə də evlilik anlayışını daha yaxşı anlamağımıza kömək edir. XVIII və XIX əsrlərdə qadınların vəziyyəti, Ceyn Ostinin bütün romanlarında olduğu kimi "Qürur və qərəz" romanında da ətraflı şəkildə işlənmişdir.

"Qürur və qərəz" romanı avam və cahil bir anayla, arvadının zəif cəhətlərini görən və bunlara mane olmaqdansa, daha çox gülüş obyektinə çevirən bir atanın ailəsində yetişən gənc qızların həyatından bəhs edir.(4, s 64)

Romanın ilk cümləsi sevgiyə və evliliyə ironiya ilə başlayır: "Babat var-dövləti olan subay kişi evlənmək haqqında da düşünür:bu, dünyada hamının qəbul etdiyi bir fikirdir". (1, s 11) Əslində cümlənin əsas qayəsi hər bir gənc qızın varlı bir ərə ehtiyacının olmasını diqqətə çatdırmaqdır. Çünki XVIII və XIX əsrlərdə subay qadınların rahat həyat yaşamaqları üçün maddi durumu yaxşı olan biriylə evlənmələri məcburi idi.

"Belə birisinin harasa gəlişi həmin yerdə yaşayan ailələrə elə bir lov salır ki, hamı onu öz qızının potensial şikarı kimi qəbul edir. Onun özünün evlənmək fikrinin olub-olmadığı isə onların eynində də deyil". (1, s 11)

Evlənilәcək adamın varlı olması evliliyi daha da qiymətə mindirirdi. Bu cəmiyyət tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilən yazılmamış qanunlardan biri idi. O dövrün qadınları kasıb bir adamla evlənməyin sonsuza qədər yoxsulluq, zəngin biriylə ailə qurmağın isə ömrünün sonuna qədər rahat yaşamaq anlamına gəldiyini

bilirdilər. Buna görə də həm subay, həm də varlı bir adam ən ideal ər namizədi idi və onu heç cür əldən qaçırtmaq olmazdı:

"Subaydı,əzizim. Subaydı, özü də pulu aşıb-daşır. İllik qazancı dörd, ya beş min funtdu. Bizim qızlar üçün göydəndüşmə fürsətdi!" (1, s 12)

"Qürur və qərəz"də Elizabet və mister Darsi, Ceyn və Binqli ilə yanaşı, cəmiyyət arasında heç də yaxşı qarşılanmayan Lidiya və Vikhem münasibətinə də yer verilir. Ceyn bu cür qarşılaşdırmalara adətən oxucu üçün düzgün paralel və müqayisələr aparmaq, dövrün mənzərəsini daha yaxşı qavramaları üçün müraciət edir. Onların dioloqları və münasibətləri fonunda obrazlar haqqında daha dərindən təhlil aparmaq və nəticə çıxarmaq imkanımız olur.

Məsələn, əsərdə xanım Bennet, Lidiya, Meri kimi məntiqsiz, ancaq dayaz duyğularla hərəkət edən qadın obrazlarla yanaşı, bu xüsusiyyətlərdən kənarda duran və daha çox ağla üstünlük verən Elizabet, Ceyn, Şarlotta kimi obrazlar da var.

Romanda xanım Bennet evlilik yaşına gəlmiş beş qızına uyğun ər namizədi axtaran və bunu hər kəsin probleminə çevirən ana obrazında qarşımıza çıxır: Qonşu malikanəyə yeni köçən varlı və subay adamı görən kimi qızına yaraşdırır.

"Əziz mister Bennet, o adamın niyyətini bilmirəm, sadəcə ola bilər ki, bizim qızlardan birinə vurulsun. Buna görə gələn kimi ona baş çəkməlisən".(1, s 12)

Əslində ananın məqsədi qızlarını evləndirmək, onlara rahat bir həyat bəxş etmək və bu şəkildə öz gələcək həyatını da qarantiya altına almaqdır. Bu səbəbə görə hətta evlərinə gələn ərinin qohumu, Kollinsi də qızlarından biri ilə evləndirmək istəyir. Çünki o dövrün qanunlarına görə ailə başçısı dünyasını dəyişdiyi zaman onun bütün mirası əgər oğlu yoxdursa, hansısa kişi qohumuna qalırdı. Cənab Bennet öldüyü zaman da bütün mal varlığı Kollinsə qalacağı üçün xanım Bennet bu yolu fikirləşir. Əslində Kollinsin də məqsədi evlənməkdir və buna görə də Bennetin böyük qızı Ceynə evlilik təklifi edir. Lakin xanım Bennet buna mane olur. Çünki onsuz da böyük qızının başqa biriylə nişanlanma ehtimalı var. Bu səbəbdən onu digər qızlarından biriylə evlənməyə razı salmağa çalışır.

"Əslində, Kollins elə birinci gecədən Ceyni qaralamışdı. Amma ertəsi gün səhər yeməyindən əvvəl missis Bennetlə təkbətək söhbətindən sonra fikrini dəyişdi. Missis Bennet hiss etdi ki, qonağın Ceyndən xoşu gəlib. Ceynin başqası ilə münasibət qurduğunu qonağın diqqətinə çatdırdı, amma ona iltifatla gülümsəməyi unutmadı və bununla da mister Kollinsin ideyasını ümumilikdə pis saymadığını işarə etməyə çalışdı. Bildirdi ki, kiçik qızları haqqında bir söz deyə bilməz, bəlkə də, məlumatsızdır, amma bildiyinə görə, onların heç kimlə ciddi münasibəti yoxdur". (1, s 86)

Kollinsin fikrini dəyişib Ceynlə yox, Elizabetlə evlənmək istəyini xanım Bennet çox normal bir davranış kimi qəbul edir. Halbuki, günümüz şərtlərinə görə bu heç də xoş qarşılanan bir davranış deyildi. Çünki onun bütün niyəti nə olursa olsun, qızlarını ərə vermək idi. Qızlarının evlənəcəyi adam varlı idisə, başqa heç bir şey önəmli deyildi.

O, yaxşı gəliri və evi olduğu üçün əvvəllər adını belə eşitmək istəmədiyi Kollinsi indi bağışlamağa və onunla barışmağa razı idi. Çünki Kollinsin gəliri və mal varlığı ilə bağlı söhbətləri xanım Benneti təsiri altına salmışdı. Buna görə də o, Elizabetlə Kollinsi evləndirmək üçün əlindən gələni etməyə çalışır:

"Missis Bennet qonağın niyyətindən razı qaldı və tezliklə iki qızını ərə verəcəyinə ümid etdi. Bircə gün əvvəl adını belə eşitmək istəmədiyi kişi indi onun gözündə göylərə qalxmışdı". (1, s 86)

Xanım Bennet qarşısındakı insanların fikirlərini heç önəmsəmədən, hər şeyi bildiyi və istədiyi kimi etməyə çalışırdı. Buna görə də Elizabet Kollinsin təklifini rədd etdiyi zaman qızını razı salmaq üçün hər yola ət atır.

"Amma əmin olun ki, Lizzinin ağlını başına qoyacam, – o, əlavə etdi. – Mən elə bu dəqiqə onunla danışacam. O, çox tərs, yelbeyin qızdır, öz xeyrini başa düşmür, amma mən onu başa salacam". (1, s 130)

Xanım Bennet mənasız yerə həyəcanlanan, xırda şeyləri böyük problemlərə çevirən, dərin düşünə bilməyən, dar düşüncəli, cahil bir qadındır. Həyatının tək məramı qızlarını evləndirməkdir və bunun üçün hər şey etməyə hazırdır. Kollinslə evlənməyi qəbul etməyən qızı Elizabetlə əvvəlcə özü danışır, razı sala bilmədikdə isə ərindən kömək istəyir. O, ərindən qızına evlənməyi qəbul etməsi üçün təzyiq göstərməsini və onu buna məcbur etməsini istəyir.

"Ah, mister Bennet, təcili özünü yetir, vəziyyətimiz ağırdır. Gəl, Lizzini başa sal ki, mister Kollinsə ərə getməyə razılıq versin. Qız ona rədd cavabı verib. Tez onu başa sal, yoxsa mister Kollins onu almaq fikrindən daşınacaq". (1, s 131)

"Elizabet içəri girdiyi zaman atası "Bura gəl" dedi. Səni vacib bir məsələdən ötrü çağırmışam. Bildiyimə görə, mister Kollins sənin lə evlənmək istəyir. Düzdü? – Elizabetdən təsdiq cavabı alandan sonra fikrini davam etdirdi: – Çox yaxşı. Sənsə bu təklifi rədd etmisən. Hə?

Anan təkid eləyir ki, sən bu təklifi qəbul eləməlisən. Sən çox ağır seçim qarşısındasan, Elizabet. Bu gündən valideynlərindən birinə tamam yad adam ola bilərsən: mister Kollinsin təklifinə razılıq verməsən, anan sənin üzünə baxmayacaq; razılıq versən, mən sənin üzünə baxmayacam". (1, s 132)

Arvadını heç vaxt ciddiyə almayan cənab Bennet bu dəfə də onun istəyini istehzayla rədd edir. Çünki o Kollinsi yaxından tanıyır və xarakteri haqqında müəyyən fikrə sahibdir. Buna görə də xanımından fərqli olaraq hər nə qədər yaxşı gəliri olsa da, Kollinsi qızı Elizabetə yaraşdırmır.

Xanım Bennet Ceyn Ostinin ələ saldığı qadın obrazlardan biridir. Boşboğaz, dəyişkən xarakterli, nəyə sevinib, nəyə üzüləcəyini aydınlaşdıra bilməyən, ölçüsüz davranışlar sərgiləyən bir qadındır. Həyatdakı tək məşğuliyyəti ev işləri və qızlarını evləndirmək üçün qatıldığı əyləncə məclisləridir.

Ceyn Ostinə görə intellektdən uzaq, yalnız və yalnız qonaqlıqlar. əyləncə məclisləri və dedi-qoduyla vaxt keçirən hər qadın cahildir. Bu cür qadınlar hadisələri düzgün təhlil edə bilməz və ətrafındakı insanları hər an gülünc vəziyyətə sala bilərdi.

Buna görə də Ostin əslində bir qadın necə olmalıdır sualına cavaba vermək üçün xanım Bennetlə Elizabet obrazını qarşı-qarşıya qoyur. Lizzi hər vəziyyətdə onları utanılacaq vəziyyətə salan anasına mane olmağa çalışır. Bəzən sözlə, bəzən isə baxışlarıyla anasına susmasını deyir.

Elizabet ağlı başında, məntiqli və hisslərini idarə edə bilən, eləcə də Ostinin qadınlarda qüsur olaraq gördüyü bir çox xüsusiyyətdən arınmış bir obrazdır.

"Elizabet anasının sözlərini kəsmək, ya da sevincini daha yavaş səslə bildirməsi üçün israr etməklə boş yerə özünü yormuş oldu. Çünki qarşısında oturan cənab Darsinin bu sözləri eşitməsini istəmirdi". (1, s 117)

Meri evin kiçik qızlarından biridir. Böyük bacıları qədər gözəlliyi olmadığı üçün, ailə qurmaqdan əlini üzüb marağını daha çox kitablara salan bir obrazdır. Çox vaxt da oxuduğu kitabları anlamır, lakin yenə də danışarkən qəliz cümlələrdən istifadə etməyə çalışaraq özünü intellektual göstərməyə cəhd edir.

"Mənə görə qürur zəiflikdir. Bu qənaətə oxuduğum kitablardan sonra gəlmişəm." (3, s 28)

Yığıncaqlarda, əyləncə məclislərində və demək olar ki, bütün ortamlarda özünü göstərməyə çalışır.

Ceyn evin ən böyük qızıdır. O, xoşxasiyyət, heç kimə qarşı pislik etməyən, təmizürəkli, kiminsə ona bilərəkdən yamanlıq edəcəyinə inanmayan, hər səhvdə bir yalnış anlaşılma axtaran, ağıllı lakin saf bir qızdır. Bacıları arasında ən gözəl olan da odur. Bütün bu xüsusiyyətlərindən dolayı, oxucuda elə bir fikir formalaşır ki, sanki Elizabet Ceyndən böyükdür. Çünki zaman-zaman Elizabet bacısını bəzi mövzularda xəbərdar edir, ona məsləhət verir: "İnsanları sevməyə meyillisən. Heç kimdə günah görmürsən. Sənə görə bütün dünya yaxşılıqla doludur. Həyatım boyu kiminsə haqqında pis fikir söylədiyini eşitməmişəm". (1, s 21)

Hər şeyə pozitiv yanaşan, günahı yalnız özündə görən biridir. Binqleylər Londona qayıtdıqdan sonra Karolindən aldığı məktubu belə yaxşıya yozmağa çalışır.

"Bir təsəlli həmişə köməyimə çatır: Hər şeyi yalnış anlamışam və yaxşı ki, məndən başqa heç kim ziyan görmədi. Elizabet həyəcanla "sevgili Ceyn" dedi, "çox yaxşısan, eqoistlikdən uzaq davranışınla sən doğrudan da bir mələksən". (1, s 173)

Ceyn safniyyətli olmaqla yanaşı həm də qürurludur. Sevgisini qarşısındakı insana bildirməkdən qaçır. Lakin bacısı Şarlotta nə olursa olsun, hislərini bildirməyin tərəfdarıdır. Çünki əks halda sevdiyin adamı əlindən qaçıra bilərsən.

"Ceyn güclü duyğularına qarşı ölçülü davranmağı bilən biriydi. Həmçinin hər zaman şən idi. Şarlotta isə duyğuları gizləməyin insana zərərli olduğunu düşünürdü". (1, s 29)

Beləliklə, sonda Ceynlə cənab Binqley evlənirlər. Ostinə görə Ceyn yaxşı bir ailə həyatına layiqdir. Çünki o, XVIII və XIX əsrdə hakim olan itaətkar qadın anlayışının bütün xüsusiyyətlərinə sahibdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Elizabet isə evin digər qızlarının içində ən ağıllısıdır.Buna görə atası tərəfindən çox sevilir. Liza uzaqgörən, məntiqli və

zarafatcıl biridir, insanları müşahidə və analiz etməyi sevir. Elit təbəqənin qaydalarını elə də ciddiyə almır. “Lizzi bacılarına baxanda bir az da fərasətlidir, ağıllıdır”. (1, s 13)

Rəqs gecəsində cənab Darsiylə qarşılamasından sonra ona qarşı bir qərəzi yaranır. “Qadın obrazlardan Elizabetin Darsiyə qarşı qatı bir qərəzi yarandı. Yaxşı düşünülmüş hadisələr zənciri də bu qərəzi dəstəkləyir”. (5, s 42) Romanın adı da bu iki obrazın əsas xüsusiyyətlərindən ilham alınaraq yaranıb: Cənab Darsinin qüruru və Elizabetin qərəzi. Nifrət duyğularının altında əslində sevgi olduğuna inanan Ceyn Ostin bu düşüncələrini romanda da dilə gətirir: “Elizabet cənab Darsinin diqqətini çəkdiyinin fərqində belə deyildi. Halbuki Darsi əvvəlcə Elizabeti xoşlamamışdı, rəqs gecəsində onu bəyənməmiş və sonrakı görüşlərində də ona sadəcə tənqidi baxışlarla baxmışdı. Ancaq çox keçmədən Elizabetin gözəlliyindən çox təsirləndiyini, qara gözlərinin gözəl ifadəsinin onun simasına bənzərsiz bir zəka qatdığını özünə və dostlarına etiraf etdi. Gənc qızın davranışları kübar təbəqənin qaydalarına uyğun gəlməsə də, gənc adamı özünə çəkirdi. Elizabet bütün bunların fərqində deyildi”. (3, s 32)

Elizabetin davranışları o dövrdə qadınlar üçün qoyulmuş “tələblərə” uyğun gəlmirdi. O, özünə güvənən, məntiqli, ancaq və ancaq pul və rahat həyat üçün ailə qurmağı düşünməyən qürurlu bir qızdır. Lakin cəmiyyətin fikirlərini təmsil edən Karolin Binqli onun bu rəftarını nəzakətsizlik və özündən müştəbehlik kimi qiymətləndirirdi. “Xanım Karolin onu tənqid etməyə başladı. Davranış haqqında verilən hökm həqiqətən də çox ağır idi. Özündənrazılıqla birlikdə qüruru da var idi Sevgidən, stildən, zövqdən və gözəllikdən kasad idi. Topuğa qədər palçığa bata-bata, üç, dörd, bəlkə də beş mil yol gəlib, özü də təktənha! Nə fikirləşirmiş bu qız?! Mən onun hərəkətini dikbaşlığa, kənd adamlarının çoxuna xas olan təklifsizliyə, kobudluğa oxşadıram!” (1, s 47)

Ostin Elizabetin zəkasını, mənqitini ön plana çıxarmaq üçün onu digər bacılarına nisbətən daha az gözəl olaraq təsvir edir. Çünki bu romanda Elizabet Ostinin xəyalındakı ən ideal qadın tipidir. Buna görə də gözəllikdən də öndə məntiq, qürur və yerində davranışlar daha əhəmiyyətlidir. Zamanla Elizabetin də qürurlu və lovğa saydığı cənab Darsidən xoşu gəlməyə başlayır. Romanın əvvəllərindən hər nə qədər bu iki obraz bir-birindən nifrət etsələr də, xasiyyətləri baxımdan oxşardılar. Ancaq Darsiyə aşiq olmazdan əvvəl Elizabet Vikhemi sevdiyini zənn edir. Çünki Vikhem Darsidən fərqli olaraq qürurlu və özündənrazı deyil. O, olduqca təvazökar və ətrafındakılara qarşı nəzakətlidir. Elizabet isə hər nə qədər məntiqli olsa da, bir o qədər də duyğusaldır və qəlbi şəfqət doludur.Vikhemin Darsi haqqında dediklərinə inanır və ona nifrət edir. Ostin qadınların duyğusal və emosional olduğuna inanırdı. Buna görə də düşünürdü ki, qadınlar həmişə kişilərin məsum görünüşündən və şirin dilindən təsirlənirlər. Vikhem da Elizabeti özünə aşiq etmək üçün bu yola başvurur. Darsini qürurlu və qəddar, özünü isə Darsinin zülmündən təngə gəlmiş zərərçəkən kimi göstərir: Ancaq hadisələr inkişaf etdikcə Elizabet Vikhemdən soyuyur və

Darsiyə qarşı rəğbəti artmağa başlayır. Bu rəğbətini ilk başlarda qəbul etmək istəmir, hətta ətrafındakı insanlar tərəfindən anlaşılmasın deyə bir müddət bu duyğularını gizli saxlamağa çalışır. "Allah eləməsin. Bu mənim üçün ölümdən betər olardı. Nifrət eləməkdən başqa heç nə bacarmayan bir adamın nəyindən xoşum gəlsin ki? Mənə qarğış eləmə". (1, s 108)

Elizabeti narahat edən şey əslində Darsinin qürurudur. Çünki Darsinin onu və ailəsini bəyənmədiyini düşünür. Halbuki, Şarlott fərqli düşünür. O, varlı, üst təbəqəyə aid yaraşıqlı kişilərin üstün olduğuna inanır. Onlar özlərindən aşağı təbəqənin insanları ilə bərabər tutula bilməzlər. Buna görə də Şarlott düşünür ki, varlı və yaraşıqlı kişilər, sahib olduqları mövqe və gəlirlə qürurlanmağa layiqdirlər.

"Mən onun qürurlu olmağında elə bir eyib görmürəm, hər halda onu başa düşmək olar. Cavan, yaraşıqlı oğlandı, əsil-nəcabəti, var-dövləti, bir sözlə, hər şeyi var. Onun özü haqqında yüksək fikirdə olmağı təbiidir. Belə demək mümkünsə, onun qürurlu olmağa haqqı var.

– Düzdür, – Elizabet dedi. – Mən onun qürurlu olmağına göz yumardım, amma mənim qüruruma toxunmasaydı".

Bütün bu danışıqlar, hadisələrin inkişafı Elizabetin Darsiyə qarşı olan hisslərinin dəyişməsinə səbəb olur. Darsinin Elizabetə yazdığı məktub onun qərəzini azaldır. Vikhemə olan hissləri isə yavaş-yavaş nifrətə çevrilir, Darsiyə qarşı bəslədiyi duyğular isə gündən-günə artmaqla bərabər gün işığına çıxır. Vikamın Darsinin ailəsinə qarşı etdiklərini eşitdikdən sonra isə ona tamamilə nifrət eləyir:

"Elizabet bu yerdə mister Darsinin Vikhemə qarşı davranışına haqq qazandırmaq qərarına gəldi və mümkün qədər ehtiyatla dedi ki, mister Darsinin Kentdəki qohumlarından eşitdiyinə görə, onun hərəkəti tamam başqa cür də yozula bilər, o heç də haqsızlıq etməyib, Vikhem isə heç də Hartfordşirdə əksəriyyətin düşündüyü kimi aydan arı, sudan duru deyil". (1, s 291)

Elizabet getdikcə Darsiyə başqa hisslər bəsləməyə başlayır. Vikhemin etdiklərinə rəğmən Darsinin Vikhemə yol göstərməsi onu elizabetin gözündə daha da ucaldır. Elizabet nəhayət Darsini sevdiyini qəbul edir. Elizabetin Darsiyə olan sevgisi ona qarşı qərəzinin yoxa çıxmasıyla aydınlaşır, Darsinin qüruru isə Elizabetə olan sevgisinə məğlub olur. Romanın sonunda nəhayət ağıl və məntiqi təmsil edən bu obraz – Elizabet istədiyini əldə edir və Darsiylə evlənir. Ostin bununla əslində özünün evlilik haqqında olan fikirlərini dilə gətirir. Kişilərin ön planda olduğu,qadınların haqq və hüquqlarının tapdalandığı, hətta olmadığı bir cəmiyyətdə ağlı, məntiqi üstün tutan qadınların daha çox şey əldə edəcəyinə inanır. Sadəcə bayağı romantikaya qapılmayan, yeri gəldikdə, öz dəyərini bilən və qarşısındakı insana da bildirən qadın, yaxşı bir ailə həyatı qurmaqla yanaşı, həm də cəmiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaq, eləcə də ömrünün sonunadək rahat yaşayacaqdır.

Lidiya, Bennet ailəsinin ən balaca qızıdır. İşi-gücü cavan oğlanlarla maraqlanmaqdır. Elizabetin əksinə, hərdəmxəyal biridir və davranışları eynilə anası kimi ölçüsüzdür. Nə zaman nə edəcəyi, necə davranacağını və nə danışacağını

təxmin etmək çətindir. Belə ki, bu cür xarakterdə olması sonda onun Vikhem kimi yalnış biriylə qaçmağa və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən birinə çevrilməsinə səbəb olur. “On beş yaşlı Lidiya sağlam, təndürüst, gözəl və şən qız idi. Anasının sevimlisiydi deyə, yuxarı zümrəyə bir az erkən ayaq açmışdı. Təbiətcə çılğın idi, anadangəlmə qüruru isə bir yandan özünün sərbəstliyi nəticəsində, digər tərəfdən mister Filipsin tez-tez şam yeməyinə dəvət etdiyi zabitlərin diqqəti sayəsində özündən müştəbehliyə, ötkəmliyə çevrilmişdi”. (1, s 58)

Bütün zamanını anası kimi evlilik və kişilər haqqında danışmağa həsr edirdi. Ceyn Ostinin qadınlarda gördüyü bütün qüsurlu davranışlar Lidiyanın xarakterində cəm olub. Onun zamanında qadınların eşq yaşaması insanlar tərəfindən xoş qarşılanmırdı. Qadınlar nə olursa olsun, namuslarıyla və ailələri tərəfindən uyğun görülən biriylə ailə qurmalı idilər. Bu baxımdan yanaşanda romanda bu düşüncəni ən yaxşı təmsil edən obraz Elizabetdir. Lakin yenə də onu mövcud dönəmin qadınlarından fərqləndirən cəhətləri var. Ceyn Bennet də olduqca itaətkar biridir və duyğularını gizləməkdə əxlaq timsalıdır. Aşiq olmadığı halda, sırf məntiq əsasında mister Binqliylə ailə həyatı qurur. Lidiya, isə o zamankı cəmiyyətin qadınlarıyla əks cəbhədə dayanan biridir. Kütlə tərəfindən qəbul edilməyən nə qədər yalnış hərəkət varsa, demək olar ki, hamısı onda cəm olub. Ölçüsüz və yüngül davranışlarıyla həm özünü, həm də ailəsini biabr edir. Vikhemlə qaçması onu cəmiyyətin gözündən salır. Bununla yazıçı dövrün qaydalarını bir daha vurğulamış olur. Ailə qurmaq bir qadın üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, düzgün adam və doğru yolla qurmaq da bir o qədər önəmlidir. Ostin qadınlar dünyasına toxunarkən, onlarda qüsur olaraq gördüyü xüsusiyyətləri romanlarında yaratdığı qadın obrazlar vasitəsilə düzəltməyə çalışır.

Ceyn Ostinin zamanında insanların qadınlardan gözləntisi olduqca sadə və bəsit idi. Qadınlar iffətli, itaətkar və sözəbaxan olmalı, azad düşüncədən isə uzaq durmalıydılar. Həyatları, qərarları ataları və ərləri tərəfindən idarə olunurdu. Bəzi istisnalar olmaq şərtilə, aldıqları təhsil də əsasən, kişilərlə müqayisədə çox yetərsiz idi. (2, s 886) Ostin belə bir mühitdə yaşayıb yaradırdı. Və beləcə, aid olduğu cəmiyyətdəki qanunlar ondan və yazdığı əsərlərdən təsirsiz ötüşmürdü. Yaratdığı hər obrazda, dilə gətirdiyi hər fikirdə mövcud vəziyyətdən izlər var idi.

Summary

Psychological description of female characters in Jane Austen's novel Pride and Prejudice

Jahankhanim Yagubova

In this study, Jane Austen’s ideas, inner world about woman and marriage are studied. Although woman and marriage took place together in her books, woman and marriage are studied separately in this study. The author considers wealth and marriage equally; though she proves that if a woman is wise, she can marry a man who is aristocratic, like Elizabeth Bennet in Pride and Prejudice. There are no

moments that we call love scene in her novels. Because she defines these kinds of moments as vulgar, she does not write about them.

Key words: English literature, novel, Jane Austen, Pride and Prejudice, marriage, a woman.

Резюме

Психологическая характеристика женских персонажей романа Джейн Остин “Гордость и предубеждение”.

Сеидзаде Джаханханум

В статье исследуются мир, мысли и взгляды Джейн Остин, одной из выдающихся писательниц английской литературы XVIII века, на женщин и брак. В этой статье эти темы оценивались и анализировались по отдельности. В своих романах писатель отождествляет брак с материальными ценностями. Прямо как Элизабет Беннет в "Гордости и предубеждении".

Ключевые слова: английская литература, Джейн Остин, «Гордость и предубеждение», брака, женщина.

Ədəbiyyat:

1. Ceyn Ostin, “Qürur və qərəz”, “Parlaq İmzalar” nəşriyyatı, 434 s, 2021.
2. Mina Urqan, “İngilis ədəbiyyatı tarixi”, 1844 s, 2011.
3. Jane Austen, Pride and Prejudice, 456 s.
4. Scott, Walter. “An Unsigned Review of Emma, Quarterly Emma”, 1815.
5. Southam,B.C. “The Critical Heritage”, 2001.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: professor Cəlil Nağıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MAHMUDOVA FIRƏNGIZ
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutun doktarantı
mahmudovafirangiz@gmail.com

PREZİDENTİN ÇIXIŞLARINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Xülasə

Vətənpərvərlik – geniş mənada, hər bir şəxsin vətənə olan məhəbbətini və öz şəxsi maraqlarından əl çəkib vətən uğrunda çalışması, vuruşmasını ehtiva edən bir məfhumdur. Vətənpərvərlik tam şəkildə vətənə bağlılığı əks etdirir. Bu bağlılıq həm də özünün mənsub olduğun millətin etnik, mədəni, siyasi və tarixi xüsusiyyətlərinə arxalanan milli hissiyyat və ya milli qürür kimi də hallanır. Burada vətəninin xarakterini və mədəni incilərini qorumaq və özünü bu keyfiyyətlərlə millətin başqa üzvləri ilə tanımaq, vətənin və öz xalqının marağını qorumaq da vətənpərvərlik keyfiyyətlərinə aiddir [2].

Vətənpərvərliyin tarixi kökü min illər boyu yaşamış, möhkəmlənmiş, öz ana torpağına, dilinə və adət ənənələrinə bağlanmış dövlətçilik durur. Millətin və dövlətçiliyin formalaşması şəraitində vətənpərvərlik onun inkişafının ümumimilli anlarını əks etdirən ictimai düşüncənin tərkib hissəsinə çevrilir [2].

Bundan əlavə, vətənpərvərlik bir fərdin ölkəsinə duyduğu sevgi və bağlılığıdır. Bu anlayış tarixin müəyyən dönəmlərində fərqli mənalarda işlədilib və bunun mənası dövrün şərtlərinə, coğrafiya və cəmiyyətlərinə fəlsəfəsindən olduqca asılıdır.

İstənilən mətn müxtəlif mövzuları əhatə edə bilər. Məsələn, idman mətnləri, elmi mətnlər, vətənpərvərlik mətnləri və s.

Fərqli yazılarda, mətnlərdə vətənpərvərlik mövzularına rast gəlmək olar. Bu elə bir mövzudur ki, vətənini sevən hər bir kəs bu mövzuda bir dəfə də olsun ya çıxış edər, fikir bildirər, yaxud onu (vətənpərvərlik hissini) yazılarında əks etdirər.

Açar sözlər: *vətən, məhəbbət, vətənpərvərlik, prezident, çıxış, mövzu.*

Mətn dildə ünsiyyətin əsas vasitələrindən biri hesab olunur. Bəziləri mətni ilk baxışdan cümlələr ardıcıllığı kimi müəyyənləşdirsə də, lakin bu belə deyildir. Mətn cümlənin hərəkətverici qüvvəsidir. Gündəlik mətnlər söyləmlər, elliptik cümlələr, cümlə fraqmentləri və s. hazır qarşılığıdır. Mətndə koheziya və koherensiya da mühüm rol oynayır. Mətnin formaca, strukturca qurulması koheziya, mənaca qurulması isə koherensiya adlanır [4, s.346].

Mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində qrammatik, fonetik vasitələr, həmçinin intonasiya da mühüm rol oynayır. Şifahi formada buraya paralinqvistik (göz-qaş hərəkətləri, bədən üzvlərinin digər hərəkətləri və s.) daxil olduğu halda, yazılı formada buraya punktuasiya işarələri

(nöqtə, vergül və s.) aid ola bilir və hər iki forma mətnin qurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

"Mətn nədir?" sualına birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Mətnlərin müəyyənləşməsində kontekstin rolunu da unutmaq olmaz. Kontekstin müəyyən edilməsində müəyyən şərtlər vardır. Birincisi, cümlə tələffüz olunmalıdır, yəni düzgün şəkildə deyilməlidir. İkincisi, aydınlaşdırılmalıdır ki, onda (cümlədə) hansı propozisiya ifadə olunub. Növbəti isə, müəyyən edilməlidir ki, propozisiya hansı illkutiv gücə malikdir. Bütün bu məsələlər kontekstdə aydınlaşır. Mətndə ifadə olunan mənanın müəyyənləşməsində kontekst birbaşa rol oynayır.

Vətənpərvərlik mövzusunu əhatə edən çox sayda mətnlər mövcuddur. Azərbaycanın şairləri, yazıçıları, elm adamları öz əsərlərində vətənpərvərlik mövzularına geniş yer vermişdilər. Elə bir yaradıcı şəxs olmaz ki, onun vətənə, xalqa sevgisni əks etdirən əsəri olmasın. Vətənini sevən hər bir şəxs vətənpərvər ruhunu əks etdirən əsərin müəllifidir.

Məşhur Azərbaycan şairi B.Vahabzadə vətənpərvər şair kimi "Vətən marşı" adlı şeirini yazmışdı.

Vətən marşı (B.Vahabzadə) [5]

Ey Vətən oğlu, düşün, bil ki, sənindir bu Vətən,
Sabahın, həm bu günün, həm dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz cəddin var,
Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular.
Biz Vətən məcnunu, el aşiqi, sülh əsgəriyik,
Biz Vətən naminə ölsək, dirilərdən diriyik.
Mənim öz ulduzumu bağrına basmış hilalım,
Dedi öndər: "Yönü bayraqdakı üç rəngdən alım".

Xalqın hər bir nümayəndəsi vətənpərvər olmağı bacarmalıdır. Yazıçı qələmi, əsərləri, kitabları, müğənni mahnısı, şair şeiri, şagird və tələbələr elmi, alimi kitabları, vətəndaşı dövlətə olan borcları və sədaqətilə vətənpərvər olmalıdır. Çünki qloballaşan dünyanın yad dəyərlərinin ölkəmizə hücuma keçdiyi dönəmdə Azərbaycanın milli maraqlarının müdafiəsinə ehtiyacı var.

İstənilən halda bir dövlətin gələcəyi onun vətəndaşının öz ölkəsinə olan sədaqət borcunu layiqlincə yerinə yetirməsindən asılıdır. Xüsusilə gənclər öz fəaliyyətlərində ehtiyatlı olmalıdırlar. Çünki istənilən təsirlərə daha tez onlar düşürlər. Son illərdə gənclərin fəaliyyətlərinin müsbət yöndə stimullaşdırılması üçün hazırlanmış müxtəlif dövlət proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycan üçün yaxşı gələcək vəd edir. Bütün bunlar cəmiyyətdə milli-mənlik şüurunun və vətənpərvərlik hisslərinin inkişafına təkan verir.

Azərbaycanın çox şair və yazıçıları da öz əsərlərində vətənpərvərlik mövzularına geniş yer vermişdir. Onlardan biri də Xəlil Rza Ulutürkdür.

Xəlil Rza Ulutürk (Məndən başlanır Vətən!) [6]

Dedim qocalmışam, idmanı atdım,

Bir müddət səhərlər doyunca yatdım.
Keçdi beş gün, on beş gün…….
Hansı şəlaləsə sanki dağdan yox,
Çiynimdən atılıb hay saldı: - Olmaz!
Süstlük - həyatın kəfi.
Odur, yanır dan yeri...
Addımla günəşlə tən.
Torpaqdan başlanmır, yox,
Kişi qanındakı qeyrət selindən,
Səndən başlanır Vətən.
Məndən başlanır Vətən!

Vətənpərvərlik deyəndə ağıla ilk növbədə Ali Baş Komandan gəlir. İlham Heydər oğlu Əliyev. Möhtərəm Prezident vətənini sevən, vətəninə böyük sevgi ilə bağlı olan bir şəxsiyyətdir. Onun bütün çıxışları məhz vətənə olan sevgisini, məhəbbətini göstərir. Prezidentimizin çıxışından bir neçə nümunəyə baxaq.

2020- ci il oktyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib. Həmin müraciətdə Prezidentin vətənpərvəklik duyğusunu çox hiss etmək olur.

Nümunə 1

Bilirsiniz, bir həftədir ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyününün bərpası uğurunda mübarizə aparır. Döyüş meydanında əsgər və zabitlərimiz qəhrəmanlıq göstərir, düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirir, düşməni yerində oturdur, düşməni torpaqlarımızdan qovur, canı-qanı bahasına. Bu şərəfli missiya tarixdə öz yerini tapacaqdır [1, s.9].

Mətni təhlil edək:

1) Azərbaycan uğurunda mübarizəni diqqətə çatdırır; Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü ön plana çıxarır;

2) Əsgər və zabitlərin qəhrəmanlığını xüsusi qeyd edir, düşmənələrə vurulan zərbələri vurğulayır, ordumuzun zabit və əsgərlərinin qəhrəmanlığını qeyd edir;

3) Düşmənin uğursuz olmasını diqqətə çatdırır;

4) Azərbaycanın şərəfli missiya yerinə yetirdiyini vurğulayır;

Nümunə 2

Biz bu gün xalqımızın və dövlətimizin yeni tarixini yazırıq, şanlı tarixini yazırıq. Biz bu gün tarixi ədaləri bərpa edirik. Çünki Qarabağ torpağı bizim əzəli tarixi torpağımızdır. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bu torpaqlarda yaşayıb, yaradıb, qurub, tikib. Ancaq uzun illər ərzində -30 ilə yaxındır ki, erməni cəlladları torpağımızı işğal edib, bizim bütün tarixi, dini, mədəni abidələrimizi darmadağın edib dağıdıblar [1, s.9].

Bu mətndə tam şəkildə əminlik ifadə olunur. Əminliyin özündə isə Prezidentin vətənpərvərliyini müşahidə etmək olur.

Nümunə 3

Ermənistan rəhbərliyi yaxşı düşünün, hələ ki, gec deyil. Bizə yeddi şərt irəli sürür. Sən kimsən ki, bizə şərt qoyursan?! İndi baxım görüm nə şərt qoyursan bizə! Yıxılıb diz çöküb yalvarırsan ki, atəşkəs bərpa olunsun. Atəşkəs Ermənistanın baş nazirinin xahişi ilə 2 il ərzində bərpa olunmuşdu. Məndən xahiş etmişdi ki, daxildə vəziyyət ağırdır, oradan-buradan məni sıxırlar, mənə vaxt verin, mən bu məsələni həll edəcəyəm, mən yeni fikirlərlə gəlmişəm. Mən keçmişdə nə olub hamısının üstündən xətt çəkmişəm, imkan verin, vaxt verin. Dedim yaxşı. Nə oldu? Bir ildən sonra çıxıb deyir ki, "Qarabağ Ermənistandır". Mənim şərtim birdir – çıxsın bizim torpağımızdan, çıxsın, qarşıdurma dayansın. Amma sözdə yox, əməldə. Desin ki, mən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyıram, necə ki, baza prinsiplərində bu təsbit edilib. Desin ki, mən işğal edilmiş torpaqlardan qoşunlarımızı çıxardacağam, necə ki, baza prinsiplərində bu təsbit edilib. Desin ki, mən Azərbaycan xalqından üzr istəyirəm və desin ki, Qarabağ Ermənistan deyil [1, s.11].

Bu nümunədə biz danışıq aktlarına rast gəlirik. Məlum olduğu kimi, danışıq aktları mənanın açılmasında xüsusi rol oynayır.

Bu yerdə danışıq aktları barədə az məlumat verək.

Danışıq aktlarının üç növü müəyyənləşib [3, s.327]: lokutiv, illokutiv, perlokutiv. Bu mətndə danışıq aktının hər üç növü işlədilib.

Birinci cümlə - xəbərdarlıq,

İkinci cümlə - lokutiv akt (fakt irəli sürülür),

Üçüncü cümlə - xəbərdarlıq və nida,

Dördünücü cümlə- illokutiv cümlə və nəhayət, sonra prezidentin son sözləri perlokutiv akt kimi (yəni görüləcək işlərin nəticəsi) qəbul edilə bilir.

Bütün mətndə vətənə məhəbbət, vətənə sonsuz sevgi hissini hiss etmək olur. Prezident əminliklə vətəni haqqında fikirlərini deyir və bu məsələdə heç bir güzəştə gedilməyəcəyini əvvəlcədən bildirir.

F.Veysəlli yazır ki, danışıq aktının ümumilikdə 5 funksiyası fərqləndirilir: 1) deklarativ, 2) reprezentativ, 3) expressiv, 4) direktiv, 5) komissiv [3, s.329].

a) hökm və ya deklarativ danışıq aktında danışan öz ifadəsilə hökm edir, mövcud vəziyyəti dəyişir.

b) reprezentativ (təmsilçilik) danışıq aktında danışan dediyi fikrin doğru olub-olmadığını bilir.

c) expressiv danışıq aktı, adından göründüyü kimi, danışanın duyğusunu, psixoloji durumunu və s. bildirir.

ç) direktiv danışıq aktı kimisə nəyisə görməyə vadar edir.

e) komissiv danışıq aktı danışanın gələcəyə yönəlikli niyyətini bildirir. Bu vəd, and, imtina və s. ola bilər.

Qeyd edək ki, İlham Əliyevin çıxışlarının hamısında danışıq aktının bu beş növünə rast gəlmək mümkündür. Bir neçə nümunəyə baxaq.

Noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin xalq müraciəti.

Mətn 1

Əziz həmvətənlər!

Bu gün ölkəmiz üçün tarixi bir gündür. Bu gün Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyulur. Hesab edirəm ki, indicə imzalanmış üçtərəfli bəyanat məsələnin həlli istiqamətində son nöqtə olacaqdır. Bu bəyanatı Azərbaycan Prezidenti, Rusiya Prezidenti və Ermənistanın baş naziri imzalamışlar.

Dörd cümlədən ibarət mətndə necə əzm, inam, xalqa, millətə məhəbbət əks olunur. Əldə etdiyi uğurdan, nailiyyətdən Prezidentin sevincini hiss etməmək mümkün deyildir. Bu danışıq aktında həm də deklarativ aktı müşahidə etmək olur [1, s.42].

Mətn 2

Mən noyabrın 8-də Şuşanın işğal edilməsi ilə əlaqədar xalqıma müjdə verərkən bildirmişdim ki, şəhidlərin ruhu qarşısında baş əyirəm. Birinci Qarabağ və İkinci Qarabağ müharibələrinin şəhidləri bizim qəlbimizdə ədəbi yaşayacaq. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin. Onların qəhrəmanlığı, fədakarlığı nəticəsində biz torpaqlarımıza qayıdırıq. Allah bütün yaralı hərbçilərimizə şəfa versin, onlar tezliklə sağalıb normal həyata dönsünlər, onların sağalması üçün də əlimizdən gələni edirik və edəcəyik. Hətta ən ağır vəziyyətdə olan yaralı əsgərimiz, zabitimiz bilməlidir, əlimizdən gələni edəcəyik ki, onu normal həyata qaytaraq. Biz bu Qələbəyə görə onlara borcluyuq. Onlar torpağımızı işğaldan qarış-qarış azad edib, onlar bizim bayrağımızı işğal edilmiş və işğaldan azad edilmiş torpaqlarda qaldırıb, bayrağımızı orada dalğalandırıb. Bu, bizim hamımızın qələbəsidir, bütün Azərbaycan xalqının. Azərbaycan xalqı bir daha göstərdi ki, nə qədər böyük xalqdır, nə qədər vətənpərvər xalqdır, nə qədər dəmir iradəyə malik olan xalqdır [1, s.45].

Bu mətn Prezidentin vətəninə, xalqına olan sevgisini tam şəkildə əks etdirir. Prezidentin vətənpərvərliyi hər bir cümlədə hiss olunur. Mətndə istifadə olunan cümlələr mənanın aydınlaşmasında, konkretləşməsində aparıcı rol oynayır. Cümlələr bir-birilə əlaqəli şəkildə işlədilmiş, sonra gələn cümlələr əvvəlki cümlələrin mənasını açır, fikrin əminliyini təsdiq edir. Mətnin sonuncu cümləsi əvvəlki cümlələrlə bağlıdır. Bu da cümlələrdəki semantik bağlılığın olmasını göstərir.

Mətn 3

Mən bir məsələni də bildirmək, əziz xalqıma çatdırmaq istəyirəm. Yəqin siz fikir vermisiniz ki, bu bəyanatda Dağlıq Qarabağın statusu haqqında bir kəlmə də yoxdur, yoxdur! Bəs hanı Ermənistan tərəfinin tələbləri ki, Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməlidir? Mən onlara muxtariyyət təklif edəndə buna razı olmadılar, dedilər ki, yox, bu, "müstəqil dövlətdir". Bunlar uzun illərdir müstəqil dövlət kimi yaşayır və onlar Azərbaycandan müstəqillik almalıdırlar. Bir kəlmə də yoxdur, Paşınyan. Nə oldu bəs? Bu nə oldu, Paşinyan, Deyəsən, bir çox illər ərzində dillərdə qalacaq. Nə oldu, Paşınyan, yol çəkirdin Cəbrayıla. Rəqs edirdin, nə oldu bəs status, Cəhənəmə

getdi status, gora getdi status, gorbagor oldu status, yoxdur status və olmayacaq. Nə qədər ki, mən Prezidentəm, olmayacaq. Ona görə bu sənədin çox böyük mənası var [1, s.49].

Bu mətndə diqqəti təkrarlara vermək istərdik. Ə.Abdullayev yazır ki, mətndə işlədilən təkrarlar qapalılıq xüsusiyyətinə malik olub, mətnin daxili vahidi kimi fəaliyyət göstərir [4, s.148]. Göründüyü kimi, mətndə işlədilən təkrarlar leksik münasibətləri təmin edir, yəni mətnin semantik sahəsində leksik münasibətlər formalaşır. Mətndə işlədilən təkrarlar mətnə əminlik verir, Prezidentin qətiliyi göstərir və mətnin mənasını açmaq üçün gərəkli vasitəyə çevrilir. Məna bu yolla şaxələnir, mətnin parametrləri genişlənir və, nəticədə, vətənpərvərlik freymi zənginləşir.

İlham Əliyevin bütün çıxışlarında xalqına məhəbbəti, sevgisi əks olunur. Prezidentin vətənpərvərlik hissi olduqca güclüdür və O, bunu hər çıxışında xalqına hiss etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1) Zəfər yolu. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2020, 340 s.
2) http://anl.az/down/meqale/olaylar/2015/may/440132.htm
3) Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
4) Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD, 2011, 272 s.
5) https://portal.azertag.az/node/7679
6) https://www.facebook.com/media/set/?set=a.
18824.123885047654072&type=3
7) https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e74441_az.html

Mahmudova F.

THE GLORIFICATION OF THE SENSE OF PATRIOTISM IN THE PRESIDENT'S SPEECHES

Summary

The article deals with the expression of admiration of the sense of patriotism in the President's speeches. Patriotism is a concept that includes the love of each person for the country and giving up their personal interests and working and fighting only for the sake of the country. Patriotism fully reflects devotion to the motherland. This attachment also occurs as national sentiment or national pride based on the ethnic, cultural, political and historical characteristics of the nation to which one belongs. Here, protecting the character and cultural pearls of one's homeland and identifying oneself with other members of the nation with these qualities, protecting the interest of the homeland and people also belong to the qualities of patriotism.

The article also gives some information about the text as well as speech acts. The author tries to draw the attention to the fact that each of the speeches of the President is full of speech acts demonsrating promise, declaration, instructions, etc.

The article highlights that all the speeches of the President reflect his love for his people and nation. Sense of patriotism is observed to be very strong, moreover, makes his people feel it in each of His speech.

Key words: *country, love, patriotism, president, speech, topic.*

Махмудова Ф.

Резюме

ПРОСЛАВЛЕНИЕ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА В РЕЧАХ ПРЕЗИДЕНТА

В данной статье рассматриваются выражения, отражающие преклонение перед чувством патриотизма в выступлениях Президента. Патриотизм – понятие, включающее в себя любовь каждого человека к стране и отказ от личных интересов, работу и борьбу ради страны. Концепт патриотизм в полной мере отражает преданность Родине. Эта привязанность также проявляется как национальное чувство или национальная гордость, основанная на этнических, культурных, политических и исторических характеристиках нации, к которой человек принадлежит. Здесь защита характера и культурных жемчужин своей родины и отождествление себя с другими представителями нации с этими качествами, защита интересов родины и народа также относятся к качествам патриотизма.

Статья также включает в себя информацию о патриотических тексте и речевых актах, пытается обратить внимание на то, что каждое из выступлений Президента насыщено речевыми актами, демонстрирующими обещание, декларацию, указание и т.д.

В статье подчеркивается, что все выступления Президента отражают его любовь к своему народу и нации. В приведенных материалах наблюдается очень сильное чувство патриотизма. Ильхам Алиев заставляет свой народ чувствовать это в каждом Своем выступлении.

Ключевые слова: *страна, любовь, патриотизм, президент, речь, тема*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Rəşidə Ağayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SANURƏ SƏMƏDOVA SAHIB QIZI
BDU
Z.Xəlilov küçəsi, 23 AZ1148,
elmindemirchiyev-199@mail.ru

İSA MUĞANNANIN "İDEAL" ROMANI: REAL HADISƏLƏRIN METAFORIK QATLARI

İsa Muğannanın " İdeal" romanı hazırki dövrdə aktual hesab edilməyən, amma bədii keyfiyyətlərinə görə öz aktuallığını qoruyub saxlayan az sayda romanlardan biridir. Romanın mövcudluğu əsərin dilinin, nitq vahidlərinin orijinallığı, bədii quruluşunun hələ köhnəlib sıradan çıxmamağı ilə sıx əlaqəlidir. Bu roman bir növ bütün tarixi zamanların faciəsini özündə birləşdirən nəhəng dil hadisəsi kimi yaddaşlara həkk olunub. Müəllifin hansı fikri, məzmunu izləməsindən asılı olmayaraq, bu mətnin dil və qrammatikası, zəngin lüğət tərkibi, orijinal nəsr bazası sayəsində XX yüzildə bütün dünyanı əhatə etmiş stalinizmin mahiyyətini kifayət qədər başa düşmək mümkündür. "İdeal" romanın dil ehtiyatı çoxvariantlı əvəzsiz söz və ifadə qəlibləri, nəqletmə formaları, monoloq və dialoqlardan ibarət olunmuşdur. Dəyişən poetik düşüncə və fikrin ifadə sistemindəki yeni çalar, xüsusilə obrazın yenidən yaradılması, epik faktların bir neçə formada göstərilməsi, həmahəng xarakterli təsvirlər romanın özəl cəhətləri kimi qiymətləndirilir. (4,78)

Əsər sovet hakimiyyətinin hökm sürdüyü ağır sosial-siyasi yaşayış qaydaları əsasında cərəyan edən geniş, çoxqütblü informasiyanın əldə olunmasında bitkin tarixi və bədii qaynaq kimi çox qiymətlidir. Həmin dövrdəki siyasi hakimiyyətin hansı pillə və metodlarla işləməsi, inzibati-amirlik idarə üslubunun necəliyi haqqında həqiqətlər sanki analitik araşdırma obyektinə dönür, əvvəlcə açıq, daha sonra qapalı dünyanın sirr və reallıqlarını qabarıq şəkildə vurğulayan yazıçı sübut və dəlil olaraq əsas etibarilə yaddaşa güvənir. Bu cür bədii yaddaşın əsasında müəllifin "qapalı dünya"da haqqında danışdığı "məna ağacı" – "vərəsə"əsaslı mövqe tutur. Bu vərəsəni təmsil edən Əmirli kökənli nəsilin faciəli həyatı sanki insanlara xəbərdarlıq məqsədilə qələmə alınır, həyat həqiqəti olaraq inandırıcı səslənir, ədəbi sitat kimi yaddaşlarda qalır. Bir millətin dini məqsədlərinə köklənərək koordinasiyalı fəaliyyətin formalaşmasında vətənin Şimal və Cənubunu təmsil edən qardaşların – romanda fəal mövqe tutan Mədəd və Sultan Əmirlilərin, haqqında qeyd olunan Şeyx Ağ Əmir, Şeyx Boz Əmirin yer aldığı bildirilir. Həyatda mövcud olanların yaddaşı ilə tez-tez keçmişə bələd olmaq bədii sözlə tarixə enməyin, onu izah etməyin bir üsulu kimi hər zaman oxucuda diqqət yaradır. Doğurdan da tarixlə hər hansısa ədəbi əlaqə doğru şəkildə birləşdirilərsə, bu halda qələmə alınanları istənilən an "canlı" seyr etmək mümkün olur. "İdeal"ın oxucusu bir növ film izləyən tamaşaçıya bənzəyir. Həyatla əlaqəli formada göstərilən mətn elə bir kod-açarda qorunur ki, oxucu o çağın qaranlığından, diktə üslubunda

həyat sürən sovet xanədanının təqibindən xilasolmağın mümkünsüzlüyünü özünəməxsus hiss və ifadələr üzərindən izləməyə başlayır.

Bunu qeyd etmək olar ki, əsərdə əsas hadisələr "Dəli Səmədin", "Eşq dəlisinin", eləcə də Səmədin gözündə, çevrəsində, fikrində, amiranəliyində, çaşqınlığında, uğurunda, uğursuzluğunda, ideal axtarışında, ədalət səylərində nəzərdən keçirilir, sözü keçən rejimin mahiyyəti təkcə təhkiyə və süjetin gücü ilə deyil, həm də "cisimlərin dili" ilə ifadə olunur(2,56). "Lüt Cəfər onu elə orda – otaqda, oddan qızarmış dəmir peçin yanındakı nazik taxtda üzünü qəbirlərin, başdaşlarının şəkillərinə söykəyib yatan yerdə taparaq oyatdı. – Qalx, oğlum... Bədbəxtlik olub... Atan avariyaya düşüb, - kimi ifadələri söylədi". Bu cür fikir hissəsində Cəfərin Səmədi oyatması məlumatına, yəni ki, mətnin təhkiyə hissəsinə əsasən "oddan qızarmış dəmir peç, onun yaxınlığındakı "nazik taxta", qəbir və başdaşıları, onların üzərindəki şəkillər, "avariya" daha çox diqqət çəkir. "Avariya" hadisəsini Lüt Cəfərin "qəribə pıçıltı ilə danışdıqları ilə", bir neçə adamın "qəsd işi yoxdu" sözləri ilə nəzərə çatdırmaq hadisənin müəmmasını daha da artırır və "qəsd işi yoxdu" kəlməsi əslində "qəsd işi var" bilgisini təlqin etməyə xidmət edir. Bu şəkildə yazıçının qələmində közərib-yanan dil işarələri başqa bir yerdən göndərilirmiş kimi anlaşılan dialoq və təhkiyənin enerjisinə əlavə edildikcə, oxucuda olay yeri və olayın özü barədə bilgi formalaşmağa başladıqca əsərin mütaliəsinə maraq daha da güclənir(1, 89). Yazıçının qələmi rejimin tam ifşası niyyətini bildirmir və burada hansısa ideal cəmiyyətdə "bezobraziye"nin təsadüfən iş başına keçməsi nəticəsində yaranan sosial konfliktin həlli uğrunda gedən amansız savaşın səhnələşdirilməsi müşahidə olunur(5,23). Roman özü isə coşub-daşan nəhr sayağı "əvvəlki" məcrasından kənara çıxır. Bu "kənara çıxma", sözsüz, yaradıcı düşüncənin, yaradıcı enerjinin, qrammatik formaların bədii təxəyyüldə düşünmədən baş verməsi ilə əlaqəlidir. İstənilən əhatəli informasiya, keçmişdə baş verənlər yazıçının əksə halda yazdığı "xüsusi təyinatlı" ifadələrin sehri ilə əldə olunan yeni bir dil, paradiqma əsasında əldə olunur. "Əmisinin çəkmələri idi, saqqız ağacının altındakı tapdanmış yerdən bir az irəlidə xəzəli, çör-çöpü əzə-əzə, ağır-ağır cırıldayırdı". Bu ağır, zəhmli cırıltının ardınca "... Səməd titrəyə-titrəyə güc-bəla ilə gözlərini bir an açıb, Sultan əminin boz kitelini gördü. Kitelin sağ-solunda Qonaqlının Qəlyanlı qocalarından Çürük aşıqla, Xızr Abının qaraltılarını gördü. Sonra qaranlıq çökdü". Boz kitel, çəkmə və qaraltılar – bunlar zamanın sıxıntısını, kədərini ifadə edən sözlər, anlayışlardır. Bu cür "əşya dili" mətni içəridən dilləndirən bələdçi, körükləyici sözlər kimi diqqət çəkir. Sultan Əmirlini kitel əvəz edir, onun əvəzinə danışır, gəlir, gedir, hökmü, hakimiyyəti təmsil edir.

Yaxud elə Sultana aid edilən "pırpız qaşlar", "ala gözlər" bir başqa məqamda xüsusi məna ifadə edir. Metonimik anlayış və təhkiyəaltı eyham mətnin ikinci qatı kimi bədii dərketmə prosesini sürətləndirir. Məsələn, Mədəd Əmirlinin ölümü barədə "qəsd işi yoxdu" frazası bir neçə adamın dilində təkrarlanaraq olaya daha çox diqqət cəlb edir və oxucu özü də oxuduqlarına təhqiqatçı-kriminalist gözü ilə baxmağa başlayır. Əmirli ailəsinə yaxınlığı, həyatda dürüstlüyü ilə tanınan Cəfər əmi Lüt Cəfər

deyir, “qəsd işi yoxdur”, daha sonra doğmaca əmisi, idealı Sultan Əmirli də deyir, “qəsd işi yoxdur”. Ancaq ümumi təəssürat bu işin içində qəsd işinin olmağı barədə adamı şübhəyə salır. Bu şəkkin kökündə “NKVD Gülənovun “zaklyuçeniye”si əsas yer tutur. Bu arada yazıçının bu cür gərgin drammatizm şəraitində birdən-birə qardaşoğlu ilə əmi arasındakı keçmiş bir epizodu xatırlatmağı sanki həmin “zaklyuçeniye”nin üstündən keçilməsi istiqamətində alınmış tədbir təsiri bağışlayır. Yaxud romanın ideya planlarına daxil olan həmin təsvirdəki informasiya rejimin sərt xarakterinin daha bir cəhətinin qabardılması işini yerinə yetirir. “Hə, de görək, qardaşoğlu, harda oxuyacaqsan?” Bu onun hər dəfə təkrar elədiyi daimi sualı idi. Səmədin cavabı da daimi idi: “Partiya məktəbində oxuyacam, Sultan Əmirli olacam”. Əmisi ləzzətlə şaqqanaq çəkərdi: “Partiya məktəbinə ağzı qatıqlıları götürmürlər axı, qardaşoğlu. De görüm ağzıyın qatığını necə siləcəksən?” Bu sualın cavabı da çoxdan hazırdı: “Əmimin nəzarəti altında”. Beləliklə, “qardaşoğlu” yenə nəyisə “əmimin nəzarəti altında” edəcəyi barədə qəti mövqeyini ifadə edir və “bişib-bərkiyəcəyəm” deyir və bundan sonra “Səməd Əmirli”nin, “Dəli Səmədin”, bir məqamda “əmisinə düşmən kəsilən “eşq dəlisi” Səmədin bütün həyatı “bişib-bərkiməklə” keçir. Səmədin timsalında sistem insanı “bərk-boşdan çıxarır”, əzir, sıxır, bərkidir və heç vaxt müəyyən tələblərə cavab verən səviyyəyə çatdıra bilmir, çünki sistemin, rejimin funksiyası basqıdan, yayı sıxmaqdan ibarətdir, yayın açılmağı başqa bir zamanın, başqa bir siyasi epoxanın görəvidir. “Zaklyuçeniye” kimi, “Prekratite bezobraziye” də sovet hakimiyyətinin iç üzünü açmağa xidmət eləyir. Raykom katibi kommunist Sultan Əmirlinin yoldaş Stalinin teleqramını stolunun üstündəki şüşənin altında saxlamağı vahid güc mərkəzini ifadə edir. Tək “teleqram” kəlməsi ölkədəki ab-havanın necə olması barədə rəy yaradır. Nə qədər ki Stalin vardı, “teleqram” (“prekratite bezobraziye”) var idi, Sultan Əmirli də hakimi-mütləqdi, elə ki Stalin öldü, Sultan Əmirli də öldü. “Avariya günü” mətni açmaq üçün işlədilən əsas kodlardan biridir. Həmin gün baş verən qətlin təfərrüatları mətnin içərilərinə doğru yayılaraq keçmiş və gələcək zaman kontekstində insanın içində və çölündə necə amansız bir savaşın getdiyini aydınladır. “Bezobraziye” gecə-gündüz nəfəs dərmədən çalışır, taktika və mövqelərini təkmilləşdirməklə məşğul olur. Siyasi iqlimlər dəyişdikcə ayrı bir libasda, mutasiyaya uğramış halda varlığını sürdürməyə səy edir. Yazıçının sonrakı əsərlərində (“Qəbiristan”) bu, müşahidə edilir. “Prekratite” üslubu demokratiya adlandırılaraq güvənilən yeni texnoloji üsullarla sürdürülür(3,114).

“İdeal”da ayrı-ayrı obrazlar deyil, onların “qaraltıları” (həyulə) iş görür, nitqlər söyləyir, adlardan daha çox ləqəblər yadda qalır, süjetin diriliyinə, dinamikliyinə təkan verir, zamanı, şüuru, ideoloji xətti tipikləşdirir. Digər əsərlərdə bu, yoxdur. “İdeal”dakı bu ləqəbli, ayamalı, ikiadlı dil işləndikcə özünü genişləndirir və bu “genişlikdə” müasir oxucu SSRİ adlı imperiyanın xislətini anlayır, duyur və əlbəttə, bu cür idarəetmə estetikasının vaxtı keçmiş olduğuna inanır. Buradaca qeyd etməliyik ki, indi keçmiş sovet həyatının xiffətini çəkənlərin sayı az deyil. Əsərin mütaliəsinin daha bir faydalı cəhətinin bu amillə bağlı olduğunu düşünürəm(1).

İsa Hüseynovun İsa Muğannaya çevrilməsi "anı" "İdeal"la bağlıdır. Hərçənd çevrilmə prosesi onun ədəbi həyatında daha əvvəl baş verən hadisələrlə bağlıdır, lakin romanın "Qapalı dünya"sı İsa Muğannaya keçidi şərtləndirən məqam kimi diqqətə layiqdir. Əsərin ideyasında sosializmin sabahı və bu kontekstdə, bu ortamda gerçəklərin ortaya çıxacağı ümidi, gözləntisi yer alır. "Saf Ağ" elmi və ona nail olmaq vasitəsi kimi istinad edilən mühit və zaman da sosialist ideyalarıyla bağlıdır. Dünyagörüşündə solçu baxışları ilə fərqlənən İsa Muğannanın yaradıcılığından keçən siyasi xətt tariximizin Nərimanov mərhələsi ilə bağlıdır. Yazıçı xilas yolunu ömrü boyu sosializmin vədlərində axtarıb. Ancaq "İdeal" romanı bir baxışda sozializmin təməl prinsiplərinə rəğbət və ümid ifadə etsə də, əsərin dili, təhkiyə qatı sovet rejiminin, xüsusən Stalin idarəçiliyinin insanlığın məhvinə səbəb olduğunu açıb söyləməkdədir. Müəllifin fərdi qayğıları ilə romanın hörüldüyü dil, paradiqma bir-birini dəstəkləmir. Bu məqamda müəllifi öz işini məharətlə başa çatdıran ipəkqurduya bənzədə bilərik. Sarıdığı, toxuduğu hörgünün içində dustaq taleyi yaşayan yazarın "diqqətdən kənarda qalması" mətnin uğurunu təmin etmiş olur. Fikrimzi ayrı cür ifadə etsək, bir aləm "ipək sarıyıb" onun içində özünü dustaq edən yazıçıdır İsa Muğanna. Müəllifin gözlə görünən təhkiyə taktikası yeni dil, nitq, fikir strategiyasına geniş meydan açır. Belə mətn cəlbedici olur, cazibəsinə çəkib gətirdiyi oxucunun heyranlığına səbəb olur. Mətnin sonuna doğru az-az yada düşən müəllif mövqeyinin də tədricən dəyişikliyə uğradığı üzə çıxır, sanki qeyri-adi sehri ilə mətn müəllifə təzyiq edir və onu "zərərsizləşdirir", ancaq "saf ağ" elmi ilə, sosialist ideologiyası ilə bağlı yazıçının fikir və düşüncələri onun sonra yazacağı əsərlərin də əsas qayəsi olaraq qalır. Onun "ideal"ları Azərbaycanın müstəqillik tarixi dövründə önə çıxan milli və ideoloji dəyərlərdən, türkçülük konsepsiyasından yan keçir kimi görünsə də, "qapalı dünya"da "məna ağacı" kimi səciyyə olunan dünyanın həqiqi tarixində türk kökünün əzəli qaynaqlarından söz açılır. Hər halda gedən sosial çalxalanmalara, necə deyərlər, "Marksın qayıdışı"na, bu gün dünyada sosializmin hələ yaşadığına, solçu fəlsəfi baxışların varlığına nəzərən dünyada yarana biləcək yeni iqtisadi-siyasi düzən şəraitində "ideal"ların hələ uzun müddət tematik aktuallığı barədə nəzəri mülahizələr söyləmək mümkündür.

Dövlətçilik tariximizdə çoxdan konseptuallaşan Azərbaycançılıq ideologiyası istiqamətində yazıçının tarixin qaranlıq məqamlarından söhbət açmağını da diqqətə almaq lazımdır(2,156). "İdeal" romanında Azərbaycanın Cənubu ilə Şimalı arasında vahid bağ, əlaqə axtarışları "Qapalı dünya"nın sirlərinə marağı artırmaya bilməz. 46-cı ilin dəhşətli hadisələri ilə səsləşən tariximizin, ən azı, öyrənilməsinə, ayrı bir aspektdə təhlil edilməsinə bu roman ipucu vermiş olur(3, 58). Digər "sosialist təmayüllü" romanları ilə müqayisədə İsa Muğannanın dil-təhkiyə, nitq-kompozisiya quruculuğundakı ədəbi islahatçılığı "İdeal"da daha parlaq nəticə ilə yekunlaşır. Sonrakı romanlarında bu yeni nəsr yaradıcılığı sahəsindəki cəhdləri xeyli dərəcədə zəifləyir və müəllif şəxsi "öncəgörmələrinin" girovuna çevrilir. Tarixi gerçəklik fonunda "İdeal"dakı bədii təxəyyülün etibarlılıq yarlıkı digər bu tipli əsərlərində əhəmiyyətini itirir. "İdeal"da qabıqcıqda verilmiş, fikir-ideya yükünü çəkib daşıyan parlaq orijinal

adlar, ifadələr, məsələn, “Qəbiristan”da bu vasitələrin əvvəl yerinə yetirməyə müfəffəq olduğu işləri daha icra edə bilmir. “İdeal”dakı poetik vüsət, lirik ovqat yazıçının başqa heç bir əsərində insanı bu qədər vəcdə gətirmir. “Qarayanıq göz qapaqları titrədi, çal, pırpız qaşlar düyünlənib daha da pırpızlaşdı. Həmin bu anda da yastı balabanın bəmi cürənin cingiltili zilinə qarışıb qarmon səsinə çevrildi. İllərin uzaqlığından bir sehir gəldi, Səmədin ürəyini ovcuna alıb apardı. Bu sehir “Zarıncı” idi. O “Zarıncı” ki hamının, o cümlədən Səmədin də pislədiyi “Gəzəyən Şənbə”nin barmaqlarından çıxmışdı, qara geyimli, göy örtüklü gəlinləri ağlatmışdı. O “Zarıncı” indi Çürük aşıqla Xızr Abının barmaqlarından çıxırdı.İsa Muğannanın personajlarının başdan-başa, demək olar ki, ikinci bir adla, onların ləqəbləriylə təqdim edilməsi romanın məzmununu daha tez qavramağa kömək etməklə yanaşı, obrazın tanınmasında və onun arzu və yaşantılarının duyulmasında əvəzsiz rol oynayır. Bu, yazıçının böyük uğurudur, çünki iti fəhmlə tapılmış ikinci ad, yəni “ləqəb” deyilən söz insanın şəxsi bioqrafiyasını ayrıca söyləməyə yer qoymur. Ləqəb şəklində hazırlanan söz və ifadələr başqalarının gözü ilə görünən, bilinən, başqalarının dünyaduyumunda bəlirlənən reallıqların dərkini təmin edir. Raykomun işçisi Məsim Qudalı barədə bircə kəlmə - “Əfəl Məsim” bəs edir ki, insanın bacarığı, xarakteri barədə fikir yarana. O cümlədən, Çax-çux Xalıq, Xəlvət Rəhim, RİK Ağamalı, Qaraçı gözəli, Pers, Cəfər əmi Lüt Cəfər, Dam direktor Ələsgər müəllim, Xaş Nəçənnik, Göbələk (Məmiş), Qarmonçu Gəzəyən Şənbə, Təftiş Abbas (hələ onun qardaşı “Pisar Tağı”), bu sırada tarixin xronikasını yaradan ədəbiyyat nümunəsi, bədii nitq elementi kimi çox dəyərlidir. Həmin dövrün məişət və psixologiyasını obrazlarla canlandıran “yaiçniy paraşok”, “buxanka çörək”, “tuşonnu myasa”, “squşonnu malako” ifadələri də romanın “südlü”, “yağlı”, koloritli cəhətlərindən xəbər verir. Əlavə olaraq, adamda elə təsəvvür yaranır ki, “İdeal” adıyla yazıçı sanki yazılı ədəbiyyatın müasir “Xeyir və Şər”ini yaradıbdır. Bu xeyir, şər təmsilçilərinin kimliyindən asılı olmayaraq, “İdeal”ı hər zaman mütaliə etməyə dəyər.

Sanurə Səmədova

Xülasə

Bu roman bir növ bütün tarixi zamanların faciəsini özündə birləşdirən nəhəng dil hadisəsi kimi yaddaşlara həkk olunub. Müəllifin hansı fikri, məzmunu izləməsindən asılı olmayaraq, bu mətnin dil və qrammatikası, zəngin lüğət tərkibi, orijinal nəsr bazası sayəsində XX yüzildə bütün dünyanı əhatə etmiş stalinizmin mahiyyətini kifayət qədər başa düşmək mümkündür.

“İdeal” romanın dil ehtiyatı çoxvariantlı əvəzsiz söz və ifadə qəlibləri, nəqletmə formaları, monoloq və dialoqlardan ibarət olunmuşdur. Dəyişən poetik düşüncə və fikrin ifadə sistemindəki yeni çalar, xüsusilə obrazın yenidən yaradılması, epik faktların bir neçə formada göstərilməsi, həmahəng xarakterli təsvirlər romanın özəl cəhətləri kimi qiymətləndirilir.

İsa Muğannanın “ İdeal” romanı hazırki dövrdə aktual hesab edilməyən, amma bədii keyfiyyətlərinə görə öz aktuallığını qoruyub saxlayan az sayda romanlardan

biridir. Romanın mövcudluğu əsərin dilinin, nitq vahidlərinin orijinallığı, bədii quruluşunun hələ köhnəlib sıradan çıxmamağı ilə sıx əlaqəlidir.

Bu roman bir növ bütün tarixi zamanların faciəsini özündə birləşdirən nəhəng dil hadisəsi kimi yaddaşlara həkk olunub. Müəllifin hansı fikri, məzmunu izləməsindən asılı olmayaraq, bu mətnin dil və qrammatikası, zəngin lüğət tərkibi, orijinal nəsr bazası sayəsində XX yüzildə bütün dünyanı əhatə etmiş stalinizmin mahiyyətini kifayət qədər başa düşmək mümkündür. "İdeal"da ayrı-ayrı obrazlar deyil, onların "qaraltıları" iş görür, nitqlər söyləyir.

Açar sözlər; yaradıcılıq, əsər, müəllif, fikirlər, düşüncə, vaciblik

SANURA SAMADOVA

RESUME

ISA MUGHANNA'S NOVEL "IDEAL": METAPHORICAL LAYERS OF REAL EVENTS

This novel is somehow remembered as a huge linguistic phenomenon that includes the tragedy of all historical times. Regardless of the author's opinion and content, thanks to the language and grammar of this text, rich vocabulary, and original prose base, it is possible to understand the essence of Stalinism, which covered the whole world in the 20th century.

The language reserve of the "Ideal" novel consists of multi-variant irreplaceable word and phrase patterns, forms of narration, monologues and dialogues. New nuances in the changing poetic thought and expression system, especially the re-creation of the image, the presentation of epic facts in several forms, and the harmonious descriptions are evaluated as special features of the novel.

Isa Mughanna's novel "Ideal" is one of the few novels that are not considered relevant nowadays, but retain their relevance due to their artistic qualities. The existence of the novel is closely related to the originality of the work's language, speech units, and artistic structure that has not yet become obsolete.

This novel is somehow remembered as a huge linguistic phenomenon that includes the tragedy of all historical times. Regardless of the author's opinion and content, thanks to the language and grammar of this text, the rich vocabulary, the original prose base, it is possible to sufficiently understand the essence of Stalinism, which covered the whole world in the 20th century. In "Ideal", not individual characters, but their "shadows" work and speak.

Key words; creativity, work, author, ideas, thinking, importance

САНУРА САМАДОВА

РЕЗЮМЕ
РОМАН ИСЫ МУГАННЫ "ИДЕАЛ": МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ПЛАСТЫ РЕАЛЬНЫХ СОБЫТИЙ

Этот роман почему-то запомнился как огромное языковое явление, Этот роман почему-то запомнился как огромное языковое явление, вобравшее в себя трагедию всех исторических времен. Независимо от авторского мнения и содержания, благодаря языку и грамматике этого текста, богатой лексике и оригинальной прозаической базе можно понять суть сталинизма, охватившего в XX веке весь мир.

Языковой резерв романа «Идеал» состоит из многовариантных незаменимых словосочетаний, форм повествования, монологов и диалогов. В качестве особенностей романа оцениваются новые нюансы в меняющейся поэтической мысли и системе выражения, особенно воссоздание образа, изложение эпических фактов в нескольких формах, гармоничные описания.

Роман Исы Муганны «Идеал» — один из немногих романов, которые не считаются актуальными в наши дни, но сохраняют свою актуальность благодаря своим художественным качествам. Существование романа тесно связано с своеобразием языка, речевых единиц и художественного строя произведения, которые еще не устарели.

Этот роман почему-то запомнился как огромное языковое явление, вобравшее в себя трагедию всех исторических времен. Независимо от авторского мнения и содержания, благодаря языку и грамматике этого текста, богатой лексике, оригинальной прозаической базе можно в достаточной мере понять суть сталинизма, охватившего в XX веке весь мир. В «Идеале» работают и говорят не отдельные персонажи, а их «тени».

Ключевые слова; творчество, работа, автор, идеи, мышление, важность

Ədəbiyyat siyahısı

1.Məhərrəmova Təranə. Azərbaycanın Dostoyevskisi-İsa Muğanna . Məqalə

2. İsa Muğanna. İdeal. Bakı 1928-2014

3.Şəmil Sadiq. İsa Muğanna yaradıcılığı. Bakı 1978

4.Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Seçilmiş əsərləri. Bakı 1928-2014

5. V.Yusifli. İsa Hüseynovdan…..Muğannayadək Böyük tərcümeyi-haldan bir neçə sətir.İsa Muğanna-90

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: f Rəyçi: dos. prof. Vaqif Soltanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MAYA AĞAMİRZƏQIZI
ADPU-nun Ağcabədi filialının ədəbiyyat müəllimi
Ağcabədi şəhər.Ü.Hacıbəyli, pr-ti 210.
Magamirzeqizi@gmail.com

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Xülasə

Məqaləmizdə MirzəFətəli Axundzadənin yaradıcılığında folklorizmlərin üslub xüsusiyyətləri araşdırılır. Folklor yazılı ədəbiyyatın yaranmasında və inkişafında qiymətli mənbə hesab olunur. Bütün dünya ədəbiyyatının ən qiymətli əsərləri xalqın yaradıcılıq xəzinəsindən götürülür. Azərbaycan folklorunun zəngin və dərin məzmunu Azərbaycan ədəbiyyatının mənbəyidir. Xalqa bağlı olan sənətkarlar folkloru hər mənada faydalı mənbə hesab edirlər, yaradıcılığına biganə qalmırlar. Beləliklə, milli və dünya ədəbiyyatı materialları göstərir ki, folklordan istifadə sənətkarlıq əlamətidir. Bütün bunlara baxmayaraq, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı çox rəngli və özünəməxsusdur. MirzəFətəli Axundzadə üslubunun təsirli və heyrətamizliyi ilk növbədə onun xalq yaradıcılığından məharətlə istifadə etməsi ilə bağlıdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin istər lirik, istərsə də dramaturji yaradıcılığı məhz folklor üzərində köklənərək inkişaf etmiş, müasirlik mövqeyi qazanmışdır. Milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin taleyinə güclü təsir göstərmiş, mifoloji-bədii düşüncənin inkişafını şərtləndirən Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı ədəbi-bədii hərəkata ardıcıl realist istiqamət vermişdir. Haqqında genişmiqyaslı tədqiqatlar aparılmış şair, nasir, dramaturq, filosof, əlifba islahatçısı, ədəbi tənqidi fikrin ilk nümayəndəsi olan Axundovun bədii irsinin ən böyük dəyəri, keyfiyyət və üstün məziyyətləri onun əsl həyatiliyi, dərin xəlqiliyi, sadəlik və təbiiliyi, milli xalq yaradıcılığı ənənələrindən qaynaqlanan obrazlılıq və bədiiliyindədir. Bütövlükdə həm Azərbaycan şifahi həm də yazılı ədəbiyyatını xarakterizə edən dərin etik başlanğıc,mifik düşüncə, humanizm, ədalətsevərlik, səmimiyyət və doğruçuluq motivləri Axundzadə yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilərək gələcək nəsillərə tövsiyə edilir. Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatının ən qabaqcıl ənənələrini davam etdirərək, təkcə bir yazıçı və şair kimi deyil, həm də alim, filosof, ictimai xadim kimi çıxış edir, bütün yaradıcılığının qayəsini xalqının xoşbəxt həyatının təmin edilməsində görürdü.

Açar sözlər: folklorşünaslıq, MirzəFətəli Axundzadə, üslub, xalq tamaşaları, lətifələr

Майя Агамирзагизи

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗА ФАТАЛИ АХУНДЗА

Резюме

В нашей статье исследуются стилистические особенности фольклоризмов в произведениях Мирзы ФаталиАхундзаде. Фольклор считается бесценным источником в создании и развитии письменной литературы. Самые ценные произведения всей мировой литературы взяты из творческой сокровищницы народа. Богатое и глубокое содержание азербайджанского фольклора лежит в основе азербайджанской литературы. Художники, связанные с народом, рассматривали фольклор как полезный во всех отношениях ресурс, не оставаясь равнодушными к его творчеству. Таким образом, материалы отечественной и мировой литературы показывают, что использование фольклора является главным признаком мастерства. В этом смысле творчество Мирзы ФаталиАхундзаде очень красочно и неповторимо. Эффектность и удивительность стиля Мирзы ФаталиАхундзаде обусловлены, прежде всего, умелым использованием им народного творчества. Лирико-драматургическое творчество Мирзы Фатали Ахундзаде развивалось и обрело современное положение, опираясь на фольклор. Творчество Мирзы Фатали Ахундзаде, оказавшее сильное влияние на судьбы национальной литературы и культуры, обусловившее развитие мифолого-художественной мысли, придало последовательное реалистическое направление литературно-художественному движению. Поэт, прозаик, драматург, философ, реформатор алфавита, первый представитель литературной критики, величайшей ценностью, качеством и выдающимися достоинствами художественного наследия Ахундова являются его подлинная жизненность, глубокая человечность, простота и естественность, образность, восходящая к традиции национального народного творчества и есть в его творчестве. В целом глубокое этическое начало, мифологическое мышление, гуманизм, справедливость, искренность и правдивость, которые характеризуют как устную, так и письменную литературу Азербайджана, продолжаются и развиваются в творчестве Ахундзаде и рекомендуются будущим поколениям. Продолжая самые передовые традиции азербайджанской литературы, Мирза Фатали Ахундзаде выступал не только как писатель и поэт, но и как ученый, философ, общественный деятель и видел цель всего своего творчества в обеспечении счастливой жизни своего народа

Ключевые слова:фольклоризмы, Мирза ФаталиАхундзаде, стиль, народные представления, анекдоты

Maya Agamirzagizi

FOLKLORE MOTIVES IN THE CREATION OF MIRZA FATALI AKHUNDZA

Summary

In our article, the stylistic features of folklorisms in the works of Mirza Fatali Akhundzade are investigated. Folklore is considered a valuable source in the creation and development of written literature. The most valuable works of all world literature are taken from the creative treasury of the people. The rich and deep content of Azerbaijani folklore is the source of Azerbaijani literature. Artists who are connected to the people consider folklore as a useful source in every sense, and are not indifferent to their creativity. Thus, the materials of national and world literature show that the use of folklore is a sign of craftsmanship. Despite all this, Mirza Fatali Akhundzade's work is very colorful and unique. The impressive and amazing style of Mirza Fatali Akhundzade is primarily due to his skillful use of folk creativity. Mirza Fatali Akhundzade's lyrical and dramaturgical creativity has developed and gained a modern position by being rooted in folklore. Mirza Fatali Akhundzade's work, which had a strong influence on the fate of national literature and culture and conditioned the development of mythological-artistic thought, gave a consistent realistic direction to the literary-artistic movement. A poet, prose writer, dramatist, philosopher, reformer of the alphabet, the first representative of literary criticism, the greatest value, quality and outstanding merits of Akhundov's artistic heritage are his real vitality, deep humanity, simplicity and naturalness, imagery stemming from the traditions of national folk creativity and is in his art. As a whole, the deep ethical principle, mythical thought, humanism, fairness, sincerity and truthfulness, which characterize both oral and written literature of Azerbaijan, are continued and developed in Akhundzade's work and are recommended to future generations. Continuing the most advanced traditions of Azerbaijani literature, Mirza Fatali Akhundzade acted not only as a writer and poet, but also as a scientist, philosopher, public figure, and saw the goal of all his creativity in ensuring the happy life of his people.

Key words: folklorisms, MirzaFataliAkhundzade, style, folk performances, anecdotes

Folklor yazılı ədəbiyyatın yaranması və inkişafında əvəzsiz mənbə hesab olunur. Bütün dünya ədəbiyyatının ən dəyərli əsərləri xalqın yaradıcılıq xəzinəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynağında zəngin və dərin məzmunlu Azərbaycan folkloru durmaqdadır. Mifoloji-bədii dünyagörüşün izləri folklorda və klassik ədəbiyyatda daima özünü büruzə verməkdədir. Azərbaycan ədəbiyyatı da ən qədim zamanlardan müasir dövrədək şifahi xalq ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Beləki, folklor yazılı ədəbiyyatın əsas mənbəyi olduğu və inkişafı boyu yazılı ədəbiyyata təsir etdiyi kimi, yazılı ədəbiyyatda öz növbəsində şifahi

yaradıcılığa təsirsiz qalmamışdır. Bu təsir dildə, formada, ifadə vasitələrində, bir sıra ideya və motivlərdə özünü göstərmişdir. Xalqa bağlı olan sənətkarlar onun yaradıcılığına biganə qalmamış folkloru hər cəhətdən faydalı bir qaynaq hesab etmişlər. Beləliklə çoxəsirlik milli və dünya ədəbiyyatı materialları göstərir ki, folklordan istifadə sənətkarlığın əsas əlamətidir. Bu mənada Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı çox rəngarəng və təkrarolunmazdır. Mirzə Fətəli Axundzadə üslubunun bu qədər təsirliliyi və ecazkarlığı ilk növbədə onun xalq yaradıcılığından ustalıqla bəhrələnməsilə bağlıdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin istər lirik, istərsə də dramaturji yaradıcılığı məhz folklor üzərində köklənərək inkişaf etmiş, müasirlik mövqeyi qazanmışdır. Milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin taleyinə güclü təsir göstərmiş, mifoloji-bədii düşüncənin inkişafını şərtləndirən Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı ədəbi-bədii hərəkata ardıcıl realist istiqamət vermişdir.

"Azərbaycan xalqının ictimai-tarixi və ədəbi-mədəni həyatında Mirzə Fətəli Axundzadə ayrıca bir mərhələni təşkil edir. Peşəkar milli teatr sənətinin, realist bədii nəsrin, demokratik fəlsəfi və estetik fikrin, ilk əlifba inqilabının, ümumiyyətlə, mənəvi mədəniyyətimizin bütün sahələrində "yeni dövrün" banisi olan Axundzadənin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı lokal milli çərçivələri aşıb keçir, türk, islam xalqları miqyasında ümumşərq və ümumbəşəri bir tarixi məna və əhəmiyyət kəsb edir".(2.s-13)

Haqqında genişmiqyaslı tədqiqatlar aparılmış şair, nasir, dramaturq, filosof, əlifba islahatçısı, ədəbi tənqidi fikrin ilk nümayəndəsi olan Axundovun bədii irsinin ən böyük dəyəri, keyfiyyət və üstün məziyyətləri onun əsl həyatiliyi, dərin xəlqiliyi, sadəlik və təbiiliyi, milli xalq yaradıcılığı ənənələrindən qaynaqlanan obrazlılıq və bədiiliyindədir. Mirzə Fətəli Axundzadənin maarifçi-realist görüşləri

Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafında müstəsna rol oynayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında çağdaş Qərb ədəbiyyatı janrlarının - dram, roman, hekayə, novella, povest, poema və s. yazılmasına güclü təsir göstərmişdir. Onun 1850-1855-ci illər arasında yaratdığı altı dram əsəri özündən sonra Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatlarında ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Xalqın maariflənməsində, çağdaş ədəbi-mədəni, elmi dəyərlərə qovuşmasında sənətin və ədəbiyyatın roluna yüksək qiymət verən M.F.Axundzadə Şərqdə ilk dəfə dram janrında əsərlər yaratmışdır. Onun "Təmsilat" adı altında birləşdirilmiş altı komediyası ("Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəlişah caduküni-məşhur", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran", "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)", "Mürafiə vəkillərinin hekayəti") 1859-cu ildə Tiflisdə nəşr edilmişdir. Onun "Kəmalüddövlə məktubları" (1865), "Aldanmış kəvakib" (1857) kimi nəsr əsərləri təkcə qonşu İranın tarixi keçmişini və dövlət quruluşundakı nöqsanları deyil, eyni zamanda, ədibin özünün də içərisində yaşadığı ictimai mühitin və siyasi quruluşun eyiblərini açıb göstərirdi. Bu eyiblərin nöqsanların çatdırılmsında xalq yumoristik ifadə tərzinin, lətifələrdən gələn xalq gülüşünün zəngin ünsürləri görünür. M.F.Axundzadə yaradıcılığında folklor və mif

elementləri ilə zəngindir. M.F.Axundzadənin həm xalq şeiri üslubunda, sadə və anlaşıqlı dildə yazdığı şeirlərində həm də komediyalarında xəlqi üslubun səciyyəsi aydın şəkildə diqqəti cəlb edir. Nümunə üçün qeyd edə bilərik ki, ədibin komediyaları xalqın zəngin xəzinəsindən süzülüb gələn xalq tamaşaları ilə səsləşir. İstər obrazların nitqində, hərəki fəaliyyətində istərsə də ictimai eyiblərin gülüş formasında təqdim edilməsində xalq tamaşalarından bəhrələnmə, lətifə qəhrəmanlarından təsirlənmə aydın nəzərə çarpır.

Bütövlükdə həm Azərbaycan şifahi həm də yazılı ədəbiyyatını xarakterizə edən dərin etik başlanğıc,mifik düşüncə, humanizm, ədalətsevərlik, səmimiyyət və doğruçuluq motivləri Axundzadə yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilərək gələcək nəsillərə tövsiyə edilir. Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatının ən qabaqcıl ənənələrini davam etdirərək, təkcə bir yazıçı və şair kimi deyil, həm də alim, filosof, ictimai xadim kimi çıxış edir, bütün yaradıcılığının qayəsini xalqının xoşbəxt həyatının təmin edilməsində görürdü. Ədəbiyyatı,folkloru, fəlsəfəni, əlifbanı, ədəbi dili, teatrı, mətbuatı, təhsili, mədəniyyətin demək olar ki, bütün sahələrini, ictimai düşüncənin bütün aspektlərini əhatə edən bu reform sistemi o zaman üçün qloballaşma, modernləşmə sistemi səciyyəsi daşımışdır. Realist sənət prinsipləri ədəbi-estetik meyar kimi irəli sürülmüşdür. Şəbeh tamaşaları əvəzinə xalqın öz dilində Molyersayağı təmsilata üstünlük verilmişdir. Yəni, dahi ədib xalqdan aldığını təkrarlamamış, onu yenidən işləyərək zənginlşdirmiş, yeni qaydalarla, avropa və dünya ədəbiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmışdır. Sonralar elmi-fəlsəfi traktatlar siyasi pamfletlər kimi səsləndirilmişdir, yeni nəsr, satira örnəkləri Avropa standartları ilə yaradılmışdır. Və bütün bu islahat, əslində inqilab yolunda M.Fətəli yeni sistemi – Avropa düşüncə sisteminin bünövrəsini qoymuşdur; öz dediyi kimi "Və məndən ancaq əndazə və nümunə göstərmək idi və baniyi-kar olmaq". M.F.Axundzadəyə məxsus əsərlərdə nikbinlik sonluğa qovuşma, qəhrəmanın özünü bir fərd olaraq kollektiv içində hiss etməsi motivi də öz başlanğıcını xalq ədəbiyyatından götürür. M.F.Axundzadə xalqın dünyagörüşündən, mifoloji düşüncə tərzindən gələn detallardan istifadə etməklə mifaloji düşüncəni yeniləyərək üslubi bir fərq yaratmaq kimi əsil maarifçi sənətkar məqsədinə nail olmuşdur. M.F.Axundzadə dramaturgiyasında digər folklor janrları kimi alqış, qarğış, söyüş, hədə, yalvarış, and, xeyir-dua və s. paremilərdən geniş şəkildə yararlanılıb. M.F.Axundzadə atalar sözü və məsəlləri, lətifələri komediyalarında müxtəlif formalarda işlədərək orijinal fərdi-üslubi formalarda təqdim etməklə əsərlərinin təsir gücünü artırmışdır.

"M.F.Axundov zəngin və rəngarəng şifahi yaradıcılığımızı,mifologiyamızı, etnoqrafiyamızı çox gözəl bilirdi və yeri gəldikcə öz hərtərəfli fəaliyyətində bunlardan yaradıcı surətdə faydalanırdı".(3, s.5)

Bu faydalanma təkrarlamaq şəklində deyil yeni orijinal baxış kimi nəzərə çarpırdı. M.F.Axundzadə təsirləndiyi hər folklor nümunəsini öz yaradıcı yazıçı təxəyülündən keçirir və onu yeni formada təqdim edirdi."Dramaturgiyada xalq

yumor və satirasından istifadə edən sənətkar şeir sənətində də ən çox aşıq yaradıcılığı ilə yaxın olmuşdur. Yazıda "Şərq poeması"ndakı folklorla bağlı ünsürlərdən – Ayın müqəddəs adamlardan birinin barmağının tuşlanması ilə istədiyi yerə hərəkət etməsindən, Puşkin şeirinin tilsimindəki ifadəsindən, tilsim anlamından, M.F.Axundovun "Məni", "Ayə" rədifli təcnislərindən söhbət açılmışdır". (4,s.2)

Məlumdur ki, aşıq yaradıcılığı hər zaman şeirimizin inkişafında zəmin rolunu oynamış bir çox şairlərimiz məhz aşıq üslubunun təsiri ilə maraqlı bədii nümunələr yaratmışlar. M.F.Axundzadə nəzm yaradarkən xalqımızın zəngin poetik yaradıcılıq xəzinəsindən bəhrələnmiş, özünün şair qüdrətini aşıq tərzində daha da artırmışdır. M.F.Axundovun poema və şeirlərinin kiçik müşahidəsi bu fikirlərin real faktlara əsaslandığını göstərir. Məsələn: "Zəmanədən şikayət" şeirində "Yaman gündə dada çatmaq", "Zakirə məktub"da "...yaxın olmaq", "...bəxtin indi sənə tuş gəlib", "yüz il xidmət edə oda bir adəm, Yenə düşən dəmdə ona, bil, yanar", "Şərq poeması"nda "Dərdim yazmaq üçün çatmayacaq bəlkə varaq" kimi xalq ideom və ifadələri diqqəti cəlb edir. M.F.Axundzadənin istifadə etdiyi folklor ifadə və ibarələri əsasən iki istiqamətdə işlənmişdir:

1. M.F.Axundov xalq dilinin incəliklərini bilmiş, məişət üslubunda işlənən ifadələri alaraq onlara bədii üslubda işlənmə funksiyası vermişdir.

2. Bu ifadələr əslində xalq yaradıcılıq ənənələri süzgəcindən keçmişdir və M.F.Axundov bunu yazılı ədəbiyyata gətirməklə sabitləşdirmişdir.

"Tiflis dəlləkləri kimi istədinki, həkimlikdə dəxi şöhrət edəsən. Odur, bir qəbirstanlıq adam qırdın Xalq işindən başa düşdü tərkini qıldı. İndi nə dəlləksən, nə həkim... Neçə kərə mən sənə dedimki, rus həkiminin yanına gedib barı, qızdırma davasını ondan öyrən. Qarpız suyu ilə qızdırmaya müalicə etməkdən əl çək, sözümə qulaq asmadın.." (1, s. 33)

"Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərindəki "bir qəbirstanlıq adam qırdın", "qarpız suyu ilə qızdırmaya müalicə etmək", "qış tapsan, yaz tapmazsan; yaz tapsan, qış tapmazsan", "meymunu yadınıza salmayasınız və meymun şəklini xatirinizə gətirməyəsiniz" kimi ifadələr əslində obrazların əməllərini çox yığcam və dəqiq şəkildə əks etdirir. Komediyalarda işlədilmiş folklor nümunələri, yaxud xalq aforistik leksikasının inciləri obrazların hadisələrə münasibətini aşkarlayır, onun mənəviyyatının nişanəsi kimi üzə çıxır. "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatati və dərviş Məstəli şah cadukünü-məşhur" əsərində faktları nəzərdən keçirək: "Allahı sevərsən, öz yanından zad quraltma", "Parisdə onun nə iti azıbdır?"; "Vallah, ona bir töv tutaram ki, gəldiyi yolu da azar, özü də Parisi unudar"; "...analı-qızlı iki pulluq ağlınız yoxdur", "Papağı çevirərsən, il gələr keçər", "... gül üzdü uşağın ah çəksin, qan tüpürsün, saralıb cana dönsün, incəlib ipə dönsün?!"; "Tamam Parisin qızları qurban olsun sənin bir tükünə!"; "Mənim ki, sənin tək gözəl yarım var, behişt huriləri gözümə görünməz. Sənsiz mənim bir günüm olmasın!"; "...get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın", "Mənim ürəyimə bir ox vursaydın yaxşıdı ki, bu sözü üzümə dedin", "... gül üzlü uşağımı ...ağlar-sızlar qoysun", "Biy, arvad, sənin ürəyin daşdır,

nədir?"; "Qurunun oduna yaşlar da yanacaq..."; "...alıcı quş kimi..."; "kəklik sürüsü kimi..."; "Doğru deyirsən, balam, burun-qulaq başa sədəqə"; "...özüm başımı qoymağa yer tapmıram" (1.s. 45-55).

"Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)" əsərinin üslubi səciyyəsindən danışarkən demək lazımdır ki, əsər başdan başa xalq dili və üslubunun təsirində qələmə alınmışdır. Pyesdə obrazlarının dilində işlənən ifadə və ibarələrin əksəriyyəti folklordan gələn alqış və qarğışlarla zəngindir. Bu baxımdan təkcə Hacı qaranın nitiqini, monoloq və dialoqlarını nümunə gətirmək yetərlidir.

"Hacı Qara: Evin yıxılsın mənim evimi yıxan. Qan qusasan məni Qana çalxayan. İmansız öləsən məni bəlaya salan. Mən harda, divan harda. Mən silistdən qaçırdım, genə silistə düşdüm". (s.148).

"**Hacı Qara**: Allah sənin ömür və dövlətini artıq eləsin, ağa! Nə qədər bədənimdə canım var, sənin bu şəfəqqətini unutmayacağam!" (1.s.157).

Bu cümlə və ya ifadələr dramaturji məqamları aydın təsəvvür etməyə, obrazın psixologiyasını duymağa bədii əsas verdiyi kimi yaradıcı şəxsin və yaradılan bədii nümunələrin fərdi üslubi-səciyyəsini müəyyən etməyə imkan yaradır. M.F.Axundzadə ədəbi-bədii irsi Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafına təsir etdiyi kimi, folklorunun yayılmasına və zənginləşməsinə də geniş imkanlar açmışdır. Axundovun "Təmsilat" adı verdiyi komediyalarında, milli həyatımızın gerçəklikləri, adət-ənələrimiz, ictimai davranış normalarımız əksini tapıb. Yüksək peşəkarlıqla maarifləndirmə işinin başında dayanan böyük mütəfəkkir xalqın milli mənlik şüurunun yüksəlişində, xəlqi və mütərəqqi ideallara yiyələnməsi məsələsində müstəsna rol oynamışdır.

Folklorla bağlılıq, el sənəti ilə diferensiallaşma Axundov irsini xalqa daha da yaxınlaşdırmış, onun mənəvi-estetik sərvətinə çevirmişdir. Xalq həyatını, xalq məişətini, xalq psixologiyasını əks etdirməsi, bu zaman xalqın söz xəzinəsindən layiqli istifadə Mirzə Fətəli irsini xəlqiləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M.F. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı,"Şərq-Qərb", 2005
2. Axundzadə M.F. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı,"Şərq-Qərb", 2005
3. Əfəndiyev. P Böyük ədib və xalq yaradıcılığı. "Ədəbiyyat və incəsənət", 12.06.1987
4. Saləddin.Ə. Folklora bağlı sənət. "Azərbaycan gəncləri", 14.09.1982

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: f.ü.f.d. dosent. Allahverdiyev Vaqif Saleh oğlu.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

К.фил.н., доцент **ИСМАЙЛОВА АЙБАНИЗ АЙДЫН Г.**
Азербайджанский Университет Языков
e-mail: aybanizismayilova26@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ЛЕЙТМОТИВЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДОРИС ЛЕССИНГ

Ключевые слова: гендерные проблемы, социальные проблемы, неравенство полов, романный жанр

Key words: gender problems, social problems, gender inequality, novel genre

Açar sözləri: gender problemləri, sosial problemlər, gender bərabərsizliyi, roman janrı

Известная английская писательница Дорис Лессинг (1919–2013), лауреат Нобелевской премии по литературе, считается непревзойденным мастером романного жанра. Писательница преуспела во многих литературных жанрах, - в своих произведениях она описывает фундаментальные проблемы женщин, а также современную социальную систему Великобритании. Лессинг провела свою молодость в Африке, где стала активным коммунистом, несмотря на то, что позднее разочаровалась в этом движении. В своих произведениях писательница ищет новые формы для передачи действительности и жизненного опыта. Со свойственным ей тонким чутьем Лессинг показывает психологические конфликты между браком и любовью, материнством и карьерой. В своих произведениях она обращает внимание на несправедливость двойных стандартов, отчуждение одинокой женщины-карьеристки и бессмысленность брака в традиционном обществе. Лессинг изображает женщин, озабоченных различными социальными проблемами, а также демонстрирует разные взгляды на противостояние между мужчинами и женщинами. Посредством своих феминистских произведений Лессинг пытается пробудить у женщин протест против патриархального общества. В данной статье мы рассмотрим психологические конфликты и травмы главных героинь таких романов Лессинг, как «Золотая тетрадь», «Трава поет» и «Расщелина». В своих романах писательница сосредотачивается на серьезных социальных проблемах, возникающих из-за маргинализации женщин в обществе, где доминируют мужчины. Лессинг мастерски изображает социальное положение женщины в буржуазном обществе. Ее литературные произведения представляют собой глубокие исследования семейных, социальных, культурных, экономических, политических, психологических и расовых конфликтов, а также сексуальных домогательств, с которыми сталкиваются женщины в патриархальной системе. Лессинг пытается показать новый горизонт для реализации власти, свободы, прав и существования женщин в современном мире.

Дорис Лессинг является ведущим автором послевоенной английской беллетристики. Она заняла позицию иконоборца, ярого критика общества и политики, и завоевала огромный авторитет благодаря большому разнообразию и огромным масштабам своего художественного творчества. Лауреат Нобелевской премии, драматург, биограф и автор романов и рассказов, Лессинг затрагивает в своих произведениях феминистские и социальные проблемы. Она по праву считается бесстрашной и бескомпромиссной писательницей-феминисткой. Интерес к социальным темам и женским проблемам принес Лессинг международное признание. Произведения писательницы изображают противостояние женщин несправедливости властей в традиционном обществе. Лессинг фокусирует внимание на ущербных отношениях между мужчинами и женщинами, которые вызывают отчуждение и травму у женщин. Лессинг показывает одиночество женщин, для которых главной ценностью является карьера, которые перекладывают на себя обязанности, характерные для мужчин. Она также подчеркивает важность предоставления власти и свободы женщинам, отстаивает права женщин, и выступает за сохранение идентичности женщин в семейной жизни.

Лессинг умело обрисовывает брак, карьеру, любовь, материнство и отношения между мужчинами и женщинами в патриархальном обществе. В ее произведениях отражено напряжение между растущим осознанием женщины себя как полноценного человека, и желанием мужчины сохранить «статус-кво». Лессинг подчеркивает, что ее героиням не нужны «опекуны» в лице представителей сильного пола.

Несмотря на то, что некоторые произведения Лессинг являются провокационными выражениями сочувствия к проблемам женщин, обладающим смелостью и оригинальностью, есть и такие работы, где критикуется радикальный феминизм. В творческом наследии Лессинг есть романы, где свободные духом молодые женщины возвращаются к своим традиционным ролям, к роли заботливой жены и матери, особенно когда им грозит опасность потерять мужчину, которого они любят.

Лессинг умело описывает социальные силы, которые формируют деятельность и стремления независимых женщин в обществе. Во многих произведениях писательницы изображается общество, в котором к независимым женщинам относятся как к категории «новых женщин», находящихся в поисках власти, идентичности и свободы.

Писательница доводит до сведения читателей аргументы, отражающие взгляды независимых женщин, которые смогли избавиться от мужской зависимости и достичь самосознания и свободы от мужского эго. Героини Лессинг отличаются такими достоинствами, как ум, твердость духа и честность. В своих романах Лессинг также рассматривает вопросы, связанные

с суеверием, верой, религиозной ортодоксальностью, внутренними конфликтами героев и психологическими дилеммами эпохи.

В этой статье мы будем исследовать вопросы подчинения, маргинализации, и угнетения женщин в произведениях Лессинг, а также проблему сексуального домогательства в условиях патриархального общества. Целью исследования является тщательное изучение отношения Лессинг к женщинам в самых разных сферах жизни, включая их личную и общественную жизнь.

Дебютный роман писательницы «Трава поет» (1950) завоевал широкое признание читателей. Значение романа заключается в исследовании психологического конфликта между мужчинами и женщинами и проблемы отчуждения между людьми. В романе показаны отношения между Мэри Тернер, женой белого фермера, и ее черным слугой Моисеем. Мэри не похожа на других персонажей Лессинг по той причине, что она испытывает недостаток чувства свободы. Отчуждение, финансовые ограничения и эмоциональный раскол доминируют над всей ее жизнью. После замужества она страдает от состояния неопределенности и осознания бессмысленности своего неудачного брака. Общество вынуждает ее принять брак без любви, подобный браку ее родителей. Она растет в разделенной семье, находится во власти отчуждения и равнодушия; социальная незащищенность, сексуальные домогательства и пустота довлеют над ее жизнью. Ее борьба против этих жизненных невзгод обостряется по мере того, как расовые и патриархальные тиски подрывают ее психологию.

Гендерная дискриминация, а также расовые конфликты являются доминирующей причиной затруднительного положения и отчуждения Мэри. Огромная пропасть непонимания и одиночество, образовавшаяся в ее супружеской жизни, становятся причиной ее отчуждения от общества и семьи. Ярким примером расовой дискриминации в романе служат отношения между Мэри и ее африканским рабом Моисеем. Он убивает Мэри, чтобы отомстить представителям белой расы и женского пола. В романе Лессинг изображает Мэри жертвой патриархального общества. Жизнь Мэри Тернер характеризуется психологической изоляцией, которая сопровождает ее до самой смерти. В начале романа у Мэри не было никаких психологических проблем, так как она вела счастливую жизнь: «До двадцати пяти лет ничто не могло нарушить спокойную и комфортную жизнь, которую она вела». [2, с.37] Она думает, что все в ее жизни идет, как положено, так как она молода, красива, и друзья ее любят: «Полгорода были ее друзьями. А по вечерам она всегда ходила на вечеринки, которые продолжались до полуночи; она танцевала, ходила в кино». [2,с.44] Первый шок она испытывает, когда узнает о себе мнение людей, которых считает себе близкими.

Именно друзья и окружающие ее люди оказывают наибольшее влияние на ее жизнь и являются причиной ее отчуждения. Когда она слышит, как они критикуют ее одежду и возраст, она понимает, что ее представление о себе отличается от реального. Она начинает упорно работать, чтобы найти компромисс между тем, что она хочет, и тем, что диктует общество; она начинает вносить изменения в свою жизнь, чтобы соответствовать общественным нормам для женщин ее возраста. Она полагает, что это поможет ей вернуться к своей обычной жизни, - из-за сплетен и разговоров за спиной, она чувствует себя отчужденной и расстроенной. Изменения, на которые она решается, включают даже мелочи, такие как одежда и прическа, которые, по большому счету, не оказывают большого влияния на ее жизнь. Происходят и радикальные изменения, например, поиски мужа, с целью создания семьи. Психологические изменения являются причиной ее отчуждения, и создают два типа конфликта в ее жизни: внутренний и внешний. Внешний конфликт связан с ее мужем Диком, в отношениях с которым она испытывает значительные затруднения и противоречия, что приводит к краху ее брака. Другая причина отчуждения между Мэри и Диком заключается в том, что у них разные взгляды на жизнь, и ни один из них не хочет принять позицию другого. Супруги провели свою молодость в разных местах: Мэри всю жизнь прожила в городе, где она наслаждалась обществом своих друзей и работой, в то время как Дик провел свою жизнь на ферме, которую он считал единственно возможным местом для проживания. Тот факт, что Мэри приходится жить на ферме, усугубляет изоляцию Мэри, потому что она представляет свою жизнь иначе, но не может удовлетворить свое желание. Напротив, Дик не может представить свою жизнь вне фермы, потому что это его собственность, и он хочет быть независимым и не просить ничьей помощи. Мэри же мечтает уехать с фермы и жить в городе, где она сможет работать. Дик считает, что его жизнь и существование имеют глубокие корни в сельской жизни, ферме. Эти противоречивые чувства приводят к сильному отчуждению между супругами, что, в конечном итоге, оказывает большое влияние на образ их мышления. Мечта Мэри была разрушена, и Дик в конце концов совершенно обозлился. Это чувство одиночества и конфликт между Мэри и Диком вызывают множество «травм», поскольку они оба недовольны своей совместной жизнью. Это, в конечном итоге, приводит к большому кризису в их отношениях и жизни. Таким образом, Лессинг показывает негативное влияние брака на жизнь Мэри, поскольку она никогда не чувствовала и не осознавала необходимости вступления в брак.

В жизни Мэри общество превращается в оковы, когда она понимает, что должна жить по неприемлемым для нее канонам общества. В своем романе Дорис Лессинг описывает социальное отчуждение в жизни Мэри как абстракцию: «Ужасно разрушать представление человека о самом себе в

интересах истины или каких-то других абстракций». [7] Отношения между личностью и обществом являются ключевым фактором в судьбе Мэри. Можно предположить, что фактор отчуждения наносит сильный удар по психологии героини.

Поскольку Мэри изолирует себя от других, она не может ни с кем делиться своими чувствами; она подавляет эти чувства, которые подрывают ее психологию. Кроме того, ее неудачный брак и отчужденность от общества формируют ее пессимистичный взгляд на жизнь. Она теряет надежду на светлое будущее и возможность вернуться к прежнему образу жизни. Ее пессимизм приводит к депрессии, и она перестает говорить, потому что знает, что в ее одинокой жизни ничего не изменится. Ее отчуждение вызвано множеством факторов; самый важный из них - это постоянные семейные склоки. Конфликт с супругом ее очень утомляет, - об этом свидетельствуют их разговоры, стиль общения.

С самого начала романа Мэри живет в отрицании: начиная с отрицания своего возраста и заканчивая отрицанием своего внешнего вида. Она продолжает отрицать тот факт, что слуга контролирует ее жизнь, и для того, чтобы показать свою власть над ним постоянно приказывает ему.

Отношения господина и раба, возникшие между Мэри и Моисеем, лежат в основе глубокого одиночества героини, и направлены на усиление чувства самоуверенности и превосходства господина над рабом. Как отмечает рассказчик, Мэри связывает образ своего отца с образом слуги: «Они шли вместе с Моисеем, и она чувствовала запах, подобный немытому запаху своего отца». [2, с.98]. Мэри не нравятся физические отношения с мужем. Она понимает, что ее жизнь похожа на жизнь ее матери: «Мэри, с воспоминаниями о своей матери, повторяющимися все чаще и чаще, как старый, сардонический двойник, идущий рядом с ней, следовала по пути, который ее воспитание сделало неизбежным». [2, с.109] Она подавляет свое чувство ненависти к Дику, ферме и своей жизни. Она делает все, чтобы скрыть эти чувства от общества и своих друзей, потому что она не хочет, чтобы ее считали неудачницей.

Мэри дважды снится, что туземец прикасается к ней, и это ее ужасает. Рассказчик так описывает это ощущение: «Он приближался к ней медленно, непристойно и мощно, и не только он, но и отец угрожал ей». [2, с.87] Моисей прикасается к ней один раз, когда помогает ей прилечь во время болезни Дика. После этого случая ей снятся его прикосновения. Во сне она играет со своими братьями и сестрами, а затем приходит отец и держит мать на руках, и Мэри убегает. Более того, однажды во сне она видит, как Дик умирает и слуга оставляет ее, и это вызывает у нее страх одиночества. Во сне она чувствует себя счастливой в связи со смертью Дика, и в то же время испытывает чувство вины за то, что предается такому счастью. В этой связи можно упомянуть

комментарии К. О'Нила, одного из критиков творчества Лессинг, относительно характера Мэри:

«Персонажи Лессинг, многие из которых - женщины, находятся в процессе изменения и развития. Замысловатое описание мира с их точки зрения позволяет читателю понять, почему происходят изменения во взглядах и мнениях женщин». [4] По мнению К. О'Нила, для верной характеристики Мэри необходимо обратить внимание на изменения, через которые она проходит, и ее отношение к замужним женщинам до и после замужества.

Создание образа Мэри показывает мастерство Дорис Лессинг, писательницы-феминистки, в описании персонажей. Герои Лессинг испытывают чувство одиночества и проходят через психологические конфликты. В феминистском романе «Трава поет» Лессинг удается изобразить отчуждение Мэри и подробно описать образ ее мышления. Анализ образа Мэри выявляет причины ее отчуждения, заключающиеся в психологическом конфликте, одиночестве и подавленном душевном состоянии героини.

Новаторский роман Лессинг «Золотая тетрадь» показывает стремление женщин к физической, интеллектуальной и эмоциональной свободе. Роман считается основополагающим феминистским произведением, и сосредоточен на особенностях взаимодействия мужчин и женщин с точки зрения канонов XX в. и фрагментации общества в эпоху постмодерна. «Золотая тетрадь» также фокусируется на теме искусства и исследует проблему субъективности сознания. Согласно уникальному видению Лессинг, «неизбежная фрагментация индивидуального сознания связана с образом бомбы взрывающейся внутри мозга, и ведущей к препарированию мозга и его смерти». [5]

В романе «Золотая тетрадь» Лессинг сосредотачивается на отношениях между мужчинами и женщинами, между людьми в целом, с точки зрения постмодернистского гуманизма. В романе смело раскрывается внутренний мир современных женщин-интеллектуалок. Лессинг представляет читателям психологический мир современных свободных женщин, использует уникальные приемы повествования и анализа женских персонажей. Писательница представляет широкую панораму жизни современного общества, и умело обрисовывает психологическое отчуждение женщин в Англии.

Психологические конфликты Анны Вульф, главной героини романа «Золотая тетрадь», отражают болезнь внешнего мира, в котором она сталкивается со множеством препятствий. Такая фрагментация приводит к трагическому провалу Анны, как матери и писательницы. Основная причина ее неудач связана с ее жизненным опытом в прошлом. Она страдает от необдуманной помолвки с Максом Вульфом во время проживания в Африке. Анна вышла замуж за Макса Вульфа, к которому никогда не испытывала сильной любви, и, наконец, после рождения Джанет они развелись. Анна и

Макс Вульф были психологически и сексуально несовместимы. Она переехала в Лондон с ребенком, прихватив с собой рукопись своего первого романа «Границы войны». Эта книга дала ей возможность стать знаменитой, так как после первой публикации романа в Лондоне Анна приобрела известность. Однако ее первый литературный успех оказался препятствием на пути к новым творческим достижениям: Анна страдает от необходимости маскироваться и безуспешных творческих усилий. Отвергнутая любовником, она испытывает страх потерять его и страдает. Разочаровавшись в неудачных отношениях с мужчинами и политических взглядах, связанных с коммунизмом, Анна в свои 40 лет чувствует себя безнадежной и беспомощной женщиной. Всю свою жизнь она мучается противоречивыми чувствами, как в личном, так и в профессиональном плане. Чтобы избавиться от тяжелого внутреннего кризиса, она решает описать суровые картины своего горького опыта в четырех блокнотах, которые называются черный, красный, желтый и синий.

«Черная тетрадь» повествует о психологических конфликтах Анны как автора, и фиксирует ее «африканскую идентичность», отраженную в самом первом романе «Границы войны». «Красная тетрадь» состоит из политических записей, и выражает ее разочарование в социальном устройстве общества. «Желтая тетрадь» связана с любовными отношениями и чувствами Анны, как литературной героини. Это черновик романа под названием «Тень третьего», в котором альтер-эго Анны Элла повествует о своих психологических травмах. «Голубая тетрадь» - это дневник повседневных происшествий, в котором отражены фактические данные о меланхолических любовных отношениях Анны с мужчинами, ее материнстве, психологических проблемах, а также ее ожиданиях и отношениях с миссис Маркс.

Стремление Анны к независимости и интегрированной индивидуальности имеет политический, психологический и сексуальный аспекты. Она стремится избавиться от внутреннего раскола и достичь целостного видения, - цель, которая сформировалась под влиянием общества.

Стараясь внести ясность в свой план, связанный со вступлением в Коммунистическую партию Великобритании, Анна пишет: «Когда я вступила в партию, в глубине души, я стремилась к целостности, к тому, чтобы положить конец расколу, разделенным и неудовлетворенным чувствам, образу жизни». [1, с.28] Анну мучает эмоциональная пустота и чувство тоски, и, в итоге, ее покидает способность здравомыслия. Потеряв способность ориентироваться в реальности, превращающейся в хаос, ее поиски меняют свое направление. Заключительная часть «Синей тетради» показывает, как саморазрушительное поведение приводит к огромному взрыву эротической энергии, которая исцеляет и избавляет Анну от противоречивых чувств. Новая энергия жизни позволяет ей уверенно смотреть в лицо действительности. Освободившись от

внутреннего раскола, Анна пишет четыре отдельные записные книжки, которые она решает поместить в одну книгу.

В патриархальном обществе у мужчин и женщин бывают конфликты в интересах: женщины ищут безопасности и защиты, в то время как мужчины отказываются от роли, которую им отводят женщины. Анна, главная героиня романа «Золотая тетрадь», осознает, что боли и страдания, которые она испытывает, неизлечимы, поскольку ее проблема не имеет решения. Анна психологически и ментально погружается в хаос. Лессинг пытается внушить читателям идею о том, что в постмодернистском обществе женщины нуждаются в понимании и искренности со стороны мужчин. В основе романа «Золотая тетрадь» лежит самопознание героини, необходимое для ее душевного равновесия и эмоциональной стабильности.

В романе «Расщелина» Лессинг представляет вниманию современной читательской аудитории мифическое общество, свободное от заговоров, зависти, мелкого соперничества, - это общество, свободное от мужчин. В начале романа римский сенатор осуществляет свое последнее желание, а именно пересказ истории о сотворении человека в космосе. Он рассказывает об истории Расщелины, древнего сообщества женщин, живших в прибрежной местности Эдема, огражденного горной долиной.

Расщелины ничего не знают о мужчинах и не нуждаются в них. Расщелины живут в гармонии: они беременеют во время лунных приливов и производят на свет младенцев женского пола, - они не сталкиваются с гендерными проблемами, характерными для современного общества. Под влиянием писательницы у читателя формируется образ Расщелин, которые являются частью примитивного сообщества женщин, не слишком требовательных и не особенно мудрых, сообщества, где нет конфликтов с мужчинами. Как было отмечено выше, деторождение у Расщелин управлялось лунным циклом, и на свет появлялись исключительно девочки. И вот появление на свет странного ребенка - мальчика - угрожает разрушить гармонию их существования….

В этом романе Лессинг напрямую ставит вопросы, характерные для ее ранних работ, связанные с тем, как мужчины и женщины, два схожих и совершенно разных существа, умудряются жить бок о бок в космосе, и как особенности пола влияют на все аспекты человеческого существования. Лессинг описывает физические отношения между Расщелинами и «Монстрами» как жесткие и брутальные.

Роман «Расщелина» рассматривает социальное положение женщин в контексте феминизма. В этом произведении Лессинг изображает новый тип общества, в котором женщины созданы задолго до появления мужчин. Женщины, которых называют Расщелинами, способны зачать детей без мужчин благодаря их близости к природе. Причем мужчины были рождены

Расщелинами позже, чтобы быть их партнерами, и это полностью противоречит традиционной истории о создании мира. Связанные с природой женщины всегда защищают природу, в то время как мужчины, которых также называют сквиртами, ищут приключений и опасностей. Лессинг соединяет разноплановых в отношении к природе женщин и мужчин и подчеркивает незаменимость обоих полов в жизни и в процессе создания жизни. Писательница представляет основную философию феминизма, исходя из ее жизнеспособности для будущего человечества.

В основе романа «Расщелины» лежит феминизм, который является одним из главных аргументов произведения. «Основная идея романа заключается в том, что все страдания женщин, их комплекс неполноценности, а также чувство отстраненности и разрушения, деградация экологической системы и природы происходит из-за неэффективности патриархальной власти». [8] Женщины и мужчины в романе обладают разными качествами, - женщины более привязаны и чувствительны к природе, в то время как мужчины изолированы от природы из-за их рациональности, бесчувственности и стремления к прогрессу.

В феминистском романе «Расщелина» женщинам приписываются такие черты характера, как привязанность, красота, любовь, забота о ближних, материнство. Писательница в романе сосредоточила внимание на бинарном противостоянии между первобытными мужчинами и женщинами в древней вселенной. Целью Лессинг является стремление продемонстрировать большую разницу между полами в современную эпоху, психологические проблемы и конфликты мужчин и женщин. В патриархальной системе социальный статус женщины сводится к ведению домашнего хозяйства, - однако Лессинг стремится к тому, чтобы женщины были в состоянии отстаивать свои права в семейной жизни.

Фактически, имеющий символическое значение роман «Расщелина» свидетельствует о таинственных фактах, связанных с первобытными и доисторическими людьми, мужчинами и женщинами, которые явились плодом богатого воображения и остроумия Лессинг, которой удалось создать ранее неизвестную и невероятную мифологию о древних мужчинах и женщинах. Роман имеет дело с феминистским посланием на более глубоком уровне.

Художественные произведения Лессинг (включая романы «Золотая тетрадь», «Трава поет» и «Расщелина») внесли важный вклад в развитие английской литературы, и идеально представляют современную социальную картину мира. Независимо от того к какому историческому периоду относятся героини Лессинг, мы ощущаем их присутствие в современном обществе в различных аспектах человеческой жизни. По большому счету, главных героинь произведений Лессинг можно отнести к любому историческому периоду. Лессинг стремится к такому уровню человеческого общества, в котором не

было бы конфликтов между мужчинами и женщинами. Если бы такое общество существовало, несомненно, мир стал бы прекрасным местом для проживания.

Использованная литература

1. Lessing Doris. The Golden Notebook. London: Perennial Classics edition, 2011

2. Lessing Doris. The Grass is Singing. New York: Harpercollins Pub Ltd., 2000

3. Lessing Doris. The Cleft. London: Fourth Estate, 2007

4. Doris Lessing's Fiction as Feminist Projections
https://www.researchgate.net › ..

5. Gender And Status In English Literature Essay
https://www.ukessays.com › g...

6. Language as A Means to Break the Gender Inequality in Doris Lessing's African Works
https://www.researchgate.net › ...

7. Sexual-Political Colonialism and Failure of Individuation in Doris Lessing’s The Grass is Singing
https://vc.bridgew.edu › cgi › viewcontent

8. The Patriarchal Implications in *The Cleft* by Doris Lessing
https://dergipark.org.tr › download › article-file

РЕЗЮМЕ

АЙБАНИЗ ИСМАЙЛОВА

ОСНОВНЫЕ ЛЕЙТМОТИВЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДОРИС ЛЕССИНГ

В статье исследуются основные темы творчества Д. Лессинг, такие как проблемы подчинения, маргинализации и угнетения женщин в условиях патриархального общества. Лауреат Нобелевской премии в области литературы, драматург, биограф, автор романов и рассказов, Лессинг в своих произведениях обращается к феминистским и социальным проблемам. Ее по праву считают бесстрашной и бескомпромиссной писательницей-феминисткой. В этой статье мы рассмотрим психологические конфликты и травмы главных героев таких романов Д. Лессинг, как «Золотая тетрадь», «Трава поет» и «Расщелина». В своих романах Лессинг изображает женщин, озабоченных различными социальными проблемами, и демонстрирует разные взгляды на противостояние между мужчинами и женщинами. Своими феминистскими произведениями Лессинг пытается выразить протест женщин против патриархального общества. Писательница акцентирует внимание на серьезных социальных проблемах, возникающих в результате маргинализации женщин в обществе, где доминируют мужчины. Лессинг сумела мастерски изобразить

социальное положение женщины в буржуазном обществе. Ее литературные произведения представляют собой углубленное исследование семейных, социальных, культурных, экономических, политических, психологических, расовых конфликтов и сексуальных домогательств, с которыми женщины сталкиваются в патриархальном обществе. Лессинг пытается показать новый горизонт реализации власти, свободы, прав и существования женщин в современном мире. Художественные произведения Лессинг (в том числе романы «Золотая тетрадь», «Трава поет», «Расселина») внесли важный вклад в развитие английской литературы. Они прекрасно отражают современную социальную картину Великобритании. К какому бы историческому периоду ни относились героини Лессинг, мы ощущаем их присутствие в современном обществе, поскольку они всегда актуальны. По большому счету, главных героев произведений Лессинг можно отнести к любому историческому периоду. Лессинг стремится к такому уровню человеческого общества, при котором не было бы конфликтов между мужчинами и женщинами. Если бы такое общество существовало, мир, без сомнения, был бы прекрасным местом для проживания.

SUMMARY

AYBANIZ İSMAYILOVA

THE MAIN LEITMOTIFS OF DORIS LESSING'S WORKS

In the article, the main themes of D. Lessing's works, like the problems of subordination, marginalization, and oppression of women in the conditions of a patriarchal society are explored. Nobel Prize-winning playwright, biographer and short story writer, Lessing addresses feminist themes and social issues in her writing. She is rightfully considered a fearless and uncompromising feminist writer. In this article, we will look at the psychological conflicts and traumas of the main characters in Lessing's novels such as "The Golden Notebook", "The Grass is Singing" and "The Cleft". Lessing depicts women concerned with various social issues and demonstrates different views on the confrontation between men and women. Through her feminist writings, Lessing tries to arouse a protest in women against a patriarchal society. In her works, the writer focuses on serious social problems arising from the marginalization of women in a society dominated by men. Lessing was able to masterfully portray the social position of women in bourgeois society. Her literary works are an in-depth study of the family, social, cultural, economic, political, psychological, racial conflicts and sexual harassment that women face in a patriarchal system. Lessing is trying to show a new horizon for the realization of power, freedom, rights and existence of women in the modern world. Lessing's fictional works (including the novels The Golden Notebook, The Grass Sings, and The Cleft) have made an important contribution to the development of English literature because they perfectly represent the contemporary social picture. No matter

which historical period Lessing's heroines belong to, we feel their presence in modern society in various aspects of human life. By and large, the main characters of Lessing's works can be attributed to any historical period. Lessing strives for a level of human society in which there would be no conflicts between men and women. If such a society existed, no doubt the world would be a wonderful place to live in.

AYBƏNIZ İSMAYILOVA

XÜLASƏ
DORIS LESSINQ ƏSƏRLƏRININ ƏSAS LEYTMOTIVLƏRI

Məqalədə D.Lessinq yaradıcılığının əsas mövzuları, o cümlədən patriarxal cəmiyyət şəraitində qadınların tabeçilik, marginallaşma və təzyiq problemləri araşdırılır. Nobel mükafatını qazanan dramaturq, bioqraf və qısa hekayələr müəllifi Lessinq öz əsərlərində feminist və sosial mövzulara toxunur. O, haqlı olaraq qorxmaz feminist yazıçısı hesab olunur. Lessinqin "Qızıl dəftər", "Ot oxuyur", "Yarıq" kimi romanlarında baş qəhrəmanların psixoloji konfliktləri və travmaları təhlil edilir. Lessinq öz əsərlərində müxtəlif sosial problemlərdən əziyyət çəkən qadınları təsvir edir, eyni zamanda kişi və qadınların qarşıdurmasına fərqli baxışlar nümayiş etdirir. Lessinq feminist əsərləri ilə qadınlarda patriarxal cəmiyyətə etiraz oyatmağa çalışır. Yazıçı əsərlərində kişilərin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdə qadınların marginallaşmasından irəli gələn ciddi sosial problemlərə diqqət yetirir. Lessinq burjua cəmiyyətində qadınların sosial vəziyyətini ustalıqla təsvir edə bilmişdir. Onun ədəbi əsərləri patriarxal sistemdə qadınların üzləşdiyi ailə, sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi, psixoloji, irqi münaqişələr və cinsi qısnamaları dərindən tədqiq edir. Lessinq müasir dünyada qadının gücünün, azadlığının, hüquqlarının və mövcudluğunun reallaşması üçün yeni üfüq göstərməyə çalışır. Lessinqin bədii əsərləri ("Qızıl dəftər", "Ot oxuyur" və "Yarıq" romanları daxil olmaqla) müasir sosial mənzərəni mükəmməl şəkildə əks etdirdiyi üçün ingilis ədəbiyyatının inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Lessinq qəhrəmanlarını hansı tarixi dövrə aid olmasından asılı olmayaraq, müasirdilər. Ümumiyyətlə, Lessinq əsərlərinin əsas personajlarını istənilən tarixi dövrə aid etmək olar. Lessinq cəmiyyəti elə bir səviyyədə görmək istəyir ki, orada kişilər və qadınlar arasında heç bir münaqişə olmasın. Əgər belə bir cəmiyyət olsaydı, şübhəsiz ki, dünya yaşamaq üçün gözəl yer olardı.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: ***filol.üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Bədir q. Nağıyeva***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Polkovnik-leytenanat BAHADUR QƏMBƏROV
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut,
NATO/Sülh naminə tərəfdaşlıq və
Humanitar fənlər kafedrasının rəisi
Bahadur_qambarov@mail.ru

UĞURLU TƏHSİL İSLAHATININ BANİSİ - HEYDƏR ƏLİYEV

XÜLASƏ

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin ilk dəfə hakimiyyətə gəldiyi dövrdə bütün çətinliklərə baxmayaraq, öz uzaqgörənliyi sayəsində Azərbaycanda təhsil islahatının inkişafı və hərbi təhsilin yaranması uğurunda apardığı mübarizədən söhbət açılır.

1971-ci ildə Hərbi təmayüllü məktəb kimi Çəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin yaranmasına nail olduğu, eyni zamanda, milli kadr hazırlığı sahəsində apardığı siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri də milli hərbi kadrların yetişdirilməsi, keçmiş SSRİ-nin ali hərbi məktəblərinə azərbaycanlı gənclərin sistemli şəkildə göndərilməsi öz əksini tapıb.

Heydər Əliyevin birbaşa rəhbərliyi və qayğısı ilə 1972-ci ildən etibarən hər il yüzlərlə gəncin keçmiş SSRİ-nin böyük təcrübəyə malik ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərildiyi, nəhayət, hərbi kadrların 44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazanmaları qeyd olunub.

Açar sözlər: Təhsil, xalq, hərbi məktəb, hərbi təhsil, milli kadr.

Tarixdə adı dövlətçiliyin rəmzinə çevrilən çox az siyasi liderə rast gəlmək mümkündür. İdarəçilik və liderlik keyfiyyətlərinə, fitri istedada, yüksək vətənpərvərlik hissinə malik olan Ulu Öndər Heydər Əliyev məhz belə liderlərdəndir. O, Azərbaycanın ən yeni tarixində bütöv bir epoxanı özündə təcəssüm etdirən, müstəqil Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, hüquqi, social-mədəni əsaslarını yaradan və inkişafını təmin edən dünyaşöhrətli siyasi xadimdir.

Təhsilin cəmiyyətin inkişafında rolunu və şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətini daim yüksək qiymətləndirən Ulu Öndərin qəbul etdiyi qərarlar, uzaqgörənliyi ilə irəli sürdüyü fikirlər və ideyalar, tarixi tövsiyələr bu gün də ölkəmizdə təhsil islahatlarının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Öz vətənini və xalqını böyük məhəbbətlə sevən, Azərbaycan dövləti və milləti üçün qürur hissi keçirən Heydər Əliyev "Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" söyləməklə, əslində, ölkəmizdə milli tərbiyə konsepsiyasını bəyan etmişdir. "Müstəqil Azərbaycanın əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməlidir. Biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli –mənəvi dəyərlərini, adət və ənənələrini inkişaf etdirməliyik." [4, s.180] deməklə Ulu Öndər milli ideologiyanın əsası kimi müəyyənləşdirmişdir.

Müasir Azərbaycanın dönüş mərhələsini təşkil edən 14 iyul 1969-cu il milli tariximizə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi böyük bir dövrün başlanğıcı kimi daxil olmuş və həmin ildən başlanan tarixi mərhələ Azərbaycan təhsilinin və mədəniyyətinin intibah dövrü kimi dəyərləndirilir. Bu bir həqiqətdir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda təhsilin dünyanın inkişaf tendensiyalarına cavab verən, hazırki səviyyəyə çatması və inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyevin təfəkküründə formalaşan fikir və mülahizə üstüörtülü gizlin xarakter daşıyıb. Bu fikir və mülahizə milli strateji xarakter daşıdığı üçün onu daim fikrində əridib süzür, təhlil edir və təkminləşdirirdi. Belə ki, Ümumilli liderimiz görkəmli strategiyaçı Heydər Əliyev hələ keçmiş SSRİ-nin Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində yüksək vəzifələrdə xidmət edə-edə milli zabit kadrları hazırlığının gizlin planını cızır, onun reallaşması yollarını axtarır, gecə-gündüz bu sahədə düşünürdü. Heydər Əliyev çox uzaqgörənliklə, müdrikcəsinə hər bir fikri "yüz ölçüb, bir biçərdi". Heydər Əliyev keçmiş Azərbaycan KPMK-nin birinci katibi vəzifəsinə seçildiyi vaxtdan az bir müddət keçməmiş özünün gizlin hərbi strateji planlarını həyata keçirmək üçün müxtəlif yollar arayıb axtarmağa başlayıb. Müdrik dövlət xadimi hərbi strateji planın milli zabit kadrları hazırlığının ilkin yolunu iki istiqamətdə müəyyənləşdirdi.

1. Azərbaycan Respublikası Maarif Nazirliyinin tabeliyində hərbi təmayüllü məktəb yaratmaq və həmin məktəbin məzunlarının hərbi təhsillərini davam etdirmək üçün ölkənin ali hərbi məktəblərinə göndərmək yolu ilə zabit hazırlanması;
2. Orta məktəbi bitirmiş azərbaycanlı gənclərin müəyyən qrupunun limitlə ölkənin xaricində müxtəlif ali hərbi məktəblərində təhsil almaları yolu ilə zabit kadrlarının hazırlanması. Beləliklə, Azərbaycanda milli zabit kadrlarının birinci mərhələsinin başlanması üçün ilkin yol müəyyən edildi. Bakı-Moskva yazışmalarından, telefon zənglərindən sonra Heydər Əliyevin uzun müddətli şəxsi mübarizəsinin nəticəsi öz bəhrəsini verdi. 1971-ci ildə Bakıda ilk ibtidai Hərbi təmayüllü məktəb yaradıldı. Həmin məktəbə general Cəmşid Naxçivanskinin adı verildi. Bu məktəbin əsas məqsədi Azərbaycanlı gənclərin burada həm orta təhsil alması, həm də gələcəkdə hərbi məktəblərdə qəbul imtahanları vermək üçün rus dilini dərindən öyrənmək idi. [3, s.82]

Heydər Əliyevin milli zabit kadrlarının hazırlığı dövrünü və onun həyatada reallaşması tarixini də iki mərhələyə bölmək olar:

1. Azərbaycanda milli zabit kadrlarının hazırlığı mərhələsi; (1970-1993-cü illər)
2. Azərbaycanda Milli Ordunun yaradılması və ordu quruculuğunda islahatların həyata keçirilməsi mərhələsi (1993-2003-cü illər).

Ordumuz üçün zabit kadrlarının hazırlanmasında önəmli yer tutan Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin yaradılması ölkəmizin hərb tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Nəticədə hərbi məktəbdə yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı təhsil almağa başladı. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin milli zabit kadrların hazırlanmasında və Silahlı Qüvvələrimizin formalaşmasında müstəsna rolu oldu. Bu gün də ordumuzun sıralarında xidmət edən zabitlərin əksəriyyəti Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Lise-

yin və Ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Hərbi İnstitutun məzunlarıdır. Onlar torpaqlarımızın azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə böyük hünər və rəşadət göstərdilər.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın Milli Ordusuna rəhbərlik edən zabitlərin əksəriyyəti məhz Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə o illərdə ölkəmizin hərbi məktəblərində və xarici ölkələrdə təhsil almağa göndərilənlərdir.

Ulu Öndər taleyini hərb sənətinə, zabitlik peşəsinə həsr edənlərə böyük hörmətlə yanaşıb və həmişə onların xidmətlərini yüksək qiymətləndirib.

2003-cü il aprelin 21-də ulu öndər indiki Heydər Əliyev adına sarayda Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin 30 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə hərbi təhsil ocağına olan sevgi və məhəbbətini bu sözlərlə ifadə etmişdir: "Sizə səmimi deyirəm, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Lisey mənim üçün bir övladdır. Ona öz övladım kimi baxıram və nə qədər yaşayıramsa, ona, bax bu cür baxacağam."[2.s.64].

Ali Baş Komandan İlham Əliyev çıxışlarının birində Hərbi liseyin təməlinin Ümummilli Lider tərəfindən qoyulduğunu diqqətə çatdırdı: "Bilirsiniz ki, bu məktəbin təməlini ulu öndər Heydər Əliyev qoymuşdur. Onun təşəbbüsü ilə bu məktəb 1971-ci ildə yaradılmışdır. Ulu Öndər həmişə bu məktəbin fəaliyyətinə böyük diqqət göstərmişdir. Hələ o vaxt bilirdi ki, bizə milli hərbi kadrlar lazım olacaq və belə də oldu. Bu gün Azərbaycan Ordusu dünya miqyasında ən güclülər sırasındadır. Bu gün ordumuzun gücü, döyüş qabiliyyəti, peşəkarlığı ən yüksək səviyyədədir. ."[8, s. 215.].

Hazırda Silahlı Qüvvələrimizin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada Hərbi liseyin məzunları xidmət etməsin. Eyni zamanda, Respublikamızın bütün güc strukturlarında Hərbi liseyin məzunları zabit kimi Vətən qarşısında öz vəzifə borclarını şərəflə yerinə yetirirlər.

1996-cı il fevralın 2-də Azərbaycan gənclərinin I forumundakı çıxışında Heydər Əliyev ordu quruculuğu haqqında demişdir: "Ordu mövzusu, ordunun yaranması, formalaşması bizim bütün həyatımızda əsas mövzulardan biri olmalıdır, Xalqla ordunun birliyi həm xalqın qüdrətini, həm də ordunu daha da qüvvətli edir. Ona görə də qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri xalqla ordunun sağlam mənəvi birliyini təmin etməkdən ibarətdir" . ."[7.s. 136].

Heydər Əliyev hərbi məktəbin müdavimləri ilə görüşündə demişdi: "Hər bir ölkənin müstəqilliyinin, azadlığının, ərazi bütövlüyünün əsas təminatçısı məhz ordudur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ən vacib, ən böyük sahəsi onun Silahlı Qüvvələridir, Milli Ordusudur. Hər bir dövlətin müstəqilliyinin rəmzi, təminatçısı onun silahlı qüvvələridir. Etibarlı, güclü, vətənini, torpağını müdafiə etməyə qadir silahlı qüvvələri olmayan ölkənin müstəqilliyi də etibarlı ola bilməz". ."[1, s. 315]. O çalışırdı ki, bu sahədə olan bütün problemləri həll etsin, yüksək ixtisaslı peşəkar kadrlara malik güclü ordu yaratsın. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində - Quru Qoşunlarında, Hərbi Hava Qüvvələri və Hava Hücumundan Müdafiə, Hərbi

Dəniz Qüvvələri hərbi təhsil sistemi günü-gündən təkmilləşir, müasirləşir, yenilənir və durmadan inkişaf edir. Ulu öndərin ordu quruculuğu siyasəti Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə nəinki uğurla davam etdirildi, həm də, miqyas və mahiyyət etibarilə yeni məthələyə qədəm qoydu. Təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş Azərbaycan Ordusu indi dünyanın ən güclü orduları sırasında özünə yer alıb və 44 günlük Vətən müharibəsində bunu bir daha bütün dünyaya sübut etdi. Baxmayaraq ki, mənfur düşmənin əlində əlverişli mövqelər var idi, ərazinin relyefi onlara böyük üstünlük təşkil edirdi, 30 il ərzində 5-6 xətdən ibarət müdafiə istehkamları qurulmuşdu, ancaq düşmən ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli iradəsi, müzəffər ordumuzun cəsurluğu, qəhrəmanlığı nəticəsində Vətən müharibəsi zəfərlə başa çatdı. Bu tarixi qələbə əbədiyaşar şəhidlərimizin qanı, xalqımızın birliyi hesabına qazanıldı və Azərbaycanın müstəqilliik tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Bütün dünyaya sübut edildi ki, Azərbaycanın razılığı olmadan Qarabağla bağlı heç bir qərar qəbul edilə bilməz. Azərbaycanda Vətən müharibəsindən sonra da ordu quruculuğu prosesini dayandırmayıb, əksinə, postmüharibə dövründə də ordunun döyüş imkanlarının artırılması istiqamətində islahatlar davam etdirilir. Bu gün qarşılaşdığımız mənzərə həqiqətən də qürurvericidir. Döyüş meydanında yeni tarix yazan bizə Şanlı Qələbəni yaşadan Azərbaycan Ordusu dövlətin dayağı, xalqın güvənc yeri və qürur mənbəyidir.

Onlar komandir kimi üzərlərinə düşən tapşırıqları bacarıqla, peşəkarlıqla yerinə yetirərək cəsarət göstəridilər. İgidlik və hünərləri ilə adlarını qəhrəmanlıq tariximizə yazdılar. Yazıdlar ki, sonrakı nəsillər qəhrəmanlığı, igidliyi onlardan öyrənsinlər. Dillərdə dastan olan "Dəmir yumruq" Azərbaycan xalqının və xalq-ordu birliyinin rəmzidir. Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan xalqı yumruq kimi birləşdi. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti və milləti qarşısında misilsiz xidmətləri unudulmazdır. İllər ötəcək, nəsillər bir-birini əvəz edəcək. lakin Azərbaycan xalqının iftixarı olan Heydər əliyevin uzaqgörən strategiyası uğurlu gələcəyə gedən yollarımızı əbədi məşəl kimi daim işıqlandıracaq.

Azərbaycanda hərbi təhsilin inkişaf tarixinin təhlili göstərir ki, Heydər Əliyevin bütün islahat təşəbbüsləri İlham Əliyev tərəfindən yeni müstəvidə davam və inkişaf etdirilir və ölkəmizin tərəqqisinə böyük təhfə verir.

Bu gün qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyevin zəngin irsi, şərəfli həyat və fəaliyyəti gənc nəslin milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyə olunması üçün ən dəyərli mənbədir.

ƏDƏBİYYAT:

1.Abdulla Qurbani, Əbədiyaşar komandan, Bakı, 2004, 447 səh.
2.Abdulla Qurbani, Mənim hərbi litseyim. Bakı, 2002, 120 səh.
3.Abutalıb Səmədov, Boyük xilaskar. "Ozan" nəşriyyatı, 2004, 286 səh.
4.Abutalıb Səmədov, Azərbaycanın qurtuluş tarixi, "Ozan" nəşriyatı, 2004,535 səh.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri, Bakı, "Apostrof" çap evi, 2013, 400 səh.

6.Heydər Əliyevin İKT siyasətinin uğurlu davamı. Bakı, 2008, 346 səh.
7.Heydər Əliyev və Ordu Quruculuğu, Bakı, 2006. 480 səh.
8.İlham Əliyev, İnkişaf məqsədimizdir, Bakı, 2016, 395 səh.
9. Xudiyev Nizami, Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, "Təhsil", 1997, 380 səh.

Бахадур Гамбаров

ОСНОВАТЕЛЬ УСПЕШНОЙ РЕФОРМЫ ОБРАЗОВАНИЯ - ГЕЙДАР АЛИЕВ

Ключевые слова: образование, люди, военное училище, военное образование, национальные кадры.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассказывается о борьбе великого лидера Гейдара Алиева за развитие образовательной реформы и создание военного образования в Азербайджане, несмотря на все трудности, благодаря его дальновидности, когда он впервые пришел к власти.

В 1971 году он добился создания Нахчыванского военного лицея имени Чамшида как учебного заведения военного назначения, и в то же время одним из важных направлений его политики в области подготовки национальных кадров была подготовка национальных военных кадров и систематическое направление азербайджанской молодежи в высшие военные учебные заведения бывшего СССР.Под непосредственным руководством и заботой Гейдара Алиева, начиная с 1972 года, ежегодно сотни молодых людей направлялись на обучение в опытнейшие высшие военные училища бывшего СССР, и, наконец, победа военнослужащих в 44-дневной Отечественной Войну праздновали. Решения, принимаемые Великим Вождем, всегда высоко ценившим роль образования в развитии общества и его значение в формировании личности, взгляды и идеи, выдвинутые с его дальновидностью, и исторические рекомендации нашли свое отражение в том, что даже сегодня они играют важную роль в определении основных направлений образовательных реформ в нашей стране. Отмечается, что Военной высшей школе имени Джамшида Нахчыванского принадлежит исключительная роль в подготовке национальных офицерских кадров и формировании наших Вооруженных Сил, и большинство офицеров, возглавляющих сегодня независимую Национальную Армию Азербайджана, были направлены на обучение в военно-учебные заведения нашей страны и зарубежных стран по благословению Гейдара Алиева. Богатое наследие, почетная жизнь и деятельность могущественного государственного деятеля Гейдара Алиева нашли свое отражение в том, что он является ценнейшим источником воспитания подрастающего поколения в духе национальных, нравственных и общечеловеческих ценностей.

Bahadur Gambarov

THE FOUNDER OF THE SUCCESSFUL EDUCATION REFORM - HEYDAR ALIYEV

Keywords: Education, people, military school, military education, national personnel.

SUMMARY:

В статье рассказывается о борьбе великого лидера Гейдара Алиева за развитие образовательной реформы и создание военного образования в Азербайджане, несмотря на все трудности, благодаря его дальновидности, когда он впервые пришел к власти. В 1971 году он добился создания Нахчыванского военного лицея имени Чамшида как учебного заведения военного назначения, и в то же время одним из важных направлений его политики в области подготовки национальных кадров была подготовка национальных военных кадров и систематическое направление азербайджанской молодежи в высшие военные учебные заведения бывшего СССР. Под непосредственным руководством и заботой Гейдара Алиева, начиная с 1972 года, ежегодно сотни молодых людей направлялись на обучение в опытнейшие высшие военные училища бывшего СССР, и, наконец, победа военнослужащих в 44-дневной Отечественной Войну праздновали. Решения, принимаемые Великим Вождем, всегда высоко ценившим роль образования в развитии общества и его значение в формировании личности, взгляды и идеи, выдвинутые с его дальновидностью, и исторические рекомендации нашли свое отражение в том, что даже сегодня они играют важную роль в определении основных направлений образовательных реформ в нашей стране. Отмечается, что Военной высшей школе имени Джамшида Нахчыванского принадлежит исключительная роль в подготовке национальных офицерских кадров и формировании наших Вооруженных Сил, и большинство офицеров, возглавляющих сегодня независимую Национальную Армию Азербайджана, были направлены на обучение в военно-учебные заведения нашей страны и зарубежных стран по благословению Гейдара Алиева. Богатое наследие, почетная жизнь и деятельность могущественного государственного деятеля Гейдара Алиева нашли свое отражение в том, что он является ценнейшим источником воспитания подрастающего поколения в духе национальных, нравственных и общечеловеческих ценностей.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: dosent Ruslan Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QULİYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
baş müəllim

MİLLİ QÜRUR VƏ İFTİXAR MƏNBƏYİMİZ - HEYDƏR ƏLİYEV!

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətini dünya arenasına çıxarmaq üçün H.Əliyev hər cür imkanlardan istifadə edirdi. Çünki H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın ədəbiyyatı da incəsənəti də çox zəngindir. H.Əliyevin estetik prinsiplərində bədii sənətin mənfiliklərə qarşı ardıcıl mübarizə aparması da xüsusi qeyd olunurdu. O, göstərirdi ki, cəmiyyətimizə yad olan bütün hallara qarşı yazıçılarımız çox ustalıqla mübarizə aparmağa borcludur. Cəmiyyətimizə yad olan hallar nə idi? Rüşvətxorluq, havadarlıq, proteksiya! Və bu işdə M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə ənənələrinin ölməzliyindən, H.Əliyev böyük fəxarətlə danışırdı. Deməli, mənfiliklərə qarşı mübarizədə bədii ədəbiyyatın bir estetik vasitəsi vardır - yeni insan obrazı!

Dövlətçilik salnaməmizdə silinməz izlər qoymuş, azərbaycanlı olması ilə ömür boyu fəxr etmiş, milli qürur və iftixar mənbəyimiz olan Heydər Əliyev bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilir. Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifəsidir.

Açar sözlər: xalq, lider, müstəqil, qürur, ədəbiyyat, müasir, ədəbi-nəzəri görüşlər, xadim

Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyev ədəbiyyat və incəsənətə qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. O, mənsub olduğu xalqın, bütövlükdə türk xalqlarının ədəbiyyatını, mədəniyyətini dərindən bildiyi kimi, dünya ədəbiyyatını və dünya ədəbi prosesində baş verən yeniliklərə bələd idi. Dünya ədəbiyyatını yüksək dəyərləndirən H.Əliyev ədəbiyyatı, incəsənəti «Xalqların dostluq və qardaşlıq himni», «Xalqların dostluğu ədəbiyyatların dostluğudur!» prinsipi və meyarı ilə qiymətləndirirdi.

H.Əliyev bədii yaradıcılığa haqq-ədalət meyarı, ölçüsü kimi baxırdı. Onun 1970-ci illərdə «Literaturnaya qazeta»ya verdiyi «Qoy ədalət zəfər çalsın...» müsahibəsi vaxtilə bütün çoxmillətli sovet ədəbiyyatının yaradıcı təşkilatlarında - yazıçılar arasında böyük əks-səda oyatdı. Mərkəzi mətbuat səhifələrində bu müsahibə ətrafında böyük müzakirələr, diskusiyalar başladı. Nüfuzlu, şöhrətli qələm sahibləri ona münasibətini bildirdi.

Yeniləşən, yeni müstəqil Azərbaycanda deyil, müasir dünya quruculuğunda, bəşər xalqlarının tərbiyə edilməsində, millətlər arasında irqi-ayrı seçliklərin aradan

qaldırılmasında, ölkələr arasında dostluq körpüsü yaradılmasında siyasətçilərdən daha çox ədəbiyyatın, incəsənətin, musiqinin, rəssamlığın və s. üstünlüklərinə yer verən H.Əliyevin ədəbi- nəzəri görüşləri məhz bu meyarlardan qaynaqlanırdı.

Xalq ədəbiyyatdan, mifologiyadan, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundan, klassik irsimizdən, aşıq yaradıcılığından tutmuş, repressiyaya məruz qalmış, mühacirət dövrü yaşamış, müasir qələm sahiblərinin heç biri Heydər Əliyevin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Bu böyük sənətkarların yaradıcılıq yolu barədə Heydər Əliyevin tutumlu mülahizələri, indi də aktuallığını itirməyən dəyərli fikirləri olmuşdur. O, milli ədəbiyyatı və incəsənətimizi bəşər mədəniyyəti səviyyəsində təbliğ olunmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycanın bir çox klassiklərini H.Əliyev təkcə sənətkar kimi deyil, böyük filosof, dünyaya, dünya mədəniyyətinə və elminə fundamental töhfələr verən mütəfəkkirlər kimi təqdim edirdi. Məsələn, H.Əliyev M.Flizuli haqqında deyirdi: «Biz Füzulini təkcə «Leyli və Məcnun» poemasının müəllifi kimi yox, dünya miqyaslı filosof kimi, böyük alim kimi dünyaya tanıtmalıyıq». Yaxud, böyük Nəsimi haqqında ulu öndər belə deyirdi: «Nəsimi də yalnız şair deyil, həm də alim, filosofdur». Onun M.F.Axundov, A.Bakıxanov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqaları haqqındakı fikirlərində bu cəhətlər daha aydın görünür. [1, 85]

H.Əliyevin estetik prinsiplərində bədii sənətin mənfiliklərə qarşı ardıcıl mübarizə aparması da xüsusi qeyd olunurdu. O, göstərirdi ki, cəmiyyətimizə yad olan bütün hallara qarşı yazıçılarımız çox ustalıqla mübarizə aparmağa borcludur. Cəmiyyətimizə yad olan hallar nə idi? Rüşvətxorluq, havadarlıq, proteksiya! Və bu işdə M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə ənənələrinin ölməzliyindən, H.Əliyev böyük fəxarətlə danışırdı. Deməli, mənfiliklərə qarşı mübarizədə bədii ədəbiyyatın bir estetik vasitəsi vardır - yeni insan obrazı! Xüsusilə, bu yeniləşən Azərbaycanda, müasir quruculuq prosesində yeni insanın tərbiyəsi, yeni insan, yeni şəxsiyyət formalaşdırmaq deməkdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətini dünya arenasına çıxarmaq üçün H.Əliyev hər cür imkanlardan istifadə edirdi. Çünki H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın ədəbiyyatı da incəsənəti də çox zəngindir. Təsadüfi deyildir ki, İ.Stalin kimi qəddar bir şəxsiyyət Q.Hüseynlinin «Cücələrim» musiqisini dinləyəndə əhval-ruhiyyəsi yaxşı olurdu. Və H. Əliyev zəngin olan ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin dünyaya çıxış yolunu çox haqlı olaraq Moskvada tapdı. Dünya şöhrətli R.Behbudov, M.Maqomayev yer kürəsinin hansı nöqtəsində olursa-olsun ilk nəğməsinə - «Azərbaycan»la başlayırdı. Xalq yazıçısı M.İbrahimov xalq şairi R.Rza Sovet İttifaqı, Azərbaycan üzrə Asiya və Afrika ölkələri həmrəylik komitəsinin, N.Xəzri, Elçin «Dostluq» və «Vətən» cəmiyyətlərinin sədri kimi hələ Sovet dövründə H.Əliyevin dəstəyi ilə ədəbiyyatımızı dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çıxarmışlar.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin bütün fəaliyyəti dövründə ana dilinə, dövlət dilinə sevgi mühüm yer tutub. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini

yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”- deyən dahi rəhbərin fəaliyyətinin birinci mərhələsində, dəqiq desək 1978-ci ildə - sovet ideologiyası şəraitində Azərbaycan dilinin konstitusiyaya dövlət dili kimi daxil edilməsi zamanına görə əsl qəhrəmanlıq və uzaqgörənlik mümunəsi idi. Azərbaycanın milli müstəqilliyini elan etdiyi 1991-ci ildən sonra isə dövlət dil siyasəti xüsusi keyfiyyət qazandı. Müstəqil dövlətin iradəsini ifadə edən bu siyasəti Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri həyata keçirdi. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə respublika hərcmərclik mərhələsindən çıxıb həqiqi müstəqillik yoluna qədəm qoydu. Ümumilli liderin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin müstəqillik dövrünü əhatə edən ikinci mərhələsində - 2001-ci ildə imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı ilə yeni tarixi mərhələdə dövlət dili siyasətinin miqyası daha da genişləndi. [2, 109]

Ümumiyyətlə, bu dövrdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ədəbi dilimiz sözün əsl mənasında yüksək status qazandı, dövlət dili haqqında qanun qəbul olundu, latın qrafikası bərpa edildi. 2001-ci ilin 9 avqustunda imzalanan möhtəşəm bir fərmanla 1 avqust tarixi ölkəmizdə Ana dili və əlifba günü elan olundu. Azərbaycan əlifbası və ana dili gününün təsis edilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başladığı milli dil siyasətinin, 1993-cü ildən etibarən həyata keçirdiyi milli dövlətçilik siyasətinin davamı və qanunauyğun nəticəsi idi.

Heydər Əliyevin milli dil siyasəti onun layiqli varisi, ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Belə ki, ölkə prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı qəbul edilib. Proqram çərçivəsində dövlət dil siyasəti bütün parametrlər üzrə həyata keçirilir. Dil komissiyası, Terminologiya kommissiyası, Toponimika komissiyası, Orfoqrafiya komissiyası yaradılıb və bu komissiyalar zaman keçdikcə xeyli təkmilləşdirilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 1 noyabr 2018-ci il tarixli fərmanı müstəqil ölkəmizdə dövlət dili istiqamətində ardıcıl olaraq aparılan məqsədyönlü siyasətin məntiqi davamı, həyata keçirilən tədbirlərin yeni mərhələsidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev ana dilimizin tarixi keçmişi ilə yanaşı, mövcud durumunu və problemlərini daim diqqət mərkəzində saxlayıb və bu yöndə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair imza atıb. Ulu Öndər Heydər Əliyev dövlət dilinin yeni inkişaf dönəmində yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq 2001-ci il iyunun 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman imzalamışdır. İlk növbədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsi, formalaşması və möhkəmləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu tarixi Fərman dövlət dili ilə bağlı hərtərəfli və geniş məlumatları özündə ehtiva edir. Sözügedən Fərmanla Azərbaycan Prezidenti yanında

Dövlət Dil Komissiyası yaradılmışdır. Ulu Öndərin "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanına əsasən hər il avqustun 1-i ölkəmizdə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməsi Dövlət dili sahəsində yaşanan problemlərin həllinə xidmət edən siyasətin bir hissəsidir.

Türkdilli xalqların lideri kimi ucalmış H.Əliyev bütün tarixi mərhələlərdə ədəbiyyatın keçdiyi tarixi yolu müdrik bir ideoloq-sosioloq, kulturoloq, tarixçi, dilçi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi izah edirdi. Onun türkdilli xalqlar yazıçılarının III qurultayındakı nitqi mükəmməl bir tövsiyə kimi uğurla həyata keçirilir. O, göstərirdi ki, bizim xalqlarımızın bir-birilə yaxınlaşması bir kökdə olan dilİərimizin inkişafı üçün yazıçı öz xidmətlərini göstərməlidir. Bizim dillərimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıq. Amma yaxşı olardı ki, dediyim bu sözləri mənim özbək, qırğız, qazax qardaşlarım da azərbaycanlı kimi anlasınlar.

Vahid türk dili yaratmaq ideyasını irəli sürən H.Əliyev çox qlobal, perspektivli, müasir ədəbiyyatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən edən, türkoloqları məhz bu problemlər üzərində yaradıcılıq axtarışları aparmağa sövq edirdi. Çünki ümumtürk mədəni-ədəbi dil məkanı yaratmaq bir-birindən zorla uzaq salınmış xalqların birliyinə xidmət göstərən başlıca amildir. Vahid türk dili yaratmaq ədəbiyyatımızın və tariximizin yenidən yazılması, tədqiq olunması və öyrədilməsi zəruriliyini meydana çıxarır.

Etiraf edək ki, sovetləşmə dövründə türk xalqlarının tarixi həqiqətləri təhrif edilmiş, rus, Avropa türkoloqları ilə yanaşı ideoloji sarsıntılar keçirən bir çox alimlərimiz (Heydər Hüseynov, Şıxəli Qurbanov, Ə.Dəmirçizadə və b.) təqib və təzyiq edilmişdir. Bütün bu hadisələrin canlı şahidi olan H.Əliyev türkdilli xalqların böyük tarixinin yenidən yazılmasını, təhlil olunmasını, ona düzgün ədalətli qiymət verilməsini, dönə-dönə vurğulayırdı. Sovet təhsil sisteminin strukturuna bələd olan H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, türkdilli xalqların mifologiyası şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sonralar Rus-sovet imperiyası dövlətlərinin müştərək abidəsi kimi öyrədilir. Bu səbəbdən ulu öndər Bişkek şəhərində «Manas» dastanının yubiley tədbirində iştirak etməklə, «Kitabi- Dədə Qorqud» eposunun 1300 illik yubileyinin YUNESKO səviyyəsində ümumdünya miqyaslı təntənəli tədbirini keçirdi.

2000-ci ilin aprelində xalqm milli bayramı kimi qeyd olunan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə Heydər Əliyev bütün dünya xalqlarına. bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin təməli elə bu eposdan başlanır. Çox təəssüf ki, ikinci dəfə əldə etdiyimiz milli müstəqillik tariximizə qədər bu möhtəşəm eposun öyrədilməsinə, tətbiqinə, təbliğinə qadağalar qoyulmuş, xalqımız məqsədli şəkildə öz milli-mənəvi abidəsindən uzaqlaşdırılmışdır.

Dərin, çevik, milli təfəkkürə malik olan H.Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının ümummilli türk xalqlarının tarixindəki əhəmiyyətli roluna güclü bir işıq salır. O, qeyd edirdi ki, 1300 il ərzində bu qüdrətli epos bütün çətinliklərə, məhdudiyyətlərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq bizim xalqımıza mənəvi qida

olmuş, onların yaşamasına, miibarizə aparmasına, öz milli mənliyini dərk edib, hifz etməsinə daim yardım göstərmişdir. Artıq «Kitabi-Dədə Qorqud» möhtəşəm bir milli abidə kimi uzaq keçmişimizin, dünənimizin, hətta bu günümüzün bədii sələnməsinə çevrilib, türk dünyasının, türk sivilizasiyasının faktı kimi meydana çıxıb. Türkün varlığını, birliyini, bütövlüyünü dünyaya tanıdır.

H.Əliyevin estetik prinsiplərində bədii sənətin mənfiliklərə qarşı ardıcıl mübarizə aparması da xüsusi qeyd olunurdu. O, göstərirdi ki, cəmiyyətimizə yad olan bütün hallara qarşı yazıçılarımız çox ustalıqla mübarizə aparmağa borcludur. Cəmiyyətimizə yad olan hallar nə idi? Rüşvətxorluq, havadarlıq, proteksiya! Və bu işdə M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə ənənələrinin ölməzliyindən, H.Əliyev böyük fəxarətlə danışırdı. Deməli, mənfiliklərə qarşı mübarizədə bədii ədəbiyyatın bir estetik vasitəsi vardır - yeni insan obrazı! Xüsusilə, bu yeniləşən Azərbaycanda, müasir quruculuq prosesində yeni insanın tərbiyəsi, yeni insan, yeni şəxsiyyət formalaşdırmaq deməkdir. [3, 121]

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətini dünya arenasına çıxarmaq üçün H.Əliyev hər cür imkanlardan istifadə edirdi. Çünki H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın ədəbiyyatı da incəsənəti də çox zəngindir. Təsadüfi deyildir ki, İ.Stalin kimi qəddar bir şəxsiyyət Q.Hüseynlinin «Cücələrim» musiqisini dinləyəndə əhval-ruhiyyəsi yaxşı olurdu. Və H. Əliyev zəngin olan ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin dünyaya çıxış yolunu çox haqlı olaraq Moskvada tapdı. Dünya şöhrətli R.Behbudov, M.Maqomayev yer kürəsinin hansı nöqtəsində olursa-olsun ilk nəğməsinə - «Azərbaycan»la başlayırdı. Xalq yazıçısı M.İbrahimov xalq şairi R.Rza Sovet İttifaqı, Azərbaycan üzrə Asiya və Afrika ölkələri həmrəylik komitəsinin, N.Xəzri, Elçin «Dostluq» və «Vətən» cəmiyyətlərinin sədri kimi hələ Sovet dövründə H.Əliyevin dəstəyi ilə ədəbiyyatımızı dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çıxarmışlar.

Bütün bu proseslərin canlı şahidi olan H.Əliyev bir ölkə başçısı kimi 1972-ci ildə Azərbaycanda Rusiya Federasiyası ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin ongünlüyünü keçirdi. Keçmiş sovetlər birliyinin dünya şöhrətli ədəbiyyat və incəsənət xadimlərində Azərbaycan xalqı haqqında yeni fikir formalaşdıran H.Əliyev, G.Markov, K.Sımanov, R.Həmzətov, C.Aytmatov, Q.Quliyev, R.Rojdestvenski və başqaları ilə bir ədəbiyyatşünas kimi danışırdı. O, göstərirdi ki, heç bir xalq başqa xalqların nailiyyətindən istifadə etmədən inkişaf edə bilməz. Deməli, bədii ədəbiyyat xalqların mənəvi ünsiyyətinin, onların bir-birinə yaxınlaşmasının, başa düşməsinin; sərvət və nailiyyət mübadiləsinin ən geniş, səmərəli, dərin nüfuz edən vasitəsidir.

Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı rus dili vasitəsilə dünya mədəniyyətinə yol açırdı. H.Əliyev isə bu dili - Puşkin və Tolstoy dili adlandırırdı. Rus dili SSRİ xalqlarının dillərini üstələsə də onu sıxışdırmamış, milli dillərlə ünsiyyətdə olmuş, bədii ədəbiyyatın geniş üfüqlərə, dünya meydanına çıxmasına kömək etmişdir. H.Əliyev onu da doğru göstərirdi ki, məhz rns dili vasitəsilə Azərbaycan oxucusu dünya ədəbiyyatının məhşur sənət əsərlərilə yanaşı A.Puşkin, M.Lermontov, N.Qoqol,

A.Ostrovski, M.Saltıkov-Şedrin, A.Dostoyevski, N.Nekrasov, L.Tolstoy, A.Gertsen, V.Belinski, N.Çernışevski, N.Dobrolyubov, A.Radişev, Q.Qriboyedov, İ.Turgenev, A.Qonçarov, A.Çexov kimi gözəl varislərin davamçıları olan M.Qorki, V.Mayakovski, M.Şoloxov, A.Fadeyev, G.Markov, A.Tolstoy, S.Borozdin, S.Yesenin və bir çox başqalarının dünya şöhrətli əsərlərini oxuyub öyrənmişlər. H.Əliyev rus dilinin, rus ədəbiyyatının müasir dövrdəki funksiyasını qiymətləndirərkən Azərbaycan dilinin nüfuzunu unutmur, dahi şair M.V.Lermontovun vaxtilə dediyi: «fransız dilini bilməklə Avropanı, Azərbaycan dilini bilməklə Asiyanı gəzmək olar» fikrinin bu gün də aktuallığını itirmədiyini xüsusi qeyd edirdi. o, dünya ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasındakı tarixi əlaqələrin təşəkkül və inkişaf mərhələlərinin, sovet dövründə olduğu kimi bu gün və sabah da davam edəcəyini xüsusi açıqlayırdı. onun 1994-cü ildə «Rusiya və Azərbaycan xalqlarını birləşdirən dostluq telləri möhkəm və pozulmazdır» adlı məruzəsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Moskvada böyük M.Füzulinin 500 illik yubileyini keçirən H.Əliyev şairi milli müstəqilliyin, dövlətçiliyin tərənnümçüsii kimi elan edirsə, 2001-ci ildə Bakıda A.S.Puşkiniıı heykəl abidəsinin açılışındakı nitqində dünya ədəbiyyatının xalqların milli, siyasi, sosial münasibətlərinin formalaşmasındakı rolunu göstərir. H.Əliyev 1990-cı il 20 Yanvar faciəsində Bakıya gəlmiş, xalqımızın dərdinə şərik olan istedadlı yazıçı Oljas Süleymanova 1999-cu ildə anadan olmasmın 80 illiyi ilə əlaqədar ona Azərbaycanın xalq yazıçısı fəxri adı vermiş və belə bir məktub göndərmişdir. «Oljas, sən təkcə qazaxlara deyil, azərbaycanlılara da gərəksən». Yaxud, R.Həmzətovun 80 illik yubileyi ilə bağıı təbrik məktubunda yazırdı: «Xalqımızın ənənəvi birliyi, Sizin poeziyanızda gözəl əks olunmuşdur» və s.

Dünya ədəbiyyatının, xüsusən Avropa, Amerika, Yaponiya, Çin, Hindistan, Vyetnam, Cənubi Amerika ədəbiyyatını (Hüqo, Drayzer, Balzak, Şiller, Höte, Heyni, Taqor, N.Hikmət, Şekspir, P.Neruda və b.) antik roma, yunan, misir, ədəbiyyatının bir çox nümunələri ilə tanış olmuş H.Əliyev onların əsərlərindəki elə incə mətləblərə, detallara toxunurdu ki, ona heyran qalmamaq, qibtə etməmək mümkün deyildi. «Hamlet» tamaşası haqqında dolğun, əhatəli fıkirləri bunun parlaq təzahürüdür.

Bir fakta diqqət yetirək vaxtilə sovet poeziyasının üfüqlərində, səmalarında parlayan böyük S.Vurğuna heç də layiqli qiymət verilməmişdir. Lakin H.Əliyevin səyi nəticəsində S.Rüstəm, R.Rza, M.İbrahimov, S.Rəhimov böyük nəğməkar R.Behbudov ölkənin ən ali mükafatına - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Bütün bunlar göstərir ki, H.Əliyev milli ədəbiyyatımızı, onun yaradıcılarını da dünya səviyyəsinə ucaldan şöhrətləndirən şəxsiyyət idi. Dövlətçilik salnaməmizdə silinməz izlər qoymuş, azərbaycanlı olması ilə ömür boyu fəxr etmiş, milli qürur və iftixar mənbəyimiz olan Heydər Əliyev bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilir. Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Akif Əliyev. Heydər Əliyev və ədəbiyyatımız. Bakı, 2007.
2. X.Əlimirzəyev. Ədəbiyyatşünaslığm elmi-nəzəri əsasları. Bakı, 2008.
3. Rafıq Yusifoğlu. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2005.
4. Nazif Qəhrəmanov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 2007.

Резюме

Ст.пр.П.Е.Кулиева

НАШ ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ И ГОРДОСТИ – ГАЙДЕР АЛИЕВ!

Г.Алиев использовал все возможности для вывода азербайджанской литературы и искусства на мировую арену. Потому что Г.Алиев прекрасно знал, что литература и искусство Азербайджана очень богаты. В эстетических принципах Г.Алиева также особо отмечалось, что художественное искусство последовательно борется с негативностью. Он показал, что наши писатели обязаны очень умело бороться со всеми ситуациями, чуждыми нашему обществу. Какие обстоятельства были чужды нашему обществу? Подкуп, покровительство, покровительство! И в данном случае М.А.Сабир, Дж.Мамедгулузаде, Г.Алиев с большой гордостью говорили о бессмертии традиций. Итак, в борьбе с негативом у художественной литературы есть эстетический инструмент - новый образ человека!

Гейдар Алиев, оставивший неизгладимый след в анналах нашей государственности, на протяжении всей своей жизни гордился тем, что он азербайджанец, является источником национальной гордости и гордости, признан во всем мире символом Азербайджана. Наследие Великого лидера независимого Азербайджана нынешнему и будущим поколениям, его богатое и разнообразное наследие является национальным достоянием нашего народа. Сохранение этого священного наследия является почетным долгом каждого азербайджанца.

Ключевые слова: народ, лидер, независимый, гордость, литература, современный, литературно-теоретические воззрения, деятель

Summary

Hd.tch.P.E.Guliyeva

OUR SOURCE OF NATIONAL PRIDE AND PRIDE - HAYDER ALIYEV!

H. Aliyev used all kinds of opportunities to bring Azerbaijani literature and art to the world arena. Because H. Aliyev knew very well that Azerbaijan's literature and art are very rich. In the aesthetic principles of H. Aliyev, it was also specially mentioned that artistic art consistently fights against negativity. He showed that our writers are obliged to fight very skillfully against all situations that are alien to our society. What were the circumstances that were alien to our society? Bribery, patronage, patronage! And in this case, M.A. Sabir, J. Mammadguluzadeh, H. Aliyev spoke with great pride about the immortality of traditions. So, in the fight against negativity, fiction has an aesthetic tool - a new human image!

Haydar Aliyev, who left indelible marks in the annals of our statehood, was proud of being an Azerbaijani throughout his life, and is a source of national pride and pride, is recognized as a symbol of Azerbaijan all over the world. The legacy of the Great Leader of independent Azerbaijan to the present and future generations, and his rich and diverse heritage is the national wealth of our people. Preserving this sacred heritage is the honorable duty of every Azerbaijani.

Keywords: people, leader, independent, pride, literature, modern, literary-theoretical seeings, figure

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: dos. N.M.Axundova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TÜRKANƏ İBRAHİMOVA
Qərbi Kaspi Universiteti

MEMUAR ƏDƏBİYYATINDA AVTONARRATIVIN MÜƏLLİF KİMLİYİNİ İFADƏ ETMƏ POTENSİALI HAQQINDA (U.S.Çörçillin memuar irsi əsasında)

Açar sözlər: memuar ədəbiyyatı, janr xüsusiyyətləri, avtobioqrafik başlanğıc, Uinston Spensor Çörçill, avtonarrativ.

Ключевые слова: мемуарная литература, жанровые особенности, автобиографическое начало, Уинстон Спенсер Черчилль, автонарратив.

Key words: memoir literature, genre features, autobiographical beginning, Winston Spencer Churchill, autonarrative.

U.S.Çörçillin memuar irsinin öz dövrünün bədii-sənədli salnaməsi kimi ərsəyə gəlməsini mümkün edən səbəb və şəraitin təhlili kontekstində nəzər yetirmək istədiyimiz araşdırma spektrlərindən biri – ümumilikdə, memuar janrının "çərçivə" xüsusiyyətləri zəminində müəllifin avtonarrativinin onun özünü – müəllifi ifadə etməsi potensialı ilə bağlıdır. Belə ki, memuar ədəbiyyatının bir sıra nəzəri problemləri mövcuddur ki, onlara münasibət bildirmədən U.S.Çörçillin müəllif kimliyinin ifadə özünəməxsusluqlarının dolğun təhlili mümkünsüz olardı. Yazıçının ortaya qoyduğu və bədii mətndə aşkar və ya implisit şəkildə inikas tapan müəllif kimliyi U.S.Çörçillin müasiri olmuş R.Bartın "müəllifin ölümü" konsepsiyasının müəyyənləşdirdiyi təhlil "koordinatları", araşdırma meyarları baxımından xüsusi yanaşma tələb edən aspektlərin işıqlandırılmaq ehtiyacını doğurur. Belə ki, tarixən ədəbiyyatşünaslıqda memuar janrına qarşı sərgilənən bir qədər "ögey" münasibət, yəni onun bir çox hallarda yetərincə dərin psixologizm nyuanslarına malik olmayan, faktoloji təsvirə köklənən və bununla da, tarixin "*deskriptiv fotoqrafikliyi*"nin müəllif təhkiyəsini üstələdiyi (bu barədə daha ətraflı bax: [20]) xarakterli əsərlərin yaranması üçün bir ümumi format olduğunu qeyd edən yanaşmaların mövcudluğu bu məsələdə təzadlığı qaçınılmaz edirdi. Xatırladaq ki, məhz, digər janrlardan fərqlənməsi səbəbiylə memuar ədəbiyyatı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən "qeyri-ənənəvi" janr kimi [21; 122-123] səciyyələndirilirdi, hətta son illərdə tarixi mənbəşünaslıqdan mənimsənilən "eqo-sənədlər" [17 , 41-62] termini ilə, ümumiyyətlə, memuar janrının bədii dəyərinin bir növ azaldılması, yəni onun faktoloji mahiyyətinin daha ön plana çıxardılması müşahidə olunurdu.

Memuar janrında müəllif təhkiyəsinin reallığa nəzərən adekvatlığının, ümumiyyətlə, müəllifin təsvir etdiyi tarixi hadisə və proseslərin izlənilməsində nümayiş etdirdiyi obyektivliyin, faktoloji dəqiqliyin şübhə altına alınması məqamı da (bu barədə daha ətraflı bax: [18, 15-16]) dövrün tarixi-bədii salnaməçiliyi

missiyasını öz üzərinə götürmüş şəxslərin – yazarların subyektivizmdə (bax: [16,19-27]), hətta təhrifçilikdə [4 , 919-930], fiksiyada (bu barədə bax: [11, 1-26]) ittiham edilməsinə yol açmışdır. Bu baxımdan da, artıq qeyd etdiyimiz kimi, U.S.Çörçillin memuar irsinin bir sıra nəzəri problemlər aspektində təhlili istər onun əsərlərinin janr standartlarına uyğunluğunun təsbiti naminə, istər avtonarrativdəki Çörçill şəxsiyyətinin, real kimliyinin ifadəliliyinin psixologizm səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi naminə, həmin məqamların diqqətə alınmasını labüd edir.

U.S.Çörçill memuarlarında müəllif mövqeyi ilə dövrün siyasi proseslərinin, ictimai abu-havasının obyektiv şəkildə çulğalaşdırıla bilindiyini, və ya bir çox memuar janrı skeptiklərinin vurğuladığı kimi, müəllifin bütün gerçəkləri açıqlamadan, epoxasının mövcud sosial-politoloji mənzərinin bütün palitralarını əks etdirmədən, yalnız özünə uyğun olan "həqiqəti" açıqladığını müəyyənləşdirmədən öncə, problemin nəzəri müstəvidəki dəyərləndirməsinə diqqət yetirmək istərdik. Yeri gəlmişkən, xatırlatmaq istərdik ki, memuar janrının, avtobioqrafik ədəbiyyatın, ümumilikdə, tarixi dəqiqliyə, bilavasitə müəllifin şahidi olduğu təsvir edilən hadisələrin təfərrüatların, təfsilatlarının sənədli təsvirinə, habelə dövrünün ruhunun ötürülməsinə əsaslanmalı olduğunu vurğulayan Q.İ.Romanovanın da qeyd etdiyi kimi, təəssüf ki, heç də həmişə sözügedən janrlı əsərlərdə əks olunan məlumatlar, təsvir edilən hadisələr tarixi reallığı ilə seçilmir. Bu və ya digər səbəbdən müəllif hətta öz həyatının və o cümlədən, şahidi olduğu hadisələrin, proseslərin müəyyən qismi haqqında həqiqəti söyləməkdən çəkinə bilər. [18, 15-16]).

Belə ki, Y.P.Şoloxovanın da kimi, avtobioqrafik ədəbiyyatın və ümumilikdə memuar janrının yenidən, təkrar dəyərləndirməsi, avtodokumental ədəbiyyatın yeni nəzəri təhlil koordinatlarında təhlili məsələsi XX əsrin 80-cı illərindən etibarən daha da aktuallıq qazanmağa başlamışdır. [22, 176]. Belə ki, "*Avtobioqrafiya – bir təhrif kimi*" başlıqlı məqaləsi ilə ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri sırasında böyük rezonans yaratmış P.de Man [4 , 919-930]; iki element: "subyekt" və "həqiqət" arasındakı əlaqəni *epimeleia heautou* (özünə qayğı) и *gnothi seauton* (özünüdərk) arasındakı korrelyasiya kontekstində izləyən M.Fuko [19] və bir çox başqaları avtobioqrafik mətnin özünüdərk və özünüifadədəki rolu və ya avtobioqrafik mətndə gerçəkliyin, real müəllifin mövcudluğu səviyyəsinin təsbiti məsələlərinin təhlilinə qoşulmuşlar.

Müəllifin öz etiraflarındakı səmimilik payı, səsləndirdiyi fikirlərin gerçəklik əmsalı, təsvir etdiyi hadisələrin real tarixi gerçəkliyə uyğunluq səviyyəsi – bütün bunlar memuar və avtobioqrafik ədəbiyyat təhlilçilərini uzun onilliklər boyu maraqlandıran və hələ də günümüzədək birmənalı cavabını əldə edə bilmədikləri nəzəri problemlər sırasında yer alsa da, həqiqətin təhrifinin arxasında və ya sonunadək etiraf edilməməsinin şərtləndirməsində dayanan səbəblərin təhlili də daha fərqli problem kimi tədqiqatçıları narahat etməkdə davam edirdi. Belə ki, sonuncu məqamla bağlı hətta insanın neyrofizioloji özəlliyindən doğan seçkin yaddaş, pozitiv xatırlama və ya əksinə travmalara köklənən yaddaş birikdirməsi kimi məsələlərə də xüsusi diqqət ayrılırdı. Bu zaman vacib olan müəllifin məhz, hansı xatırlama

texinkasına "sarıldığını", yəni öz ağrılarındanmı çıxış etdiyini, yoxsa problemlərini görməzdən gəlməyə üstünlük verdiyini və ya ümumiyyətlə, bilərikdən özü haqqında gələcək nəsillərə daha yaxşı məlumat qoyub getmək intensiyasına kökləndiyini müəyyənləşdirməkdir. Bədii memuarların həqiqiliyinin insanın neyrofizoloji özəllikləri ilə bağlılığı məqamını şərh edən L.Y.Buşkanetsin də qeyd etdiyi kimi, bu növ "fotoqrafiklik", yəni yazıçının yaddaş seçikinliyi, yönləndirməsi əsasında tarixin "bərpası" mümkün olmur. Tədqiqatçıya görə, belə olan təqdirdə, demək olar ki, heç vaxt memuar ədəbiyyatında real olan, doğru olan, həqiqi olan tarixin təsviri gerçəkləşdirilmir. [16, 19-27]. Bu zaman biz, real tarixini bədii təhkiyə formatında "xatırladılması" ilə deyil, müəllifin təqdim etmək istədiyi tarixlə qarşılaşmış oluruq. Belə ki, yazar bu və ya digər səbəblərdən dolayı (bilərəkdən, şüuraltı, kor-təbii və ya hər hansı digər şəraitdə) "unutduğu" tarixi faktları deyil, xatırlamaq istədiyi tarixi, hətta bəzən real tarixdən fərqlənən fərdi tarix interpretasiyasını da təqdim edə bilər.

Sonunadək etiraf edilməmiş həqiqət, tam açıqlanmamış gerçəklik isə qismən yalan təəssüratı yarada biləcəyindən, belə bir vəziyyət memuar janrının etibar edilməyəcək mənbə kimi nəzərdən keçirilməsinə yol açmışdır. Bu səbəbdən də ədəbiyyatşünasların böyük əksəriyyətinin ortaq rəyinə görə, tərcümeyi-halda göstərilən faktlara birmənalı şəkildə etibar etmək doğru olmazdı. Çünki müəllif müxtəlif səbəblərdən həyatının bəzi hadisələri ilə bağlı da susur, oxucusu ilə sonuna qədər səmimi olmur və ya özü müəyyən psixoloji altyapısı yönləndirməsinə görə tarixi təhrif edilmiş dəyərləndirmə prizmasından izləyir. Bu isə anqlosakson istimai-siyasi, mədəni-intellektual mühitində eynilə U.S.Çörçill kimi öz aforizmləri ilə seçilən B.Franklinin məşhur kəlamını xatırlatmiş olur: *'Half a truth is often a great lie*' [3]. U.S.Çörçill də sonunadək hər şeyi olduğu kimi açıqlamır, bəzi məqamların üzərindən ötərək keçir, təfsilatları "xatırlamır", emosional reaksiyalarını canlandırmaqdan çəkinir. Lakin burada heç vəchlə oxucusuna və ən əsası isə tarixə, gələcək nəsillərə daha mötəbər görünmək istəyən, özünü süni şəkildə əbədiləşdirmək istəyən bir siyasətçinin cılız məramı gizlənmir: II Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbənin ən həlledici siyasi fiqurlarından olan, Britaniya milli kimliyinin İmperiyanın süqutundan sonra zədələnmiş eqosuna "məlhəm" olan, onu təkrarən dirçəldən siyasi liderin, hətta ölümündən 60 il sonra da aparılan rəy sorğularına görə "*bütün dövrlərin ən dahi britaniyalısı*" seçilən [1] şəxsin belə xırda gedişlərə heç bir ehtiyacı yox idi. Çünki hələ yaşarkən əfsanə olmağı bacarmış çox az sayda seçilmişlərdən idi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hələ ölümündən on iki il öncədən onun dəfn ssenariləri bilavasitə onun özünün təfriş və redaktəsi ilə ən yüksək dövləti səviyyədə hazırlanmışdır və gözlərini əbədiyyətə yumarkən kral ailəsi üzvlərindən sonra yeganə ən ali reqalilərlə dəfn olunmaq imtiyazına malik olmuş şəxs kimi adı tarixə həkk olunmuşdur [7]. Müharibə qalibi olan belə bir nəhəng siyasi fiqurun, milli liderin, Nobel mükafatı laureatçısı kimi öz dövlətinə fəxarət yaşatmış ədəbin yalana, həqiqətin imitasiyasına ehtiyacı yox idi. Bununla belə, onun memuarlarında sonadək deyilməmiş gerçəkliklərin olduğu da danılmaz idi ki, bunlar da ilk növbədə

onun emosional "xəsisliyindən" qaynaqlanan səbəblərə bağlı məqam idi. Əslində kifayət qədər çılğın təbiəti ilə seçilən, hətta davakar, emosional kimliyinə görə, öz müasirləri, siyasi opponentləri tərəfindən "buldoq" ləqəbi ilə "təltiflənən"[10] Çörçilli qeyri-emosionallıqda "günahlandırmaq" olmaz: o, sadəcə olaraq, məhrəm duyğularını, daxili "sancılarını", emosial travmalarını açıqlamaqdan qaçınır. Bunun ən parlaq örnəyini biz, U.S.Çörçillin 1874-1902-ci illərdəki həyarının erkən mərhələsinə dair yaşantılarını, şahidi olduğu tarixi hadisələri, iştirakçısı olduğu siyasi və ictimai prosesləri əks etdirən "A Roving Commission: My Early Life" avtobioqrafik əsərində atası ilə bağlı qeydini nəzərdən keçirə bilərik. Proseslərin obyektiv şərhi ilə seçilən, öz avtorefleksiyasında həyata dair fəlsəfi-psixoloji görüşlərini geniş şəkildə ifadə edən yazarın atasının itkisi ilə bağlı hissədə sərgilədiyi "psixo-emosional stupor"[11] buna əyani misal ola bilər. Belə ki, bu məqamda onun daxili mahiyyətini, psixoloji kimliyini, aldığı tərbiyənin formalaşdırmış olduğu davranış patternlərini oxucusuna səssiz şəkildə olsa da belə, lakin çox əyaniliklə açıqlandığının şahidi oluruq. Belə ki, VII Malboro hersoqunun üçüncü övladı olaraq dünyaya gəlmiş Rendolf Henri Spenser Çörçill zadəgan titullarının vərəsəliliyi qaydasına görə imtiyazlı hersoq titulunu mənimsəmək imkanından məhrum olsa da, bu böyük ənənələrə malik olan bir nəslin nümayəndəsi olaraq, eləcə də yüksək təhsil görmüş iti zəkalı bir istedad sahibi kimi öz dövrü üçün kifayət qədər müvəffəqiyyətli sayıla biləcək siyasi karyeraya malik olmuşdur [10]. Atasına dərin ehtiram, böyük heyranlıq və sonsuz sevgi duyan Çörçill əsər boyu atasına olan özləmi yalnız implisit şəkildə ifadə edərək öz övlad sevgisinin etirafının ən mərhəm və kövrək şəklini ortaya qoymuşdu. Müəllif: "*mən atama dərin sevgi ilə bağlıyam*" – fikrini açıq şəkildə dilə gətirmədən ömrünün sonundək qəlbinin dərinliklərində daşıdığı sevginin böyük yaradıcı istedadının imkan verdiyi şəkildə və fərqli formatlarla, fərqli siruasiyaların təsviri kontekstində ifadə etməyə müvəffəq olmuşdur. Haqqında bəsh etdiyimiz srupor məqaml isə onun atasının ölüm xəbərini aldığı gecənin ilk baxışdan

[10] Çörçill özünün sonunadək əzmkar, mübariz təbiəti ilə Britaniya siyasi arenasının kuluarlarında "buldoq" ləqəbini qazanmışdır. Bu ləqəb 8 iyun 1940-cı ildə, yəni U.S.Çörçillin baş nazir semildiyindən heç tam bir ay ötməmiş məşhur karikaturist Sidney Ştrubenin çəkdiyi karikaturla lekallıq, kütləvilik qazanmışdır. Həmin karikaturadan sonra dahi Çörçillin karikatur simvolu kimi birmənalı şəkildə buldoq rəsmi qəbul edilmiş [8]. Həmin dövrdən etibarən siyasi alleqoriyada "Britaniya buldoqu" deyildikdə kimin nəzərdə tutulduğu heç kəsdə şübhə oyatmırdı. Hətta o da maraqlıdır ki, məhz, Çörçillin bu simvolik karikarur obrazından sonra Britaniya bulduoqu Böyük Britaniyanın simvollarından birinə çevrilmişdir [15].

[11] Məlumdur ki, tibbi – psixiatrik termin olaraq stupor (latın dilində: stupor "keylik, hisssizlik, uyuşma, kütlük " anlamını verir [12] — müəyyən stress məqamında, hər hansı bir zehni pozuntu (beyin pozuntusu) sayəsində insanın kənar qıcıqlara qarşı əks-reaksiyasız duruma düşmə\sidir. Bu zaman insan ağır fiziki təsirə malik ağrı-acıdan başqa digər növ təsir və müdaxilələrə qarşı tam etinasızlıq nümayiş etdirir, bir növ, kənar reflekslər adekvat reaksiyasız qoyur. Əksər hallarda stupor mutizmlə müşayət olunur ki, bu da səssizlik, hərəki fəaliyyətin pozulması, halsızlıq, kənar qıcıqlara qarşı tamamən reaksiya yoxluğu və ya reaksiya sönüklüyü anlamına gəlir [14]

quru, lakonik, lakin çox dərin sarsıdığı, təsirli şəkildə ifadəsində özünün əksini tapmışdır.

… My father died on January 24 in the early morning. Summoned from a neighbouring house where I was sleeping, I ran in the darkness across Grosvenor Square, then lapped in snow. His end was quite painless. Indeed he had long been in stupor. All my dreams of comradeship with him, of entering Parliament at his side and in his support, were ended. There remained for me only to pursue his aims and vindicate his memory [2, 76].

Atasının xəsətliyindən dolayı real olaraq düşdüyü stupor vəziyyəti müəllifin həmin xəbəri aldıqda düşdüyü psixoloji durumla ağrılı korrelyasiya təşkil etdiyini görməmək mümkün deyil. Çörçill ata itkisi xəbərindən sarsıldılğını, göz yaşı axıtdığını, hansı dərin emosional çalxantı içinə düşdüyünü dilə gətirmədən yaşadığı acının dərinliyini oxucusuna ötürməyə müvəffəq olur. Onun bu təqdimatı, bir növ ondan bir il sonra Nobel mükafatı almış Ernest Heminqueyin eyni emosional ifadə "xəsisliyinə" malik "aysberq üslubunu" xatırladır. Belə ki, eynilə "aysberq təhkiyə prinsipində" olduğu kimi (daha ətraflı bax: [9]), burada müəllif baş verən hadisənin bütün detallarını təsvir etmədən, yazarın məqbul bildiyi və oxucusu ilə bölüşdüyü "görünən detallara" əsasən həmin məşum gecə cərəyan etmiş prosesləri öz təfəkküründə canlandırmalı idi. Yəni implisit informasiya oxucu təxəyyülünün öhdəsinə buraxılmaqla (əslində isə, müəllif tərəfindən ustalıqla yönləndirilməklə) müvafiq eksplisitlik qazanırdı.

Xatırladaq ki, E.Heminquey özü "aysberq prinsipi" haqqında qeyd etmişdir ki, "*Əgər yazar nə haqqında yazdığını kifayət qədər bələddirsə, o, bildiyi məqamları, detalları buraxa bilər və əgər yazıçı həqiqətən kifayət qədər yazırsa, oxucu bunları yazıçının dediyi kimi hiss edəcək*" [6]. Məhz, həmin əminliyə malik olan Çörçill o acı xəbəri aldığı gecənin detallarını "buraxsa" da, oxucu öz iliklərinə qədər gənc Uinstonun yaşadığı acının dərinliyini hiss edir və onunla (müəlliflə) empatik bağ qurur.

Müəllifin emosional durumunun təsvirində nümyiş etdirdiyi "xəsisliyin" iki qaynağının olduğunu düşünürük. Bizə görə, əslində bu qaynaqlar, yəni həm ailə davranış patternləri, həm də Britaniya elitasının stereotipikləşmiş davranış qaydaları müvafiq sintez təşkil edərək Çörçillin qəliz müəllif kimliyini formalaşdırmışdır. İlk məqamla bağlı onu qeyd edək ki, Çörçillin özünün də öz memuarlarında atası ilə bağlı qeyd etdiyi kimi, atası özünün karyera "qürubunda" yaşadığı çətinlik və sınaqlardan şikayət etməyi özünə yaraşdırmır və ona qarşı təqibləri, ona ünvanan tənqid və tənələri əsl zadəganlara xas kübar etinasızlıq "maskası" altında, yəni heç bir aşkar və emosional reaksiyaya yol vermədən "görməməzlikdən gəlirdi", daha doğru desək, oğlunun təsbit etdiyi kimi, dərin emosional sarsıntı yaşamasına baxmayaraq, etinasızlığı imitasiya etməyə çalışırdı.

Dignity and reticence upon this subject were invariably preserved before strangers, children and servants. Only once do I remember my father having

breathed a word of complaint about his fortunes to me, and that for a passing moment. Only once did he lift his visor in my sight. [2, 46].

Göründüyü kimi, qulluqçuların, yadların, hətta öz övladlarının qarşısında əsalətli duruşunu qoruyub saxlamaqla keçirdiyi mənəvi bunalımı biruzə verməmək Çörçillərin ailə ənənəsi idi.

Digər tərəfdən isə U.Çörçill Hersoq Malboro nəslinin mümayəndəsi kimi, çoxəsrlik tarixə və zəngin ailə ənənələrinə malik zadəgan nəslin mümayəndəsi kimi, Britaniya elitasına xas olan *stiff upper lip* geştaltının (*stiff upper lip* haqqında daha ətraflı bax: [5]) daşıyıcısı idi. Məlumdur ki, bu geştalt ümumxalq, ümummilli mahiyyət kəsb etsə də, daha Britaniya zadəganlarının davranış biçimi kimi srandartlaşmışdır. Həmin davranış stereoripinə görə, əsl Britaniyalı, əsl zadəgan heç vaxt öz emosiyalarının əsiri olmamalı, həyatın ağrı-acılarına qarşı sitəm etmədən Britaniya stoizmi nümayiş etdirməli [13], eləcə də öz emosiyalarını açıq şəkildə ifadə etməkdən, yəni ifrat sevinc və ya böyük acı hissini nümayiş etdirməkdən çəkinməli idi.

Təqdim olunanlar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, memuar ədəbiyyatı müəllifin daxili sarsıntılarına, emosional qiymətləndirmələrinə kökləndiyində avtobioqrafik başlanğıc ön plana keçir. Digər halda isə, yəni müəllifin baş verən proseslərin öz subyektiv dəyərləndirmə prizmasının "mizan-tərəzisinə" qaoymadan, emosional reaksiyalar fonunda "seçkin xatırlatma" texnikasından istifadə etmədən əsərlərdə isə memuar başlanğıc daha üst mövqedə qərarlaşır. Eyni zamanda belə nəticəyə də gəlmək olar ki, memuar ədəbiyyatında müəllifin baxış bucağı, yanaşma prinsipləri bir çox hallarda şüurlu seçimə istinad etmir. Belə ki, bu zaman müəllifin kimliyinə təhtəlşüuru təsir edən patternlər, geştaltlar, uşaqlıq və ya gənclik travmaları şəklində təzahür tapan faktorlar bəzi reallıqların görməzlikdən gəlinməsinə yol açır.

Ədəbiyyat:

1. Churchill voted greatest Briton // BBC, 24 November, 2002 http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/2509465.stm
2. Churchill, W.S. My Early Life. A Roving Commission. https://gutenberg.ca/
3. Contorno S. 'Half a truth is often a great lie': Did Benjamin Franklin really say that? // Politifact, December 17, 2013 https://www.politifact.com/article/2013/dec/17/did-benjamin-franklin-say-half-truth-often-great-l/
4. De Man P. Autobiography as De-facement // MLN. 1979. Vol. 94. No. 5. Comparative Literature. P. 919-930. https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/DeMan_Autobiography.pdf
5. Edathara Sh.S. What having a 'stiff upper lip' means and how it became associated with Britain // The Indian Express, December 19, 2022 https://indianexpress.com/article/explained/explained-culture/stiff-upper-lip-meaning-britain-explained-8330929/

6. Fiction Writing: A Guide to the Iceberg Theory // Proofed, 30th July 2022 https://getproofed.com.au/writing-tips/fiction-writing-a-guide-to-the-iceberg-theory/
7. Gambarotto T. The secret code names used to plan funerals of the Queen, other royals and politicians // My London, January 28, 2021 https://www.mylondon.news/news/zone-1-news/prince-philip-dead-duke-edinburgh-15993584
8. Hall D.J. Bulldog Churchill: The Evolution of a Famous Image // International Churchill Society, August 29, 2013 https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-106/bulldog-churchill-the-evolution-of-a-famous-image/
9. Hemingway's Iceberg Theory, March 5, 2020 https://englishliterature.net/notes/hemingways-iceberg-theory
10. Lord Randolph Churchill // Britannica, January 20, 2023 https://www.britannica.com/biography/Lord-Randolph-Churchill-British-politician
11. Renza L.A. The Veto of the Imagination: A Theory of Autobiography // New Literary History, Vol. 9, No. 1, Self-Confrontation and Social Vision (Autumn, 1977), pp. 1-26 https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Renza_Veto.pdf
12. Stupor // Online Etymology Dictionary https://www.etymonline.com/word/stupor
13. The truth about British stoicism // BBC, https://www.bbc.com/travel/article/20201101-the-truth-about-british-stoicism
14. What is the difference between stuporous and obtunded? https://biosidmartin.com/what-is-the-difference-between-stuporous-and-obtunded/
15. Why is the British bulldog a symbol of Britain? https://greatbritishmag.co.uk/uk-culture/why-is-the-bulldog-a-symbol-of-britain/
16. Бушканец Л.Е. Проблема достоверности литературных мемуаров и современные концепции нейрофизиологии памяти / Л.Е. Бушканец // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2015. Т. 157. № 2. С. 19-27.
17. Луцевич Л. Ф. Документальность, эго−документ, русская писательская исповедь // Документ и «документальное» в славянских культурах: между подлинным и мнимым: Сборник научных трудов / под ред. Н. М. Куренной. М., 2018. С. 41-62. https://inslav.ru/sites/default/files/2018-document-lucewicz.pdf
18. Романова Г.И. Автобиография // Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: Интелвак, 2003. – Стб. 15–17

19. Фуко М. Герменевтика субъекта: Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1981–1982 уч. году / Пер. с фр. А.Г. Погоняйло. СПб., 2007. https://www.rulit.me/books/germenevtika-subekta-read-233534-3.html
20. Шайтанов И. О. Как было и как вспомнилось (Современная автобиографическая и мемуарная проза). — М.: Знание, 1981. — 64 с.
21. Шарифова С.Ш. Теоретические проблемы жанрового смешения и литературного влияния в западной и восточной литературе. Москва, «У Никитских ворот», 2021, 530 с.
22. Шолохова Я.П. Культурно-историческое измерение практик самоописания. // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2017.— №3 — с.175-181

О ПОТЕНЦИАЛЕ ВЫРАЖЕНИЯ АВТОРСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В МЕМУАРНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (на основе мемуарного наследия У.С. Черчилля)

В статье исследуются возможности автонарратива для выражения авторской идентичности в мемуарной литературе. В частности, автор оценивает выразительные ресурсы авторской личности на примере мемуарных произведений У.С. Черчилля. Известно, что бывший премьер-министр США Черчилль, которого считают одним из самых блестящих политических деятелей 20 века и которого, согласно опросу общественного мнения, сами же британцы рассматривают как «самого величайшего британца всех времен», в 1953 году был удостоен Нобелевской премии по литературе. В статье на основе материала автобиографичного романа «My Early Life. A Roving Commission » анализируются особенности выражения авторской личности этого блестящего политика и талантливого писателя. Опираясь на факты и информацию, представленные в статье, автор делает вывод, что если автобиографическое начало выходит на первый план, то тогда мемуарная литература укореняется во внутренних потрясениях и эмоциональных оценках автора. В ином случае, если автор в произведении не делает упор на собственные переживания, не исходит из собственной субъективной оценочной призмы, не использует «выборочную фотографичность истории» фоне своих эмоциональных реакций, то тогда мемуарое начало преобладает над автобиографичным началом. В то же время можно сделать вывод, что авторская точка зрения и принципы подхода в мемуарной литературе во многих случаях не относятся к сознательному выбору. Так как, в процесса своего литературного творчества, автор, как и любой «смертный» человек подвергается воздействию паттернов, гештальтов, детских или юношеских травм, подсознательно влияющих на личность автора, приводят к игнорированию некоторых реальностей.

ON THE POTENTIAL OF EXPRESSING THE AUTHOR'S IDENTITY IN MEMOIRS (based on the memoirs of W.S. Churchill)

The article explores the possibilities of autonarrative for expressing the author's identity in memoir literature. In particular, the author evaluates the expressive resources of the author's personality on the example of the memoirs of W.S. Churchill. It is known that the former US Prime Minister Churchill, who is considered one of the most brilliant politicians of the 20th century and whom, according to a public opinion poll, the British themselves consider as "the greatest Briton of all time", was awarded the Nobel Prize in Literature in 1953. . In an article based on the material of the autobiographical novel “My Early Life. A Roving Commission » analyzes the features of the expression of the author's personality of this brilliant politician and talented writer. Based on the facts and information presented in the article, the author concludes that if the autobiographical beginning comes to the fore, then the memoir literature takes root in the internal shocks and emotional assessments of the author. Otherwise, if the author in the work does not focus on his own experiences, does not proceed from his own subjective evaluative prism, does not use the “selective photographic nature of history” against the background of his emotional reactions, then the memoir element prevails over the autobiographical element. At the same time, we can conclude that the author's point of view and the principles of approach in memoirs in many cases do not refer to a conscious choice. Since, in the process of his literary work, the author, like any “mortal” person, is exposed to patterns, gestalts, childhood or youthful traumas that subconsciously affect the author’s personality, and lead to ignoring some realities.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru , professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

dosent **GÜLTƏKIN AĞACAN QIZI ƏLIYEVA**
Bakı Slavyan Universiteti
gultekin392@mail.ru

AZƏRBAYCAN SƏRBƏST ŞEİRİNDƏ STRUKTUR VƏ KOMPOZİSİYA YENİLLİYİ

Məqalədə göstərilir ki, müstəqillik mərhələsində sərbəst şeirə yeni qüvvələrin gəlməsi ilə onun ritm və ahəngi, struktur və kompozisiyası dəyişir. Bu dövr sərbəst şeirdə heca vəzni ilə yaxınlıqlar baş verir. Dövrün poeziyasında uğurlu nümunələr milli sərbəst şeirin önünü açır, poetik formanın sərbəstliyini və variasiyalılığını artırır. Azadlıq, müstəqillik duyğuları Azərbaycan sərbəst şeirinin də istiqamət və üslublarının genişlənməsinə səbəb olur. Azərbaycan poeziyasının həm fikir sərhədləri, həm də üslubi istiqamətləri genişlənmişdir.Belə ki,yaradıcılıq cərəyanda yox,hər hansı cərəyanlar yaradıcıllıqda özünü ehtiva edir və təsdiqini tapır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan sərbəst şeiri yalnız mövzu və məzmun baxımından deyil, ritmik davranış və intonasiya baxımından da yenilənmişdir. V.Bəhmənli, R.Behrudi, E.Başkeçid, R.Məcid və b. sərbəst şeirlərində mövzu aparıcı olur. Şeirdə təsvir olunan hadisənin ayrı-ayrı passajlarının elastikliyi, aydınlığı və qrafik-üslubi görümlülüyü onun təsir gücünü artırır. E.Başkeçidin sərbəst şeirlərində poetik mətnin intonasiya fonu bir qədər də intensivləşir, sabit (konstant) səs vahidləri artan və yükəslən intervallarla davamlı bir hərəkət trayektoriyası cızır. Bu şeirlərdə təkcə poetik mətnin daxili strukturu dəyişmir, həm də məzmun qatında özünü göstərir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan sərbəst şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri D.Osmanlı, Qəşəm Nəcəfzadə yaradıcılığı bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Beləliklə, Azərbaycan sərbəst şeiri son illərdə xeyli inkişaf etmiş forma və məzmun baxımından zənginləşmiş,çağdaş poeziyamizin mənzərisə və xəritəsi yenilənmişdir.

Açar sözlər: sərbəst şeir, mərhələ,bədii təsvir, gerçəklik,kompozisiya

Azərbaycan sərbəst şeirinə yeni qüvvələrin gəlməsi ilə ritm və ahəngini dəyişdiyi kimi, struktur və kompozisiyası da yeniləşir. V.Bəhmənli, R.Behrudi, A.Sadiq kimi gənclərin sərbəst şeirə gəlişi əlavə dividentlər gətirir; sərbəst şeirdə, heca vəzni ilə yaxınlıqlar baş verir. Bəzi heca şeirlərini sillabik tərtibata salmaq mümkün olduğu halda, sərbəst formada yazılan şeirləri də bənd sisteminə salmaq mümkün olur. Bəzən isə şeirin tərtibatındakı sərbəstlik heca vəzni ilə müşaiyət olunurdu. Bu cür vəziyyəti biz hələ 60-cı illərdə B.Vahabzadə və Nəbi Xəzri şeirində müşahidə etmişdik. N.Həsənzadənin şeirlərində isə bu iki forma bir-birinin içinə o qədər daxil olmuşdur ki, onu asanlıqla müəyyənləşdirmək olmur. Onun bir çox şeirlərində, xüsusilə də poemalarında vəzn sinkretizminə rast gəlirik. V.Bəhmənli yaradıcılığında bunun ən yaxşı nümunələrini görmək olar. Onun şeirlərinin tərtibində

yeni kompozisiyanın konturları cızılır. Şairin bu kompozisiyasında hər bir misra bəzən azad olur və bu misraları bir-birinə bağlayan "ayaq"dan istifadə edir. Bu "ayaq" şeirin ana xəttini təşkil edir. V.Bəhmənli şeirinin bu xüsusiyyətini nəzərdə tutan Namiq Atabəyli yazır: *"Vaqifin poeziyası çağdaş ədəbiyyatın xüsusi bir mərhələsi sayıla bilər. Onun verlibr peşəkarlığı çoxları üşün örnəkdir, amma bütün hallarda Vaqifin "qafiyə eşqi" onu tərk etmir"* (1, s. 202).

Azərbaycan sərbəst şeirinin kompozisiyasında yeni bədii poetexnoloji təsvirlər, epifora səciyyəli təkrarlar, sintaktik paralellizmlər xüsusi yer tutur. Rus nəzəriyyəçişi Jirmunski bu məsələləri sərbəst şeirin kompozisiyası üçün çox doğru olaraq əhəmiyyətli hesab edir: *"Hər bir strofik sintaktik qapanma- mürəkkəb və ya birləşmiş bir cümləni, nəzərdə tutulan mükəmməl bir temanı ifadə edir. Bu sintaktik və tematik qapanmadan başqa bəndlərarası sərhədlər son üç misrada təkrarlanan "zvuçit mne imya tvoye trijdı blajennoye: Aleksandriya","zvuçit mne imya tvoye trijdı mudroye: Aleksandriya" və sairədən təşkil edilir. Sonluq hər bəndin xüsusi mövzusuna uyğun variasiyada bağlanır: o, bəndlərin kompozisiya münasibətində fərdiləşir və bununla birlikdə onları vahid bədii tamlıqda birləşdirir. Hər bir xüsusi bəndin daxilində kompozisiya qurucusu kimi sintaktik paralelizm verilir"* (2, s. 533).

Dövrün poeziyasında uğurlu nümunələr milli sərbəst şeirin önünü açır, poetik formanın sərbəstliyini və variasiyalılığını artırır. Azadlıq, müstəqillik duyğuları Azərbaycan sərbəst şeirinin də istiqamət və üslublarının genişlənməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsidir ki, ortalığa yalnız "neo-şeir", "neo-roman" anlayışları çıxmamış, həm də bu anlayışları özündə ehtiva edən bəzi nümunələr də yazılır. Ancaq bütövlükdə bu dövrdə Azərbaycan poeziyasının həm fikir sərhədləri, həm də üslubi istiqamətləri genişlənmişdir. Əlbəttə, hər hansı bir şairin, yaxud yazıçının yaradıcılığını konkret olaraq hər hansı bir cərəyan və axınlara aid edilməsi hər zaman özünü doğrultmur. Tutaq ki, simvolist adlandırılan şairin yaradıcılığını simvolizmə gətirib çıxaran amillərin də rolu əsas olur. Belə ki, yaradıcılıq cərəyanda yox, hər hansı cərəyanlar yaradıcılıqda özünü ehtiva edir və təsdiqini tapır. Hər hansı bir şairin yaradıcılığını bu bölgüyə şamil etməli olsaq, ziddiyyətli bir mənzərə yaranmış olacaq. Məsələn, milli realist şeir bölgüsü altında uzun bir siyahı tərtib etmək olar. Eləcə də digər bölgülər haqqında. Lakin elə buradaca demək lazımdır ki, hər hansı bir şairin bu bölgülərin hər birinə aid müəyyən şeirləri də vardır. Sərbəst şeirlərin isə özünəməxsus inkişaf yolu vardır. Çünki sərbəst şeir bir formadır; onu bu cərəyanların hər birinə aid etmək də olar. Yəni bu cərəyanların hər biri sərbəst şeirdə də öz təsdiuqini tapa bilər.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan sərbəst şeiri yalnız mövzu və məzmun baxımından deyil, ritmik davranış və intonasiya baxımından da dəyişmiş və yenilənmişdir. Altmışıncı illərdən gələn poetik təcrübə və zənginləşməyə bu dövrdə dünya poeziyasına inteqrasiya prosesləri də qatılmış və ortaya yeni bir mərhələ çıxmışdır. Bu mərhələdə sərbəst şeir struktur baxımından dəyişmiş, yeni ritm və intonasiya ilə zənginləşmişdir. Rüstəm Behrudi, Etimad Başkeçid, Rəşad Məcid,

Səlim Babullaoğlu, Zahir Əzəmət, Qəşəm Nəcəfzadə, Əjdər Ol və b. onlarla şairin yaradıcılığında sərbəst şeirin strukturu zəngin və çoxqatlı olmuşdur. 80-ci illərin sonlarında "Salam, dar ağacı", "Şaman duası" kitablarını dərc etdirən R.Behrudi 90-cı illərdə yaradıcılığının yeni mərhələsinə daxil olur. Onun yaradıcılığında sərbəst şeir yeni bir intonasiya ilə yanaşı poetik emosionallıq qazanır. Ölçülü şeirlə yanaşı, sərbəst şeirin bir çox nümunələrinsə yazan şair müstəqillik illərində "Yer üzü görüş yeridi", "İblis mələkdən gözəldi", "Din sevdim din üstünə", "Bir dəli ayrılıq kimi" və s. şeirlər kitablarını dərc etdirmişdir.

R.Behrudi həm hecada, həm də sərbəstdə yazmasına baxmayaraq, onun poetik dili, bədii mətnin estetik informasiya yükü, demək olar, bir-birinə yaxındır. Onun digər şeirlərində olduğu kimi, sərbəst şeirlərində də tükün yaddaşı, Allah, Tanrı, Həyat, Tale, Dar ağacı, Tövbə, Cəhənnəm, Sevgi, İblis kimi obrazlar üstünlük təşkil edir və bu şeirlərin məzmununu əhatələyir. Onun bu şeirlərini poetik dualar da adlandırmaq olar. Elə şairin özü də bir kitabında bunu etiraf edərək yazır: *"Şairlər Tanrının sevib seçdiyi adamlardı. Tanrı onları bəndəlikdən çıxarıb özgə tale yazdı. Yazdı ki, ona pıçıltı ilə dua oxusunlar. Onlar da bunun əvəzində Tanrının sirrini açmağa can atdılar"* (3, s. 6). R.Behrudi İblisi əzab çəkən anında təsvir edir, onu sevmək yox, yazığı gəlir, yəni İblis iblis olmaq istəmir. Bununla şair yeni bir İblis obrazı yaratmağa çalışır, İnsanı insan kimi doğulduğuna, doğuluşu ilə günaha batdığına görə təsvir edir. Şair insanın içində gəzdirdiyi iztirabı, sevinci, hüznü, sirri təsvir etməyə çalışır. İnsan ölümlü olduğu üçün ona yazığı gəlir.

R.Behrudinin sərbəst şeirlərində mövzu aparıcı olur; çox zaman şair nədən yazır-yazsın vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoyur. Şeirdə təsvir olunan hadisənin ayrı-ayrı passajlarının elastikliyi, aydınlığı və qrafik-üslubi görümlülüyü onun təsir gücünü artırır. "Son bahardan oğluma məktublar" şeirində vətəndaşlıq mövqeyini poetik mətnə köçürür. Şair oğluna xitabən min ildi "yuxularında qurd doğan", "div səbrinin üstündə ilan yatan", "çörəyi daşdan çıxan" bir kişi həyatını mənalandırır. Yaşadığı hüzn və kədətrin ictimai motivlərində mənsub olduğu xalqın gələcəyinə yönəlik mesajlar verilir. Şairin lirik qəhrəmanı yalnız dua ilə yetinib qalmır, həm də bu dualarını düşmənə qarşı nifrətə çevirməyi bacarır. O, hər şeyə hazırdır, qiyamətə belə getməyə, ancaq bu məmləkətin qıpqırmızı qanı ilə suvadığı torpaq uğrunda ölməyi hər şeydən üstün tutur.

E.Başkeçidin sərbəst şeirlərində poetik mətnin intonasiya fonu bir qədər də intensivləşir, sabit (konstant) səs vahidləri artan və yükəslən intervallarla davamlı bir hərəkət trayektoriyası cızır. Bu şeirlərdə təkcə poetik mətnin daxili strukturu dəyişmir, bu dəyişiklik həm də məzmun qatında baş verir. Şeirin leksikonunda qədim, yaxud arxaik sözlərin işlənilməsi onu klassik anadilli poeziyaya və Dədə Qorqud şeirinə yaxınlaşdırır. "Necə ki...", "Məcazlar", "Qarşı yatan qara dağın binası", "Öz yanından ürkən dosta söyləyin", "Qəflə-qatırıma hay vuruldumu", "Olmasın qoy", "Saqi, dolan tutuşduraq badəmizi", "Hər üzü bəlli dünyada" və s. şeirlərində klassik poetik düşüncə yeni formada deyilir. Şairin hər bir şeirində yeni

bir intonasiya və ritm tətbiq edilsə də, ruh və bədii söz ehtiyatı baxımından klassik poetik düşüncəyə söykənir. "*hər üzü bəlli dünyada,//dünyada dün...//usandım açıq qapılara təpilməkdən.//nə gördün,//hey, qara öfkə mənə ulaşan?//gedib də geriyə dönməyəcəyim günün//sağlığına içmək istəyirəm bu gün"* (4.E.Başkeçid, s. 26).

Şairin mənsub olduğu poetik təcrübə ənənəsi sonrakı bölümlərdə də davam edir. Ən adi sözlərlə şair özünün duyğu və düşüncələrini ifadə edir. E.Başkeçidin sərbəst şeirləri kontekstində ikinci bir xüsusiyyət isə sərbəst şeirin ritmində nəsr komponentlərinin daxil olmasıdır. Bu proses təkcə onun şeirlərində deyil, çağdaş sərbəst şeirçilərin bir çoxunun yaradıcılığına xas olan əlamətlərdən biridir. "Vaqeə" şeirinin hər bölümü (passajı) cəmi bir cümlədən ibarət olur. Lakin bu bir cümlədə bir neçə bitmiş fikir ifadə olunur. Burada cümlələr nəsr komponentləri ilə yüklənir. Sərbəst şeir təcrübəsində bu cür şeirlərin əsas məqsədi məzmunu çatdırma və poetik informasiyaya üstünlük verməkdir. Lakin bədii mətndəki fikir təsvir olunan hadisələrin obrazlı inikasını zəiflətmir, oxucunun duyğu və düşüncələrini aydınlaşmış şəkildə ifadə edir. şair yeni bir poetik dil və inonasiya sərgiləyir; sözün vurğusu, vurğuların nisbəti, durğu və durğu işarələrinin ardıcıllığı melodik ritmi müəyyənləşdirir. E.Başkeçid şeirlərinin intionasiyası da poeziyadan çox nəsr elementləri ilə yüklənmişdir. Ara cümlələrdən ("hətta bir qədər mütiliklə deyərdim", "onsuz da bu ömrü yaşayıb tükətmək mümkün deyil, başına belə sovursan"), eləcə də cümlənin əvvəlində "və" bağlayıcısından istifadə poetik ritmi ləngidirsə də, fikrin dolğun ifadəsinə nail olur. İkinci passajda da lirik "mən"in poetik izharında nəsr elementləri üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Prozaiklik E.Başkeçid sərbəst şeirini yeknəsəklikdən qurtarır və estetik simvollaşdırmanı bir qədər də gücləndirir. E.Bakeçidin bu sərbəst passajları Gültəkin və Yenisey abidələrindəki mətnlərlə yaxınlıq təşkil edir. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, çağdaş sərbəst şeir forma və struktur baxımından geriyə getmişdir, bu poetik təcrübənin yenilənməsi və çağdaş formada təzahürünün bir nümunəsidir. Maraqlıdır ki, ədəbiyyatşünas Arif Abdullazadə ən qədim türk abidələrində sərbəst şeir nümunələrinə rastlandığına diqqət çəkərək yazırdı: *"Orxon Yenisey və Gültəkin abidələrində biz sərbəst şeir formasının rüşeymlərinə tez-tez rast gəlirik. Bu şeir parçalarında, heç şübhəsiz, zahiri ahəng və düzüm sisteminə riayət edilmir, lakin müəyyən daxili ahəng gözlənilir"* (5.Abdullazadə, s. 168). Əlbəttə, Orxon-Yenisey abidələrindəki bədii mətnlərin ibtidai şəkildə olduğunu və tam formalaşmadığını iddia etmək də düzgün olmazdı. Çünki bu mətnlər təkcə bir bədii əsər kimi yazılmamış, hər hansı bir həyatın, gerçəkliyin bədii təsviri olaraq ortaya çıxmışdır. "Dədə Qorqud" boylarında isə poetik parçaların sərbəst intonasiyasının yeni inkişaf yolu ilə qarşılaşırıq. E.Başkeçidin şeirlərində Dədə Qorqud şeirinə yaxınlıq sərbəst vəznin konkret cəhətlərini müəyyənləşdirən forma və daxili ahəng sisteminə yaxınlığı ilə fərqlənmir, həm də poetik dil və ifadə vasitələri baxımından səsləşir. Şair sərbəst şeirlərində arxaik sözlərdən yeri gəldikcə istifadə edir ki, bunlar da ümumilikdə dövrün poetik

dilinin ahəngini yaratmış olur. “Hanı tür ki, gözlədik...” şeirinin inşasında bu cür sözlərdən genişliklə istifadə edilmişdir:

görklü Tanrı!
bir balaca misirinin həvəsində
kimi atlı, kimi yayaq-Şahid sənsən
insanların bir-birinə kilidlənmiş taleləri
gündüz-gecə yalvar-yaxar, dua, ovsun...
nədir bunca illər ili çəkdiyimiz
bu qədər ki, bizdə varmış
olmaz olsun (6, s. 40).

Şeirdə “hanı o türk ki, gözlədik, varsın gəlsin”, “axşam-axşam olur hənuz”, “neçə başlar kəsiləcək...”, “bəllənəcək əvvəl-axır”, “hamı yoldan sağlıqlı, mübarək olsun” bədii ifadə və misra bölgülərində Qorqud dövrünün dili, əslində bu gün də arxaik şəkildə işlənən ifadələrə yer verilmişdir. Çağdaş poeziyanın tanınmış nümayəndələrindən biri Rəşad Məcidin sərbəst şeirlərində fərqli bir istiqamət gözə çarpır. Onun şeirlərinin üslubunda nağılvari təhkiyə forması başlıca yer tutur. Sadə struktur üzərində qurulan poetik mətndə fikir qütbləri fəal və intensiv şəkildə görümlüləşir, yəni detallar üzərindən obrazlı əyaniləşməyə doğru gedir. Bu cür poetik təhkiyə texnikası sərbəst şeirin inşasında yeni yol açır. “Yastıq” şeirinin strkturu sadə bir detalın üzərində qurulur; yastığın insan həyatında oynadığı rolun ictimai tərəfləri göstərilir. Şair insan ömrünün stenoqramını bir yastıq obrazında bütövləşdirə bilmişdir. İnsan doğulan kimi başının altına yastıq qoyulur. Bu yastıq ilk olaraq həqiqi mənada işlənir. Sonra yastığın insan həyatındakı müxtəlif rolları gəlir. Şairin burada verdiyi “yastıq formulu” ictimai məna kəsb edərək insanın yaşadığı ömrün məzmununa çevrilir; beləcə, hər bir insanın başının altına qoyulan yastıq gələcəkdə onun fəaliyyətsizliyinə, arxayınçılığın, ona verilən boş vədlərə səbəb olur. Deməliyəm ki, burada şair həm də sətiraltı mənada otuz ilə yaxındır ki, Qarabağ məsələsində Azərbaycana verilən boş vədləri nəzərdə tutmuşdur. Bu səstiraltı məna şeirin assosiativ məzmunundan doğur.

R.Məcidin şeirlərinin böyük bir hissəsi vətənə, onun yurd yerinin gözəlliklərinə həsr olunub. Bu şeirlərində vətənin poeziyasını yaratdığı kimi, poeziyanın da vətənini yarada bilmişdir. Onun şeirlərini sistemli şəkildə izləməli olsaq, vətənin mənəvi tarixini aşıq şəkildə görə bilərik. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qasımbəyli şairin sərbəst şeirlərindəki vətən sevgisini yüksək qiymətləndirir: *“Şair vətənin mənəvi tarixini elə-belə, sözgəlişi vərəqləmir. Vətən tarixini və onun əsas atribitlarını təhlil edərək, vurğulayaraq çağdaş nəsillərə, öz yaşıdlarına sanki vətəndaşlıq gücü bəxş edir. Çünki lirik “mən”in qan yaddaşında bu söylədikləri canlıdır, dipdiridir”* (7, s. 95). Bu mənada vətənin bir çox atributları şairin lirik qəhrəmanı üçün canlı varlığa çevrilir. Lirik qəhrəmanı öz vətənini, onun ayrı-ayrı atributlarını dərin inamla sevir. “Bayrağım” şeirində bu inam daha canlı görünür. Məlumdur ki, bu mövzuda həm yüz il əvvəl Cümhuriyyət dövründə, həm də çağdaş

müstəqillik zamanında şairlər tərəfindən bir çox şeirlər yazılmışdır. R.Məcidin şeiri özünün enerjisi, təsir gücü ilə çağdaş sərbəst şeirin poetik məkanında özünəməxsus yer tutur. Uzun illər onu (bayrağı) ən çətin günlərində qoruyaraq beyninə həkk edən, mahnılarında, nəğmələrində gizlədən lirik qəhrəman üç rənginə öyrəşdiyi bayarağı ən yüksəkdə tutur, onu sevir, küləkdən, tufandan qoruyaraq bu günə gətirir. Başı üstünə qaldırdığı bayrağı heç zaman əyməmək və beləcə də saxlamaq lirik qəhrəmanın ən böyük ideallarındandır:

Zaval yox indən belə,
başımın üstündən
qoymaram yerə.
Dalğalan,
əs,
açıl yelkən kimi
gedək gələcəyə (8, s. 66).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan sərbəst şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri Qəşəm Nəcəfzadə yaradıcılığı bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onun yaradıcılığında sərbəst şeir həm forma, həm də məzmun baxımından yeniləşir və dəyişir. O, insan duyğularını fərqli şəkildə təsvir edir, insanı təbiət və cəmiyyət, kainat və dünya hadisələri ilə əlaqəsinin orijinal ifadəsini tapır. Onun şeirlərində insanın bədii anatomiyası yaradılır, ölüm, həyat, sevgi və sufi düşüncələrdən söz açılır. "Oğlum, qapını aç, qapıda bir külək ölür" şeirində küləyin ölümü insanın, təbiətin, sevginin ölümü kimi mənalanır. Şair küləkdən canlı bir varlıq kimi bəhs edir: *"Külək gərək ata dəyə, at hanı?//Külək gərək telə dəyə tel, hanı?//Külək gərək sevənlərin arasından keçməyə//Deyəsən keçib oğlum,// qapıda bir külək ölür"* (9, s. 3).

Qəşəm Nəcəfzadə şeirlərində söz və fikir axtarışları paralel şəkildə inkişaf edir. "Köhnə evimiz", "İki səhifə", "Unudanda", "Yüz altmış", "Məşhur adamın gülümsəməyi", "Yeni quruluş", "Çiçəklərin ətri yandırır düzü", "Çöl haqqı", "Şəkil sevdası" və s. şeirlərində fikir axtarışları və onun poetik deyimi bir-birini əvəzləyir. Qəşəm Nəcəfzadə poetik nitqinin linqvistik əsasında söz və ifadələrin, yaxud söz birləşmələrinin təkrarı mühüm yer tutur. Hətta o dərəcədə mühüm yer tutur ki, şairin sərbəst şeir yaradıcılığında bir üslub səviyyəsinə yüksəlir. Bunu şair bilərəkdən edir və bununla da poetik fikrin məntiqi qütbləşməsini, ana dilinin semantik uzlaşma funksiyasını həyata keçirir. Şair təkrar sözlərin yaratdığı səs ilkinliyini onların məna və məzmun motivlərinə yönəldə bilir. Q.Nəcəfzadənin şeirlərində söz, ifadə ardıcıllığı, sözlərun təkrarlanması ritmik hərəkətlilik yaradır. Bu cür ritmik sıralanmanı sərbəst şeirin əvvəlki mərhələsində görmək çətindir. Bu xüsusiyyət şairin şeirində səs ilə yaranan rəssamlığı xatırladır və bədii effektivliliyi artırır. Bir çox hallarda isə, fikrin azacıq fərqli şəkildə təkrarı, yaxud omonimlik yaratması bədii materialı möhkəmlətməklə yanaşı, bədii mətnin struktur bütövlüyünü təmin etmiş olur. "Atətsayağı" şeirində misralar iki yerə bölünür. Misranın birinci hissəsində

hərəkətin təkrarlanması, ikinci hissəsində isə qarşılıqlı hərəkətlər ifadə olunur. Ancaq bu elə şəkildə təqdim olunur ki, həm görümlülük, həm də bədii effektivlilik artmış olur. Q.Nəcəfzadə sərbəst şeirlərində maksimum şəkildə forma ilə məzmunun vəhdətinə can atır və bu zaman fonetik səslənməyə xüsusi fikir verir. Fonetik səslənmənin məzmuna uyğunluğu şairin "Əylən deyim", "Vaxtın bu vaxtında", "Arxiv", "Əslində" və b. şeirlərində də uğurlu şəkildə istifadə olu Ən yeni mərhələdə sərbəst şeirə gələnlər dünya təcrübəsini öyrənmiş, onların şeirlərindən tərcümələr etmiş və yeni sərbəst şeirin formalaşmasında müəyyən işlər görmüşlər. Kamal Abdulla, Vaqif Bayatlı Odər, Adil Mirseyid, Həmid Herisçi, Rəşad Məcid, Səlim Babullaoğlu, Qulu Ağsəs, Etimad Başkeçid, Murad Köhnəqala, Dəyanət Osmanlı, Zahir Əzəmət, Əjdər Ol, Azad Yaşar, Qəşəm Nəcəfzadə, Şaiq Vəli, Rasim Qaraca, İbrahim İbrahimli, Xanəmir, Aqşin Yenisey, Könül Həsənqulu və b. onlarla şairin sərbəst şeirləri bu poetik formanın yeni yolunu müəyyənləşdirmişdir. Yeni nəslin sərbəst şeirlərinin yeni poetik yol xəritəsini müəyyənləşdirdiyini nəzərə alaraq, onların yaradıcılığına nəzər salmaq kifayətdir. Bunlara bəzən modernist şairlər də deyirlər. Əslində modernizm yalnız 90-cı illər ədəbi hadisəsi olmayıb, öz başlanğıcını 80-ci illərdən götürmüşdür. Tənqidçi V.Yusiflinin fikrincə, yeni modernist şairlər əvvəlkilərdən fərqlənir: *"Keçən əsrin 90-cı illərinin sonu-yeni əsrin ilk illərindən başlayaraq modernist şeir təmüyülü yenidən poeziyamızda güclənməyə başladı. Bunu hansısa bir ədəbi qruğun güclənməsi ilə bağlamaq doğru olmazdı, sadəcə olaraq bu meyillərin yenidən güclənməsi tarixi bir zərurət idi. 60-cı illərin modernistlərindən fərqli olaraq "yeni" modernistlər poeziyada tək-tük yox, dəstə halında peyda oldular"* (10, s. 356). Tənqidçi haqlıdır, bu mərhələdə poeziyaya gələn gənclər daha çox sərbəst şeirə meyil etdilər. Lakin dövrün sərbəst şeiri yalnız bu xüsusiyyəti ilə fərqlənmir, həm də sərbəst şeirin poetikasının inkişafı ilə nəzərə çarpır. Həm də bu dövrün sərbəst şeirçiləri Qərb modernizmi ilə birbaşa irs-varis münasibətlərində oldular. Yəni bu dövrün sərbəst şeirçiləri, belə demək mümkünsə, milli sərbəst şeirin "şinelindən" çıxıb Qərb modernizmini mənimsədilər. Bu şairlərin heç birini Azərbaycan sərbəst şeirinin görkəmli nümayəndələri R.Rza, Ə.Kərim, F.Qoca, F.Sadıq, A.Abdullazadə, İ.İsmayılzadə, Ə.Salahzadənin davamçıları hesab edə bilmirik. Bu da təbiidir; yeni nəsil sərbəst şeirçilər poetik formanın üzərində çox böyük dəyişikliklər etdilər. Sərbəst şeirdə poetik forma dəyişiklikləri V.Bayatlı Odər, A.Mirseyid, Dəyanət Osmanlı, M.Köhnəqala, H.Herisçi, S.Babullaoğlu və b. yaradıcılığında daha aydın görünür. Məsələn, Adil Mirseyidin şeirləri son dərəcə orijinal struktura və poetik ideyaya malikdir. Hiss və duyğuların rəssam kimi rəngini verməyi bacarır. Səlim Babullaoğlunun şeirləri də poetik ənənəvi sərbəst şeir standarlarına cavab vermir. M.Köhnəqala və H.Herisçinin şeirlərində postmdernizm elementləri üstünlük təşkil edir.

STRUCTURAL AND COMPOSITIONAL INNOVATION IN AZERBAIJANI FREE VERSE

Key words: free verse,stage, artistic description,actuality, composition

The article shows that in the stage of independence, with the arrival of new forces in free poetry, its rhythm and harmony, structure and composition change. During this period there is a similarity with syllabic weight in free poetry. Successful examples in the poetry of this period open the way for national free poetry, increase the freedom and variability of poetic form. Feelings of freedom and independence lead to the expansion of the directions and styles of Azerbaijani free poetry. Both the boundaries of ideas and stylistic directions of Azerbaijani poetry have expanded.Thus, creativity is not in trends, but any trends are contained and confirmed in creativity. Azerbaijan free poetry of the period of independence was updated not only in terms of subject and content, but also in terms of rhythmic behavior and intonation. In the free poems of V. Bahmanli, R. Behrudi, E. Başkechid, R. Majid and others, the subject is the leading theme. The flexibility, clarity and graphic-stylistic visibility of individual passages of the event described in the poem increase its impact. In the free poems of E. Başkechid, the intonation background of the poetic text becomes a little more intense, stable (constant) sound units draw a continuous movement trajectory with increasing and decreasing intervals. In these poems, not only the internal structure of the poetic text changes, but also it manifests itself in the content layer. D. Osmanli, one of the prominent representatives of Azerbaijani free poetry during the period of independence, Gasham Najafzade's work is distinguished by many features. Thus, Azerbaijan's free poetry has been significantly developed in recent years, enriched in terms of form and content, and the landscape and map of our contemporary poetry has been updated.

СТРУКТУРНО-КОМПОЗИЦИОННАЯ ИННОВАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ СВОБОДНЫМ СТИХЕ

Ключевые слова: свободный стих, этап, художественное описание, действительность, композиция

В статье показано, что на этапе независимости, с приходом новых сил в свободную поэзию изменяются ее ритм и гармония, структура и композиция. В этот период есть сходство со слоговым весом в свободной поэзии. Удачные образцы в поэзии этого периода открывают дорогу национальной свободной поэзии, увеличивают свободу и вариативность поэтической формы. Чувства свободы и независимости ведут к расширению направлений и стилей азербайджанской свободной поэзии. Расширились как границы идей, так и

стилистические направления азербайджанской поэзии, таким образом, творчество не в тенденциях, а в творчестве содержатся и утверждаются любые тенденции. Азербайджанская свободная поэзия периода независимости обновлялась не только с точки зрения темы и содержания, но и с точки зрения ритмического поведения и интонации. В вольных стихотворениях В. Бахманлы, Р. Бехруди, Э. Башкечида, Р. Маджида и др. тема является ведущей. Гибкость, ясность и графически-стилистическая наглядность отдельных пассажей описываемого в стихотворении события усиливают его воздействие. В вольных стихотворениях Э. Башкечид интонационный фон поэтического текста становится несколько более насыщенным, устойчивые (постоянные) звуковые единицы вычерчивают непрерывную траекторию движения с возрастающими и убывающими интервалами. В этих стихотворениях изменяется не только внутренняя структура поэтического текста, но и проявляется в содержательном слое. Д. Османлы, одного из видных представителей азербайджанской свободной поэзии периода независимости, творчество Гашама Наджафзаде отличается многими чертами. Таким образом, свободная поэзия Азербайджана за последние годы получила значительное развитие, обогатилась по форме и содержанию, обновился ландшафт и карта нашей современной поэзии.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Atabəyli, N. Azad şeir və onun poetikası –Bakı: -Step, -2017. -350 s.
2.Жирмунский, В. Теория стиха -Ленинград: -Советский писатель, -1975. -294 стр.
3.Behrudi, R. Din sevdim din üstünə -Bakı: -Orxan, -2003. -132 s.
4.Başkeçid, E. Panoptikum –Bakı: -Mütərcim, -2006. -208 s.
5.Abdullazadə, 1980, s. 168
6.Başkeçid, E. Panoptikum –Bakı: -Mütərcim, -2006. -208 s.
7.Qasımbəyli, Y. İlk lirikanın cazibəsi –Bakı: -Mütərcim, -2012. - 112 s.
8.Rəşad, M. Bir də gəlməyəcək... -Bakı: -Təhsil, -2015. -512 s.
9.Nəcəfzadə,Q. Oğlum,qapını aç,qapıda bir külək ölür-Bakı:-Şirvannəşr,-2009,-132 s.
10. Yusifli, V. Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər) -Bakı: -Mütərcim, -2009. -404 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.01.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2022
Rəyçi: prof. Nizami Tağısoy
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İÇİNDƏKİLƏR:

HƏBİB MƏMMƏD OĞLU ZƏRBƏLİYEV
NABİYYƏ HƏBİB QIZI ZƏRBƏLİYEVA
ЛЕКСИЧЕСКИЕ АББРЕВИАТУРЫ В ИНДОНЕЗИЙСКОМ ЯЗЫКЕ..... 3

NATƏVAN HACIYEVA
DÜNYA MƏNZƏRƏSİNDƏ KONSEPT ANLAYIŞI 23

GÜLNARƏ RƏHİMOVA SAHİB QIZI
ПАДЕЖНЫЕ СИСТЕМЫ ТЮРСКИХ ЯЗЫКОВ
В ТИПОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ 29

NƏRMİN ƏLİYEVA
DİSKURSUN ANLANMASINDAKI ÇƏTİNLİKLƏR 35

MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB QIZI
İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ SİFƏTLƏRİN MORFOLOJİ VƏ SİNTAKTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 41

YUSİFOVA NAİLƏ YUSİF QIZI
ŞİFAHİ VƏ YAZILI İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYANIN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI
ASPEKTİ..... 48

FATİMƏ İBRAHİMOVA
VURĞULU VƏ VURĞUSUZ SÖZLƏRİN SƏS KONTURU 55

MƏMMƏDZADƏ ALMAZ TEMUR QIZI
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AŞPAZLIQ SƏNƏTİ İLƏ BAĞLI FRAZEOLOJİ
VAHİDLƏRİN SINTAKTIK STRUKTURU..... 62

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
THE BODY LANGUAGE..... 69

İMANOV SƏNAN VAZEH OĞLU
MÜRƏKKƏB CÜMLƏNIN TƏDRISI TARIXINƏ DAIR 76

ARİFƏ YUSİFOVA
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSMƏNALI SÖZLƏRİN
LEKSİK - SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN SÖZYARATMA
PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ 81

ELDAR ATAMALI OĞLU ZEYNALOV
SİYASI DİSKURSDA DƏYƏRLƏR ANLAYIŞI 91

ELMİRA HÜSEYNOVA
UDL - TƏHSİLDƏ YENİ YANAŞMA..... 98

BAYRAMOVA ARZU ASTAN QIZI
AĞBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ İŞLƏNƏN SİFƏTLƏRİN QURULUŞU
VƏ LÜĞƏVİ MƏNA NÖVLƏRİ 105

ESMİRA ALLAHVERDİ qızı QULİYEVA,
DÜRDANƏ ƏSƏD qızı NAĞIYEVA
QAZI BÜRHANƏDDİNİN "DİVAN"INDA ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ..... 111

ƏKBƏROVA FLORA
İQTİSADİ MƏTNLƏR XÜSUSI MƏTN TİPİ KİMİ 117

FİDAN ƏHMƏDLİ
RABİTƏLİ NİTQİN AYRI-AYRI CÜMLƏ VƏ ABZASLARI ARASINDAKI
MƏNA ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONLARIN İFADƏ FORMALARI 122

АБДУЛЛАЕВА ГЮНАЙ ИЛЬЯС ГЫЗЫ
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ КОНЦЕПТА «ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ»
В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ РУССКОГО
И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА. 129

GÜLNARƏ RƏHİMOVA SAHİB QIZI
ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ РУНИЧЕСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ – ОБЩЕЕ
НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ..... 139

RƏFİQƏ MÜRŞÜDOVA
MAVİ RƏNG TƏRKİBLİ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN BƏDİİ
MƏTİNLƏRDƏ İŞLƏDİLMƏSİ 145

İSAYEVA NƏRMİNƏ ŞUA QIZI
FRAZEOLOJİ SEMANTİKANI MÜƏYYƏN EDƏN
MİLLİ MENTALİTET VƏ MƏDƏNİ ANLAYIŞI 153

ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА
ЛЯМАН АХУНДОВА
КВАНТИТАТИВНЫЕ ВАРИАНТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ..... 160

AFƏT SƏFİXANOVA
VALİDƏ ABIYEVA
İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏRƏ DANIŞIQ
VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASIN 167

ƏFSANƏ BƏŞİRZADƏ
MÜASİR VASİTƏLƏRLƏ SÖZ EHTİYATININ ARTIRILMASI ÜSULLARI..... 172

SƏDAQƏT CUMAYEVA
ALMAN DİLİNİN LEKSİK TƏRKİBİNDƏ
MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YERİ 180

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI
MÜSTƏVİSİNDƏ DİL SİYASƏTİ..... 187

ESMİRA ALLAHVERDİ qızı QULİYEVA,
DÜRDANƏ ƏSƏD qızı NAĞIYEVA
TOPONİMİK VAHİDLƏRDƏ SİNTAKTİK PARALELLİK..... 194

MAMMADOVA GUNAY ILGAR,
ALVERDIYEVA GULBANIZ ZIYAD
TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS
AND ABILITIES IN A FOREIGN LANGUAGE..... 200

AYAN QƏNBƏR QIZI ƏLƏKBƏRLİ
MÜASİR “AZƏRBAYCAN DİLİ” DƏRSLİKLƏRİNİN ÜMUMİ
XARAKTERİSTİKASI 207

ARİFƏ YUSİFOVA
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ SOSİAL FƏALIYYƏTİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ
VƏ ONLARIN QARIŞILIQLI ƏLAQƏSİ..... 213

LALƏ HÜSEYNOVA ASLAN QIZI
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMLƏRİ ARASINDAKI
PARALELLİZM,DUBLETLİK VƏ SEMANTİK KORRELYASİYA HAQQINDA.... 220

VALİDƏ ABIYEVA
AFƏT SƏFİXANOVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR..... 227

FİDAN CƏFƏROVA
İNGİLLİSDİLLİ MEDİA VƏ ONUN NÖVLƏRİ 233

ƏLİZADƏ NƏRMİN ELDAR QIZI
MƏTNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ 241

SƏNUBƏR ZEYNALOVA SURXAY QIZI
LEHRERINNENBILDUNG IN DIGITALEN UMGEBUNGEN 246

ƏLİAĞA SƏDRİ oğlu SƏFƏRƏLİYEV
BƏDİİ MƏTNDƏ NİDALARIN POETİKASI 253

AYSEL RASİM QIZI ABDULLAYEVA
DİLDƏ MƏKAN ANLAYIŞININ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏSİ 260

СВЕТЛАНА НОВРУЗОВА
РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА 267

ДЖАВАИР ГУСЕЙНОВА АЛЛАХВЕРДИ ГЫЗЫ
КОНЦЕПТ «ВОЙНА» В АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАТИНЕ МИРА 274

VƏSİLƏ FƏXRƏDDİN QIZI VƏLİYEVA
LALƏ FÜZULİ QIZI ABDULLAZADƏ,
KOMİK MATERİALIN PSİXOLOJİ SPESİFİKLİYİ 285

AYDAN ŞAHİD QIZI RIZAYEVA
LİNQVOKULTUROLOGİYA LINQVİSTİKADA 293

NƏRMİNƏ İLQAR QIZI QASIMOVA
ETNOLİNQVİSTİKANIN TƏDQİQİ 299

SEVİNC MƏMMƏDOVA
SAMİRƏ HƏSƏNOVA
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTLƏRDƏN
İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ 305

ƏLİYEVA ŞƏFİQƏ KƏRƏM QIZI
CƏFƏROV RƏFİQ CƏFƏR OĞLU
ÜMUMDİLÇİLİK SİSTEMİNDƏ ABBREVİATURALARIN MÖVQEİ VƏ
ONLARIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU 312

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

GÜNEL KAMİL QIZI YUNUSOVA
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT (F.KÖÇƏRLİ, M.Ə.RƏSULZADƏ, A.SUR) 319

ФАТИМА ДУРСУНОВА
КОЛХОЗНЫЙ РОМАН В ЛИТЕРАТУРАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ 328

ELZA İSMAYILOVA
"KOROĞLU" DASTANINDA KOSA SƏFƏR 337

FİDAN TAHİRZADE
RAMİZ RÖVŞEN: HAYATI VE ESERLERİ 349

CAHANXANIM YAQUBOVA MIRAMIN QIZI
CEYN OSTİNİN "QÜRUR VƏ QƏRƏZ" ROMANINDA QADIN QƏHRƏMANLARIN PSİXOLOJİ TƏSVİRİ 356

MAHMUDOVA FIRƏNGIZ
PREZİDENTİN ÇIXIŞLARINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN TƏRƏNNÜMÜ 364

SANURƏ SƏMƏDOVA SAHIB QIZI
İSA MUĞANNANIN "İDEAL" ROMANI: REAL HADISƏLƏRIN METAFORIK QATLARI 371

MAYA AĞAMİRZƏQIZI
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ 378

ИСМАЙЛОВА АЙБАНИЗ АЙДЫН Г.
ОСНОВНЫЕ ЛЕЙТМОТИВЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДОРИС ЛЕССИНГ 385

BAHADUR QƏMBƏROV
UĞURLU TƏHSİL İSLAHATININ BANİSİ - HEYDƏR ƏLİYEV 397

QULİYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI
MİLLİ QÜRUR VƏ İFTİXAR MƏNBƏYİMİZ - HEYDƏR ƏLİYEV! 403

TÜRKANƏ İBRAHİMOVA
MEMUAR ƏDƏBİYYATINDA AVTONARRATIVIN MÜƏLLİF KİMLİYİNİ İFADƏ ETMƏ POTENSİALI HAQQINDA 411

GÜLTƏKIN AĞACAN QIZI ƏLIYEVA
AZƏRBAYCAN SƏRBƏST ŞEİRİNDƏ STRUKTUR VƏ KOMPOZİSİYA YENİLLİYİ 420

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 30.01.2023
Şərti çap vərəqi 02. Sifariş № 08
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4